АԤСНЫТӘИ АҲӘЫНҬҚАРРАТӘ УНИВЕРСИТЕТ
***
Аурыси аҳәаанырцәтәии алитературақәа рҭоурых акафедра

Б. А. ГӘЫРГӘЛИА

АУРЫС ЛИТЕРАТУРА АЕҴӘАҚӘА

Арҵага цхыраагза
Аԥснытәи аҳәынҭқарратә университет афилологиатә факультет аԥсуа сектор азы

АҞӘА – 2004

ċ 8 ĭ Ĵ Ī ģ Ĳ ī Ĝ Ħ ğ 6 ĩ ī ģ ħ ģ 6 ĩ Ĵ ģ ĭ
ī Ī ģ ī Ķ ĩ 5 ĩ ĕ ī Ĳ ĕ 3 ķ Ī ī
ī 9 ģ Ĩ ī Ĩ Ĭ ĭ ĩ į Ġ ĕ Ī ī ī Ī ī ī Ğ Ĳ ī Č
Беслан Фиодор-иҵа Ешба

ċ Ģ Ĭ Ĩ ĕ ĭ ĩ ģ ī 6 ĩ ĕ Ĩ Ĳ ĥ ī Ī Ī ī ĭ ĩ Ħ Ĩ ģ 8 ħ Ī Ĭ ģ ĭ ħ ĭ
ī Ī ħ Ĺ ī ĥ į ģ ī - Ĳ ĕ 3 ķ ĕ Ī Ĳ ī ĭ ĩ Ġ ħ ģ ĳ ī ĝ ģ Ķ ķ ī ĥ ĩ Ĩ ī Ī Ļ Ĩ Ĩ Ĩ ħ ģ Ĭ

Арецензентцәа:

Ш. Хь. Салаҟаиа,
афилологиатә еилкаадыррақәа рдоқтор, апрофессор
С. Л. Зыхәба,
афилологиатә еилкаадыррақәа рдоқтор, апрофессор

Гәыргәлиа Б. А. Аурыс литература аетҵәацәа: Арҵага цхыраагза Аҧснытәи аҳәынтқарратә университет афилологиатә факультет аҧсуа сеқтор азы. Аҟәа: Аҧснытәи аҳәынтқарратә университет, 2004. – 327 д.

Арҵага цхыраагзаҿы XIX–XX ашәышықәсақәеа ирыҵанакуа аурыс шәҟәыҩҩцәа дуқәа ԥеижәаԥык рыԥсҭазааратә мҩақәеи рырҿиамҭақәеи, риндивидуалтә сахьаркыратә ҷыдарақәеи нарҭбааны иҵәыргоуп.

© Б. А. Гәыргәлиа, 2004

АԤХЬАЖӘА

Аҧсуа бызшәа арҿиара аҳәынтқарратә программа инақәыршәаны, Аҧснытәи аҳәынтқарратә университет афилологиатә факультет аҧсуа сектор аҟны, аҧсышәала изыԥхьатәу амаҭәаркәа ируакуп "Аурыс литература аҭоурых" иаҵанакуа еиуеиԥшым акурсқәа.

Аԥхьаҩ идаагало "Аурыс литература аеҵәақәа" зыхьзу адоцент Б. Гәыргәлиа иҩымҭа арҵага цхыраагза аҟны зыԥсҭазааратә мҩақәеи зырҿиамҭақәеи аарԥшу, анализ ззыҟаҵоу ашәҟәыҩҩцәа, XIX ашәышықәсеи XX ашәышықәса алагамҭеи (1917 шықәсанза) раантәи аурыс литература аҭоурыхи, аурыс совет литература аҭоурыхи рпрограммақәа ирыцаркуеит. Арҭ аамҭақәа раантәи алитературатә процесс аҿиашьеи, ашәҟәыҩҩцәа рзеиԥш гуманисттә, иара убас рсоциал-политикатә дунеихәаԥшышьақәеи азежәтәии аҩажәатәии ашәышықәсақәа раантәи Урыстәылан иҟаз аурыс милаҭ-хақәиҭратә цыԥсра В. И. Ленин иаиҭоз апериодизациа аетапқәа ирыдҳәаланы иаарԥшуп, ахәшьарагьы аҭоуп, амала асовет аамҭа аан ишыҟарҵалоз еиԥш, авульгартә социологизм аҟынза инамгакәа.

Иазгәаҭоу аамҭақәа раантәи аурыс литература аҭоурых иазку алекциатә курсқәа Аҧснытәи аҳәынтқарратә университет афилологиатә факультет ԥеынлатәии латәарадатәии аҟәшақәа рыҟны акыр шықәса аҧсышәала дрыԥхьоит Б. Гәыргәлиа. Арҭ алекциатә курсқәа хазы-хаз иҟоу х-ҟәшакны (х-шәҟәыкны) иҟоу рҵага цхыраагзаны рыҩра акыр ишьақәицалахьан уи ақырҭуа-аҧсуатә еибашьра (1992-1993 шш.) ҟалаанза. Рыцҳарас иҟалаз, ари аибашьраан, урҭ алекциатә курсқәа ртеқстқәа ақырҭуа гвардиаа ирблит.

Аибашьра ашьҭахь, Б. Гәыргәлиа Аҧснытәи ауниверситет афилологиатә факультет аҟны хыхь иазгәаҭоу "Аурыс литература аҭоурых" еиуеиԥшым апериодқәа ирызку алекциатә курсқәа аҧсышәала аҧсуа студентцәа рзаԥхьара деиҭалагеит. Уи илекциатә курсқәа рҵага цхыраагзақәа аҧсышәала рыҩра акыр ишьақәицалахьеит, аха макьана инагзаны ихимыркәшац. Убри аҟнытә аурыс литература аҭоурых еиуеиԥшым апериодқәа ирыцаркуа исахьарку аурыс ажәа азҟазацәа ԥеижәаԥык рыԥсҭазааратә мҩақәеи рырҿиамҭақәеи рыҭҵаара иазку арҵага цхыраагза "Аурыс литература аеҵәақәа" аурыс литература аҭоурых еиуеиԥшым алекциатә курсқәа ирзызырҩуа аҧсуа студентцәа рзы ихәарҭа дууп.

Арҵага цхыраагзаҟны ҷыдала иалкааны ирыхцәажәоуп: А. С. Грибоедов, А. С. Пушкин, И. С. Тургенев, А. Н. Островски, М. Е. Салтыков-Шьчедрин, А. С. Серафимович, А. М. Горки, С. А. Есенин

реиҧш иҟоу аурыс шәҟәыҩҩцәа рырҿиамҭақәа монографиатә ҵасла рыҭҵаара инаваргыланы, урҭ рҩымҭақәак аҧсшәахь еиҭаганы иштыжьу азҵаара, иара убас аҧсуаа рдоуҳатә ҧсҭазаараҿы дара иааныркыло аҭыҧгьы. Ашәҟәаҿы ҷыдала ирзааҭгылоуп А. С. Серафимович, М. Горки, С. А. Есенин Аҧсныҟа раарақәа рыӡбахә зҳәо аҩыратә материалқәа.

"Аурыс литература аеҵәақәа" зыхьӡу Б. Гәыргәлиа ишәҟәы иацуп, уи зызку ашәҟәыҩҩцәа рырҿиамҭақәа рбиблиографиеи, авторцәа рыҧсҭазааратә мҩақәеи, рырҿиамҭақәеи ҵарадыррала рыҭҵаареи иазку алитература абиблиографиеи аурысшәала, иара убас, аҧсышәала иҭыҵхьоу рырҿиамҭақәа, дара ирызку, астатиақәа, агәалашәарақәа рбиблиографиагьы.

"Аурыс литература аеҵәақәа" аҩраан автор ихы иаирхәеит, дырҿыҧшит аурысшәала иҩу XIX–XX ашәышықәсақәа раантәи аурыс литература аҭоурых иазку еиуеиҧшым арҵага цхыраагӡақәа, иара убас қыртшәала иҩу: Г. Талиашвилии В. Шадурии иаҧырҵаз "Аурыс литература аҭоурых" (1978), Г. Талиашвилии Д. Қәымсишвилии, В. Лочошвилии рредакциала иаҧҵоу арҵага цхыраагӡа "Аурыс совет литература аҭоурых" (1988).

ЖУКОВСКИ
Васили Андреи-иҧа
(1783-1852)

Васили Андреи-иҧа Жуковски диит 1783 шықәса, ажьырныҳәамза 29 (9.11) рзы Мишенское ақыҭа Белевтәи ауезд Тулатәи агуберниаҿы. Иҧсҭазаара далҵит лаҵарамза 12(24) 1852 шықәсазы, Баден-Баден ақалақь аҟны. Иаб – Афанаси Бунин амал рацәа зымпыҵакыз помешьчикын, иан дҭырқәа ҧҳәысын, Залха (Зальха) лыхьӡын.

В. Жуковски ихәыҷра шықәсқәа ихигеит иаб Афанаси Бунин иҭааҵәараҿы. Уи зны Тула ақалақь аҿтәи пансионк аҿы аҵара иҵон. 1797 шықәсазы уи Москватәи ауниверситет апансион дҭарҵеит. Уаҟа хышықәса аҵара иҵон. Апансион анапхгара аҵаҩцәа алитература агәыбылра ркыртә еиҧш аҭагылазаашьа ҟарҵон. Аҵаҩцәа рхатәы литературатә хеилак еиҿкааны ирыман, анапылаҩыратә журнал ҭрыжьуан, ашколтә қәгыларақәа еиҿыркаауан асценаҿы. Аҵаҩы В. Жукоҩски арҭ алитература-рҿиаратә ҧшьгарақәа зегьы ақтивла ихы рылаирхәуан.

1800 шықәсазы В. Жуковски апансион аҿтәи иҵара хиркәшеит. Убри ашьҭахь дунеихәаҧшышьала иара изааигәаз аҩари иареи "Аиҩызаратә литературатә уаажәларра" еиҿыркааит. Ари ахеилак алахәылацәа рлитературатә интересқәа рымҽхак ҭбаан, аха уаҟа иаҳа аҽалкааны аҳра ауан, аҧыжәара аман асентиментал-романтикатә доуҳа.

1802 шықәсазы В. Жуковски аурыс сентиментализм ашьаҭаркҩы Николаи Карамзин дизааигәахеит, насгьы убри нахыс иҧсы ҭанаҵы, уи дзымҵахырхәоз, заҳаҭыр ибоз азәы иакәны дизыҟалеит. Иара убри ашықәсазы Н. Карамзин иҭижьыз ажурнал "Вестник Европы" ("Европа ацҳаражәҳәаҩ") аҟны икьыҧхьын В. Жуковски иеиҭагамҭа аелегиа «Сельское кладбище» ("Ақыҭатә нышәынҭра"). Ари апоет изы алитератураҿы раҧхьаза акәны еихигаз шьаҿа ҕәҕәан. Аелегиа аҧхьаҩцәа гәахәарыла ирыдыркылеит, апоет қәыҧшгьы ихьӡ-иҧша шьҭнахит.

1808 шықәса инадыркны Урыстәыла аҳҭнықалақь аҟны В. Жуковски иуаажәларра-литературатә усура ақтивлаҵәҟьа напы аркын.

1812 шықәсазтәи Аџьынџьтәылатә еибашьра ду В. Жуковски ипатриоттә цәаныррақәа арҵарит. Уи ихатәгәаҧхарала аурыс ар ихы рхиҧхьазалеит. Аибашьратә хҭысқәа исахьарку ажәа алшарақәа рыла рықәҿиҭит еицырдыруа иажәеинраала «Певец во стане русских войнов» ("Ашәаҳәаҩ аурыс еибашьцәа рыҩнуҵҟа") зыхьӡу аҟны. Ари ажәеинраалаҿы ашәаҳәаҩ (апоет, аҭаҳмада) рныҳәаҿа шьҭихуеит еицырдыруа аурыс ар рхадацәа, уи еиҳаразак рыхьӡ-

рыҧша дазышәаҳәоит иҧсадгьыл ду Урыстәыла, Аџьынџьтәылатә еибашьраҿы ахьз згаз афырхацәа гәымшәақәа, иара убас аимператор Алеқсандр Актәи, егьырзеиӷьаишьоит урҭ аиааира. Абри ажәеинраала В. Жуковски Урыстәылан деицырдыруа дҟанаҵеит, насгьы Аҳәынҭқар иаҳҭынра алаҧш дыҵанаршәеит.

1815 шықәсазы В. Жуковски аҳҭынрахьы днаҧхьан аҳәынҭқар иҭаацәараҿы аурыс бызшәа арҵаҩыс.

1826 шықәсазы апоет идырҵеит аҳәынҭқар иҧа, наҟ-наҟ Урыстәыла иаҳәынҭқархараны иҟаз Алеқсандр Аҩбатәи иаазара. Абас ала иалагеит Урыстәыла аҳәынҭқар иаҳҭынраҿы В. Жуковски икариера.

1841 шықәсазы В. Жуковски, наҟ-наҟ Урыстәыла аҳәынҭқар иҭыҧ аанызкылараны иҟаз Алеқсандр Аҩбатәи иаазара аус хиркәшеит, ари аҭакҧхықәра ду зцыз имаҵура аҟнытә ихы дақәиҭхеит, дагьцеит нхара Германтәылаҟа. Убраҟа, 58 шықәса зхыҵуаз В. Жуковски ҧҳәысс дигеит анемец профессор иҧҳа қәыҧш, егьаҧиҵеит иара акыр шықәса дзызхьуаз ихатә ҭаацәара.

7-8 шықәса ракәын ихыҵуаз В. Жуковски раҧхьаза ажәеинраалақәа рыҩра напы анаиркыз, аха иахьанза иаазаз раҧхьазатәи уи иажәеинраала «Майское утро» ("Маитәи ашьыжь") аҧҵоуп 1797 шықәсазы. Ус анакәха, В. Жуковски арҿиаратә усура дамҽхакын шәышықәсабжак инеиҳаны.

Ҳәарас иаҭахузеи, XVIII ашәышықәса инаркны, иҧсҭазаара далҵаанза, 1852 шықәсанза, уи ирҿиамҭа ҽеиҭакрақәак ахымсырӷьы ауамызт. Уи ирҿиамҭа ианыҧшуеит ареакциа-романтикатә мотивқәа реизҳазыӷьара, иара убас иаҳа-иаҳа асентиментализм аҟнытә аромантизм ахь аиасра апроцесс.

В. Жуковски ирҿиамҭа ахә ҳаракны ишьон XIX ашәышықәсазтәи аурыс критик ду В. Г. Белински. Уи иҩуан: "В. Жуковски ихаҿрала аурыс литература дауит уи абжьаратәи ашәышықәсатә романтизм амазақәа анзырҧшыз ауаҩы. Карамзин ибзоурала аурыс литература иалагалаз асентименталра хықәкыс иаман ауаажәларра аҧсы ахаҵара (арлахҿыхра), насгьы уи гәылеи цәаныррали аҧсҭазаара азыҟаҵара. Убри азыноуп, Карамзин ишьҭахь, ас иаарласны Жуковски ицәырҵра зынзаск изџьашьатәым…"

"Абжьарашәышықәсатә романтизм" (заа џьарагьы ишазгәаҳҭахьоу еиҧш) ҳәа Белински дзышьҭаз, ҵакыла иаҵанакуа, ҳара иахьа "Аконсервативтә романтизм" ҳәа ҳзышьҭоу ахырхарҭа иаҵанакуа ауп. В. Жуковски Урыстәылан абри ахырхарҭа раҧхьазатәи хаҭарнакуп, дагьашьаҭаркҩуп. Ари аурыс романтизм азы изаатәыз етапын, ашьҭахь, XIX ашәышықәса аҩеижәатәи ашықәсқәа инадыркны уи иаҿагылеит, иагьаҵадырхеит, ипрогрессивтәу аромантизм ахаҭарнакцәа – адекабристцәеи, урҭ рхәыцшьа зхәыцшьаз рыцнагаҩцәеи.

Иааркьаҿзаны иаҳҳәозар, В. Жуковски идинхаҵара-философиатә дунеихәаҧшышьа абас иҟоуп: Адунеи Анцәа ибзоурала ҟәыӷарыла еиҿкаауп. Аарцәытәи аҧсҭазаара аамҭалатәиуп, нас имҩасуеит, нарцәытәи аҧсҭазаара акәзар, инаунагзоуп, насгьы нҵәара ақәзам. Ауаҩытәыҩса ицәеижь ҧсуеит, иҧсы акәзар – ҧсра ақәзам. Ауаҩытәыҩса иҧсы иҿҳарҧшыр ҟалоит убри "Аџьанаҭ Тәылахь" (нарцәыҟа) ицо аныҟәаҩ, уи амҩан ҳамҭакы Аарцәы дааныҿасзаап, насгьы ацәеижь ихалазаап. Ус анакәха, уи аамҭала Аарцәы дсасуп. Адгьыл аҿтәи (аарцәытәи) аҧсҭазаара, ҿҳәара кьаҿла ихимгар амуа етапуп. Анцәа уи араҟа агәаҟ-ҵәаҟреи алахьеиқәреи лахьынҵас ииҭазар, ичҳароуп, избан акәзар, аарцәытәи игәаҟ-ҵәаҟрақәа, Нарцәытәи инасыҧи, нас наунагзатәи игәыхәтәхьзареи ирҵаҵӷәуп.

Арҭ ахшыҩзцарақәа рыҟнытә уаҩы иҟаиҵар ҟалоит абас еиҧш иҟоу алкаа: Ауаҩытәыҩса ари адунеи аҿы (аарцәы) ишәымҭактәиу агәахәареи, нас анасыҧи рыҧшаара даламгароуп. Иара убас иҟаимҵароуп, иалимыршароуп "Анцәа" ишьақәиргылаз аҭагылазаашьа даҿагыланы ақәҧара. Абарҭ ихшыҩзцарақәа роуп изыхҟьаз адекабристцәа абџьаршьҭыхрала рықәгылара В. Жуковски ҕәҕәала дахьақәызбаз.

Абри адин-фиолсофиатә гәалаҟара иамҽхакуп В. Жуковски ипоезиа, уи иаҵакы хадоуп мазала иҭәу ҧсра зқәым ашҟа, идгьылтәу аҟнытә ижәҩантәу ашҟа, иреалтәу (иҧсҭазааратәу) аҟнытә иреалтәым ашҟа ицар зҭаху "аҧсы" агәазыҳәара.

Апоет идинхаҵара-философиатә дунеихәаҧшра бзианы ианыҧшит 1814 шықәсазы иаҧиҵаз иҩымҭа "Ҭеони Есхьини" («Теон и Эсхин»). Иааркьаҿзаны иуҳәозар, ари абаллада аҵакы абас иҟоуп: Есхин акыраамҭа дныгәнысуа адунеи атәылақәа еимидон анасыҧ иҧшаарц азы, аха акгьы изымҧшааит, игәы каҳаны, дгәыӷырҭадаха иҧсадгьыл ашҟа дхынҳәит. Есхин иҩыза Ҭеон иқәацә ашәхымс дшықәтәоу иҿаҧхьа ишгылоу амармалташь шкәакәа иалху акәыба, уаҟа дҭоуп Ҭеон дызҿынҵәаауа ибзиабаҩ. Ҭеон илахь еиқәуп, аха зынзаск иҽрыцҳатәзангьы дыҟазам, избанзар идыруеит ибзиабаҩ аамҭала шакәу дшылцәыхарахаз, мышкы зны дырҩегьых длымадахоит, длыниоит уи "уаҟа", нарцәы. Ҭеон Есхин агәра ииргоит, "ҳара иҳамоу зегьы ажәҩан аҟнытә ишҳауз", насгьы агәаҟра, агәырӷьара, арҭ зегьы иҧшзазоу, иблахкыгоу, иҳаракзоу ахықәкы ашҟа амҩа ишықәу.

Аҩымҭа "Ҭеони Есхини" хыркәшоуп Ҭеон иҧсҭазаара даналҵ ашьҭахь ибзиабаҩи иареи рыҧсқәа шеиқәшәаз, назаза агәыхәтәхьзара шроуз узырбо ацәаҳәақәа рыла.

Абасала, В. Жуковски ирҿиамҭаҿы иаарҧшуп аромантикцәа рзы иҧсабаратәу аидеалтәи ареалтәи реиҿагылара, амала абраҟа иазгәаҭатәуп уи аиҿагылара зынзаҵәҟьагьы ишрыҕәҕәам, ишырххам,

изызхьуа ахаҭа акәзаргьы цқьа еилыкка уаҩы ибарҭам, аидеалист-мистикатә наҟәы иалаҵәахуп. В. Жуковски иромантикатә муза алахь еиқәуп, аха апоет илахьеиқәра агәахәара инаҭошәа дыҟоуп, ихы ицәымыӷхазом, знымзар-зны џьара гәынамзара ӷәӷәак, протестк инубаалом. Уи ақәԥара зынзаск идикылазом, ауаажәларратә ақтивра даҿагылоуп, уи дпассивтә наԥшҩоуп, иҭынчу азгәышьра зныԥшуа уаҩуп.

Ари атеист ҵасла, аԥсабара аизҳазыӷьара аобиеқтивтә закәанқәа рпринципқәа рыла уахәаԥшуазар, В. Жуковски ипоезиа иагхоуп. Аха В. Жуковски ипоезиа иаҟазшьа бзиоуп, изырӷәӷәо, хырҳагара злоу цәырҵраны иҟазҵо хаҭашьоуп аурыс литература раԥхьаза акәны ауаҩытәыҩса "иԥсы" ахьазиԥшааз, раԥхьаза акәны алитература иахьалаигалаз аромантизм азы иҟазшьарбагоу агәазыҳәара (азхьра) аинтимра, алиризм, аԥсихологизм.

В. Жуковски ипоезиа аҷыдара хадақәа ирхыԥхьазалатәуп: абстрақтра, асахьақәа цқьа еилыкка рыҟамзаара, амузикатә бжьыхаа ахьырхоу, аритмика ԥшза ахьрыҵоу.

В. Жуковски ипоезиаз иҟазшьарбагоуп ажурналист Н. Полевои апоет ирҿиамҭаз иҟаиҵаз азгәаҭаракәа: В. Жуковски аҩымаа (арфа) аирҳәошәа ауп дшубо, уи иажәеинраала иугәаланаршәоит абжьыхаа зхоу ашәа, аҵыс аҷырҷырра, арҭқәа зегьы аԥхьаҩ игәынкылара иалкаан акгьы анаҳәом, аха иара иаҵоу амузыкала анырра ӷәӷәа рнаҭоит уи идоуҳа, игәалаҟара, ицәаныррақәа.

В. Жуковски ипоезиа ҳанахцәажәо аиҿырԥшраз даҳгәалаҳаршәар ауеит К. Батиушков.Ари аҵыхәтәантәи апоет иажәеинраалазы иҟазшьарбоу хаҭашьазар аклассикатә еихышәашәара, аилыккара, аскульптуратә ԥҵамҭа еиԥш аинаалашьа, Жуковски ипоезиа иаҟазшьоуп аромантикатә сахьеилаҳантара бжьы-хаа ахылҵра. Арҭ апоетцәа хатәрақәа аҩыџьагьы ԥхьазоуп агении А. С. Пушкин дызҿыԥшуаз рҵаҩцәаны, иара иаԥхьа арҿиаратә аренаҿы ицәырҵыз ауаны.

В. Жуковски ирҿиаратә ҭынхаҿы аоригиналтә ҩымҭақәа рааста аиҭагақәа еиҳауп. Иара иоуп, раԥхьаза акәны, аурыс ԥхьаҩы изырдырыз, ихатәы бызшәахь еиҭаганы изҭаз абырзентә, аиндиатә, аџьамтә, агермантә ԥҵамҭақәа иреиӷьыз аҿырԥштәқәа рацәаны.

Аҳәааныраҵәтәи алитературатә ԥҵамҭақәа рыҟнытә аурысшәахь В. Жуковски еиҭеигоз иара идоуҳатә ҭахрақәа ирзааигәаз аҩымҭақәа ракәын.

В. Жуковски иеиҭагақәа иаабац-иҳахац еиҭагақәам, урҭ оригиналтә ҩымҭақәоуп уҳәартә иҟоуп. Уи зҩымҭа еиҭеиго ашәҟәыҩҩцәа рҩымҭақәа ҵаҵгәыс иҟаҵаны иҩу ҿырԥшрақәоуп, аурыс цәа рхаҵаны иҟаҵоу еиҭагақәоуп, зыбжеиҳара оригиналтәу рҿиамҭақәоуп. Ари аурыс поет еиҭеигаз аҩымҭа аоригиналтә ԥсы ахеиҵон, уи еиҭеи-

куан ихатәы идеиақәеи агәалаҟарақәеи ишиҵарҳәоз ала, аҩымҭа иаҳа алиризм аҵаиҵон, иара ихаҭара "Сара" ҳәа иалаигалоз ахьызцынхәрала ирӷәӷәон, аоригиналтә ҟазшьа аиҭон. Аоригинал ас хақәиҭрала азнеира В. Жуковски иҳәаақәиҵон, асахьаркыратә еиҭагара аус аҟны иара имаз апринцип, иара имаз аконцепциала. Уи иҳәон: "Апроза аиҭагаҩ – автор иҿаԥхьа дтәуп (тәык диҩызоуп), ажәеинраала аиҭагаҩ – уи диацлабҩуп".

Жуковски иромантизм аҷыдарақәеи, уи иеиҭагашьа аметодикеи зегь реиҳа еилыкка иааԥшит абаллада аҟны.

Ҿырԥштәыс иаагап 1808 шықәсазы В. Жуковски иаԥиҵаз еицырдырыуа раԥхьазатәи ибаллада "Лиудмила". Ари анемец поет Биургер еицырдырыуа ибаллада "Ленора" аиҭага ауп. Ленора Иаҳхылаԥшхәу (Анцәа) диҿагыланы апротест ҟалҵоит, дҳәаны дзызтәаз, аибашьрахь ицаны иҟаз арԥыс дахьхнымҳәыз азы. Аха, абар уахык зны, Ленора ллахьынҵа дақәшәиуа, лылаӷырз цаҳәцаҳәқәа каԥсо, акьажыҳәа аҵәуара дшаҿыз, дшымгәыӷуаз, дҳәаны дзызтәаз арԥыс ирашь днақәыртәаны "Иҩны ашҟа" (иҳаҭгәын ашҟа) деимҵԥааны дигоит. Иаарласны урҭ аҳаҭгәын аҟынза иназеит, Ленора лгәы ԥжәаны анышә аза дныќәҳауеит, абас Анцәа дахьиҿагылаз азы.

В. Жуковски ари абаллада дааразa еиҭеикит, аурыс цәа ахаиҵеит. Ленора аурыс хьзы (Лиудмила) лыхьзиҵеит, даурыс ԥҳәызбаны дҟаиҵеит, абалладаҿы имҩаԥысуа ахҭысқәа Урыстәылаҟа иааигеит, аԥҳәызба лпротест аоригинал аҟны аасҭа еиҳа ирԥсыҽит, Лиудмила араҟа "ажәҩанқәа ирхылаԥшу" диқәызбазом, иҿаԥхьа дгылан лрыцҳара дахашшаауеит лыбзиабаҩ дахьылцәызыз азы. Зегь дара роуп уи уеизгьы дахьырхәуп аҩымҭаҿы.

Абаллада "Лиудмила" аромантика-мистикатә сиужет маза дук аҵаҵаны, уаҩ иџьеишьаша композициатә уадаҩра дук аныԥшуам, В. Г. Белински излеиҳәоз ала, "усҟантәи ауаажәларра еилымкаазакәа ианырит абри абалладаҿы иҿыцу арҿиаратә гәазыҳәара, апоезиа адунеи ҿыц шыҟаз", "уи аԥхьаҩ агәахәара инаҭон", насгьы зегьы хнахуан ажәеинраала аласкәантрара, бжьыхаала аихыԥхьара.

Абраҟа иазгәаҭатәуп даҽа ҭагылазаашьакгьы. В. Жуковски аурыс литератураҿы анырра ду ҟазҵаз шәҟәыҩҩоуп. Уи ипоезиа иахыԥшуаз арҿиаҩцәа рацәаан. Аха Пушкини, аԥхьагылара змаз даҽа поетцәақәаки, уи иҿыцаԥшьгарақәа шьҭыркаазаргьы, рхы иадырхәазаргьы, ӷәӷәала акритика рзыруит, имонархист-динхаҵаратә идеиақәа. Рыцҳарас иҟалаз, даҽа аурыс шәҟәыҩҩцәақәак убарҭ ихырҳагамыз, иԥырхгаз аидеиақәа еиҳа ишьҭыркааит, урҭ В. Жуковски ирҿиамҭа аԥсыҽрақәа ирыцырҵо, идырҵауло иалагеит, арахь иара исахьаркыратә ҩазара аҳаракыра аҟынза рҿырзышьҭымхит, изхамлеит.

РЫЛЕЕВ
Кондрат Фиодор-иԥа
(1795–1826)

Адекабристтә литература аҷыдарақәа уаҩ илаԥш иҵашәартә ибзиазаны иааԥшит аполитикатә, алитературатә усзуҩ хатәра К. Рылеев ирҿиамҭаҿы.

Кондрат Фиодор-иԥа Рылеев диит цәыббрамза 18 (29), 1795 шықәсазы ақыҭа Батово Софиитәи ауезд Петербургтәи агуберниаҿы, дыкнаҳан дыршьит 1826 шықәса ԥхынгәымза 13 (25) рзы Петербург ақалақь аҟны. 1801 шықәса инаркны 1814 шықәсанза уи аҵара иҵон Петербургтәи 1-тәи акадеттә корпус аҟны. Абраҟа уи иаҳаит Наполеон Урыстәыла дшақәлаз, афранцызцәа Москваҟа амҩа ишықәыз, аурысқәа даара ишәарҭаз аҕа ишииааиз рызбахәқәа. Рылеев, иқәлацәа жәпаҩык реиԥш иаргьы деихон афронт ашҟа. Изцәырҵыз апатриоттә цәанырра ҕәҕәақәа акалам ишьҭдырхуеит, иагьиҩуеит ажәеинраалақәа "Аԥсадгьыл абзиабара" ("Любовь к отчизне", 1813), " Аҭауад Смоленски иахь", ("Князю Смоленскому", 1814), апрозатә ҩымҭа "Афырхацәа рзы аиааира ашәа" ("Победная песнь героям", 1813) уҳәа убас даҽа ҩымҭақәак. Арҭ аҩымҭақәа ирыгыз ыҟан, аха урҭ ирныԥшуан аԥхьаҟатәи Рылеев ибаҩхатәра аҷыдарақәа.

Апоет ҿа ихьз-иԥша шьҭихуеит Аԥсадгьыл ахьчараз зхы иамеигзо афырхаҵа-апатриот. Ари афырхаҵаратә хаҿсахьа аҽеарбеиоит, аҿаԥсахуеит ашьҭахь апоет, адекабрист Рылеев иажәеинраалақәа рҟынгьы. Аода "Аԥсадгьыл абзиабара" аҟны зызбахә ҳәаз "Владимир, Минин, нас Пожарски, Пиотр Ду, убас Задунаиски" ирықәнагаз аҭыԥ хатәра ааныркылеит ашьҭахь ишәыз, иҭышәынтәалаз Рылеев ирҿиамҭаҿгьы. Владимири Пиотри апоет ирзикуеит "Думы" ("Ахәыцрақәа") ҳәа иаԥиҵаз алиро-епикатә ҩымҭақәа рҟынгьы. "Пожарскии Минини", убас "Румианцев" рылан апоет ирҿиаратә планқәа, аха урҭ рынагзаха илдмыршеит.

1814 шықәсазы К. Рылеев иоуит апрапоршьчик ичын, артиллериа арезервтә бригада иҽахыԥхьазаланы аурыс ар аҳәааанырцәтәи реибашьрақәа ихы рылаирхәит. Афицар қәыԥш Германтәылеи Швеицартәылеи, еиҳаразак Францызтәылеи инеира баша имҩамсит. Адекабристцәа бџьаршьҭыхралатәи рықәгылара анаҵаха ашьҭахь, Рылеев дандырбаандаҩ иусеилыргаҩцәа абас реиҳәеит: "Свободомыслием … заразился я во время походов во Францию в 1814–1815 годах… "[1]

Европантәи Урыстәылаҟа даныгьежь ашьҭахь, Рылеев иротагьы иаргьы дәықәҵан Острогожтәи ауезд Воронежтәи агуберниа

---

[1] Восстание декабристов. М.:, Л., 1925, – т.1, ад. 156.

ашҟа. Уаҟа дыҟан шықәсқәак. Убраҟа еибадырит Н. М. Тевиашиоваи Рылееви. Дук хара имгакәа К. Рылеев аҭаацәара аԥиҵеит, хатә ԥҳәысс дигеит Н. М. Тевиашиова.

Аибашьра анеилга ашьҭахь, иҩызцәа азәырҩы реиԥш К. Рылеевгьы аррамаҵураҿы аанхара игәамԥхеит. Уи иҵәтәымын Аракчеев ипориадок. Убасҟан уи иан илзиҩыз асалам шәҟәаҿы иҳәон: "Для нынешней службы нужны падлецы, а я, к счастью, не могу им быть…". 1918 шықәсазы Рылеев дыԥхьатәоит, дагьиасуеит Петербургҟа нхара. Уи уаҟа дырзаайгәахоит В. К. Киухьельбеккер, Ф. Н. Глинка реиԥш иҟоу аҳҭнықалақь аҟнытәи алитераторцәа. Петербург ақалақь иадҳәалоуп К. Рылеев иԥсҭазаара аҵыхәтәантәи ахәышықәса ирылагзаны имҩаԥигоз зымҽхакы ҭбааз иуаажәларратәи, илитература-рҿиаратәи ԥсҭазаара.

1820 шықәсазы, ҭагалан ажурнал "Неватәи анаԥшҩы" ("Невский зритель") аҟны икьыԥхьын К. Рылеев исатира "Аамҭалатәи ауаҩ иахь" ("К временщику"). Ари аҩымҭа автор иаамҭазтәи ауаа аргачамкит иаанарԥшуаз ауаажәларратә гәымшәара ала, насгьы уи зкалам иҵыҵыз, иацы уаҩы изымдыруаз апоет иаразнак зегьы деицырдыруа дааҟалеит. Ари асатира зызку изы уи ихы иаирхәоит дкылзыблааша, иҵәгьацәыԥхамшьара, игәымбылџьбарара, ажәлар рыргәамҵҩы ихы-игәы ахзыршәаша аепитет хлымзаахқәа: "Надменный временщик, подлый и коварный", "неистовый тиран родной страны своей", "лицемер", "подлец", "стеснитель свободы народа", реиԥш иҟоу хыԥхьазара рацәала ажәаҭынхақәа. Ҳәарас иаҭахузеи, Урыстәыла зегьы дадырит арҭ ажәақәа зызкыз, зегь зымчыз аҳәынҭқар ифаворит А. А. Аракчеев шиакәыз. Рылеев исатира ихьзи ижәлеи нагзазаны иаҵаиҩит. Уи ала автор иҳәарц иҭахын ииҩыз азы дзықәдыршәалакгьы дшазхиоу, шьҭахьҟа дышхьамҵуа. Ҳәарас иаҭахузеи, Аракчеев идырит асатира иара ишизкыз, аха Рылеев иаԥиҵаз ахаҿсахьа бааԥс иара ихахьы агара даҵәшәан, алаҿимҭзеит, ҽезымдыр ҟаиҵеит. Ари деиқәнархеит асатира автор гәымшәа Кондрат Рылеев.

"Это был первый удар, нанесенный Рылеевым самовластью", иҩуан ашьҭахь ари асатиреи уи автори рызбахә ала Н. А. Бестужев.

"Писатели-декабристы в воспоминаниях современников" ҳәа 1980 шықәсазы Москва иҭыҵыз ашәҟәы II атом, адаҟьа 66 аҟны зызбахә ҳамоу К. Рылеев исатираз абас аҳәоит: "К временщику", "научила и показала, что можно говорить истину, не опосаясь; можно судить о действиях власти и вызывать сильных на суд народный. С этого стихотворения началось политическое поприще Рылеева".

XIX ашәшықәса 20-тәи ашықәсқәа раан иаԥиҵаз ажәеинраалақәа рыҟны Рылеев ҳара даабоит ауаҩытәыҩсатә (агражданә) гәым-

шәара дазықәпаҩны, дагьазышәаҳәаҩны. 1823 шықәсазы ииҩыз иодакгьы "Ауаҩытәыҩсатә (граждантә) гәымшәара" ҳәа хыс иаиҭеит.

Ажәлар рҿапхьа зегьы иреиҳау фырхацаран Рылеев иҧхьазон аҧсадгьыл ахақәиҭразы ақәҧара. Убриазоуп, ҳәарада, уи илирикаҿы аҭыԥ хатәра зыннакыло апоет ихықәкы азцаара. Абри аганахьала ипрограмматәуп уҳәартә иҟоуп А. Бестужев изикыз ажәеинраала. Уи К. Рылеев ипоема "Войнаровский" ԥхьажәас иаиҭеит. Рылеев игәанала, апоет ауаажәларратә интересқәа рымац иуазароуп, уи зегь рапхьаза иргыланы дтәылауаҩ бзиазароуп ("Я не поэт, а гражданин") иҳәон иара. Иазгәаҭатәуп апоет ихықәкы абас еиԥш ала ишеилыркаауаз, абас еиԥш ала ишазыҟаз егьырҭ адекабристцәагьы.

К. Рылеев "азеиԥш ус" аинтересқәа ирҧырхагахап ҳәа игәы иззаанагаз зегьы дырҿагылон ҩәҩаала. Уи аҧхәыс лыбзиабарагьы даҿагылон "азеиԥш ус" иаҧырхагахар ҳәа дшәаны.

1825 шықәсазы "В NN" ҳәа ииҩыз ажәеинраалаҿы абас иҳәоит: "Сара бара быбзиабара сҭахзам, даҿа усқәак сзыԥшуп; Сара абзиабаратә қьафура сеысзаҭом, ирҧхашьагоу амшгара аамҭа сзақәырзуам, ажәлар ахатәымчра ауҩә ианацагылоу, ианыгәынқьуа аамҭазы" иҳәоит иара убри 1825 шықәсазы ииҩыз ажәеинраала "Я ль буду в роковое время" аҟны.

1821 шықәса инаркны К. Рылеев алирика аҟнытә аепос ахь диасырц иақәикит, дагьалагеит "Ахәыцрақәа" ("Думы") рыҩра. Урҭ "Ахәыцрақәа" иара ирҿиамҭаҿы аҭыԥ ҷыда ааныркылоит. 1821–1823 шықәсқәа рыҩнуцҟала иҩит ҩеижәи жәаба раҟара "Хәыцра". Урҭ рхыҧхьазараҿы иҟан: "Олег Вещий" ("Згәы хыху Олег"), "Свиатослав", "Дмитри Донтәи", "Курбски", "Вадим", "Борис Годунов", "Иван Сусанин", "Богдан Хмельницки", "Волински" уҳәа убас егьырҭгьы.

Арҭ аҩымҭақәа рыхқәагьы уаҩы идырбоит "Ахәыцрақәа" Урыстәыла аҭоурыхтә хҭысқәеи аурыс жәлар рцеицәа хьзырҳәагақәеи ишрызку. Иазгәаҭатәуп, иара убас апоет "Ихәыцрақәа" рзы аматериалқәа Н. Карамзин иҩымҭа "Урыстәыла аҳәынҭқарра аҭоурых" аҟнытә ишигоз, аха иара ирҿиаратә хықәккәа ирышьаршәаланы ихы ишаирхәоз.

К. Рылеев "Ихәыцрақәа" хаз шәҟәны иҭыцит 1825 шықәсазы. К. Рылеев ихаҭа ари ажанр ахылцшьҭреи, ахықәки, аҷыдарақәеи азгәаҭауа иҩуан: "Напомнить юношеству о подвигах предков, знакомить его со светлейшими эпохами народной истории, сдружить любовь к отечеству с первыми впечатлениями памяти – вот верный способ для привития народу сильной привязанности к родине".[2]

Амала К. Рылеев иажәақәа анҩу аамҭа ҳаназхәыцлак, уаҩы

[2] Ацитата аагоуп абиблиографиатә жәар "Русские писатели+, часть вторая, Москва, «Просвещение», 1990, ад. 202 аҟнытә.

ихшыҩ азимышьҭыр ҟалом ҭагылазаашьак: уи убысҟан "Ихәыцрақәа" рыла иҳәарц ииҭахыз зегьы изҳәомызт, иихәазгьы аахтны изцәыргомызт.

"Ахәыцрақәа" рыҟны К. Рылеев иҧсадгьыл аҭоурыхи, аҭоурыхтә фырхацәеи злаҟацәҟьаз иашаны аарԥшра акәзамызт хықәкыс имаз, уи ииҭахыз иара ихатәы револиуциатә идеиақәа апропаганда рзура акәын. Уи иҭахын аҭоурых афырхацаратә ҿырԥштәқәа ихы иархәаны, иаамҭазтәи ауаа ахақәиҭраз ақәҧара разыҟацара. Апоет иполитикатә хықәккәа апропаганда рзура акәын иаҳа ииҭахыз, аҭоурыхтә хҭысқәа, аҭоурыхтә фырхацәа злаҟаз аҭоурыхтә цабырг аарԥшра аасҭа. Абжьаратәи ашәышықәсақәа раантәи афырхацәа уи акырынтә ирынирԥшуан иара ихаҭа ииҭахыз ареволиуциатә хаҭашьақәеи аҟазшьақәеи. Ари ахшыҩцак дырцабыргуеит зхатә принцип змамыз авельможа Воинаровскии аҳәынҭқар Борис Годунови идеалтәу фырхацәан иахьааирԥшуа, адекабристтә ажәақәа ахьдирҳәо.

Иҿырԥшыгоу аҿырԥштәқәа рыла иаамҭазтәи ауаа раазара хықәкыс иахьыҟаицаз аҟнытә К. Рылеев аҭоурыхтә хҭысқәеи аҭоурыхтә фырхацәеи иашамкәа раарԥшрахь дкылыргеит иажәеинраалақәа жәпакы рыҟны. Убри ауп урҭ ажәеинраалақәа ҩәҩаала акритика зырзыҟаицаз А. С. Пушкин. К. Рылеев исахьаркыратә рҿиаратә метод ианыԥшуаз аиҿагыларақәа нарцауланы иааирԥшит Н. П. Огариов. Уи иҩуан: "В Думах" он поставил себе невозможную задачу сочетания исторического патриотизма с гражданскими понятиями своего времени; отсюда вышло ложное изоброжение исторических лиц ради постановки на первый план глубоко сжившейся с поэтом гражданской идеи."[3]

Ацикл "Ахәыцрақәа" аҟны аҭыԥ ҷыда аапнакылоит "Иван Сусанин". Егьырҭ ахәыцрақәа рыҟны ифырхацәа хадақәаны иаарԥшу дҳәынҭқарзар, ма дҭауадзар, мамзаргьы двельможазар, араҟа ажәеинраала дафырхаца хадоуп ажәлар ирылцыз ауаҩы, ииашоу аус амац иуеит иара излеиликаауа ала, аҳәынҭқар деиқәирхоит "Урыстәыла азы". Абас еиԥш иҟоу фырхацоуп Иван Сусанин. Уи, ҳәарас иаҭахузеи, К. Рылеев "Ихәыцрақәа" рыҟны иаабо ахаҿсахьақәа рахьтә, зегь реиҳа ҭоурыхла ииашоу, иҧсҭазааратәу хаҿсахьоуп. Убри азыҳәаноуп иара Пушкин ихаҭагьы ари ажәеинраала акритика зазимуз. Машәыршақә иҟамлазеит ари ажәеинраала акыраамҭа анцы ашьҭахьгьы алитературеи аҟазареи анырра ҩәҩа ахьырнаҭазгьы. Уи анырра инаҭеит М. И. Глинкагьы. Иазгәаҭатәуп ари ахәыцра А. И. Ульианов бзиа ишибозгьы.

[3] Ацитата аагоуп "Русские писатили", зыхьзу абиблиографиатә жәар аҟнытә, иҭыцит Москва, ашәҟәҭыжьырҭа "Просвещьчение", 1990, ад. 202.

Иазгәаҭатәуп аурыс литератураҿы раԥхьаза акәны "Ахәыцра" ("Дума") ажанр алазгалаз К. Рылеев шиакәу. Ари хылԥшьҭрала аукраин жәлар рашәеи, алитератураҿ акыр иалацәан иҟаз аҭоурыхтә балладеи ирымадан.

1823 шықәсазы К. Рылеев ирҿиамҭазы иҿыцыз аромантикатә поема "Воинаровски" аԥиҵеит. Араҟагьы иаарԥшуп аҭоурыхтә хҭысқәа. Воинаровски Украина агетман Мазепа жьрацәарыла изааигәаз уаҩын. Урҭ аҩыџьагьы Петра I чарҳәара изуны, Швециа аҳәынҭқар Карл XII идгылеит. Петра I Полтаватәи аибашьраҿы даниааи ашьҭахь Воинаровски Сибраҟа дахигеит. Апоемаҿы уи даарԥшуп иахгоу фырхаҵаны. Уи ихҭигаз азбахә еиҳәоит Сибра дшымгәыӷзоз машәыршақә дзыниаз аҵарауаҩ Миллер. Аҩымҭа аиҳаразак Воинаровски иуасиаҭ ауп иаҳәо. К. Рылеев ари аҩымҭаҿгьы ифырхаҵа хада иԥсҭазааратә прототип акырза дицәыхараитәуеит, диеиԥшымкәа дааирԥшуеит, ахақәиҭразы гәазыҳәарыла патриотны дҟаиҵоит. Аҩымҭа афырхаҵа Воинаровски агәра игоит, Мазепа Петра I дызиабашьыз, уи дахьдеспотыз, Украина тәыс иахьыҟаиҵоз азы акәын ҳәа.

А. С. Пушкин ари апоема ахәшьара бзиа аиҭеит. Уи иҳәон: "Эта поэма нужна была для нашей словестности"[4]. Ари апоема анырра инаҭеит иара Пушкин ихаҭагьы. Апоема "Воинраровски" азхәыцра иадырҳәалоит ҵарауаҩцәақәак Пушкин ипоема "Полтава" аҵакгьы.

К. Рылеев ипоема "Воинаровски" А. С. Пушкин иахьигәаԥхаз игәы шьҭнахын, уи Пушкин иахь абас иҩит: "Очень рад, что "Войнаровский" понравился тебе. В этом роде я начал "Наливайку"…[5]

Амала иазгәаҭатәуп, аукраин жәлар аполиак ргәамҵыҩцәа ирҿагыланы XVI ашәышықәсазы имҩаԥыргоз ақәԥара К. Рылеев иазикыз апоема "Наливаико" нагзаны аҩра автор дшахьымзаз. Ари аҩымҭаҿы иаарԥшхараны иҟан (иҩу ахәҭақәа изладырҵабыргуа ала) аукраин жәлар рыбзазара асахьақәа, ажәлар рмассақәа амилаҭ-хақәиҭратә қәԥара рхалархәра атәы зҳәоз аепизодқәа.

Абасала, хәбаҟа шықәса ирылагзаны (1820–1825) К. Рылеев иаԥиҵеит баҩхатәра ҟаиматҵла иҩу агражданте жәеинраала лыԥшаахқәа, "Ахәыцрақәа" ("Думы"), апоемақәа. Урҭ зегьы ӷәӷәала ирныԥшуеит ареволиуциатә гәазыҳәара, аԥсадгьыл абзиабара ԥшьа, ахақәиҭразы ақәԥара апафос, убри азыҳәан ауп ароль дузза зынарыгзаз аурыс уаажәларреи, аурыс литературеи реизҳазыӷьара амҩаҿы.

[4] Пушкин А. С. Полн. собр. соч. – М.; Л.; 1937 – Т. – ад. 134.

[5] Соч. ад. 318.

КРЫЛОВ
Иван Андреи-иԥа
(1769–1844)

Иван Андреи-иԥа Крылов диит жәабран мза 2 (13) 1769 шықәсазы Москва (даниз амши, дахьизи гәынхәҵысҭала иҳәоуп), иԥсҭазаара даалҵит абҵара мза 9 (21) 1844 шықәсазы Петербург ақалақь аҟны.

И. А. Крылов еицырдыруаз ажәамаанаҩҩын, дыпрозаикын, дыдраматургын, джурналистын. Иаб арратә маҵура хьанҭа амҩа ианысыз уаҩын. Ирратә маҵзура хиркәшеит акапитан ичын иманы. 1775 шықәсазы атәанчарахьы диасын дынхеит Твер ақалақь аҟны. Уаҟа дук мырҵыкәа, уи иааникылт агуберниатә магистрат ахантәаҩы имаҵура аколлегиатә бжьагаҩы (советник) ичын иманы. Иан ҵара лымамызт, аха ԥсабарала иҟәыӷаз, иқьиаз ԥҳәысын. Уи лыҷкәын аҵара шиҵашаз аплан шьақәлыргылеит, насгьы уи аҵара ииҵоз гәҵаракрыла дацклаԥшуан.

Даҽа дырраҭарақәак рыла И. Крылов иҩни Львоваа рҭаацәараҿи (урҭ рхәыҷқәеи иареи) ироуз аҭаацәаратә ҵарада даҽа ҵарак имоузеит. Аха, ҩыратә дырраҭарақәак рыла уи Твертәи аҵареиурҭа дҭан.

Ус акә, егьыс акә, еилкаауп, акы, И. А. Крылов официалла иоуз аҵара маҷын, аха иара аҵара дазгәышьуан, агәырҵҟәыл бзиагьы иман. Дшыхәыҷыз ашәҟәыԥхьара иеаиршьцылт, насгьы еышәалаҵәҟьа ашәҟәқәа дрыԥхьон. Агәақәкра, амаашьара алҵшәа бзиақәа рхылҵит: ихатә аԥшьгарала иоуз аҵара иабзоураны, заԥхьаҟа иажәамаанаҩҩны иҟалашаз Иван иаамҭазы аҵарадырра дуззаҵәҟьа змаз ауаа дыруазәкхеит. Уи избахәала А. С. Пушкин иҩуан: "Крылов европатәи абызшәа хадақәа идыруеит, убри инаҷыданы, иара, Альфиери иеиԥш, ҩынҩажәеижәаба шықәса анихыҵуаз ажәытә бырзен бызшәа иҵеит"[6]. Аԥсҭазаара дырқьынцыцны дамамызт Крылов. 1778 шықәсазы иаб данԥсы, аҭаацәа хныҟәгагa рымамкәа иаанхеит. Жәашықәса зхыҵуаз Крылов хәыҷы агуберниатә магистрат аҟны аусура напы аркны ақьаадқәа рыхҩылаара далагар акәхеит. Иара иқәшәеит иани, иашьа еиҵбы хәыҷи рымгәахә аарыхра. Ҳәарас иаҭахузеи, уи ирҳауаз аԥара рызхомызт. Уи иаб данԥсы ашьҭахь, иан аҳәынҭқарра аҟнытә апенсиа лоурц азы даара лҿылшәеит, аха уи иҟалҵоз аҳәарақәа лҵшәа рмоуит, рҭак ҟарымҵеит. Убасҟан ишынҭаацәаз зегьы Петербургҟа иҵаны, рус хаҭала дара ахаҵгыларц рызбеит. Крылов иусура аҟнытә мызкы даурышьҭыртә иусқәа еиҿкааны, 1782 шықәсазы ишынҭаацәаз зегьы аҳҭнықалақь

[6] О предисловии г-на Лемонте к переводу басен И. А. Крылова // Полн. Собр. соч. – Т. XI. – М.:Л., 1949. – Ад. 34.

ашҟа ицеит рхы иахашшаарц азы. Апенсиазы Крыловаа рҭаацәара иаԥшьыргаз аҽазышәарақәа лҵшәа рмоуит, аха Иван Андреи-иԥа Крылов изы Аказентә палатаҿ канцелиаристс аус ахьиушаз аҭыԥ ҟалеит.

Крылов Твер даныҟазгьы ажәеинраалақәа рыҩра далагахьан. 1783 шықәсазы уи иаԥиҵеит ажәеинраалала иҩу акомикатә опера "Кофеиница", иагьақәикит ари иҩымҭа аҭыжьра. Атипографиа змаз азәы иааихәеит абри аопера, аха иҭимыжьит. Убри атипографиа змаз ауаҩы Крылов еицырдыруаз аҟтиор Дмитриевски диирдырит. Уи аҵыхәтәантәи ашәҟәыҩҩцәа атеатралцәа рдунеи иалаз ауаа дыдирдырит. Биографцәақәак ргәаанагарала, Дмитриевски Крылов изы дҟалеит дыбзиахар зҭахыз, игха мзакәа иазҳәоз критикны. Убасҟан Крылов иаарласны Петербургтәи адраматургцәеи, атеатртә критикцәеи деицырдыруа дҟалеит.

Қәҿиара змоуз Крылов иҩымҭа "Кофеиница" игәы канамыжьит. Уи асиужет ааган Н. И. Новиков ижурнал "Живописец" ("Аҿыханҵаҩ") аҟнытә, уаҟа уаҩы ибарҭан ҵас-қьабзқәак рықәызбра, насгьы апомешьчикцәа рыбзазашьа, рцәажәашьа, ԥышәа дук змам автор ибзианы ишидыруа. Иаарласны, иааиқәырццакны Крылов ҩ-трагедиак аԥиҵеит: (1785 шықәсазы – "Клеопатра", 1786 шықәсазы – "Филомела"). Аҵыхәтәантәи атрагедиа кьыԥхьын 1793 шықәсазы ажурнал "Русскии театр" ("Аурыс театр") аҟны. Амала, иазгәаҭатәуп Крылов арҭ итрагедиақәа аҩбагьы Дмитриевски ӷәӷәала акритика шырзиуз.

1786 шықәсазы Крылов ииҩыз атиранцәа ирҿагылоз атрагедиа "Филомела" инашьҭарххны ажурнал "Лекарство от скуки и забот" ("Агәҿыӷьреи аилахареи рыхшә") аҟны икьыԥхьын иара иепиграмма. Ари Крылов иҩымҭақәа рахьтә раԥхьаза акьыԥхь збаз рҿиамҭан.

Атрагедиақәа рыҩраҿы қәҿиара змоуз Крылов акомикатә опереи акомедиеи рахь деиҭахынҳәит. 1786 шықәсазы иҩит акомедиақәа: "Аҭаацәара аапкы" («Бешеная семья», нас "Сочинитель в прихожей" ("Ашәҟәыҩҩы адкыларҭаҿы"). Аҩкомедиакгьы рыҟны автор исатира рықәкуп, иҵәылнахуеит, ирхыччоит ҭауади-аамысҭеи рлыбзҩыбзрақәа, рҟазшьа бааԥсқәа, рышьцылара цәаԥҽыгақәа. Еиҳаразак акрызҵазкуа ҩымҭаны иҟан усҟантәи аамҭазы "Сочинитель в прихожеи". Уаҟа Крылов ицәыригоит аҳҭнықалақь аҟынтәи аԥҳәызба ҽырбаҩ лҟазшьа цәаԥҽыгақәа, ашәҟәыҩҩы мцыла ҽгәарԥхеи, урҭ рымҵахырхәареи. Абарҭ аҩымҭақәа рынахыс Крылов деицгәарҭеит алитературатә, атеатртә гьагьарақәа рыҟны. Атеатрқәа рдирекҭор Соимонов адраматург ҿа днеиԥхьеит иара напхгара зиҭоз Ашьхатә експедициа ашҟа, Крылов уахь аусуразы диасит 1787 шықәса мшаԥымза нахыс.

1787 шықәсазы Крылов арыцҳара дугьы изыҟалеит: лыԥсҭазара далҵит иан. Ихыбгалеит акариеразы адраматург имаз агәыӷрақәагьы. Иахьа уажәраанзагьы еилкаам Крылов икомедиа "Проказники" (1788) аҟны Книажнин Рифмокрад ихьзала дызцәыригаз. Ари ахыччара бааԥс, агәаӷ зныԥшуа акомедиаҿ ирацәоуп икарикатуратәу аҩцарақәа, урҭ ирыхҟьаны, ӷәӷәала еиванагалеит Крылови Книажнин идгылаз Соимонови.

Крылов Ашьхатә експедициа аҟны аусура даҟәыҵыр акәхеит. Атеатр азы ҿыц иҭижьраны иҟаз "Инфанта из Заморы" (1788) ("Заморатәи Инфанта"); "Американцы" ("Америкаа", 1788) асценатә ԥсҭазаара рыҭара азхәыцра зынзакс иамуа аҭагылазаашьа ҟалеит.

Крылов, абарҭқәа рышьҭахь ажурналастикаҿы илахьынҵа ԥишәарц избеит. 1788 шықәсазы уи дизааигәахеит ажурнал "Утренние часы" ("Ашьыжьтәи асааҭқәа") аҭыжьҩы И. Г. Рахманинов. Уи иҭыжьымҭаҿы иара икьыԥхьит раԥхьатәи иажәамаанақәа. Рахманинови Крылови реибадырра аҵакы зладууз рацәан: араҟа ашәҟәыҩҩы қәыԥш иԥылеит ипрогрессивтәыз (ихырҳагаз) ауаажәларра-литературатә дунеихәаԥшышьақәа змаз ауаа, урҭ иреиуан И. И. Дмитриев, В. А. Озеров, А. Н. Радишьчев. Ари аҭагылазаашьа Крылов идемократизм арҵаулара иацхраауан. Ажәеинраалақәа даҽа ԥыҭк ажурнал азы ианиҩ ашьҭахь Крылов прозала иҩу асатиратә ԥҵамҭақәа рыҩра далагеит. 1789 шықәса жьырныҳәамза инаркны нанҳәанза зхатә ҷыдара змаз ажурнал "Почта духов" ("Аԥсқәа рԥочҭа") ҭижьуан. "Почта духов" ианылаз асалам шәҟәқәа 48 рыҟнытә, 23 – "Кабалистические письма, или философская, историческая и критическая переписка двух кабалистов, двух стихии и господина Астарота" захьзу, нас егьи "Еврейские письма, или философская, историческая и критическая переписка одного еврея, путешествующего по странам Европы с его корреспондентами, живущими в различных местах", – еиҭагоуп маркиз д Аржан ироманқәа рыҟнытә; салам шәҟәык ахьынтә – иахьаагоу еилкаам,[7] нас иара ихаҭа ихы иҭиҳәааз асалам шәҟәқәа еидкылоуп зеиԥш фабулала. Аҳауаҿтәии, азаҿтәии, адгьыл аҵантәии аԥсқәа (духи), нарцәытәи аҳәынҭқарра ааныжьны, иааны аарцәытәи (адгьыл аҿтәи) адунеи аҟны инхеит, ауаа рыԥсҭазаареи рхымҩаԥгашьақәеи ирыцклаԥшларц азы. Афантастикатә форма иаҵәахуан абзазаратә, асатиратә, иара убас афилософиатә ҵакы, урҭқәа зегьы рықәызбон, ирхыччон амонархисттә шьақәгылашьа иамаз ачымазарақәа, ахатәымчра ацәгьаурақәа, нас адеспотизм, аамысҭцәа рыбжьысрақәеи рымц лыбз-ҩыбзрақәеи, адин амаҵауцәа рцәаҭаларамыцҳәаратә мораль, ачынуаа рбиурократизми аҳәынҭқарратә ха-

[7] Уахәаԥш: Разумовская Ю. В. «Почта духов» И. А. Крылова и романы маркиза д ржана «Русская литература». – 1978 – №1. – ря. 103–115.

зынеимҵәареи. "Аҧсқәа рпочҭа" ("Почта духов") аҧсҭазааратә ҵабырг агха-ҧхақәа акритика рзура аганахьала даара иқәҿиара дууп Крылов-арккаҩы, апрозаҩҩы изы.

"Почта духов" нҵра дук амоуӡеит. Еицырдыруа афранцыз револиуциа аныҟала ашьҭахь аҳәынҭқарра арепрессиатә қәымчрақәа ҟарҵо иалагеит ажурналистикаҿы. 1792 шықәсазы Крылов иҩызцәеи иареи ажурнал "Зритель" ("Ахәаҧшҩы") аҭыжьра иалагеит. Уи адаҟьақәа рыҟны икьыҧхьын Крылов иҩымҭа ҟаимаҭқәа "Ночи" ("Аҵхқәа"), "Речь, говоренная повесою в собрании дураков", "Рассуждения о дружестве" ("Аиҩызара аӡбахә алацәажәара"), "Мысли философа по моде" ("Амодазы афилософ игәаанагарақәа"), "Похвальная речь в память моему дедушке" ("Арҽхәаҧхьыз ажәа сабду игәалашәаразы") "Каиб". Арҭ аҩымҭақәа рыҟны иаҳа инагӡаны, ирҵаулханы ицәырган арккаратә сатиреи апублицистикеи рпринципқәа. Уаҟа автор дырхыччон ақьабз бааҧсқәа, ауаажәларра амораль алаҟәра, иҵәылихуан, дақәыӡбон аҳратәра. Крылов арҭ иҩымҭақәа рыҟны дцәырҵит асентиментализм сахьаркыратә рҿиаратә методк аҳасабала даҿагылаҩны. Араҟа ибзианы изырҵит Крылов иажәамаанақәа рзы иҟазшьарбаган иҟалаз ажәабжьҳәаҩ иирониатә цәажәашьа.

1792 шықәсазы Крылов исатиратә рҿиамҭақәа "Мои горячки", "Горлицы" рзы ицәгьа анырҳәа иадыркит ижурнал "Зритель". Мызқәак рышьҭахь 1793 шықәса ажьырныҳәамзазы Крылови А. И. Клушини "Санкт-Петербургский Меркурий" аҭыжьра рҽазыршәеит. Уаҟа еиҳаразак иркьыҧхьуаз аиҭагақәа ракәын, аха аоригиналтә ҩымҭақәагьы ҭрыжьуан. Уаҟа Крылов икьыҧхьит астатиақәа: "Похвальная речь науке убивать время" ("Арҽхәаҧхьыз ажәа аҵарадырра амчала аамҭа ашьразы"), "Примечания на комедию "Смех и горе" ("Акомедиа "Аччареи агәырҩеи" азгәаҭақәа"), "Похвальная речь Ермалафиду" ("Арҽхәаҧхьыз ажәа Ермалафид изкны"), "Атеатр".

Ари ажурналгьы лассы иадыркит. Убасҟан Крылов аныҟәаракәа акры аҧшьигеит, идунеихәаҧшышьа акыр дацклаҧшит. Ари апериод аан Крылов имаҷны дцәырҵуан апериодикатә кьыҧхь аҟны.

Екатерина II данҧсы ашьҭахь аҭауад С. Ф. Голицын ихатә мазаныҟәгаҩси, уи ихәыҷқәа рҭаацәаратә рҵаҩыси амаҵура напы аиркит Крылов. Аха Павел I Урысҭәыла императорс даныҟала С. Ф. Голицын уи дигәаҧхомызт азы Казацкое захьӡыз инхарҭаҭыҧ ашҟа дахигеит. Крылов уи дицрымҵит уеизгьы, илахьынҵа ицеиҩишеит Голицын. Голицынаа рыҩнаҭатә театр аҟны 1780 шықәсазы Крылов ихәмартрагедиа ("Шутотрагедия") "Триумф или Подшьчипа" ықәыргылан. Уаҟа акритика рызун амдырреи, Павел I ихаан иаҧшьгаз пруссиаа рышьцыларақәеи. 1801 шықәсазы Крылов иҩны

далгеит акомедиа "Пирог". Уи ықәыргылан Петербурги (1802) Москвеи (1804).

Павел I даныршь ашьҭахь, Крылов амаҵура далан Рига лифлиандиатәи арратә аинрал-губернатор ипост зауз Голицын иҟны, аха дук мырҵыкәа аканцелиариа анапхгаҩы имаҵура шьҭаҵаны Серпуховҟа иашьа иахь дцеит, нас 1806 шықәсазы Петербургҟа дцеит нхара. Уаҟа акыраамҭа нхарҭаҭыҧс иман ашәҟәыҩҩы. Уи араҟа дизааигәахеит А. Н. Оленин, уи ила дырҩызахеит Н. И. Гнедич, А. А. Шаховскои, В. А. Озеров, К. Н. Батиушков.

Крылов абри аамҭазгьы ҧахьа аиҧш дхыхны дамоуп адраматургиа, иагьиҩуеит акомедиақәа "Модная лавка" ("Амодақәа рыдәқьан" 1806), "Урок дочкам" ("Аҧҳацәа рзы ацатәхәы", 1807), акомикатә опера "Илья-богатырь" ("Илиа аҧелуан", 1806), аҩра далагоит, аха ихиркәшом апиеса "Лентяй" ("Аашьаҩ", 1805).

"Амодақәа рыдәқьан" аҟны Крылов дырхыччоит иҭацәу афранцыз шьцылара бааҧсқәа ҧшӡарак рыцазамкәа рҿыҧшра, иара убри асентименталтә шәҟәтәы гәаанагарақәак.

Акомедиа "Аҧҳацәа рзы аҵатәхәы" аҟынгьы амаҵауҩцәа – Даша, еиҳаразакгьы Семион – аҵатәхәы рырҭоит ихаҵкы Велькаров иҧҳацәа; Феклеи Лукериеи, иҵарадақәоу, нас имҽыӷқәоу, хыхьхыхьла ҭауади-аамысҭеи рыфранцызтә ааӡара бааҧс анырра змоу. Урҭ раб Велькаров иҧсадгьылаҿтәи ақьабзқәа дрықәныҟәоит, маҧ ацәикзом аҵарадырра шхырҳагоугьы, аха дырҿагылоит аҳәаанырцәтәи аҵас-қьабзқәа, ашьцыларақәа, арахь иара иҧҳацәа ирцәымӷуп, ираҭәаршьом амилаҭтә моральтә қьабзқәа. Урҭ рыбзамыҟәцәанырракәа, ибааҧсу, еицаку раазара ихы иархәаны ауаҩы еиҿамс гызмал Семион дыфранцыз маркизушәа ихы дырбаны ииҭаху ихықәккәа наигӡоит. Велькаров уи Даша диманы ацара азин ииҭоит, ииҭоит аҧарагьы.

Акомедиа "Аашьаҩ" аҟны Крылов дааирҧшуеит иҿыцу аҷкәын итип. Уи игәаҧхом ҭауади-аамысҭеи иҵакыдоу реикәҟьашарақәа, рыгьежьы-хынҳәрақәа, уи хырҳага злам аҽазышәарақәа раҵкыс еиӷьаишьоит аашьара. Иҟазшьа аганқәак рыла ари аҷкәын Лептул Евгени Онегин дизааигәоуп, дахьугәалаиршәақәо ыҟоуп Илиа Илиаиҧа Обломовгьы. Крылов итеатртә интересқәа роуп А. А. Шаховскои иҭижьуаз ажурнал «Драматический вестник» ("Адраматә цҳаражәҳәаҩ") аҽалархәра ашҟагьы дназгаз.

Аха убри аамҭазы Крылов иуаажәларра-литературатә дунеихәаҧшышьақәа рыҟны иҟалеит аҽеиҭакра дуқәа. Уи афранцыз револиуциа аҧышәеи, Е. И. Пугачов инапхгарала еиҿкааз Анхаҩытә еибашьра ашьҭахь Урысҭәылатәи абсолиутизм иахьыз акризиси инарҵауланы рызхәыцра иахҟьеит.

Крылов абарҭқәа рышьҭахь ажәамаана иаҳа игәыхәтәы дахьнагзошәа ибеит, игәгьы дамжьазеит. Ажәамаана ажанр еиҭеит иконкреттәу, иара убас, азеиԥштәра зызуу асоциал-уаюышәатә ҵакы, убри ала иара аформа убас еиԥш ала иԥсахит, ашәҟәыюсы аԥхьагылара змоу, абаюхатәра ҷыда злоу адуззақәа дырхырԥхьазалартә еиԥш.

Ажәаатәи ашәышықәса нҵәаанза Крылов зфилософиеи злитературеи даазаз "Арккара" аидеиақәа дрыдгылеит. Уажәы уи еиликааит арккаратә идеиақәа шаҵахаз: ахшыю аҳра, арахь афилософцәа иҟалоит ззырҳәоз, амюа арымҭеит.

Машәыршақә имыюзеит ажәамаана "Лягушки, просящие царя" ("Аҳәынҭқар дызмазарц иаҳәо адаҕьқәа") (1807). Араҟа адаҕьқәа рыбзамыҟәра зыхҟьо дара рԥышәала алкаа ҟамҵакәа, "хыхьынтәи" иааиуа теориатә хәыцрақәак, гәаанагарак иахьахҟьо ауп. Уи иалҵшәаны дара рхаҭақәа аҳәара ҟарҵоит урҭ ҳәынҭқарс, напхгаюыс ироурц адеспот, атиран Азыцәа. Уи аҵыхәтәантәи иара уаҵәҟьа рус збаны илаҿаҟәшәаны иафоит дара. Ус анакәха, еилкаатәуп аԥсҭазаара хазы игоу теориатә хшыюк аҭахрақәа егьа ухырхыртә иҟазаргьы, ишырхамҵгыло, уи рықәныҟәоит иара ҵаҵгәыс иамоу, иҵаулоу, иобиеқтивтәу, иԥсабаратәу азакәанқәа.

1806 шықәса инаркны И. Крылов инеиԥынкылан ажәамаанақәа рыюра далагеит. Уи анаюсантәи илитературатә рҿиаратә усура зегьы абри ажанр ала аюра иазкын. Ажәамаана иаҵанарзит Крылов идраматургиатә, ижурналтә рҿиамҭақәа зегьы. Аурыси адунеитәи литературақәа рҭоурых уи данылеит зеиԥш дыҟам ажәамаанаюсны.

И. Крылов иԥсҭазаара аюнуҵҟала зынза жә-еизгак икыԥхьит, урҭ ирнылеит юышә ажәамаана инареиҳаны. Убарҭ рахьтә имаҷзоу хәҭак рсиужетқәа аагоуп Езоп, Лофонтен уҳәа даҽа шәҟәыюсцәақәак рыҟнытә. Амала иазгәаҭатәуп, Крылов иеиҭагамҭақәагьы аурыс милаҭ цәа ширхоу, аурыс ԥсҭазаара аҵабырг ишазааигәоу, ихатәы оригиналтә жәамаанақәа ишырцәыхарам, ишреиԥшу.

И. Крылов иажәамаанақәа рхаҭашьа бзиақәа ирыцаркуа аԥсҭазааратә ҵабырг агха-ԥхақәа гәаҭаны рықәзбара мацара акәзам, урҭ рхаҭабзиара ииашаны, имарианы, сахьаркыратә мчы ҕәҕәала ирныԥшит аурыс жәлар рыбзазашьа, рҟазшьа, рыԥсабара, рҟәыҕара.

И. Крылов аурыс милаҭтә литература иалкаау аурыс ԥсабаратә ԥшшәахәқәа анирԥшит, уи илшон иарбан маҭәарзаалак аурыс блала ахәаԥшра, абара, насгьы аччаԥшь уззырҵысыша урҭ рганқәа џьабаада игәылыршәаны, аԥсы рхаҵаны рзыргара. Уи иԥсы шҭаз иаҳаит, ибеит иҟазара аҷыдара алитература аҭҵааюцәагьы, ажәларгьы иишаны бзиабарала ахәшьара шарҭоз. Урҭ лакюакрада иазгәарҭон: Крылов иажәамаанақәа рыҟны амшә – шаурыс мшәу, акәты – шаурыс кәту.

Аԥстәқәеи аҵиаақәеи рдунеи ахаҭарнакцәа, ашәҟәыюсы рсахьа ҭихит аурыс жәлар рҿаԥыцтә ҳәамҭақәа рыҟны ицәыргоу, урҭ ирызку агәаанагарақәеи, аҟазшьарбагақәеи инарықәыршәаны. И. Крылов иажәамаанақәа рыҟны амаҭ – ухәы-ужьы еилазыргыло, чҳашьа змам аԥсы зхоу акоуп; абгахәыҷы – гызмалуп, имцҳәаюуп, ихԥароуп; ақәыцьма – мҵарсюуп, иԥсымҭәуп; амшә – мҽыҕуп, мышәҟәыш иҟәышуп, аччархәрагьы аҵәтәымзам аҳәа – ҳәоуп, бзиашьҭахь абзиаҭак аздырзом; ашьхыц – аусура иазгәышьуеит; ауаса – еснагь аҿдырҭзом, агәаашьа аздырзом, асыс-мҟаа шазырҳәо иҟоуп. Абас ауп егьырҭ иперсонажқәагьы иишаны, иԥсабаратәны рсахьа шҭихуа ашәҟәыюсы. Ҳәарас иаҭахузеи афлореи афаунеи ихы иаирхәоит уи ауаа рхаҿсахьақәа раарԥшразы. Араҟа апоет ихымюаԥгашьа ҿыцзам, алитератураҿы инарҭбааны иаларҵәоу, идыру аметод, амаана ихы иаирхәоит, амала имаҷзам ашәҟәыюсы иажәамаанақәа рыҟны ауаа аналаирхәуа, ауаа рхымюаԥгашьақәа, рхаҿсахьақәа анааирԥшуагьы.

И. Крылов иажәамаанақәа ажәеинраалала июу ажәабжь кьаҿқәоуп, ма сценақәоуп, урҭ рыҟны ахҭысқәа мюаԥысуеит иаарласны. Ԥсабарала Крылов иажәамаана шоит ю-хәҭакны: актәи ахәҭаҿы иаарԥшуп "амораль" мамзаргьы уи иаҵоу ашәҟәыюсы иааирԥшырц ииҭаху адидактикатә хшыюҵак. Аюбатәи ахәҭаҿы ицәыргоуп, убри ахшыюҵак аиллиустрациа азызуа аллегориатә ҟазшьа змоу ажәабжь. Бжеиҳан автор иааирԥшырц иҭаху ахшыюҵак ажәамаана анҵәамҭахь ииаганы лкаак аҳасабала иҟаиҵоит, игәҭакы алахиркәшоит, зны-зынла ажәабжь, ахҭыс мацара азбахә иҳәоит, ма ицәыригоит лкаак ҟамҵазакәа; Избанзар, уи ажәабжь аҿахәы иара иаҳәоит, уи иаҳәарц иаҭаху ҷыдала азыргара аҭахым ҳәарада.

И. Крылов иажәаманаақәа тематикала иныҟәырԥшшәа х-гәыԥкны иршоит:

1. Асоциал-политикатә зҵаарақәа ирызку ажәамаанақәа.

2. 1812 шықәсазтәи Аџьынцьтәылатә еибашьра ду иазку ажәамаанақәа.

3. Аморал-философиатәи, абзазаратәи тематикала июу ажәамаанақәа.

Ашәҟәыюсы ы еснагь дрызҿлымҳан, гәыҵхас иман иахьеиуахеи аԥсҭазаара иқәнаргылоз асоциал-политикатә зҵаара ҵаркәа.

Аҳәынҭқар ицензура бааԥсы ашьапхыцқәа ирымпыҵакыз ашәҟәыюсы ицәуадаюын ииҳәарц иитахыз аахтны аҳәара. Аха И. Крылов Езоп ибызшәала, ажәа маанала ихы иалиршон уеизгьы ацәгьа-мыцәгьа аҿаԥера.

И. Крылов дырхыччоит ирҿаасҭаны иааирԥшуеит ҭауади-аамысҭеи рпаразитизм, рҽырзажәра, рҽырхықәымҵара, урҭ ирҿаиргылоит аҵьа

иаҵагылоу анхацәа. Арҭ аҵыхәтәантәиқәа ашәҟәыҩҩы еснагь рыцҳашьарыла, гәыблыла, рцәаныррақәа рыцеиҩшаны ауп рсахьа шҭихуа.

Ҿырҧштәыс иаагар ҳалшоит иажәамаана "Листы и корни" ("Абӷьыцқәеи адацқәеи"). Араҟа абыӷьқәа ҭауади-аамысҭеи ирсимволқәоуп, адацқәа ракәзар – анхацәа иршьанақәоуп. Иаарҧшуп абыӷьқәеи адацқәеи рыбжьара ицәырҵыз аицәажәара, адиалог асцена лахҿых. Абыӷьқәа рҽырзажәны рыҧшзара иахыҽхәоит, адацқәа ракәзар, урҭ абас еиҧш иҟоу аҭак рырҭоит: "Ҳара ҳаҟамызҭгьы, шәара араанза шәыҧсы шәзаагазомызт". Ҳара ҿымҭзакәан, ҳаҽцәырымгазакәан шәҳарчоит, убри ала ауп шәара шәыҧсы злаҭоу, арахь шәара шәыҧшзарала шәыҽшәырзажәуеит, насгьы тәамбашақә шәҳацәажәоит.

Абас еиҧш иҟоу асоциалтә тема иазкуп ажәамаана "Аҟызқәа" ("Гуси"). Араҟа ҭауади-аамысҭеи аарҧшуп изхылҵыз рыхьз-рыҧшала иҽхәо, хаҭала ҳаҭыр зларықәуҵаша акгьы иалаҟам Аҟызқәа рхаҿрала.

И. Крылов ҷыдала, хыҧхьазара рацәала ажәамаанақәа рзикит аполитикатә зҵаарақәа. Уи лассы-лассы дырхыччоит, иҿапиҽуеит аҳәынҭқар ихаантәи Урыстәыла ахатәымчра-биурократиатә аппарат ахаҭарнакцәа, рсабрада рҿижәоит амчра знапаҿы иҟоу ауаа рыцәгьацәыҧхамшьара, рҽырзажәра, ачынуаа иҟарҵо азакәандарақәеи аимҵәарақәеи, аусзбаҩцәа рҵарҭышагарақәеи, азалымдарақәеи.

Хыҧхьазара рацәала анапхгаҩцәа аҵьа иаҵагылоу анхацәа рыхәда ишықәтәоу, рыцҳашьарада урҭ раарыхымҭа шрыхәлабго атәы аҳәоит ажәамаана "Агыгшәыгқәа рчымазара" ("Мор зверей").

Литератураҭҵааҩцәақәак ргәы излаанаго ала ажәа "Аквартет" ("Квартет") зыхьзу ажәамаанаҿы ирхыччаны, лажәхырҧа рызууп Аҳәынҭқарратә хеилак, иара аҧшьдепартаментк надкыланы, избанзар уаҟа "аус руеит" зхы ҭҧышшоу ачынуаа.

Проказница-Мартышка,
Осел,
Козел
Да косолапый мишка
Затеяли сыграть Квартет.
Достали нот, баса, альта, две скрипки, –
И сели на лужок под липки, –
Пленять своим искусством свет.
Ударили в смычки, дерут, а толку нет.

Случилось – Словно на шум их прилететь.
Тут с просьбой все к нему, чтоб их решить сомненье:

– «Пожалуй, говорят: «возьми на час терпенье,
Чтобы квартет в порядок наш привесть:
И ноты есть у нас, и инструменты есть;
Скажи лишь, как нам сесть!»
– «Чтоб музыкантом быть, так надобно уменье
И уши ваших понежней»,
Им отвечает Соловей:
«А вы друзья, как ни садитесь,
Все в музыканты не годитесь».

Арҭ зегьы музыкатә инструментк арҳәашьа (ахархәашьа) рыздырзомызт, убри азыҳәан акәын игәырхынҳәыгаз ашьҭыбжьқәа зырхылҵуаз.

И. Крылов баҩхатәра ҟаиматҭла иааирҧшит ажәлар рлахьынҵа шырзбоз имдырцәаз аимҵәаҩ напхгаҩцәа, урҭ рнапаҿы ишыҟаз амчрагьы, азакәанқәагьы, аха дара, урҭқәа зегьы залымдарала рхы ишадырхәоз.

Иаҳгәалаҳаршәап ажәамаана "Ақәыџьмеи ауасақәеи" ("Волк и овцы"). Иаҳәозеи уи?

Агыгшәыгқәа реиҳабыра ақәыџьмақәа ӷәӷәалаҵәҟьа ауасақәа шдыргәамҵуаз, ишеилыршьаауаз анеилыркаа, ауаса рыцҳақәа рыхьчараз ахеилак еиҿыркааит, насгьы уи аилазаараҿы дара ақәыџьмақәа аларҵеит. Ҳәарас иаҭахузеи, комментари аҭахзам асеиҧш иҟоу ахеилак аҟаҵара алҵшәа.

Аусзбарҭаҿы аҳра зауз азакәандареи азалымдареи сахьаркны иааирҧшуеит Крылов, иара убас, ажәамаанақәа "Анхацәеи азиаси" ("Крестьяне и река"), "Крестьяне и овца" ("Анхаҩи ауасеи"), "Абгахәыҷи аашьышьи" ("Лисица и Сурок") рыҟны.

Амчымхареи азакәандареи, ажәлар рыргәамҵреи аҳратәра ауӷә раҵацалареи дрықәызбауа, Крылов зхызкәачароу алымқәеи, ақәыџьмақәеи, абгахәыҷқәеи уҳәа убас даҽа еимҵәаҩцәақәаки ргәымхареи рыцәгьаршреи аарҧшуа, есымша иахьдырхәуа, изқәымчуа дрыхьчаҩны дыҟоуп, дара ргәамҵра еилкаарыла дазнеины, гәыблыла рсахьа ҭихуеит аҵьа иаҵагылоу ауаа, асыс мҟаақәа, нас еснагь иҧхарсуа, ирымоу аҳәыҳәқәа. И. Крылов ирҿиамҭа зегьы ҧсыс иахоуп агуманизми апатриотизми ридеиа ҳараккәа.

Ишдыру еиҧш, 1812 шықәсазтәи Аџьынџьтәылатә еибашьра аурыс жәлар рыҩнуҵҟа апатриоттә цәанырра ӷәӷәа арҵысит, уи ацхрааит амилаҭ-политикатә хдырра арыӷәӷәаара, ари аҭагылазаашьа ибзианы аҽцәырнагеит, иара убас, хыҧхьазара рацәала алитературатә рҿиамҭақәа рыҟны. И. Крыловгьы, иаамҭазтәи абри аҭоурыхтә цәырҵра ду ақтивла ақәҿиҭит. Уи акымкәа, ҩбамкәа ажәамаана хатәрақәа азикит Аџьынџьтәылатә еибашьра атематика.

Хыхь зызбахә ҳҳәаз Аҵьынҵьтәылатә еибашьра алагамҭаз И. Крылов иҩит "Аиҩшара" ("Раздел") зыхьзу ажәамаана. Уи уаҟа азбахә иҳәоит ахәаахәҭцәа, ауаҷарцәа изакәытә еимактәыз ирымаз дара-дара рыбжьара, рзеиҧш ҩны амца ацралан абылра ианаҿыз аамҭазы.

Ишдыру еиҧш, Урыстәылан аҳәынҭқарра иахагылаз ауаа рыгьа-гьарақәак атәыла арбџьар мчқәа рхада Кутузов Москва афранцыз-цәа алалартә алшара ахьриҭаз иашамкәан иҟаиҵеит ҳәа агәаанагара рыман. Крылов уи иашан иҟаиҵеит ҳәа иҧхьазон, убри азыҳәан ауп Кутузов изы "Вандалам новым сеть поставил и на погибель им Москву оставил" зиҳәазгьы. Ирблыз Москва ааныжьны ақалақь иалҵуан уи иаланхоз ауаа, аха аилаҩ-еиласра аамҭа џьара акы ҳзалгозар ҳәа зхазы мацара ихәыцқәоз шьоукгьы ақалақь аҿы иаанҿасуан, аҕа иҟны азеиҧш бызшәа аҧшаара, аилибакаара иақәгәыӷны, иара убасала рхы иазеиӷьу џьара акы шҧаҳзыҟамҵари ҳәа избаны.

Абасеиҧш чарҳәарыла ихәыцуа ауаҩы даарҧшуп Крылов иаж-әамаана "Аҟәраани акәти ("Ворона и Курица") аҟны. Уи аҟәраан, ишдыру еиҧш, аҵыхәтәан амлашьра иалагаз афранцызцәа фатәыс ирзыҟалеит. Автор дрықәызбоит араҟа атәылеи ажәлари агәаҟра ианҭагылоу аамҭазы зхатәы интересқәа ирышьҭоу ауаа лаҟәқәа, иагьааирҧшуеит ус еиҧш иҟоу ачарҳәаҩцәа цәгьаҧсышьа шроуа.

Наполеони уи ири рзы Москва цәҟьаны ианыҟала, рҭагылазаашьа аныбааҧсха, Наполеон иаҵахара аамҭа ааины ишидгылаз еиликаан аурыс ар рхада Кутузов аинышәаразы аилацәажәара идигало дал-агеит, аха Кутузов имуит. Абри аҳҭыс иаразнак ақәҿиҭит И. Крылов еицырдыруа иажәамаана "Ақәыџьма алаҭраҿы" ("Волк на псарне") ала. Ари аҩымҭаҿы Наполеон даарҧшуп имҳәамырза абрагьҵас иқәылаз ақәыџьма ахаҿсахьала, Кутузов даарҧшуп иҟәыӷоу, насгьы аҧышәа змоу ахьча ихаҿсахьала.

Иара ианаамҭаз ари ажәамаана И. Крылов Кутузов изишьҭит. Ар рхада уи инапаҵаҟа иҟаз ифицарцәа дырзаҧхьеит. Ажәамаана лассы ауаажәларра ирылаҵәеит, ибзиангьы ирыдыркылеит.

И. Крылов иажәамаанақәа рыҟны ҟаимаҭла иаарҧшуп хыҧхьазара рацәала ауаажәларратә, иара убас абзазаратә зҵаарақәа. Ашәҟәыҩҩы лассы-ласс ажәамаанақәа иҩуан ауаажәларра аизҳа-зыӷьара амҩаҿы аҵьа иааннакыло аҭыҧи, ароли ирызкны.

Крылов иҵәылхны дахыччоит ус змам амшгаҩ арҵу, ажәа-маана "Арҵуи ашышкамси ("Стрекоза и муравей") аҟны. Апаразит Абызкаҭаҳаи, хырҳага злам аҧсы зхоу даҽа гәымхақәаки ашә-ҟәыҩҩы ирҿаиргылоит еснагь аусура бзиа избо, аҵьа иаҵагылоу ашьхыц, ажәамаана "Абызкаҭаҳаи ашьхыци" ("Паутина и пчела") аҟны.

Крылов еснагь арехәаҧхьыз ажәа рзикуеит гәык-ҧсыкала ауа-ҩытәыҩса дызҵагылоу аҵьаус, ауаажәларреи ҳаҧхьаҟатәи абиҧарақәеи рзы ихырҳагоу аус азы аҵьабаа зҵу арҿиаратә усура. Ари ахшыҩҵак ҳәаақәнаҵоит ажәамаана "Аҭаҳмадеи хҩык арҧарцәеи".

И. Крылов ирҿиамҭақәа рыла ауаатәыҩса ирылаирҵәоит изҩыдоу апатриоттә, агуманисттә идеиақәа, амала убарҭқәа инарываргыланы иҿаҧиеуеит, дырҿагылоит, дырхыччоит амҵақьақьара, алыбз-ҩыбзра, амцҳәара, аехәара, абарбарра, аҵәыгьхәыцра, абзиабара ахәым-шьара, ахамхабзиара реиҧш иҟоу хыҧхьазара рацәала ауаатәыҩса рыгха-ҧхақәа, рыцәгьацәыҧхамшьарақәа.

Абарҭ ахшыҩҵаққәа ҟаимаҭла иҳәаақәырҵоит уи иажәамаана-қәа: "Акәыкәуи арбаӷьи" ("Кукушка и петух"), "Амҵи амҩасҩи" ("Му-ха и прохожий"), "Аҳәа аџьҵла амҵан" ("Свинья под дубом") уҳәа убас егьырҭгьы.

Иааизакны И. Крылов иажәамаанақәа ирыцклаҧшуа имбарц залшом урҭ иарбанзаалак уаҩы ицәымыӷхаша зегьы шаҭарада ишҿаҧыреуа, ахшыҩзцара ҟәыӷақәа рзы нҵәара зқәым хыҵхырҭа-ны ишыҟоу.

Хыхь ишазгәаҳҭаз еиҧш, И. А. Крылов официалла ҵара дук имоузеит, аха иара ихала иицаз аҵареи, аҧсҭазаара инаҭаз аҧыш-әа дуи, ҧсабарала анцәа иҟнытә илалаз абаҩхатәреи рыбзоурала, уи дҟалеит аҧсҭазаареи ауаҩытәыҩса иҧсихологиеи бзиазаны изд-ыруа, инарҵауланы ихәыцуа, насгьы зынаҧшы-ааҧшра амҿхакы ҭбаау, иҵару уаҩны, абаҩхатәра лаша аҧсабара меигзарахда изнаҭаз поетны. Абарҭқәа зегьы ҟаимаҭла иҳәаақәырҵоит адунеи иадыруа ажәама-анаҧҵаҩцәа дуззақәа ируазәку ихьз ҧсра-зра ақәымкәа аҭоурых аҟны, ажәлар ргәаҿы аҟалара.

ГРИБОЕДОВ
Алеқсандр Сергеи-иҧа
(1795–1829)

А. С. Грибоедов ибаҩхатәра аурыс доуҳа зегь реиҳа иӷәӷәаны иаазырҧшыз цәырҵраны иҧхьазон Виссарион Григори-иҧа Белински. Уи ихаҭараҿы уаҩ ибла хнакыртә аҽаанарҧшит аурыс жәлар ргении, рдоуҳатә хаҭашьа ҳараққәа. А. С. Грибоедов аенциклопедиатә ҵара-дырра змаз драматургын, поетын, еицырдыруаз ҳәынҭқарратә усзуҩын, дипломатын, зеиҧшҭамыз музыкантын, дҵарауаҩын. Аха иара зегьы иреиӷьаишьон асахьаркыратә литература.

Алеқсандр Сергеи-иҧа Грибоедов иҧсҭазаареи иуаажәлаара-ҳәынҭқарратә усуреи

А. С. Грибоедов диит ажьырныҳәа 4(15), 1795 (даҽа дырраҭарақәак рыла диит 1794) шықәсазы Москва, дҭахеит жәабранмза 1 (11) 1829 шықәсазы Тегеран, джуп Қарҭ.

А. С. Грибоедов иҧсҭазаареи ирҿиамҭеи ӷәӷәала иамадан 1812 шықәсазтәи Аџьынџьтәылатә Еибашьра Дуи адекабризми репоха.

Диит иара ахьӡ-аҧша змаз аурыс аамысҭатә ҭаацәараҿы. Аҵара бзиаҵәҟьа иоуит. Зны аҩны аҵара идырҵон Москватәи ауниверситет абиблиотекар Петрозилиуси, Гетингентәи аниверситет аушьҭымҭа Б. И. Иони. Нас аҵара иҵон Москватәи ауниверситет аҟнытәи аамысҭашәатә пансион аҟны. Ари аҵараиурҭаҿы еиуеиҧшым аамҭақәа раан аҵара рҵон заҧхьаҟа еицырдыруа поетцәахаз, акультура иаусзуҩцәахаз аӡәырҩы. Убарҭ иреиуан: В. А. Жуковски, А. И. Тургенев, В. Ф. Одоевски уҳәа убас аӡәырҩы. 1806–1812 шықәсқәа рзы Грибоедов аҵара иҵон Москватәи ауниверситет аҟны, дагьрылгеит афилологиатәи аиуристтәи факультетқәа. Уаҟа аҵара иҵон иара убас афизика-математикатә факультет аҟынгьы. Абри аамҭа иалагзаны уи иҵеит абырзен, иара убас алаҭын бызшәақәа, ашьҭахь уи иҵеит аџьам, араб, аҭырқәа бызшәақәа, ихәыҷратә шықәсқәа раан уи иҵахьан афранцыз, англыз, анемец, аиталиа бызшәақәа.

А. С. Грибоедов ауниверститет аҟны аҵара аниҵоз изааигәазаз ҩызцәаны изыҟалеит П. И. Чаадаев, Никита Муравиов, Н. И. Тургенев, урҭ анырра ӷәӷәа ирҭеит иара зых иақәиҭу адунеихәаҧшышьа ҧхьагыла имана иҟалараҿы. Ауниверситет аҟны аҵара аниҵоз аамҭазы иааҧшуа иалагеит Грибоедов ипоезиатә баҩхатәрагьы: иҩызцәа дрызрыҧхьон иара иаҧиҵаз ажәеинраалақәа, асатирақәа, аепиграммақәа, иҩит акомикатә пиеса "Дмитрий Дрянской". Уи В. А. Озеров итрагедиа "Дмитрий Донской" иапародиан, ирлахҿыхны, ирхыччаны иаанарҧшуан Москватәи ауневерситет аҟынтәи ҵарауаҩцәақәак реимаққәа.

1812 шықәсазы А. С. Грибоедов иҽазыҟаиҵон азинҭҵаара адоқтор истепен аиуразы аҧышәара аҭара, аха Наполеон иҿагыланы аурыс жәлар еиҿыркааз Аџьынџьтәылатә еибашьра иаҧсахит ипланқәа. Уи ихатәгәаҧхарала арра дцоит, дагьыҟалоит Москватәи агусарцәа рполк аҟны дкорнетны. Уи аибашьратә операциақәаҵәҟьа ахрылархәра иқәымшәазеит, аха арратә маҵураҿы иҟазаара агәалаҟара ҿыцқәа изцәырнагеит, ицхрааит инарҵауланы аурыс солдаҭ иеилкаараҿы, бзиа ибараҿы.

Наполеон иҿагыланы аибашьра анеилга, 1816 шықәсазы А. С. Грибоедов арратә маҵаура ааникьит, дыҧхьатәеит. Петербургҟа диасит нхара, аҳәааанырцәтәи аусқәа р-Коллегиаҿы амаҵаура далагеит. Усҟан ари Аколлегиаҿы аус руан А. Пушкин, В. К. Киухельбекер. Грибоедови арҭ арҿиаҩцәеи еибадырит, уи араҟа дырзааигәахеит заҧхьаҟа идекабристхаз аӡәырҩы. Адекабристцәа Грибоедов дрымадан иааигәазаны. Грибоедов формалла декабристтә организациак далазу-даламзу агәра гаҵәҟьан аҳәара уадаҩуп, аха еилкааун уи иаамҭазтәи аҧсҭазаареи ауаажәларратә шьақәгылашьеи рзы имаз адунеихәаҧшышьақәа, адекабристцәа рдунеихәаҧшышьақәа ишырзааигәаз. Петербург уи дазааигәахоит атеатр иамадаз ауаа рхеилак (кружок). Ари ахеилак напхгара аиҭон адраматург, атеатртә усзуҩ А. А. Шаховскои, ари ахеилак иалан ашәҟәыҩҩцәа П. А. Катенин, Н. И. Хмельницки, аҳтиор И. И. Сосницки, атрагедиатә рольқәа назыгӡоз аҳтриса Екатерина Семионова уҳәа убас аӡәырҩы.

Убри аамҭазы А. С. Грибоедов аус иуеит еиуеиҧшым ажурналқәа рыҟны, иҩуеит апиесақәа. Ажурнал "Аҧсадгьыл аҧа" ("Сын отечества") аҟны икьыҧхьуеит аепиграмма "От Аполлона" ("Аполлон иҟнытә"), 1816 шықәсазы акьыҧхь абоит истатиа "О разборе вольного перевода Бюргеровой баллады "Ленора" ("Зхы иақәиҭны еиҭагоу Биургер ибаллада "Ленора" аилыргара иазкны"). Ари астатиаҿы Грибоедов П. А. Катенин иеиҭагамҭа ихьчоит Н. И. Гнедич уи иазиуз акритика аҟнытә. Гнедич игәаанагарала Катенин иеиҭагамҭа "Мҽыӷуп уаҩы илымҳазы, игьамазы, ихшыҩзцаразы (аурысшәала иуҳәозар, "оскорбляет слух, вкус, рассудок"). Грибоедов Катенин дидгыланы, иара бзиа иибо аидеиақәа шьақәирӷәӷәоит, иара игәанала ажәа ҳәазароуп хьаҳәа-ҧаҳәа амамкәа иҧсабаратәны, ажәа иаҵамзароуп имцу, зыгәра узымго, иҧсабаратәым абызшәатә патетика.

1815 шықәсазы Грибоедов иаҧиҵоит ажәеинраалала иҩу, қәгыларак змоу акомедиа "Молодые супруги" ("Иқәыҧшу ахаҵеи аҧҳәы-

си"), 1817 шықәсазы Шаховскоии, Хмельницкии, иареи еицырыҩуеит акомедиа "Своя семья, или Замужняя невеста" ("Ахатә ҭаацәара, мамзаргьы Хаҵа ицахьоу аҭаца"). Иара убри ашықәсан Катенини Грибоедови еицырыҩуеит прозала иҩу акомедиа "Астудент". Ари аҩымҭа аинтерес ҷыда аҵоуп, избанзар уи аперсонажцәақәак (ҿырҧштәыс даагозар петербургтәи аҭауад Звездов) "Горе от ума" ("Зыхшыҩ ззыгәырҩахаз") иафырхацәахаран иҟаз ауаа угәаланаршәоит.

Абраҟа иазгәаҭатәуп ҭагылазаашьак. Грибоедов Петербург иаҧицаз акомедиақәа зегьы иаҧхьаҟа иаҧиҵаран иҟаз иҩымҭа хада "Зыхшыҩ ззыгәырҩахаз" азы еазыҟаҵарак, "рҿиаратә лабораториак" иаҩызан. Уи рныҧшуан аҩымҭақәа рбызшәа, аперсонажцәа, абзазаратә сахьақәа.

1818 шықәсазы Грибоедов Џьамтәылан иҟаз аурыс дипломатиатә миссиа амазаныҟәгаҩс дҟарҵеит. Ари амаҵура адәахьала уахьахәаҧшуаз аҳаҭыр ду змаз ҭыҧын, аха Грибоедов изы хгарак иаҩызан, А. П. Завадовскии В. А. Шереметиеви рдиуал аҟны иара Завадовски исекундантс дахьыҟаз азы. Ишдыру еиҧш, ари адиуал аҟны В. А. Шереметиев дҭахеит. Грибоедов Москвантәи амрагыларатәи атәылахь данцоз илахь еиқәын, иеимызт игәалаҟара. Еғьа ус иҟазаргьы Џьамтәылан даннеи дипломатк иаҳасабала абаҩхатәра ааирҧшит. Уи ихы иалиршеит 150-ҩык аурыс тҟәацәа рыҧсадгьыл ашҟа идырхынҳәыртә аусқәа реиҿкаара.

1822 шықәсазы Грибоедов амаҵуразы Қарҭҟа диаргоит, уи араҟа Қырҭтәыла анапхгаҩ хада аинрал А. П. Ермолов иҟны адипломатиа аҟәша аганахьала амазаныҟәгаҩ иусқәа наигзон. Ермолов адекабристцәа рыҩнуҵҟа ҳаҭыр иқәын, насгьы инапаҵаҟаҵәҟьа аус зуаз адекабристцәагьы ыҟан, урҭ рҭахрақәа рыцеиҩызшоз, ирыдгылозгьы маҷҩымызт. Грибоедов изааигәаз аполитикатә еилазаара далашәеит араҟа, уи иара ирҿиаратә аҭиврa аизҳазыҕьара иацхрааит. Грибоедов Қарҭ даныҟаз "Зыхшыҩ ззыгәырҩахаз" аҧхьатәи аҭқәа аҩба аус рыдиулон. Ҳәарас иаҭахузеи, акомедиа аус адулара иаҭахуп еиҳа аамҭа, иаҳа ахақәиҭра, иаҳа арҿиаратә гәалаҟазаара, амаҵауратә ускәа аеырҟәыҭхара. Убри аҟнытә Грибоедов Ермолов диҳәеит акыраамҭа амаҵаура аҟнытә ихы дақәиҭитәырц. Ермолов уи иажәа дахымҧазеит, амаҵаура аҟнытә доуижьит 1823 шықәса аееиҩшамҭа инаркны 1825 шықәсанза. Грибоедов убасҟан зны Тулатәи агуберниаҿы Бегичев инхарҭаҭыҧаҿ дыҟан, нас Москвеи Петербурги дырҭан.

Бегичев инхарҭаҭыҧаҿ Дмитровск ақыҭан Грибоедов иҩит акомедиа аҵыхәтәантәи аҭқәа ҩба. Бегичев инхарҭаҭыҧ аҟнытә Грибоедов Москваҟа дцеит. Уаҟа иҩызцәа дрызрыҧхьоит "Зыхшыҩ ззыгәырҩахаз" аҳқәа. Убасҟан П. А. Виаземскии иареи ирҩит аводевиль "Кто брат, кто сестра, или обман за обманом" ("Ииашьоу дарбан, ииаҳәшьоу дарбан, мамзаргьы амцҳәареи амцҳәареи неишьҭаргылан") Ари аводевиль азы амузыка аҧиҵеит акомпозитор А. Н. Верстовски. В. Киухельбекери В. Ф. Одоевскии ральманах "Мнемозина" аҟны икьыҧхьит ипрограмматә жәеинраала "Давид". Уи ҩын адекабристтә поезиа иашьаршәаланы.

1824 шықәса рашәарамзазы Грибоедов Петербурҕҟа диасуеит, араҟа уи Рылеев "иоурыс шьыжьхьақәа" дырҭааҩны дҟалоит. Иҩымҭақәа икьыҧхьуеит Рылееви А. А. Бестужеви ральманах "Полярная звезда" аҟны. Абраҟа иикьыҧхьқәаз иреиуоуп "Гоеҭе иҟнытә ацыҧҵәаха" (ари Гоеҭе, иҩымҭа "Фауст" аҟнытә ахы иақәиҭны еиҭаган).

1825 шықәса анҵәамҭазы уи дхынҳәуеит Кавказҟа. Абраҟа ауп адекабристтә хҭысқәа ахьихьзазгьы. Грибоедов адекабристцәа дшырзааигәаз Урыстәыла аиҳабыра ирзымдыруа иҟамызт. Ермолов иканцелиариа аҟны иааит Грибоедов дҭактәуп Петербурҕҟа дырхынҳәны ҳәа зныз ашәҟәынҵа. Ермолов Грибоедов дҭаркраны ишыҟаз заа иаҳәаны, игәы иеаниҵеит, убри аҟнытә Грибоедов иҧырхагаз ақьаадқәеи асалам шәыҟәқәеи рҧырхра дахьзеит.

Петербург уи ҧшьымз аштаб хада агауптвахҭаҿы дыҟан. Уаҟа иҭырҵаауан иус. Иҿырхуаз ажәақәа знырҵоз абҕьыцқәа рыҟны мазалатәи уаажәларрак салам ҳәа адырраҭара ҟаиҵон. Уи иажәақәа иашоуп ҳәа иқәгылеит Рылеев, А. Бестужев уҳәа убас адекабристцәа азәырҩы. Аҳәынҭқарратә мчрақәа Грибоедов идрыҧхьазалоз ихыхны ихы дақәиҭыртәуеит. Ари аус маншәаланы анҵәара иацхраанит Грибоедов иеырҭынчны иааирҧшыз агәымшәареи, ахынкылареи, иара убас аинрал Ермолов аҳәынҭқар иҿаҧхьа Грибоедов изы иҟаиҵаз ахашшаара.

1826 шықәса цәыббрамзазы Грибоедов дхынҳәит Кавказҟа. Убри аамҭазы Урыстәылеи Џьамтәылеи аибашьра иаҿын, убри аҟнытә, Грибоедов идипломатиатә усура амҿхак еиҳагьы аеарҭбааит. Адипломатиатә усура инаҷыданы, Грибоедов Кавказ аграждантә напхгара акрызҵазкуа азҵаарақәа рызбара аҭивла ихы алаирхәуеит. 1828 шықәсазы Џьамтәылеи Урыстәылеи реибашьра еилгеит, дипломатиала уи хнаркәшеит Ҭыркәманчаитәи аҭынчратә еиқәышаҳаҭра. Аиқәышаҳаҭра Урыстәылазы ихырҳаган иҟаҵан, уи аиҿкааразы акырза рыҵаркуан Грибоедов илшамҭақәа.

Аҳәынҭқар адәахьала Грибоедов илшамҭа ахә ишьеит, аҳамҭа ианеишьеит, Урыстәыла иахаҭарнакгәрагоу министр-резидентны дҟаиҵеит Џьамтәылан. Аха Грибоедов иусқәа шыманшәаламыз заманалаҵәҟьа идыруан, уи еилкааҵәҟьан иман аҳәынҭқар иитәаз аҳамҭеи, ишҟа иааирҧшыз алкаареи рҵакы. Иҩызцәа рахь иҩуаз асалам шәыҟәқәа ирныҧшуеит агәҭынчымреи алахьеиқәреи: Џьам-

тәылаҟа Урыстәыла ахаҭарнакс идәықәҵара дахәаҧшуеит "политикатә хгараны", хьырхәараны. Зегь реиҳа иара ихазы ииҭаху арҿиаратә хақәиҭра ауп, аха убри аҭыҧан иара дахьцо изыҧшуп ихьанҭазоу аҧышәаракәа, еиҧҟьашьа змам ашәарҭаракәа.

А. С. Грибоедов илахь еиқәызҵоз даҽа хҭыс дукгьы ҟалеит убасҟан. Грибоедов Петербург "Ҭырқәманчаитәи аиқәышаҳаҭра" атеқст аннеига, аҳәынҭқар иҿаҧхьа агылара алшара аниоу, агәымшәара ҕәҕәа ааирҧшит: Пиотр Бестужев ишиҳәо ала А. Грибоедов иахьырхәу адекабристцәа рҭагылазаашьа еиҕьтәтәуп ҳәа дықәгылазаап. Николаи актәи усҟан адекабристцәа рыхьз аҳәараҵәҟьагьы цәҳарак еиҧш дахәаҧшуан. Ииашоуп ҳәа иҧхьазатәуп иҟоу агәааанагара, Грибоедов адекабристцәа данырхашшаа ашьҭахь ауп аҳәынҭқар уи цасҳәа Џьамтәылаҟа дандәықәиҵаз ҳәа. Избанзар, уаҟа аҭагылазаашьа даара иуадаҩын, идиҵеит уаатәи аус хьанҭақәа рҭыҧ рықәҵара (аконтрибуциа дыршәара, атҟәацәа рхы рақәиҭтәра уҳәа уб. иҵ.). Уи иҭахын диҧыригарц адекабристцәа рхашшаҩ "ареволиуционер ҧханаҧа".

Џьамтәылаҟа ицамҭазы, Грибоедов ҳамҭакы Қарҭ даанхеит. Убраҟа 1828 шықәса нанҳәамзазы уи хатә ҧҳәысс дигеит Нино Ҷавҷавазе – иара иҩыза апоет-романтик Алеқсандр Ҷавҷавазе иҧҳа. Аха аҭааҵәара ҧшза даналанагала ашьҭахь, дук мырҵыкәа иҧҳәыс қәыҧш дааныжьны дцар акәхеит; Грибоедов иаарласзаны Џьамтәылаҟа дымцар ада ҧсыхәа ыҟамкәа аҭагылазаашьа ҟалеит.

Урыстәыла аминистр-резидентс Џьамтәылан дахьыҟаз Грибоедов аамҭа кьаҿк иалагзаны иҧсадгьыл азы ихәарҭаз аусқәа акыр рыҟаҵара дахьзеит. Ари ргәаҧхомызт Урыстәыла аҕацәагьы, Грибоедов иаҕацәагьы. Грибоедов аҿагылара изеиҿыркаарц, изеибырҳәарц рызбоит.

1829 шықәса жьырныҳәамза 30 рзы аџьамцәа-фанатикцәа жәпаҩык аурыс хаҭарнакра иақәланы иҧыххаа иқәырҵеит. Ишьызи, афанатикцәа еимҿырыжәжәази дрылан Алеқсандр Сергеи-иҧа Грибоедов.

Грибоедов дыржит Қарҭ, ақалақь амраҭашәарахьтәи аҳаракыраҿ, ацқьа Давид ишьха аҿаҟьаҿы. Инышәынҭра иахагылоу абаҟаҿы ианул зыҧсы ҭанаҵы иара изгәыкыз иҧҳәыс Нино Грибоедова лажәақәа цҳаражәҳәара рзызуа аҩыра: "Ум и дела твои бессмертны в памяти русской, но для чего пережила тебя любовь моя".

"Зыхшыҩ ззыгәырҩахаз" атема хадеи акомпозициеи

А. С. Грибоедов асахьаркыратә ҩымҭақәа рацәаны иаҧиҵеит аха урҭ зегьы аҵанарӡит "Зыхшыҩ ззыгәырҩахаз" ("Горе от ума").

Ари аҩымҭа "гениалтә аурыс драмоуп" ҳәа азиҳәеит А. А. Блок.[8] Акомедиа аҵакы ашәҟәыҩҩы ихаҿы ианааигаз аамҭа цқьа еилкаам. С. Бегичев ишиҳәо ала уи автор игәы иҭеикит 1816 шықәсазы, аха иҟоуп агәааанагаракәа уаанзагьы аҩымҭа аҵакы ихаҿы иааигахьан ҳәа. Идыруп иара убас, 1822 шықәса алагамҭаз А. Грибоедов ииҩыз апиеса асцена ҿыцқәа Қарҭ иҟаз иҩыза В. Киухельбекер дышизрыҧхьоз.

1824 шықәсазы А. Грибоедов ипиеса ҩны даналга, даара иҽанишәеит уи акьыҧхьра аус, аха илымшеит. Азин ирымҭеит ашәҟәыҩҩы ипиеса "Зыхшыҩ ззыгәырҩахаз" асценаҿы ақәыргыларазгьы. Аҳәынҭқарратә цензура излазгәанаҭаз ала акомедиа аполитика аганахьала ишәарҭан аҟнытә акьыҧхьрагьы ақәыргыларагьы ақәнагам ҳәа ҳәа иаҧхьазеит. Автор иҧсы ҭанаҵы ари акомедиа ацыҧҵәаха хәыҷқәак 1824 шықасазы альманах "Русская Талия" адаҟьақәа рыҟны икьыҧхьын, дара урҭ икьыҧхьызгьы ацензура адҵала акырза еицакын.

Аха ари аҭагылазаашьа акомедиа ажәлар рыларҵәара аус изаҧырхагамхеит. Уи анапылаҩыратә теқст иаҧхьон, еилдыргон аҧхьаҩцәа, еиҳаразак гәахәарыла ирыдыркылон адекабристцәа. Адекабрист Д. И. Завалишин ишигәалаиршәо ала, 1825 шықәса ааҧынразы Аҩадатәи ауаажәларра алахәылацәа "ирҭаххеит афицарцәа ироураны иҟаз аҧсшьара рхы иархәаны, Грибоедов икомедиа анапылаҩыратә теқст ажәлар ирыладырҵәарц, избанзар урҭ ақәгәыҕуамызт акьыҧхьра азин ҟалап ҳәа. Инеишьҭарххны мышқәак рыҩнуҵҟа Грибоедов дахьынхоз Одоевски иҟны еизон бжьыҭгала иаҧхьаны, еиуеиҧшым напыла иҭарыҩларц акомедиа".[9]

Акомедиа акьыҧхьра азин аныҟала апоет данҭарк ашьҭахь ауп, 1831 шықәсазы. Акьыҧхьрагьы алыршахеит ацензура даара "Игәнаалам" ("Неблагонадежныи") ззырҳәаз аҭыҧқәа акомедиа атеқст ианагәыларх ашьҭахь. Убри еицакыз атеқст алоуп зны Петербург, нас Москва азанааҭтә (апрофессионалтә) сценаҿы акомедиа шықәыргылаз. Петербург Чацкии Софиеи рролькәа асценатә ҧсҭазаара рырҭеит Каратыгини Екатерина Семионоваи, Москва Чацки ироль дыхәмаруан П. С. Мочалов, Фамусов ироль наигӡон М. С. Шьчепкин.

"Зыхшыҩ ззыгәырҩахаз" иҳараку ауаажәларратә жанр иаҵанакуа акомедиақәа иреиуоуп.

Акомедиа "Зыхшыҩ ззыгәырҩахаз" ауаажәларратә ҟазшьа зегь раҧхьаза иаҵанакуа аҩымҭа аконфлиқт хада иамоу ауаажәларратә хшыҩҵак ауп.

[8] Блок А. Собр. соч.: В 8 т. – М.: Л., 1962. – Т. 5. – Ад. 168.

[9] Записки декабриста. – Петербург, – 1906. – Адаҟьа 100.

Зегь рапхьаза апхьаӡ дыхнахуан аӡымҭа аидеиатә ҵакы.

А. Грибоедов инарҵаулан дагәылапшит апсҭазааратә ҵабырг, иагьааирпшит зегь реиҳа иҟазшьарбагаз, акыргьы зҵазкуаз аҵәырҵра: ӡ-дунеихәапшышьак, ӡ-идеологиак хацәнымырха реиҿасра. Изусҭцәада урҭ? Еиҿагылан еиқәпоит зҵаҵгәы баахьоу афеодалтә социалтә шьақәгылашьа ахьчаӡцәеи ареволиуциатә мчқәеи.

Ауаажәлларратә конфликт инаваргыланы акомедиаҿы ицәыргоуп даҽа цәаҳәакгьы, уи ихаҭаратәу, ибзиабаратәу аконфликт ауп, Чацкии Софиеи рконфликт ауп. Урҭ аӡконфликткгьы еилыхшьа рымамкәа ауп ишеимадоу, еиҳа-еиҳа еизҳазыгьоит, еиҳа-еиҳа иҵьбарахоит, иҵархоит, аӡымҭа анҵәамҭаҿы акульминациатә кәап аҟынза инеиуеит, рҽышьҭырхуеит.

Апиеса алагамҭаҿ Алеқсандр Чацки иҭынчу, илахҿыху ҷкәыноуп уҳәартә ауп дышцәырҵуа. Хышықәса аҳәаанырцәтәи иныҟәарақәа рышьҭахь иқалақь гәаҟьа Москва дазыхынҳәит. Иара убасҟан, ишаашазҵәҟьа Фамусов иҭаацәара ашҟа амӡа дықәлеит. Уи ипҳа Софиа иара данхәыҷыз аахыс бзиа дибоит.

Апхьа ихы нкыло, иҽыҟажаны Москватәи ауаажәларра ҳарак аҟны ауп Чацки идырцәеи-иуацәеи рыгха-пхақәа ахьиҳәо, аха Софиа Чацки лҽырхьшәашәан даниԥыла, иара ишҟа илымаз ажәытәтәи аҵәанырракәа аалмырпшуа даналага, уи иҟаиҵоз акритика иаҳа-иаҳа иҵьбарахо, шаҭарак ҟанамҵо иалагеит. Апаразит ҟазшьа змаз ауаа дуқәа Чацки енагьгьы иҵәымҕын, Софиа заҵәык лакәын урҭ рахьтә гәаҵәа зхеикуаз, уи, иара игәанала, ахаҭашьа бзиақәа, аҟазшьа бзиақәа лыман. Аха ари игәыҕырҭа заҵәгьы, маҷ-маҷ иҵәызит: Софиа Чацки алыбз-ӡыбз, амҵақьақьаӡ Молчалин диаӡылхит, уигьы азмырхакәа ауҳәан-сҳәан баапс гәаралҵеит, Чацки деилагоуп, дхагоуп лҳәеит.

Ари аӡыза ахҭыс анаӡс, Чацки кәанызанрада агәра игеит Фамусоваа рыгьагьара изӡыдоу ахшыӡгьы шрымам, абзиабара иашаҵәҟьагьы шрылымшо.

Абасала, ауаажәлларратәи ахаҭаратәи драмақәа хеибарҭәаауеит, насгьы иаҳа-иаҳа аиҿагылара дырмжьыжькуеит. Аӡымҭа нҵәоит згәы пыжәжәо Чацки Москватәи аристократиатә уаажәларра наунагза изқәа аиарханы, иааныжьны иҵарала.

"Зыхшыӡ ззыгәырӡахаз" асахьаркыратә хаҿсахьақәа

Апиесаҿы иаарпшуп Москватәи аристоркратиа алахәылацәа азәырӡы рхаҿсахьақәа. Урҭ зегьы еидызкыло ҟазшьақәоуп: амдырра, агәымбылџьбарара, апаразитизм (амучара), аха азәазәала рхаҭарақәа рыҟны абарҭ аҟазшьа баапсқәа аарпшуп иалкааны дасу

ихаҭаратә ҷыдарақәа анырпшны, дасу ихатә хаҭара, даҽазәы иламӡашьо ииндивидуалтә хаҿсахьа иҭаны.

Ҳахәапшып Павел Фамусов, Москватәи иҳаракзоу аристократиатә уаажәларра иналукааша ахаҭарнак, амал ду зымпыҵаку ачынуаӡ. Аҳәынҭқарра аппарат аҟны амаҵура ду имоуп, аристократиатә гьагьарақәа рыҟны ҳаҭыр ду иқәуп, аха абарҭқәа зегьы уи аморалтә, усуӡтә хаҭашьа бзиақәа ахьимоу азыҳәан акәзам изилшаз, иҵьашьатәуп аиашазы, аха уи убырҭқәа зегьы ахьимамыз азыҳәан ауп хьзи-пшеи иманы дзыҟалаз.

Фамусов есымша амаҵаураҿы иеиҳабацәа ргәы иахәашаз дашьҭан. Уи ҿырпшыгас диман иабиашьа Мақсим Петра-ипҳа ԥсаҭа шкәакәа. Уигьы иеиҳабацәа иргәапхарц азы рҿапхьа ахырхәара дацәаашьазомызт. Абри аганахьала уаӡы игәалаиршәартә иҟоуп абри аӡыза ахҭыс: Зны аҳәынҭқар ихан аҟны иеиҿкааз адкылара аан Мақсим Петра-ипҳа машәырла дкаҳаит, "иуаҭәа дақәҳан, даара ижьы ицеит", аха абри икаҳара аҳәынҭқар дшарпышәырчаз ангәеиҭа, дӡагылан иҽамариашан даҽа ӡынтәгьы иҽкаижьит аҳәынҭқар агәахәара инаҭарц азыҳәан.

Фамусов заманалаҵәҟьа идыруеит "ауаажәларра ҳаракы" аҟны ауаӡы ихатә хаҭашьа бзиақәа рыла ихә шрымшьо, уи ихә ыршьо имали иаҭәаршьаз ачынқәеи, аҳамҭақәеи рыла.

Фамусов инарҵауланы агәра ганы дыҟоуп аҵара-дырра анасыпдареи аҵәгьаршреи шракәу ауаӡытәыӡса инаҭо.

Уи иаамҭа зегьы имаҵаураҿы, ма ихырҳагоу даҽа усурак аҟны акәзам ихы иахьаирхәо, уи иаамҭа ақьафуреи, асасцәа раапхьареи, рыдкылареи роуп изықәирзуа.

Павел Фамусов Аҳәынҭқар и-Урыстәыла абиурократиатә чынуаа рзы итиптәу хаҿсахьазар, апиеса егьи аперсонаж, аполковник Скалозуб ихаҿрала ҳара даабоит аракчеевшьчина егьи аган – арратә салдафонра ахаҭарнак. Скалозубгьы "Дуаӡ-дууп, даара ахьз-апша имоуп... Уаӡ дзеилаҳаша ачын имоуп", имундир аиаҵәақәеи – ачыни рыла иқәҵоуп, аха имундир аҵаҟа агәы шимоу уаӡы инырзом, ихаҿы акәзар – ахшыӡ. Абри "Аҳаҭарч иаӡызоу аӡардаҵ, апарадқәеи амазуркақәеи рфырхаҵа" иҟәышу џьара ажәазаҵәыкгьы узиҿыцыршәом. Уи дцәажәалар илшоит арратә кариереи абеиахареи рызбахәала мацара, урҭ инапаҿы раагаразы зегьы ихы иаҭәеишьоит.

Молчалин, Фамусови Скалозуби дреипшзам, хылҵшьҭрала илаҟәу, чынуаӡ хәыҷуп – Фамусов имазаныҟәгаӡыс аус иуеит, аха уигьы "иҽапсеитәуеит ахьз-апша, иҽызлаликааша рацәахоит, мшәан ҳара ҳаҟны уажәы зҿы мцәажәо рами бзиа ирбо", – иҳәоит уи изыҳәан Чацки.

Аԥсаҭазараҿы иҽалкааразы Молчалин иԥышәоу ацхыраагӡа бзиа иԥшааит, уи аҿымҭра ауп. Молчалин егьа залымдарыла иацәхарҕьы, ахьымӡҕ идырԥаргьы, ажәак иҳәом, "Иҽырҭаслымны ихы лаирҟәуеит, ҿиҭзом",. Молчалин уажәы-уажә иҿыцаку фразоуп: "Сара исзыгәаҕьуам схатә гәаанагара аҳәара".

Ауаа дуқәа ргәы иахәоит абри ажәа мҳәазакәан зегьы рҳәатәы ҟазҵо Молчалин илакьеи ҟазшьа. Абарҭ аҟазшьақәа рыла уи Фамусов иҭаацәараҿгьы "Зегьы рѡызареи ргәыбылреи иҽаԥсеитәит. Уи Софиагьы ихы лгәаирԥхеит.

Амала лара София лхаҭара апиесаҟны иаҳа ируадаѡны, инарҵауланы иаарԥшуп. Уи иҟәышу, даара ашәҟәқәа ирыԥхьахьоу ԥҳәызбоуп, алазарагьы ахабзиабарагьы (ахы ҳаҭыр аҟәҵарагьы) лымоуп, иара лыгьагьара иацанакуа ауаа раԥкыс акырза дҳаракуп, аха егьа убас иҟазаргьы Фамусов иуаажәларра аҳкәажәцәа рааста уамак дрылукааратәгьы дыҟазам. Фамусов иеиԥш, Софиагьы Чацки "ишәарҭоу уаѡыс" длыԥхьазоит, насгьы зынзаск илыдылкылазом (лгәы рызцазом) уи ипрогрессивтә дунеихәаԥшышьақәа. София лзы иидеиалу "ахаҵа – амаҵуѡы" иоуп, иқәԥо афырхаҵа, абунтар иакәзам.

Фамусоваа рыгьагьара бааԥс даҵанакуеит арупап еиԥш зегь ирҳәо еиҭазҳәо, иацызҳәо амдыр (невежа) Репетиловгьы.

Апиесаҿы иаабоит Москватәи "ауаажәларра ҳаракы" ахаҭарнакцәа даҽа 20-ѡык, урҭ зегь цәыригоит автор Фамусов еиҿикааз абал аҟны.

Аха А. Грибоедов ари азимырхеит. Уи ареакциатә уаажәларра хацәынмырха даҿаиргылеит ипрогрессивтәу, ихырҳагоу афырхаҵа Чацки. Ареакциа ахаҭарнакцәа рсатиратә патреҭқәа, Иаҳагьы иҿаасҭахоит урҭ рсабрадақәа рҿыхны, Чацки ихаҭа апрогрессивтә идеалқәа анцәыригалак.

А. Грибоедов Фамусов иуаажәларра ахаҭаркцәа сатиратә цхыраагӡала рсахьа ҭихуазар, уи Чацки дааирԥшуеит лирикатә аспектла. Чацки ареволиуциатә ентузиазм иамҽхаку иаарылукааша қәԥаѡуп, адекабристтә ҿар рзы итиптәу хаҭарнакуп. Уи даара дреиԥшуп адекабристцәа. Уи анцәа иаҭәеишьеит Фамусоваа зынзаск ирҿагыло ахаҭашьақәа, аҟазшьақәа, насгьы убарҭ зегьы раԥхьа игылоуп ахшыѡ.

А. Грибоедов икомедиа ахаҿыцәҟьа ҳалаԥш аҟәикит ***ахшыѡ***, уи иѡымҭа иапроблема хаданы иагьыҟаиҵеит, насгьы иара Чацки ихаҿсахьа иадиҳәалеит.

А. Грибоедов ихаан ажәа "ахшыѡ" иара аҵакыҵәҟьа инаҷыданы, даҽа хшыѡҵакыкгьы адырбалон. Усҟан дҟәышуп, ахшыѡ змоу уаѡуп анырҳәоз, уи иаанагоз ахақәиҭра бзиа избо уаѡуп, дтәылауаѡ ԥхьагылоуп, адекабристцәа дреиԥшуп, дырѡызоуп ҳәа акәын.

Машәыршақә иҟамлазар ҟалап А. Пушкин инагӡаны зыѡра дахьымзаз "Русский пелам" зыхьзу ароман аплан аҟны рсахьа ахьҭихуа мазалатәи уаажәларрак, уи "ахшыѡ змоу руаажәларра" ("Общество умных") ҳәа дашьҭоуп апоет. Ареволиуциатә хшыѡ змаз ауаѡы аҳәынҭқар ихаантәи Урыстәылан агәаҟҵәаҟреи, ашьклаԥшреи ракәын лахьынҵас иоуаз, уи ауаѡытәыѡсатә насыԥ даҵәыхаран. Амҷра знапаҿы иҟаз ауаа, дара рҳәынҭқарратә мчра иаҿагылоз "ахшыѡ" хагароуп, еилагароуп ҳәа иԥхьазаны иақәызбон, иахьдырхәуан. Урҭ адекабристцәа абҵьаршьҭыхрала рықәгылара хагароуп ҳәа азырҳәеит, аурыс хәыцыѡ ҟаимаҭ П. Чаадаев дхагоуп ҳәа ажәлар ирылаҳәаны, аҳәынҭқар идҵала ахагацәа рыѡны аҟны дҭаркит.

Иуадаѡын П. Чаадаев иеиԥш иҟаз ауаѡ ҟәыш иҭагылазаашьа усҟантәи аамҭазы Урыстәылан. Трагедиала иҭәын Чацки иԥсҭазаарагьы Фамусоваа рыгьагьараҿы, урҭ уи дхагоуп ҳәа рыларҳәеит аԥхьагылара змаз адекабристтә дунеихәаԥшышьақәа ахьаайрԥшуаз, иахьрылаирҵәоз азы.

Чацки автор данцәыригалакь нахыс иаразнак илаԥш дыҵашәоит аԥхьаѡ, иара убас ахәаԥшѡы (аспектакль аҟны). Уи амца дақәуҵар дбылуам ззырҳәо уаѡуп, ибз хны иҿоуп, дҟәышуп, ԥсҭазаарала дҭәуп, ахынкылара иҵәуадаѡуп зны-зынла. Убри инахырҟьацәаны ахынкылара ахьицәуадаѡу, дыззымдыруа данырдырлак имԥышәырчҷар ауам; уи аԥышәырчҷара аѡыза аԥышәырчҷара иоуеит аԥсҭазаара иаҟәырҷахоу ауаѡы, ибзиазоу, ицҟьоу, аха макьана зԥышәа маҷу ауаѡ қәыԥш данинилакь.

Чацки, убри иқьиоу аҿара, иқәыԥшу амч, аламыс цқьара, агәрагара, аҟәыԥшра ишаҵасу еиԥш, ҳәаа змазам ахы агәрагареи, ахатәымчқәа рыгәрагареи змоу аҿара дахаҭарнакуп. Абри, иара иқәыԥшреи, ихы аҟәгәыҕра ҕәҕәеи, уи дҟарҵоит зегь рыла даартны иччархәу, иара убас, итрагедиатәу агха-ԥхақәа рымазаара азынгьы.

Чацки изы ихадароу аҟазшьа ҷыдақәа ируакуп ицәаныррақәа ахьыҭҭәаау, иахьхаҭәааау. Уи рныԥшуеит ибзиабашьагьы, игәаашьагьы, ицәыриго аҵәымҕшьагьы. Зегь реиҳа иара ицәымҕуп адеспотизми атәреи, абзамыҟәреи ахьымӡҕыдареи, иара убас хшыѡлеи уаѡытәыѡсалеи адагәара. Уи шаҭарада дрықәызбоит ҭауади-аамысҭеи, иара убас аҳратәратә зинқәа рыцәгьауратә зиндарақәа. Уи ибар иҭахзам иааикәыршан иҟоу аҵәгьареи азалымдареи, ицәымҕуп ибааԥсу зегьы, дрыдгылоит аҟьиара, аҵабырг, аиаша. Чацки дунеихәаԥшышьала дагьдекабриступ, иара убри аамҭазы дагьромантикуп.

Ахәыцѡы, адекабрист-аҟәԥаѡ, аромантикатә цәаныррақәа змоу ауаѡы, арҭқәа зегьы ԥсабарала еилаҵәан иҟоуп иара ихаҭараҿы, избанзар, уи аамҭа аан иҟан убарҭқәа зегьы аамҭак ала изҟазшьаз, аԥсҭазаара аҵабырг иқәнаргылоз иреалтәыз ауаа, иреалтәыз аҭагыл-

азаашьақәа рыҟны.

Уаҩытәыҩсатә типк, иалкаау ауаҩытәыҩсатә ҟазшьа змоу азәы иаҳасабала, Чацки иалкаау аамҭатә ҳәаақәа дырҭыҵуеит: Чацкиаа аҧсҭазараҿы иҟан аромантикцәеи адекабристцәеи репоха аҳәаақәа рынҭыҵгьы. Аамҭа цаҵҧхьаза урҭ адәахьала рҽырҧсахуан, аха рҟазшьа хадақәа рыҧсахзомызт. Урҭ есқьынгьы иқәҧаҩцәоуп аиашазы, еснагь кәанызарада аҵабырг иашьҭоу ҧшааҩцәоуп ҧсабарала.

Чацки иҧсахы ҧыжәжәо, дгәаан дцәажәоит ҭауади-аамсҭеи атә-цәа ирзыруа агыгшәыгра азы. Иара убри аамҭазы уи шаҭарада дызқәызбо асоциалтә уадаҩрақәа, аҳратәра, рымацара ракәзам, уи акритика азиуеит аполитикатә режимгьы, аҳәынқар ихатәымчрагьы, царизм амаҵзуҩцәагьы, избанзар урҭ "агәаҟра иҭагылаз рзы рылацәагьы еихаҟәысуамызт, хыхь игылоу рыҟны аус анроулак, амҵақьақьара акаҭа иагәҭыларкуан".

Чацки ипатриотизмгьы адекабристцәа рпатриотизм иашьашәалан. Уи иҭахуп "иаҧихырц Урыстәыла аристократиатә гьагьарақәа злачмазаҩу атәым аҿыҧшраҿы илашәу, иҟьашьу, атәитәыхратә доуҳа мри". Иара игәанала Европатәи акультура иашаҵәҟьа урҭ рнапаҿы ирзаагом, адәахьала мацара ауп иарбанзаалак итәыму зегьы ишырҿыҧшуа... насгьы "афранцыз бызшәа Нижегородтәи адиалекттә ҿцәажәара ирцәалаҩашьоит".

Абасала, Чацки хшыҩҵакыла еиҳаразак адекабристтә позициақәа дрықәгыланы дақәызбоит Урытәылан аҳра зуа асоциал-политикатә ҭагылазаашьа. Апиесаҿы, заагьы ишазгәаҳҭаз еиҧш, уаҩ илаҧш иҵашәартә еиҧш еиҿаргылоуп Чацки иҟәыӷареи Фамусоваа рымдырреи.

Амчра знапаҿы иҟоу ауаажәларра, аҵара змоу, ахшыҩ змоу, иҟәыӷоу афырхаҵа, зхы еиқәшәам уаҩуп ҳәа ажәлар иахьрыларҳәаз афакт иаҳәо, иара ус зҳәаз ауаажәларра ахаҭа ахшыҩ ацәмаҷуп, еилагоуп ҳәа ауп иаанаго, Аҳәынқар и-Урыстәыла анапхгаратә гьагьарақәа ахшыҩ анормақәа ирцәыхароуп ҳәа ауп иаҵанкуа.

А. Грибоедов иаамҭазтәи аконфликт хада аарҧшра, ахшыҩи уи иаҧықәсылоз Фамусов иуаажәларра арныгреи реиҿаргыларала, исатира амцабз рықәикит алашьцара ахаҭарнакцәа, иазҧхьагәеиҭеит аҧхьагылара змоу аинтеллектуалтә мчқәа аиааира рымгар ҧсыхәа шамам.

"Зыхшыҩ ззыгәырҩахаз" асахьаркыратә ҷыдарақәа

Ари апиеса даара аидеиатә ҵакы ҳарак змоу, асахьаркыра аганахь ала хьаҳәа-ҧаҳәа змам рҿиамҭоуп. Уи ҟаимаҭла зформеи зҵаки еиласоу, аоригиналра, агармониа зныҧшуа ҧҵамҭоуп.

Хыхь-хыхьла уахьахәаҧшуа "Зыхшыҩ ззыгәырҩахаз" аклассицисттә

комедиақәа угәаланаршәот. Уи ианыҧшуеит итрадициатәу аҳҭыси, аҭыҧи, аамҭеи ракра (реизакра) азакәан: апиеса ақәгыларақәа аҧшьбагьы мҩаҧысуеит Фамусов иҩны, аҧшьқәгыларакгьы мҩаҧысуеит уахыки-ҽынаки рыҩнуҵҟала, ақәгылара цоит лакьылакьрада, ишиашоу. Иазгәааҭатәуп иара убас, А. Грибаедов икомедиа аперсонажцәа рыхьызқәа еиҳаразак дара рыҩнуҵҟатәи рхаҭашьақәа шаадырҧшуа. Ишдыру еиҧш ари аклассицисттә комедиа аперсонажәцәа рзы иҟазшьарбоуп. Ҿырҧштәыс иаагозар, ажәла Молчалин, ажәа "молчать" аҟнытә иааүеит, уи "аҿымҭроуп" иаанаго.

Молчалингьы аҿымҭра, ҭынч аҟазаара, ацҳәа амҳәара ауп иҟазшьа хада. Репетилов ижәла аауеит афранцыз ажәа zepetez – "аиҭаҳәаара" аҟнытә. Автор иперсонаж ари ахьз ииҭеит уи ихатә гәаанагара, ихатәы ажәа шимам, Репетилов еснагь даҽазәы иажәа, игәаанагара дшақәшаҳаҭу, ишамаиамкуа, ишеиҭеиҳәо аликаарц азы.

Ашәҟәыҩҩы икомедиаҿы аклассицисттә драматургиа аҷыдарақәа иҵегь аарҧшуп, аха урҭқәа зегьы адәахьтәи аформа заҵәык ауп ирымоу. Ус, аҵакыҵәҟьа аганахь ала "Зыхшыҩ зызгәаҟрахаз" уаҩ дахәаҧшуазар, уи ареалисттә драматургиа иаҿырҧштәы шьахәуп. Ари аҩымҭа автор ирҿиаратә метод хада ареализм шакәу макышьа амазам. Уи иҩымҭа афабула ҭшәа аҳәаақәа ирҭагӡаны сахьаркыратә иашара ҳаракыла иҭихит аҧсҭазааратә ҵабырг асахьа наза-нааза, иаҳирбеит дызхааныз аамҭазтәи итиптәыз, иҟазшьарбагаз ацәырҵра – еинышәашьа змамыз ҩ-идеологиак хацәнымырха еиҿагыланы имҩаҧыргоз ақәҧара ду.

Излаҿыцу рацәоуп А. Грибоедов ипиеса ажанртә ҧсабара аганахь алагьы. Ҵабыргуп, "Зыхшыҩ зызгәырҩахаз" ахы акомедиа ҳәа аҵаҩуп, насгьы автор Фамусоваа руаажәларра акомедиатә цхыраагӡақәа рыла асахьа ҭихуеит, аха ари апиеса акомедиа атрадициатә формақәа рыла иҩым. Уи драмоуп, мамзаргьы итрагедиоуп ҳҳәаргьы ауеит, избанзар убас еиҧш иаарҧшуп Чацки ихаҿсахьа. Фамусоваа рыгьагьараҿы уи ихигаз акомикатә ҭагылазаашьа иацәыхароуп, уи ари ауажәларра аҩнуҵҟа ихигаз трагедиоуп. Ашәҟәыҩҩы ипиесаҿы баҩхатәра ҳаракыла еилаирҵәеит, еишьаршәалан иҟаиҵеит акомедиеи атрагедиеи, иччархәуи иҟасоуи, асатиреи алирикеи.

"Зыхшыҩ зызгәырҩахаз" ҩуп ажәеинраала лыҧшаахла, абызшәа акәзар иҟаҵоуп абырҵкал икылхны, еилацаланы, ажәақәа рҭыҧқәа рмаҷны, рыхшыҩҵаккәа рымҽхакы ҭбааны. Аҩымҭа ҩуп иамбикатә жәеинраалатә формала, уи алексикеи, аграмматикатә шьақәгылашьеи аҿцәажәаратә бызшәа, ажәлар рбызшәа иазааигәоуп. Адәахьала наҧшыхақә уанахәаҧшуа А. Грибоедов ипиеса абызшәа "ҭарушәа" иубар ҟалоит, фактлаҵәҟьа уцәажәозар, ажәа аҭыҧаҟны иргыланы, еиҷаҳаны ахархәаразы зеиҧшыҟам, хаҳара злоу ҿырҧш-

тәуп. Ашәҟәыҩҩы иҳәоу ажәак егьузацҵом, егьузагырхом. Иарбан ажәазаалакь ииашоуп, насгьы иара иахьаҳақу, иахьақәнагоу аҭыҧ аҟны игылоуп. Автор ажәаҧҟала, иааркьаҿны, зны-зынла ҩба-хҧа ҳәоу рыла ауаҩытәыҩса ихаҿсахьа аҧсы ахаиҵоит, афырхаҵа иҟазшьа ааирҧшуеит. А. Грибоедов ипиесаҿы дарбан персонажзаалак ибызшәа, иара иҩнуҵҟатәи ихаҭашьақәа, нас иҟазшьа аанарҧшуеит, дасу ибызшәа индивидуализациа азууп.

А. Грибоедов икомедиа абызшәазы А. С. Пушкин машәыршақә имҳәазеит абарҭ ажәақәа: "О стихах я не говорю: половина – должны войти в пословицу".[10] Пушкин иҟаиҵаз азҧхьагәаҭара ҵабыргхеит: "Зыхшыҩззыгәырҩахаз" аҟны ахархәара зауз аҳәоуқәа ҟалеит ижәаҧҟақәаны. Убарҭ иреиуоуп; "Счастливые часов не наблюдают", "И дым отечества нам сладок и приятен", "Свежо предание, а верится с трудом" реиҧш иҟоу, аурыс цәажәара зырҧшзо, хынҩажәа жәаҧҟа. Урҭ изныкымкәа амҵыжәҩа змоу ажәақәеи афразеологизмқәеи реизгақәа ирнылахьеит, ажәлар ирылаҵәахьеит.

Абасала, А. Грибоедов ипиесаҿы аурыс литература иреиӷьу атрадициақәа хаирҭәааит, ирыциҵеит, аурыс драматургиа аизҳазыҕьара даҽа ҩазарак ашҟа ихеигалеит, иҳареикит, ароль дузза наигзеит аурыс литератураҿы ареализм ашьақәырӷәӷәаразы, ауаажәлараҿы ареволиуциатә хәыцра аизҳазыҕьара аус ашьҭыхразы. Иазгәаҭатәуп иара убас, адекабристцәа ари апиеса еибашьыгатә бҵьарк аҳасабала рхы ишадырхәазгьы.

А. Грибоедов икомедиа даара анырра ӷәӷәа ҟанаҵеит иара иаамҭалаҩцәа рыҩнуҵҟа, урҭ рнаҩсан ҳара ҳаамҭа аҟынзагьы агәахәара рнаҭон арҿиаратә усура знапы алакызгьы, иалакымызгьы азәырҩы. Апиеса ҵьаршьон, еигәырӷьон Н. В. Гоголь, А. И. Герцен, Ф. М. Достоевски, нас М. Е. Салтыков-Шьчедрин уҳәа аурыс шәҟәыҩҩцәа, иара убас аҧхьаҩцәа азәырҩы.

XIX ашәышықәса 70-тәи ашықәсқәа раан "Зыхшыҩ ззыгәырҩахаз" иазкны "Миллион терзании" ("Агәамҵрақәа рмиллион") зыхьзу, аҡтуалра зҵаз, аилкаанҵа иҩит И. А. Гончаров.

А. Грибоедов икомедиа "Зыхшыҩ ззыгәырҩахаз" ықәдыргылон Урыстәыла ацентртә қалақьқәа рыҟны, иара убас апериферия аҟынгьы, Атеатр маҷ аҟынгьы, МХАТ асценаҿгьы – Москва, уи ықәдыргылон Алеқсандр итеатр аҟны Петербург, иара убас Ленинградтәи адраматә Театр Ду аҟны уҳәа убас акырҵьара. Еиуеиҧшым аамҭақәа раантәи иреиӷьыз аурыс аҡтиорцәа – В. Н. Давыдов, А. И. Иужин, К. С. Станиславски, В. И. Качалов, Б. Н. Иванов, А. А. Иаблочкина, В. Н. Рыжова, Т. В. Доронина, С. Иу. Иурски, К. Иу. Лавров – иҧыршәон, рбаҩхатәра абырҵкал икылырхуан рбаҩхатә-

[10] Пушкин А. С. Собр. Соч: В 10 т. – М., – 1977. – Т. 9. – Ад. 127.

ра Чацки, Фамусов, Молчалин, Софиа, Лиза уҳәа ррольқәа анынарызгзоз. А. Грибоедов ипиеса "Зыхшыҩ зызгәырҩахаз" атеатртәи аҧхьаҩтәи ҧсҭазара ҧсра-зра ақәзам, еснагь иҟазаауеит. Ари апиеса еиҭагоуп адунеи амилаҭқәа жәпакы рбызшәақәа рахь. Аҧсуа бызшәахь уи ҟаимаҭла еиҭеигеит абаҩхатәра змоу аҧсуа поет, аиҭагаҩ, ажурналист Геннади Аламиа. 1981 шықәсазы уи ықәыргылан С. Ҷанба ихьз зху аҧсуа ҳәынҭқарратә драматә театр асценаҿы. Иқәиргылеит арежиссиор В. Ақаҩба. Апиеса аперсонаж хадацәа – Чацки (О. Лагәлаа), Фамусов (Ш. Гыцба), Молчалин (К. Ҳагба), Софиа (В. Маан), Лиза (Н. Лакоба), Сколозуб (Л. Ахба), Наталиа (Е. Коӷониа), Платон (Л. Аҩзба), Тугоуховски (Р. Сабуа), Загорецки (С. Сақаниа) ррольқәа нарыгзон, урҭ ррольқәа рынагзарала рақтиортә баҩхатәра ҳараркуан, рзанааҭтә ҟазара иаздырҳауан еиқәыҧхьазаз еицырдыруа аҧсуа аҡтиорцәа.

XX ашәышықәса 50-тәи ашықәсқәа раан Қарҭ, А. Грибоедов ихьз зху Аурыс драматә театр аҟны ари аурыс поет ду иҧсҭазаареи ирҿиамҭеи ирызкны аспектакль ҟаимаҭ ықәыргылан. Абри аспектакль аҟны А. Грибоедов иҧҳәыс гәлымҵәах – Нино Ҷавҷавазе лроль баҩхатәра ҳаракыла иналыгзеит, усҟан Қарҭтәи Атеатртә институти, Қарҭтәи Аҳәынҭқарратә Университети рыҟны аҵара зҵоз аҧсуа студент ҧҳәызба Еҭери Кәаӷәаниа-ҧҳа. Уи лыхәмарра ари атеатр абзиабаҩцәа акыр шықәса гәаҧхарыла иахәаҧшуан.

Аҧсуа уаажәларра Асовет аамҭа аан, иара убас иара иахьагьы ҳаҭырқәҵара дула иазгәарҭоит А. С. Грибоедов ииубилеиқәа.

ПУШКИН
Алеқсандр Сергеи-иҧа
(1799–1837)

Иуадаҩуп А. С. Пушкин иаҟара ажәа ҧшзақәа ззыркхьоу, ахәшьара ҳарак зоухьоу поетк иҧшаара аурыс литератураҿы. Уиазы ирҳәон аурыс поезиа мраны дазгылеит, аурыс литература дааҧынуп, Урыстәылазы раҧхьазатәи бзиабароуп ҳәа.

"Ари иара иаамҭазтәи аурыс поет ду мацарамызт, уимоу ажәларқәа зегьи, ашәышықәсақәа зегьы дырпоет дуун, Европа дагениан, адунеи дахьзыҧшан" – иҳәон В. Г. Белински Пушкин изы агәадура иманы.

А. С. Пушкин аурыс литература ҿыци, аурыс литературатә бызшәа ҿыци дыруасхыршьҭаҵаҩын. Уи алитературатә шәыҟәҩыратә бызшәа, зыҧсы ҭоу, ажәлар рыҿцәажәаратә бызшәа иазааигәеитәит, насгьы убри амилаҭ бызшәа цқьа аҧсы рхаҵаны, Урыстәыла аҧсҭазаара аҵабыргхаҭеи аҧсабареи зеиҧшыҟамала иааирҧшит сахьаркырала ихаҭәаау иажәеинраалақәа, ипоемақәа, иажәабжьқәа, нас ипиесақәа рыҟны.

А. С. Пушкин дреалист дуззан, еиҿагыларала иҭәыз аҧсҭазааратә ҵабырг иашаны, сахьаркыра ҳаракыла иҩымҭа лыҧшаахқәа рыҟны иааирҧшит. Убри ауп иара ианиаамҭаз Н. Добролиубов алитератураҿы Пушкин раҧхьаза акәны "аҵабырг аairтит" зиҳәазгьы. Пушкин исахьаркыратә рҿиамҭақәа ҟалеит аҧсҭазаара иасаркьаны, аҧсҭазааразақәаракәы иабҵьарны. Уи алитература ирбеиеит уаажәларратә ҵакыла, насгьы иара рҿаиргылеит аҳратәреи, аҳәынҭқар ихатәымчреи, абуржуазиатә шьақәгылашьеи. Иара убри ала ашәҟәыҩҩы иҟаиҵаз рацәоуп аурыс революциатә хәыцра аизҳазыҕьараҿы. Уи улуашара ҕәҕәала ашәа азиҳәон ахақәиҭра, агәра гангьы дыҟан мышкы ахы мышкы аҵыхәан уи аиааира шагоз.

Пушкин машәыршақә дҟамлазеит аурыс литература ҿыци, аурыс литературатә бызшәа ҿыци дрышьаҭаркыҩны, драҧҵаҩны.

Пушкин ҧсабарала игениалтәыз уаҩын: ҧсҭазааратә материалс, ҵабыргс инапы зхьыслакгьы поезиатә хьырҵәаҵәан иҟаиҵон. Пушкин иҟны даумыжьхатә мчыла иааҧшит аурыс жәлар ду рыхшыҩи, ргәамчхареи, рдоуҳа аҧшзареи.

Пушкин ипоезиа, акыр шәышықәса рыҩнуҵҟала еизҳазыҕьаз аурыс литература иазыҟанаҵеит. Пушкин критикатә блала дахәаҧшит, ишьҭикааит аурыс, иара убас адунеитә культуратә баҟақәа, урҭ ҵаҵгәыс иныҟаҵаны, иаҧиҵеит иҿыцу аурыс сахьаркыратә литература.

Абарҭ иазгәаҳҭаз аҭагылазаашьақәа инарҷыданы, Пушкин иҵәырҵра ҳәаақәнаҵеит иара дызлиааз аамҭа аҷыдарагьы. Пушкин иҧсҭазаара мҩаҧысуан аурыс жәлар рмилаҭҭәи рполитикатәи хдырра анҿыхоз аамҭазы, 1812 шықәсазтәи аҵьынҵьтәылатә еибашьреи адекабризми ршыкьымҭазы.

Пушкин дҟалеит абри аамҭа аантәи аидеиақәеи, аҧсҭазаареи гәыхыҭхыҭра ҕәҕәала иаазырҧшыз рҿиаҩ дуззаны.

Ахәычра. Алицеи аҟны аҵара

Алеқсандр Сергеи-иҧа Пушкин диит 26.05 (6.04) 1799 шықәсазы Москва, иҧсҭазаара далҵит 29.01 (10.02) 1837 шықәсазы Петербург.

Пушкин ихәычра мҩасит Москва. Иани иаби А. Пушкин иаазара рхы аладмырхәзеит уҳәартә иҟан аҭагылазаашьа. Ижәытәзаз аамсҭацәа рыжәла иаҵанакуаз апоет иаб Сергеи Лев-иҧеи, иан – Пиотр актәи ииаазаз араҧ Абрам Ҳанибал имоҭа Надежда Осип-иҧҳа Ҳанибали илахҿыхыз, ақьафура зцыз аҧсҭазаара бзиа ирбон, абалқәеи амаскарадқәеи рахь ацарақәа рхы рылхәдаартәуамызт,

Аҩынусқәеи ахәыҷқәа рыхзызаареи рыла рхы дыргәамҵуамызт. Алеқсандри, уи иашьеи, иаҳәшьеи раазон афранцыз гуверниорцәа, раҳәшьаду Мариа Ҳанибал, раззеи – анхаҩҧҳәыс Арина Радион-иҧҳа (Радионовна). Абри аҵыхәтәан зызбахә ҳҳәаз лоуп апоет иҧсҭазаараҿы акырза зҵазкуа ароль назыгзаз. Арина Радион-иҧҳа... "ҟазарыла алакәқәа еиҭалҳәон, ажәлар рҵас-қьабзқәа, хыҧхьазара рацәала ажәаҧҟақәа, нас аҳәамҭақәа лдыруан". Заҧхьаҟа ипоетхараны иҟаз Алеқсандр хәыҷы, дызҿыгәҳәаауа бзиа иибоз иаззеи (иазаҩ) изеиҭалҳәоз алакәқәеи, ажәлар рашәақәеи еснагь игәы-иҧсы рзышьҭны дырзызырҩуан. Урҭ наунагза инхеит игәалашәараҿы.

Пушкин аҩреи аҧхьареи иҵеит заа, дшыхәаҷыз дашьцылт иаб Сергеи Лев-иҧа Пушкин ибиблиотека беиаҿы ашәҟәқәа рыҧхьара. С. Л. Пушкингьы иҵәтәыммызт алитературатә усура, уи иҩны иртәарҭан, иргыларҭан, идикылон еицырдыруаз ашәҟәыҩцәа: Н. М. Карамзин, И. И. Дмитриев, иара Сергеи иашьа Васили Пушкин. А. С. Пушкин апоезиа арҿиара абаҩхатәра шимаз ааҧшит заатәи ихәычра шықәсқәа раан. Уи урҭ иҩуан француз бызшәала. 1805–1810 шықәсқәа раан Алеқсандр аҧхын мзқәа ихигон ианду Мариа Алеқсеи-иҧҳа Ганнибал (данҭыҧҳазтәи лыжәла) лыҩны, Москва амҵан, ақыҭа Захарово аҟны, Звенигород азааигәара. Арҭ ихәычратә шықәсқәа раантәи ицәалашәарақәа рныҧшит маҷк ихьшәаны ииҩыз апоемақәа ("Амонах", 1813; "Бова", 1814), алицеитә жәеинраалақәа "Иудин иахь ашәҟәынҵа" ("Послание к Юдину", 1815), "Аҧхыз" ("Сон", 1816).

1811 шықәса жьырныҳәамза 19 рзы Петербург азааигәара Царское село аҟны иаартын Алицеи. Иара убри ашықәсан инаркны абри алицеи аҟны фышықәса аҵара иҵон Пушкин. Ҵакыла Алицеи апрограмма университеттә программан, арҵаратә курсқәа рыҟны агуманитартә ҵарадыррақәа иаҳа аҧыжәара (априоритет) рыҭан. Уи аҧҟара ианырҧшын усҟантәи аамҭазы аҧхьагылара змаз апедагогикатә хәыцра, хықәкысгьы иаман арккаратә идеиалқәа рыҭаны, ауаажәларра амаҵ руртә аҿар раазара. А. П. Куницини, А. И. Галичи рлекциақәа рыҟны алибералтә идеиалқәа апропаганда рзыруан. Абраҟа апоет қәыҧш уалуашарала ихҭысит 1812 шықәсазтәи Аџьынџьтәылатә еибашьра аантәи ахҭысқәа.

Алицеи иаркыз ҵареиурҭан аҟнытә фышықәса рыҩнуҵҟа аҵаҩцәа Царское село иалҵны даҽаџьара аҵара-аара азин рымамызт.

Царское Село аҟнытәи апарк, иалдаз амҩақәа, иамаз адәҳәыҧшқәа алицеистцәа инеиҧынкылан иахьнеиааиуаз, иахьыхәмаруаз аҭыҧқәа ажәаатәи ашәышықәсазтәи аурыс иааирақәа рбаҟақәа рыла иҭәын. Урҭ аҵаҩцәа рпатриоттә цәаныррақәа рырҿыхареи раазареи иацхраауан. Машәыршақә иҟамлазеит 1815 шықәсазы, Алицеи аҟны иреиӷьу апоет ҳәа иҧхьазаз А. Пушкин, актәи акурс аҟнытә аҩбатәи ашҟа диасырц аҧышәара аниҭиуаз, апоет Г. Р. Державин иҿаҧхьа дгыланы апатриоттә жәеинраала "Воспоминание в Царском Селе" ("Царское Село аҟынтәи агәалашәара") дахьаҧхьаз (ари ажәеинраала кьыҧхьын ажурнал "Русский Музеум" (1815 ш., №4) аҟны. Раҧхьаза акәны уи иаҵаҩын автор Алеқсандр Пушкин ихьзи ижәлеи нагзаны.

Алицеистцәа "Рлицеитә ҭаацәараҿы" ҟасарыла рдоуҳа аус адырулон, агьагьарақәа еиҿыркааауан, анапылаҩыратә журналқәа ҭрыжьуан. Пушкин иакәзар, зегь реиҳа аҧхьагылара змаз агәыҧ напхгара азиуан. Алицеи "зых иақәиҭу ахәыцра иахәышҭаароуп" рҳәартә иҟазҵаз хаҭала Пушкини уи игәыҧи роуп. Убри агәыҧ иалан апоет Дельвиг, идекабристцәахаран иҟаз Киухельбекер, Пушьчин уҳәа убас азәырҩы. Усҟантәи аамҭазы Пушкин ипоезиатә гении қәнагала ахәшьара арҭахьан В. А. Жуковски, К. Н. Батиушков, Н. М. Карамзин, П. А. Виаземски реиҧш иҟаз ашәҟәыҩҩцәа аиҳабацәа рабиҧара иаҵанакуаз арҿиаҩцәа. Алицеи дышҭаз ауп Пушкин алитературатә ус аҟны архаикеи арутинеи ирҿагылаз алитературатә уаажәларра "Арзамас" ашҟа дышрыдыркылаз.

Алицеи аҵаҩцәа, иааидкылан аурыс ҿар зегьы, анырра ӷәӷәа рнаҭеит 1812 шықәсазтәи Аџьынџьтәылатә еибашьра Ду. Пушкин иҩыза алицеист И. Пушьчин ишиҩуаз ала Алицеи аҧсҭазаара адҳәалан "аурыс жәлар рыҧсҭазара аполитикатә епоха: иааигәахон 1812 шықәсазтәи адыд-маҵәыс. Абарҭ ахҭысқәа ашьҭамҭа ӷәӷәа

анырҵеит ҳара ҳхәыҷра… Ҳара инаскьаагон агвардиа аполкқәа зегьы, избанзар урҭ Алицеи аҧхьа ииасны акәын ишҵоз; урҭ анаацәырҵуаз аамҭазы ҳара есқьынгьы араҟа ҳаҟан, зны-зынла акласскәа рыҟнытәгьы ҳдәылҵуан, аибашьцәа рымҩа ҳақәныҳәон, ҳазхылҵыз, нас иаадыруаз гәыдаҳкылон".[11]

Алицеи аҵаҩцәа рреволиуциа-патриоттә дунеихәаҧшышьақәа рырӷәӷәара аус иацхраауан, хыхь зызбахә ҳҳәаз Аџьынџьтәылатә еибашьра анеилга нахыс, зыҧсадгьыл ахь игьежьыз агусарцәа рполк Царское Село иахьгылазгьы. Пушкини, даҽа лицеистцәақәаки абри аполк аҟнытәи афицарцәа ҧхьагылаҩцәа рыҽрымардеит, ирҩызцәахеит. Аҵаҩцәа еиҳаразак изыҿцаауаз П. Чаадаев иакәын, Пушкин ашьҭахь уи ажәеинраала бзиагьы ихьзниҩылеит.

А. С. Пушкин раҧхьазатәи иҩымҭақәа Алицеи аҟны иҭрыжьуаз анапылаҩыратә журналқәа рыҟны ирнылозҭгьы, ашьҭахь ацентртә прессаҿгьы иаҧҵамҭақәа икьыҧхьуа далагеит. Раҧхьазатәи уи иажәеинраала "Аҩыза ажәеинраалаҩҩы иахь" ("К другу стихотворцу") икьыҧхьит 1814 шықәсазы ажурнал "Вестник Европы" ("Европа ацҳаражәҳәаҩ") аҟны.

А. С. Пушкин Алицеи аҟны аҵара иҵонаҵы 120 ажәеинраала инареиҳаны иаҧиҵеит. Урҭ ирныҧшуеит, Пушкин ҟасарыла иара иаҧхьа аурыс литература амаҵ зуаз апоетцәа ртрадициақәа шышьҭикаауаз, насгьы хәыҷы-хәыҷла исахьарку ажәа аҟазара аҧҵараҿы иара ихатәы мҩа алгара дшаҿызгьы. Апоет изы ари литературатә ҵаран, школк иаҩызаз аамҭан. Убасҟантәи Пушкин иажәеинраалақәа ирныҧшуеит хьзи-ҧшеи змаз аурыс, иара убас аҳәаанырцәтәи апоетцәа дшырҿыҧшуаз, ӷәӷәала ишиныруаз. Усҟантәи аамҭазы Виссарион Белински Пушкин ирҿиамҭа азиас хәыҷқәа злало азиас ду иадикылеит. "Пушкин имуза иара иаҧхьа ицәырҵхьаз апоетцәа раҧҵамҭақәа ахаҳартә иаднакылеит, ираазеит, уимоу иаҳҳәар ҳалшоит, уи имуза закәанла иара иатәыз акы еиҧш иаднакылеит, нас шьҭахьҟа, адунеи ашҟа иархынҳәит иҿыцу, еиҭаку рҿиамҭак аҳасабала. Иҳәазар, егьышьақәырӷәӷәазар ауеит, Державини, Жуковскии, нас Батиушкови ыҟамызҭгьы, Пушкингьы дзыҟаломызт, уи урҭ дырҵаҩуп ҳәа".

Аиашазы, арҭ хыхь зызбахә ҳәоу еиуеиҧшым апоетцәа рытрадициақәа анырра ӷәӷәа ҟарҵеит Пушкин ирҿиаратә еизҳазыӷьара амҩаҿы.

Пушкин поетк иаҳасабала иазхаҵараҿы акырза аҵанакуан 1815 шықәса ажьырныҳәамзазы, Царское Село аҟны Алицеиаҿ Пушкин

[11] Ацитата агәылхуп ашәҟәы: Г. Талиашвили, В. Шадури: "Аурыс литература аҭоурых (Ажәытәзатәи аамҭа инаркны XX ашәышықәса аҟынза) "Ашәҟәҭыжьырҭа "Ганаҭлеба", Қарҭ, 1978, адаҟьа 177. (Қырҭшәала).

Г. Державин иҿаԥхьа дгыланы аԥышәара аниҭиуаз; иажәеинраала "Воспоминания в Царском селе" ("Царское Село аҟынтәи агәалашәара") дахьаԥхьаз. Алицеи аҟны иаарту аԥышәаракәа мҩаԥысуан. Уи зықәрахь инеихьаз Державингьы далахәын. "Ҳара ҳԥышәаракәа уи даара ддырааԥсеит, – иҩуан А. Пушкин, – ... Державин ихы инапы аҵыргәаны дтәан... Аурыс литературазы аԥышәара иалагаанза. Абри аамҭазы уи даалахҿыххеит, иблақәа аакәеицеиит, зынзаск иеааиҭеикит... Аҵыхәтәан сара снарԥхьеит. Сара Г. Державин иҟнытә ҩ-шьаҿак набжьаны сҩагылан сажәеинраала "Царское Село аҟнытәи агәалашәара" саԥхьеит... Державин дгәырҕьаҵәа дыҟан".

"Царское Село аҟнытәи агәалашәара" патриоттә цәанырра ҭаҭәала иҩу ажәеинраалоуп. Араҟа апоет гәыхыҭхыҭрала 1812 шықәсазтәи Аџьынџьтәылатә еибашьра ақәҿиҭуеит атәымтәылатә мпыҵахалаҩцәа Урыстәыла ралцара уалуашарыла далацәажәоит, аурысқәа иаадырԥшыз афырхаҵара дахыехәоит. Ари ажәеинраалаҿ уаҩы илаԥш иҵашәоит Г. Державин, иара убас инеизакны аурыс классицизм анырра. Амала, абраҟа иазгәаҭатәуп Пушкин икалам иҵыҵыз егьырҭ ажәеинраалақәа жәпакы ишырныԥшуа Жуковскии Батиушкови ражәеинраалақәа рнырра.

А. С. Пушкин Алицеи аҟны аҵара аниҵоз аамҭазтәи иажәеинраалақәа ирныԥшуеит аграждантә моитивқәагьы.

Ажәеинраала "Лицини иахь" ("Лицинию", 1815) аҟны уи иҳәоит "сара исцәымҕуп атәра", "сгәаҿы еилашуеит ахақәиҭра". Ари ажәеинраала ахы, апоет алаҭын бызшәахьтә еиҭагоуп ҳәа аҵаиҩит ацензура алаԥш иҵамшәарц, хьаҳәа-ԥаҳәа арымҭарц азыҳәан, аха иара ахаҭа оригиналтә ҩымҭоуп, апоет идоуҳа, игәазыҳәара иаҿыҭбжьуп, ҳәарада. Уи Римтәи аԥсҭазаара асахьа аанарԥшуеит, аха Урыстәыла ишьагьуа иқәу атираниа ауп изқәызбо. Ари ажәеинраала иаанарԥшуеит апоет қәыԥш Радишьчев иреволиуциатә традициақәа дшырхьыԥшу, иагьшеихеиҳауа, иара убас адекабристцәа заатәи рграждантә лирика дахаҭарнакуп уҳәаргьы ауеит хымԥада.

Алицеи даналга ашьҭахь, А. С. Пушкин гәазыҳәара хаданы имаз арҿиаратә усура акәын, насгьы уи ҭаҭәала агәра ганы дыҟан ипоезиатә гәҭакы аперспеқтива шаиуз.

Абас ала, еиуеиԥшым аиаҵәақәа зкыдбыҕҕала изкыдыз аурыс поезиа ажәҩан азгылара иаҿын раԥхьазатәи зшәахәақәа ауаатәыҩса рахь меигзарахда изыршәуаз, илашалашоз амра А. С. Пушкин ихаҿрала.

Петербургтәи апериод аантәи ауаҩытәыҩсатә (аграждантә) лирика. Апоема "Руслани Лиудмилеи"

Алицеи даналга ашьҭахь, 1817 шықәса рашәарамзазы А. С. Пушкин Петербургҟа диасуеит, уи уаҟа Адәныҟатәи аусқәа рколлегиаҿы "аколегиатә мазаныҟәгаҩ" ҳәа амаҵауратә хьзы ихҵаны аусура даладыргеит. Ҳәарас иаҭахузеи, рҿиаратә хәыцрала еиҵаҭәы иҟоу ауаҩ қәыԥш ачиновниктә маҵаура игәы изақәкуам. Ахақәиҭра бзиа избо апоет ганкахь ала аԥсҭазара ахаарақәа, қьафла аамҭахгара дазгәышьуеит, ус ала ихы егьымҩаԥигоит, даеа ганкахьала уи аҭивла Петербургтәи ауаажәларра-литературатә усура аҭивла ихы алаирхәуеит.

1819 шықәсазы А. С. Пушкин "Зеленая лампа" ("Алампа шьацԥшшәыла") зыхьзу, ҿыц ишьақәгылаз ауаажәларра далалеит. Ари имазаз адекабристтә организациа "Союз благоденствия" ("Абзиаура ахеилак") иалитературатә филиалын. Ари аорганизациа Пушкин иажәеинраалак аҟны дахцәажәоит "зых иақәиҭу амузақәа рхыҵакырҭа", "Абзиабареи, ахақәиҭреи, нас аҩы бзиа избо афырхацәа реизарҭа аҭыԥ" ҳәа. Абраҟа иазгәаҭатәуп "Зеленая лампа" аҟны ароль ҭаҭәа шынарыгзоз Ф. Глинка, С. Трубецкои уҳәа даеа декабристцәақәак.

А. С. Пушкин Петербург дынхон 1817–1820 шықәсқәа рыҩнуҵҟа. Ари адекабристцәа реилаҩынтра ианасакьаҳәымҭаз аамҭан. Ҵабыргуп, Пушкин официалла декабристтә организациак даламызт, аха адекабристцәеи иареи хаҭалагьы идеиаллагьы аиҩызаратә еимадарақәа рыбжьан. Усҟантәи аамҭазы адекабристтә идеологиа дара адекабристцәа рпоезиа аҟны аасҭа иаҳа иҭәҭәаны, иҟәыҭаны иааԥшит А. С. Пушкин иуаҩытәыҩсатә (играждантә) лирикаҿы.

1817 шықәсазы апоет иаԥиҵеит аода "Ахақәиҭра" ("Вольность"), уаҟа апоет инаигзоит ареволиуционер ду Радишьчев заа икалам иҵыҵхьаз, иара абасҵәҟьа хыс измаз аода атрадициақәа, уи иҳәоит:

ă Ĭ Ĳ ī ĠĦ ğ ģ Ĭ 6 ĩ ī Ī ļ ī Ġ ī ĥ ĩ ģ Ĳ Ī ī ī Ķ ĩ ī ĥ ĩ ī
ă Ĭ Ķ ķ ĕ Ī ļ ī ļ ĩ į ķ ī Ħ Ī ī ī .6 ĩ ĕ Ĳ ĥ ī Ī Ĭ ĩ ī Ī Ĳ ī İ

Ари аодаҿы апоет ииашаҵәҟьаны иааирԥшуеит Аџьынџьтәылатә еибашьра ашьҭахь ареақциатә мчқәа аҳра шыруа узырбо асахьа.

Увы! Куда ни брошу взор –
Везде бичи, везде железы,
Законов гибельный позор,
Неволи немощные слезы;

Везде неправедная Власть
В сгущенной мгле предрассуждений
Воссела – Рабства грозный Гений
И славы роковая страсть.

Апоет араҟа азакәандареи, ацәгьоуреи, ауаҩы атәра иҭацалара, ишьаҿра ахҭыс ҿаасҭақәа рықәзбара мацараҿгьы даанҿасуам, уи ицәыригоит ихырҳагоу аполитикатә программагьы. Уи иахәҭаны иԥхьазоит, иақәнаиргоит закәанла, конституциала аҳәынҭқар имчра аиҵатәра. Ишдыру еиԥш, абри акәын заатәи адекабристтә организациақәа ирҭахызгьы.

Ишдыру еиԥш, XIX шәышықәса алагамҭаз Урыстәылан аҳратәра азҵаара иактуалтәыз социалтә проблеман. 1818 шықәсазы абри азҵаара иазкны Пушкин иаԥиҵеит ажәеинраала ҟаимаҭ "Ақыҭа" ("Деревня"). Ари ажәеинраала шьақәгылоуп ҩ-хәҭакны. Актәи ахәҭаҿы апоет ақалақь ԥсҭазаара амҿыҭрақәа дырԥырҵны, иԥсы ирҭынчырц азы ақыҭа аԥсабара ԥшза даҭаауеит. Уи дреигәырҕьоит уадаҩра злам, иҭынчу ақыҭа ԥсҭазаара, ачықьқәа ирыҵхәраа илеиуа иҟәындшәындуа акәарақәа, афҩы-хаа зхылҵуа аҭаҩаҿарақәа, шәҭы-какаҷла иқәҵоу адәқәа.

А. Пушкин иажәеинраала аҩбатәи ахәҭаҿы иаарԥшуп абри ақыҭа ԥсабара ԥшза афон аҿа еихагьы зыҿаасҭара алкааны иубо, ула ихыԥало аҳратәра асахьа. Апоет араҟа ицәыригоит контрастра ззеибауа асахьақәа, ақыҭа аԥсабара аԥшзара иаҿагылоит асоциалтә залымдара, иччархәу, ицәаԥеыгоу аҳратәра аҵас-қьабзқәа, ашьцылара бааԥсқәа. "Араҟа амалуаҩы ибнеикра ауаҩытәыҩса тәыс дкаҳаҵеит, лабала ауаҩы иԥкара – ԥгара зқәым закәанхеит" – иҳәоит апоет дгәынқьуа.

Урыстәыла аԥеиԥш лаша агәрагареи, апоет-ақәԥаҩ игәазыҳәарақәеи, иреволиуциа-патриоттә оптимизми ҟаимаҭла иаанарԥшуеит 1818 шықәсазы апоет ииҩыз "Чаадаев иахь" ("К Чаадаеву") зыхьзу ажәеинраала.

Нас ҳгәыҭуа ҳазыԥшуп ҳара
Ахақәиҭра аминуҭ абара,
Арԥыс дзызгәаҟуа уи лара
Лбара аминуҭ дшазгәаҟуа еиԥш иара,
Ахақәиҭраз ҳара ҳашәуанаҵы,
Ахьз-аԥша ирызгәаҟуанаҵ ҳагәқәа,
Суа, ҳа ҳаԥсадгьыл иазаҳкып,
Зеҕьыҟам ҳгәы иҭоу нҳараҳкып,
Иаҳзаап уи, сҩыза, ихаҵа,
Аеҵә насыԥ бзиа нагза,
Ацәа иалҵып Урыстәыла зынза,
Ианырҵап ҳа ҳахьызқәа убри аҿы.

ć ģ IJ .   Ě .   ď ĩ ij ģ

Ҳәарас иаҭахузеи, А. С. Пушкин иреволиуциатә жәеинраалақәа ркьыԥхьра, урҭ анҩыз аамҭазы азәгьы изыгәаҕьуамызт, аха урҭ усда-ҳәысда, ҭынхада апоет иҩырҭа астол иқәхомызт, напыла ихҩылааны ажәлар ирыладырҵәон, икьыԥхьыз аҩымҭақәа раасҭа гәахәарыла ирыдыркылон, урҭ ҿырҳәала ирҵон усҟантәи аамҭазы ипрогрессивтәны, ихырҳаганы ихәыцуаз Урыстәылан, адекабристцәа реизарақәа рыҟны урҭ ирыԥхьон, ирыладырҵәон аруаа рыҩнуҵҟа. Апоет арҭ иажәеинраалақәа анырра ҕәҕәа ҟарҵон Урыстәылан ареволиуциатә хәыцра аизҳазыҕьаразы.

Абарҭқәа рыла ауп ишалагаз апоети аҳәынҭқар ихатәымчреи хацәынмырха реиҿагылара. Алеқсандр Пушкин ахақәиҭреи, апоезиеи дырҳәынҭқарын, дрынцәан, Алеқсандр Романов иакәзар апоет иажәақәа рыла "амчра знапаҿы иҟоу, иԥсыҿу, насгьы ихԥароу, иҿырбо ах-паш, аусура (аҵьа) иаҕоу. Аҳәынҭқар апоет ишәарҭоу уаҩуп ҳәа диԥхьазон, убри азыҳәан ауп иаарласны диԥырыгарц зизбазгьы. Абар ари аҳәынҭқар игәҭакы лашьца зырҵабыргуа афакҭ: Ҽнак Царское Село апарк аҟны ианынеиааиуаз аамҭазы, аимператор Пушкин анкьатәи ирҵаҩы, Алицеи адиреқтор Енгельгардт ус иеиҳәеит: "Пушкин Сибраҟа дахгатәуп... Уаҩы иԥсахы ԥызжәаша ажәеинраалақәа рыла Урыстәыла зегьы илыкьит. Аҿар зегьы урҭ ҿырҳәала рҳәара иаҿуп".[12]

Пушкин Сибраҟа ахгара иқәымшәакәа даанхеит иҩызцәа рыцхыраарала. Аха, Алеқсандр актәи априказ ала, зегьакоуп, Пушкин дахьырхәын, 1820 шықәсазы уи дахган Урыстәыла аладатәи арегионқәа рахь.

Пушкин алада иахгара ԥыҭк шыбжьаз, Алицеи аҟны аҵара аниҵоз зыҩра напы аирккхьаз апоема "Руслани Лиудмилеи" ҩны далгеит. Ари апоема асиужет ҿыцмызт. Уи аҩыза асиужетқәа жәытәнатә аахыс инарҭбааны акыр атәылақәа рфольклори рлитературеи рыҟны ирылаҵәаны иҟан. Жәабжьс иаҳәогьы, афырхаҵа гәымшәа, бзиа иибо аԥҳәызба аԥсы бааԥс зхоу шьоукы дытҟәаны дахьрымоу аҟнытә лхы дшақәиҭитәуа ауп. Абар, уи А. Пушкин ипоема аҟны ишаарԥшу.

Киев аҳ ду Владимир иԥҳа ԥшза Лиудмила хьзи-ԥшеи змоу афырхаҵа Руслан хатәԥҳәысс диитҭоит. Ачара аан аҭаца алаԥш-

[12] Г. Талиашвили, В. Шадури. История русской литературы «С древнейших времен до XX векав» Изд. «Ганатлеба», Тбилиси. 1978, адаҟьа 181. (Қырҭ бызшәала).

хырԥаҩ Черномор дымҵаирсуеит. Акыраамҭа данеимда, дангәамҵ, аазаб анихига ашьҭахь Руслан Черномор ибааш џьашьахә иԥшааует, дақәланы Черномор диабашьуеит, дагьаҵаирхоит, насгьы дызҿынҵәаауа бзиа иибо, иҳәаны изтәоу ибзиабаҩ дытҟәаны дызмаз иҟнытә лхы дақәиҭитәуеит.

Ари апоемаҿы, хыхьгьы ишаҳҳәахьоу еиԥш, асиужет акәым иҿыцу, араҟа иҿыцу асиужет аарԥшышьа ауп. Пушкин аус здиуло "ифырхаҵаратәу", "уаҩ дзыцәшәаша" ахҭысқәа хәмаршақә, алаф рылхуа ауп дышрыхцәажәо, ишаирԥшуа. "Иҳараку" ажәабжь, "иҳараку" ахшыҩҵак, уи иааирԥшуеит "илаҟәу", лафҵас иҳәоу стильла. Апоема зегьы аԥсҭазаара изҩыдоу, илахҿыху агәаанагарақәа ирымҿхакуп. Пушкин араҟа аԥсҭазара аҵабырг, жәлар рҿаԥыцтә ҳәамҭақәа рсахьаркыратә принципқәа дрықәныҟәоит.

Аҳәынҭқарра аофициалтә реакциатә критика "Руслани Лиудмилеи" анхаҩы дымҽыҕза иаамысҭашәоу аристократцәа реизарҭаҿ иҩнашылара иадыркылеит, Урыстәылан ауаа ԥхьагылақәа рыгьагьарақәа ртәы ҳҳәозар, урҭ апоема гәахәарыла ирыдыркылеит. Апоема арецензентцәа азәы Пушкин заҵәык иоуп агагақәа ракәымкәа, зыԥсы ҭоу ауааа рхаҿсахьақәа ҳазҭызхыз иҳәеит.

Еиқәханы иҟоуп В. А. Жуковски ипатреҭ апоет ҿа Пушкин ҳамҭас иҭаз, уи зықәрахь инеихьаз апоет абас еиԥш иҟоу ажәақәа аниҵеит: "Иирааиз аҵаҩы иахь, иаҵахаз арҵаҩы иҟнытә, уи ипоема "Руслани Лиудмилеи" ҩны даналгазтәи агәырҕьаратә мшы ду аҽны". Ари ҟалеит 1820 шықәса хәажәкырамза ҩеижәа рзы. Абри анаҩс, мчыбжьык ашьҭахь ахарадҵаратә ус еиқәыршәахеит Пушкин иаԥиҵаз "иԥырхагоу ажәеинраалақәа" ирызкны, уи иагьахҟьеит аладаҟа апоет иахгара.

Ахгара. Аладатәи апоемақәа

1820 шықәса лаҵарамза 6 рзы А. С. Пушкин Петербургынтәи Екатеринославҟа (уажәтәи Днепропетровск) амҩа дықәлеит. Уи уаҟа аладатәи аколонистцәа ркомитет анапхгаҩы, аинрал Инзов иҟны амаҵаура далагар акәын. Пушкин иԥсҭазаараҿтәи ари апериод ҿыц мҩасуан 1826 шықәсанза.

Пушкин Екатеринослав дахьнеиз, Днепр дҭалан иҽахьикәабаз, ахьҭа илалан дычмазаҩхеит. Ачымазаҩ Пушкин имала баша қәаҵәк аҟны дышьҭан. Убри аамҭазы уи диҭааит Петербургынтәи Кавказҟа ицоз, апоет иҩыза ду, Аџьынџьтәылатә еибашьра ду афырхаҵа, аинрал Н. Н. Раевски иԥа Николаи. Раевски иҟаиҵаз аҳәарала, аинрал Инзов Пушкин иҽихәышәтәырц азы Кавказҟа аҵара азин

иитеит. Пушкин Раевскиаа дрыцны, ҩымз Пиатигорск иԥсы ишьон. Нас Раевскиаагьы иаргьы Ҟрымтәи Аханра ажәытәтәи аҳҭныҟалақь Бахчисараи рбеит, игәарҭеит иара убас XVI ашәышықәсаз идыргылаз Ахан иаҳҭны.

Пушкин Кавкази Ҟрыми рҭоурыхтә баҟақәеи, рҭыԥ ԥшзарақәеи гәаҭо дныҟәонаҵы аинрал Инзов иусбарҭа аканцелиариа Екатеринославнтәи Кишиниовҟа иаргеит. Убри аҟнытә 1820 шықәса цәыббрамза 21 рзы апоет Кишиниов днеит, уаҟа дагьынхеит 1823 шықәса ԥхынгәымзанза. Усҟан Кишиниов адекабристцәа рацәаҩын. Араҟа амаҵаураҿы иҟан мазалатәи ауаажәларра алахәылацәа: аинрал М. Орлов, апоет В. Раевски уҳәа убас азәырҩы. Пушкин урҭ дрымадан, ҷыдала аиҩызара бзиа рыбжьан В. Раевскии иареи. Араҟа Пушкин дидырит Аладатәи адекабристцәа рнапхгаҩы П. Пестель. Уи иҟны иман аполитикатә ҟазшьа змаз аҵәажәара. Убри аҵәажәара ашьҭахь Пушкин абас еиԥш алкаа ҟаиҵоит: "Пестель даара аоригиналра зныԥшуа ахәыцыҩцәа дыруазәкуп". Пушкин убасҟан Киевтәи агуберниа ақыҭа Каменка аҟны адекабрист В. Давидовгьы диҭааит. Уаҟа ныҳәак азы еизазшәа ажәабжь рышьҭит, аха иззеизаҵәҟьаз мазалатәи ауаажәларра алахәылацәа реилацәажәара амҩаԥгаразы акәын. Аха иазгәаҭатәуп, адекабристцәа мазалатәи ауаажәларра шыҟаз азбахә Пушкин ишиарымҳәоз. Урҭ ирҭахымызт абаҩхатәра ду злаз апоет ашәарҭара дҭадыргылар.

1823 шықәса ԥхынгәымзазы Пушкин Кишиниовнтәи Одессаҟа диаргеит, Новороссииск аинрал-губернатор аграф Михаил Воронцов иҟны амаҵуразы. Аха апоети аинрал-губернатор хамаԥагьеи аханатә реизыҟазаашьа зеимхеит. Аинрал-губернатор М. Воронцов Пушкин иҟны аофициалтә биурократиатә еизыҟазаашьа аирԥшит, Пушкин иакәзар, аинрал-губернатор дкылзыблаауаз аепиграммақәа ихьзниҩыло далагеит.

А. Пушкини Михаил Воронцови реизыҟазаашьақәа иаҳа-иаҳа еицәахо иалагеит. Аҵыхәтәантәи аиҳабыра рыҟны инеиқәырццакны Пушкин изы ашшыԥхьызқәа наишьҭуа далагеит, аҵыхәтәан игәҭакы наигзеит абасала: Апоет Одессантәи дызхылҵыз рҭызҭыԥ ахь ақыҭа Михаиловское ашҟа (Псковтәи агуберниа) аҭыԥантәи анапхгара рышьклаԥшра иҭаны дахыргеит.

1824 шықәса нанҳәамза 9 рзы Пушкин Михаиловское днеит. Уаҟа иаби иани иԥылеит. А. Пушкин ихымҩаԥгашьа игәаԥхомызт иаб, дыхьшәашәаза, аҽԥныҳәақәа рацәаны иитҭо далагеит. Ҽаҩратагалара анҵәамҭазы апоет иани иаби Михаиловское аанрыжьит. Пушкини уи бзиа иибоз иаазаҩы (иаззеи) Арина Радионовнеи рымала еизынхеит.

Араҟа Пушкин еиҳагьы иааигәаны иҵо, еиликаауа далагеит

жәлар рҿаԥыцтә беиара, анхацәа рыбзазашьа, лассы-лассы ажәлар дрыниалон, аиармаркақәа (ахәаахәҭратә ныҳәақәа) рахь днеиуан… Иара убри аамҭазы Пушкин даԥхьоит ирацәаны, ҿыц иҭыҵуа ашәҟәқәеи ажурналқәеи Петербургнтәи иашьа изааишьҭуа акы бжьаижьуам зегьы ҟасарыла илаԥш иҵигоит.

Абасала А. Пушкин хәышықәса инареиҳаны дахганы дыҟан, абри аамҭа аҩнуҵҟала иааигәаны идырит Аладатәи Урыстәыла, Кавказ, Ҟрым, Молдавтәыла, Украина, идырит ажәларқәа ирхыргаз рҭоурых, рыбзазашьа, рҿаԥыцтә рҿиамҭақәа, абарҭқәа зегьы рыбзоурала иаԥиҵеит асахьаркыратә рҿиамҭа ҟаимаҭқәа.

Апоет дахганы даныҟаз иреволиуциатә гәазыҳәаракәа еиҳагьы иӷәӷәахеит. Ари рыхҟьеит аладахьтәи адекабристцәеи иареи реиҿцаара, ахақәиҭра азбахә ала реицәажәаракәа. Абарҭ аицәажәаракәа рҵакы бзианы уаҩы ибоит 1821 шықәсазы апоет иҩыз ажәеинраала "В. Л. Давидов иахь" аҟны. Уаҟа апоет агәыӷра имоуп иаарласны Урыстәылан ареволиуциатә фырҭын ҟалап ҳәа. Иара убри ашықәсан Пушкин иҩит ажәеинраала "Аҟама" ("Кинжал"). Араҟа Пушкин "Аҟама" ирҽхәоит атираниа иаҿагыланы ақәԥаразы иахьбџьару азы. Ареволиуциатә мотивқәа рныԥшуеит Бырзентәылатәи бџьаршьҭыхрала ақәгыларакәа ирызку алирикатә ԥҵамҭақәа, нас иара убри 1821 шықәсазы иаԥиҵаз инеиҵыху ажәеинраала "Наполеон". Дахганы дахьыҟаз Пушкин апоемақәа "Кавказтәи аҭҟәа" ("Кавказский пленник"), "Аишьцәа-абрагьцәа" ("Братья-разбойники"), "Бахчисараитәи азыԥа" ("Бахчисарайский фонтан"), нас "Ацыганцәа" ("Цыганы"). Абарҭ апоемақәа аладатәи апоемақәа ҳәа ирышьҭоуп, избанзар урҭ ҩуп апоет Урыстәыла аладатәи арегионқәа рыҟны даныҟаз аамҭазы, насгьы урҭ иаадырԥшуа аладатәи аԥсҭазаара ауп.

Аладахьтәи апоемақәа етап ҿыцуп Пушкин иидеиа-рҿиаратә еизҳазыӷьараҿгьы, инеизакны аурыс литератураҿгьы. Араҟа Пушкин дцәырҵит аурыс литератураҿы ипрогрессивтәу аромантизм дашьаҭаркҩны. Иазгәаҭатәуп Пушкин иромантизм ахатә ҷыдарақәа шамазгьы. Уи иромантизм иӷәӷәаны ианыԥшуан ареалисттә тенденциақәа.

Пушкин аладахьтәи ипоемақәа рыҟны ицәырҵуа аромантизм аклассицизм иаҿагылоит, иара убас, Жуковски иромантизм излеиԥшымгьы рацәоуп, иара убри аамҭазы Баирон иромантикатә методгьы иацәыхароуп.

"Кавказтәи аҭҟәа" ("Кавказский пленник", 1820–1821) Пушкин аладахьтәи ипоемақәа рыҟнытә раԥхьаза иаԥиҵаз ҩымҭоуп. Ари аепикатә жанр иаҵанакуа рҿиамҭоуп. Уи аҷыдарақәа иреиуоуп ианыԥшуа алиризм, иалоу афырхацәа рыҩнуҵҟатәи руалуашарақәа. Ажәакала, ари лиро-епикатә поемоуп.

Иазгәаҭатәуп даҽа ҭагылазаашьакгьы. Аклассицисттә поемеи, аепопеиеи рыҟны, ԥҟарак аҳасабала, иалоу афырхацәа аҭоурых иадыруа ҳәынҭқарцәоуп, ԥсҳацәоуп, ар ирхадацәоуп, ҳәынҭқарратә усзуҩцәа дуқәоуп. Кавказтәи аҭҟәа итәы ҳҳәозар дуаҩ хархьуп. Уи ихаҿрала апоет иааирԥшыр иҭахын XIX ашәышықәсазтәи Урыстәыла аҿар рзы иҟазшьарбагаз ахаҭашьақәа, ахымҩаԥгашьақәа. Абри, автор ахьӡцәҟьагьы зимҭаз арԥыс, ицәымӷуп ацивилизациа злоу ауаажәларра ҳәа изышьҭоу ахеилак аҩнуҵҟа аҳра зуа амцҳәара, хаҳара злам амшгарақәа, ақьафуракәа, зегьы дрықәыӡбоит, нас аҳҭнықалақь агьагьара "ҳарак" ааныжьны даауеит Кавказҟа, абраҟа, аԥсабара ԥшза аҩнуҵҟа, ҽрапшра дук иашьҭам ашьхауаа рыбзазара мариа рыцеиҩшаны, ахақәиҭра иԥшаарц (иоурц) азы.

Кавказтәи аҭҟәа ихаҿсахьаҿы, уи ихаҭашьақәа рыҟны Пушкин ииашан иааирԥшуеит адекабристцәа цәырҵаанзатәи Урыстәыла аҿар итиптәу рҟазшьақәа, урҭ аҟазшьақәа ирылукаартә иҟоу ахақәиҭра абзиабара аԥхьа инаргыланы. Амала, иаҳхаҳмыршҭыроуп Кавказтәи аҭҟәа аромантикатә ҟазшьақәагьы шицәтәымым. Кавказтәи аҭҟәа иҭахрақәа, иҩнуҵҟатәи ицәалашәаракәа бзиан ирныԥшуеит абарҭ ажәақәа:

Ахақәиҭра! ари адунеиаҿ,
Уаразәзаҵәык дузгәышьуан,
Уара дузхьуан.

Аха ари афырхаҵа Кавказгьы имоуит ахақәиҭра. Уимоу, ачерқьезцәа дыҭҟәангьы дыргеит, иҟаларын дыҭҟәаны дшыҟаз иԥсы ихыҵыргьы, ачерқьез ԥҳәызба ихы дақәиҭылымтәызҭгьы.

Ачерқьез ԥҳәызбагьы араҟа даарԥшуп ахақәиҭра бзиа избо, ауаҩ игәыбылра злоу уаҩны. Абри лхаҿсахьа аԥҵарала Пушкин иааирԥшит кавказаа рыҩнуҵҟа аурысқәа рҩызара зҭахыз, згәы рзыбылуаз ауаагьы шыҟаз. Ачерқьез ԥҳәызба аурысцәа лцәымӷзам, уимоу уи илҭахуп аурыс тҟәа ихаҭара лынасыԥ адылҳәаларгьы, уи илцәымӷуп ауаҩ имч мырхәакәан иуаҩра, ихаҭара иаӷрагыло, дхьызҳәо, ишакәым ала изныҟәо зегьы, милаҭс изеиуазаалакгьы. Ачерқьез ԥҳәызба аҭҟәа иалҳәоит: лаби лашьеи лара илҭахым малуаҩык хатә ԥҳәысс дирҭарц шырҭаху, лара лакәзар иара аҭҟәа бзиа дшылбо, насгьы иара убасҵәҟьа аҭҟәа иццара, ицбналара дшазыхиоу. Аха аԥҳәызба еилылкааеит аҭҟәа лара бзиа дшимбо. Егьа убас иҟазаргьы, лара аҭҟәа ихы дақәиҭылтәит. Аҭҟәа иԥсадгьыл ашҟа дхынҳәуеит, аԥҳәызба "иаахәоу" ахаҵа иԥҳәысра аҵкыс аҽшьра еиӷьылшьеит. Аҩымҭа излаанарԥшуа ала Кавказгьы ахақәиҭра иатәыламзаап, араҟагьы аҳра руан адеспоттә ԥҟарақәеи, ашьцыларақәеи.

Ишаабо еиԥш, апоема афырхацәа хадақәа аҩыџьагьы ахақәиҭра иашьҭан. Азәы ахақәиҭра иоурц азы Урыстәыла аҳҭнықалақь аҟнытә Кавказҟа дааит, егьи ахақәиҭра лоурц азы Урыстәылаҟа

дцар лҭахын. Аха, ҳақла ҳцәажәозар, ауаҩытәыҩса аҩыџьарагьы игәы дадыргоит, игәыхәтәы дахьырыгзазом. Абри ауп апоема иҳанаҳәо ахшыҩҵак. Аҩымҭа аҵоуп ареволиуциатә романтизм ҳәа изышьҭоу аметод ала, насгьы уи ахы инаркны аҵыхәанза апротестанттә доуҳа иамҽхакуп.

Абарҭқәа зегьы рыцәтәымын "аорҭодоксалтә классицизми", В. А. Жуковски иромантизми. В. Жуковски аконсервативтә-религиатә (динхаҵаратә) идеиақәа ажәлар ирылаирҵәозҭгьы, ирылаиҳәозҭгьы, Пушкин ахақәиҭреи, ажәларқәа реиҩызареи ашәа рзиҳәон.

Пушкин идимкылт, дыриааит Баирон имрагыларатә поемақәа ирныҧшуа абстракттә романтизмгьы, иаҩырҟьацәоу аиндивидуализмгьы. Баирон ифырхацәа зеиҧш дыҟам, алакәцәа зхоу, мазала иҭәу, ибунтарцәоу титанцәазар, Пушкин ифырхацәа иреалтәу, илахҿыху, иҧсҭазааратәу уааруп; иаҳа иконкреттәуп, еиуеиҧшым ауаажәларрақәа рзы иҟазшьарбагоу аҧсҭазааратә хаҭашьақәа рымоуп. Ари иаанаго Пушкин иромантизм аҟны иаҳа иҕәҕәаны иаарҧшуп ареалисттә мчхара, ареалисттә цәқәырҧа, аҧсҭазааратә ҵабырг азы итиптәу ацәырҵрақәа реалисттә методла раарҧшра аҽазышәара ҳәа ауп.

Абраҟа иазгәаҭатәуп даҽа ҭагылазаашьакгьы. Пушкин Баирон иаасҭа аобиеқтивтә ҵабырг аарҧшра, аепикатә ган иаҳа аҭыҧ нарҭбааны иаиҭеит. Машәыршақә имҳәазеит В. Г. Белински, Пушкин зызбахә ҳамоу ифырхаҵа иашаҵәҟьа Кавказтәи аҭҟәа иакәзам, Кавказ ауп ҳәа

Кавказ азы ажәытәгьы ирыҩуан аурыс шәҟәыҩҩцәа, аха шамахамзар ирлас-ырласны ирыҩуамызт, ирыҩуазгьы рыҩуан иҧсыҽны, убри аҟнытә урҭ ирыҩуаз аҧхьаҩцәа руаажәларра цқьа рылаҧш иҵашәомызт. Кавказ алитератураҿы иаазырҧшыз А. С. Пушкин иоуп. В. Г. Белински ишиҩуала "Кавказ ахаҿсахьа дуи, уи иқәынхо ауаа гәымшәақәеи, раҧхьаза ианыҧшит аурыс поезиа, ашьҭахь, раҧхьаза акәны Пушкин ипоема ала аурыс уаажәларра ирдыруеит ууанза акыраамҭа Урыстәыла бџьарла иадыруаз Кавказ. Пушкин имуза ақәныҳәазшәа иҟоуп акыраамҭа уажәы аҧхьа ииашаҵәҟьаны иҟаз Урыстәылеи ари Атәылаҿацәи реиуара".

Абасала, Пушкин "иааиртит" ахақәиҭра бзиа избоз, иара иаамҭазтәи афырхаҵа, иара убас, аурыс литературазы ууанза идырмыз Кавказ – еилашуа аҧсҭазаареи ахақәиҭреи, аҧшзареи, нас апоезиеи рџьанаҭ тәыла. Апоема "Кавазтәи аҭҟәа" аҧхьаҩ дампыҵанахалон, иара убас атема, нас ажанр рҿыцрала, зеиҧшыҟам абжьы хаа зхоу ажәеинраалала, исахьарку, нас имариоу, еихышәшәо поезиатә стильла, имариоу бызшәала. Абарҭқәа зегьы рыла, зызбахә ҳамоу Пушкин ипоема аепоха ҷыда ҟанаҵеит аурыс литератураҿы. Уи хыҧхьазара

рацәала аҿыҧшыҩцәа бзиақәеи, аепигонцәеи аиуит. Ари аҭагылазаашьагьы апоема асахьаркыратә хаҭабзиара аҳаракыра шьақәзырҕәҕәо фақтуп.

1821–1822 шықәсқәа рзы Пушкин аҩра даҿын Волга аҧшаҳәаҿтәи абрагьцәа рыхҭысқәеи рыҧсҭазаареи аазырҧшраны иҟаз апоема. Рыцҳарас иҟалаз, ари апоема ацыҧҵәахак ада зегьы ибылит автор. (Иҟалап ари уаҩ илахь еиқәызҵаша афақт ацензуратә ҭагылазаашьа бааҧсқәа ирыхҟьазаргьы). Еиқәхаз, икьыҧхьыз, ари апоема ацыҧҵәаха "Аишьцәа абрагьцәа" ("Братья разбойники") ахьзуп. Ари апоема ацыҧҵәахаҿы Пушкин цәанырра ҕәҕәала ррыцҳарақәа рыцеиҩша ҩыџьа аишьцәа рсахьа ҭихуеит. Урҭ шыхәыҷқәаз аҳратәра иарҿиаз амамзаара, агәаҟра, амлакра, арыцҳара рхыргеит. Ианрызҳа, абрагьра занааҭс ишьҭырхын, иҭахеит.

1823 шықәсазы ҭагалан Пушкин аромантикатә поема "Бахчисараитәи азыҧа" ("Бахчисарайский фонтан") ҩны далгеит. Уи асиужет ҵаҵҕәыс иоуит Ҟрымтәи Ахан-Гиреи иҭҟәаны иааргаз аполиак ҧҳәыс Мариа ихы ихашҭыртә еиҧш бзиа дшибаз азбахә зҳәо Ҟрымтәи алагенда. Ахан-Гиреи иҳәсақәа азәы дқырҭуан, Зарема лыхьзын. Уи Мариа длызгәаан Гиреи дихыбааны лвартәа (Мариа) дылшьуеит. Гиреи иакәзар, Зарема дишьуеит, дызҿынҵәаауа бзиа иибоз Мариа лгәуалашәара ахьзала амармалташь шкәакәа иалху абаҟа – "Бахчисараитәи азыҧа" иргылоит.

Аромантикатә сахьаркыратә метод аҧсыҽра Пушкин заа игәеиҭеит, дагьаиааит. Абри аганахь ала аинтерес аҵоуп апоет аҵыхәтәантәи иладатә поема "Ациганцәа" ("Цыганы", 1824). Ари аҩымҭаҿы иаарҧшу аҭагылазаашьеи, уи афырхаҵа хада Алекои "Кавказтәи аҭҟәа" злаугәаладыршәо рацәоуп. Аха Алеко Кавказтәи аҭҟәа дахьиеиҧшқәамгьы ыҟоуп. Алеко ақалақь ҧсҭазаара анынижь ашьҭахь, инкыдгәгәало иныҟәоз ациганцәа рқьалаҿы дзызгәышьуаз, зыхиақәиҭыз, имариаз, ихааз аҧсҭазара агьама ибеит, ациган ҭыҧҳа лыбзиабара иашаҵәҟьагьы даниеит.

Азныказы Алеко ахақәиҭра бзиа избо романтикатә фырхаҵан ҳҿаҧхьа даацәырҵуеит, аха анаҩстәи апоема ахҭысқәа рҟны аегоизми адеспоттә ҟазшьеи ааирҧшуеит. Земфира даҽа арҧыск бзиа данылбалакь, Алеко Земфира лыҧсҭазара далихуеит. Ишаабо еиҧш, Алеко ахақәиҭра ихазы мацара акәзаарын изиҭахыз. Уи Земфира длыхәаҧшуеит зин змам тәык, иара дызқәиҭу, агәахәара изҭо маҭәарк аҳасабала. Алеко игәаанагарала аҧҳәыс азин лымазам иара игәахәара импыҵылхыр, аҷкәын иакәзар лара аҧсҭазара лымихыргьы ауазаап. Алеко ациганцәа рқьалаҿ иааигеит, иара заа ицәымыҕхахьаз, дызҿагылахьаз, инижьыз, аҳҭнықалақь "ацивилизациатә гьагьара" аҟны аҳра зуаз аегоизми адеспотизми.

Апоема алагамҭаҿы автор Алеко дцәыригоит ахаҟәиҭра бзиа избо романтикатә фырхаҵаны, аха ашьҭахь уи иромантикатә сабрада иҿихуеит, еилыхаха иааирҧшуеит уи иегоисттә ҧсабара. Апоемаҿы, Баирон Амрагыларахьтәи ипоемақәа рыҟны ишыҟаз еиҧш, афырхаҵа – аиндивидуалист иакәым автор исимпатиақәа зыдҵоу, араҟа ахьзаҧша иаҧсаны иҧхьазоуп, автор исимпатиақәагьы рызкуп ахаҟәиҭра бзиа избо ациганцәа рҟьала иҩнанхо аколлектив.

Апоема "Ациганцәа" аҟны Пушкин аромантизм изқәа аиарханы ареализм амҩа данылеит.

"Борис Годунов"

Атрагедиа "Борис Годунов" А. С. Пушкин аҩра далагеит ақыҭа Михаиловское аҟны 1824 шықәсазы, дагьалгеит 1825 шықәса абҵара мзазы. Ари аҩымҭаҿы иаарҧшуп "аилаҩынтра аамҭа" ҳәа изышьҭаз XVI–XVII ашәышықәсақәа рҿеиҩшамҭазы Урыстәылан иҟалаз адраматә хҭысқәа.

Пушкин ари атрагедиа аҩра далагааанза иҭиҵааит аурыс шықәсынҵақәа, иара убас адокументтә материалқәа жәпакы. Абраҟа иазгәаҭатәуп Пушкин ҷыдала иштиҵааз 1824 шықәсазы иҭыҵыз Н. Карамзин икалам иҵихыз "Урыстәыла аҳәынҭқарра аҭоурых" ажәабатәии ажәеизатәии атомқәа. Абарҭ атомқәа рыҟны Н. Карамзин инҭкааны иааирҧшуан Борис Годунов иаамҭа. "Ахҭысқәа еилыкка рымҩаҧысшьа аарҧшраҿы" Пушкин, иара ишигәалаиршәоз ала, Карамзин ишьҭра дхыланы дахьцазгьы илнаршеит. Аха, абраҟа игәынкылатәуп ҭагылазаашьак, Пушкин Карамзин иусумҭа "Урыстәыла Аҳәынҭқарра аҭоурых" аҟнытә ихы иаирхәаз аҭоурыхтә фактқәа роуп, иаахҵәаны маҧ рцәикит апоет-аҭоурыхҩҩы Н. Карамзин имонархист-динхаҵаратә концепциақәа.

Н. Карамзин иаҧиҵаз аҭоурых аҟны ишаарҧшу ала, Борис Годунов итрагедиа зегьы зыхҟьаз Урыстәыла Аҳәынҭқарҭыҧ ҳақла иаанкылац зыхәҭаз, макьана ихәыҷыз Дмитри дахьишьыз ауп. Абри аҟнытәи, Борис Годунов Анцәа дизыҕьашкны дыҟоуп, Анцәа дызгәааны дыҟоуп, нас дагьахьирхәит. Ари Пушкин итрагедиа атәы ҳҳәозар, Борис иуахҭа азбит асоциалтә қәҧара алҵшәа "ажәлар ргәаанагара". Пушкин иаҧҵамҭаҿы ифырхаҵаны, аҭоурых аҟны зегьы реиҳа иҕәҕәоу, зегь зымчу, изызбо фырхаҵан иаарҧшуп ажәлар. Борис Анцәа илахь ахьиоуз азыҳәан ауп дзаҵахаз ҳәа апоет-аҭоурыхҩҩы Н. Карамзин иааирҧшуа акоцепциа Пушкин зынзаск изқәа аиаирхеит ихахьгьы иааимгазеит.

Ажәлари аҳәынҭқари реизыҟазаашьа ауп "Борис Годунов" проблема хадас иамоу. Пушкин игәаанагарала аҭоурыхтә хҭысқәа

рызбараҿы зегь зызбаша ароль аанызкыло ажәлар роуп, зҵаарас иҟоу зегьы рызбара ажәлар роуп изымчу, хазы игоу ахаҭарақәа ирыгу-ирыбзоуи ракәзам, урҭ ирылшом аҭоурыхтә еизҳазыҕьара алахьынҵа шьаҭанкыла, инагзаны азбара. Ҿырҧштәыс иаагар ҳалшоит Борис Годунов иҵкыс, сара соуп Дырмит ҳәа амц зҳәаз иааира азҵаатәы. Араҟа Борис иҵкыс Дмитри дахьиааиз уи Борис иаҵкыс дҳаракуп ҳәа акәзам иаанаго. Иашала ҳцәажәозар, Пушкин иаҧҵамҭаҿы Амц-Дмитри даарҧшуп иҟәышым авантиуристны, Годунов иакәзар дцәыргоуп иҟәыҕоу, аҧышәа змоу ҳәынҭқарратә усзуҩны.

Амц-Дмитри Борис Годунов дизаҵархазомызт, уи "ижәладаз аҳәынҭқар" ажәла дуқәа змаз абоиарцәа дшырзаҵамырхаз еиҧш, Борис Годунов дыриааиуан ареакционер боиарцәа бҵьаршьҭыхрала рықәгыларақәагьы, атәымтәылатә интервентцәа зцырхырааны иабашьыз ацәгьацәыҧхамшьа Лже-Дмитригьы (Амц-Дмитригьы"), аха урҭ зегьы реиҳа ишәарҭоу, иҕәҕәоу амч – ажәлар рхы иадырхәоит. Иарбан социалтә гәыҧзаалак, дарбан хаҭаразаалак (уаҩызаалак) ҿеазыршәон абри зегь зымчу ажәлар рымч рыдгылартә ахымҩаҧгара.

Амц-Дмитри ажәлар агәыҕрақәа рацәаны ириҭеит. Анхацәа ргәыҧскьара иахҟьаны агәра ргеит, Борис ихаан ишьақәыргылаз аршәара, ахьырхәра, агәымбылцьбарара, ашәахтә, аҵьамыҕәа, амлакра уҳәа зычҳара цәгьаз зегьы аҳәынҭқар ҿыц иҵҟьа-шәҟьа иқәиҵап ҳәа, Лже-Дмитри "рыцҳашьаратә блала ауаа ҕарцәа, ауаа хархьқәа дрыхәаҧшып" ҳәа. Убри азыноуп ажәлар Лже-Дмитри изидгылаз.

Адунеитә литертураҿы "Борис Годунов" раҧхьазатәи социалтә трагедиоуп, зыҟны аҧсадгьыл аразҟы ажәлар рмассақәа ирызбауа.

Ари Пушкин итрагедиа аидеиатә ҵакы ҵаула шамоу аҳәоит, иазгәаҭатәуп ҳзыхцәажәо аҧцамҭа сахьаркыралагьы ишыҳараку, излаҿыцу шырацәоу.

Пушкин ихаҭа итрагедиа "романтикатә ҩымҭаҵәҟьоуп" иҳәеит, аха ари иаанаго "реалисттә" ҩымҭаҵәҟьоуп ҳәа акәын. Усҟан атермин "ареализм" алитературатҵаараҿы ахархәара амоуцызт. Пушкин иҩымҭа иасахьаркыратә принципны иҟаиҵеит ареализм, аҧсҭазааратә ҵабырг иашаны аарҧшра ҟаиҵеит зеиҕьыҟам сахьаркыратә принципны. Ари асахьаркыратә принцип зегь раҧхьазагьы ихы иаирхәеит ахаҿсахьақәа раҧҵара аан. Аклассицист пиесақәа рыҟны аперсонажцәа иҩабҵьаза иҟаз схемақәазҭгьы, дарбанзаалак ицәгьаз, ма ибзиаз хаҭашьак ааирҧшуазҭгьы, иаҳҳәап Молиер иперсонаж акаҷбеи, дкаҷбеи маҵароуп.

Пушкин итрагедиа атәы ҳҳәозар, уараҟа Борис Годунов дысхемам, уи еиуеиҧшым аҟазшьақәа имоуп: Урыстәыла аҳәынҭқар иҭыҧ нызкылашаз ауаҩы дишьит, дуаҩшьҩуп, ддеспотуп, аха убри инаваргыланы уи иҟәыҕоу ҳәынҭқарратә усзуҩуп, насгьы игәцаракҩу

абуп. Иара абас ауп егьырҭ апиеса иалоу аперсожцәагьы шҭихуа автор, рҟазшьақәа ааирԥшуеит инарҵауланы, ган рацәала, реалист ҵасла, асоциал-ԥсихологиатә ҵабыргра рныԥшуа.

Ари апиесаҿы Пушкин "х-еизакрак рзакәангьы" еилеигеит, уи араҟагьы ановаторра ааирԥшит. Атрагедиа "Борис Годунов" аҟны иҟоу ахҭысқәа быжьшықәса инареиҳаны имҩаԥысуеит (1598–1605), насгьы ахҭысқәа аклассицисттә пиесақәа рыҟны еиԥш џьарак имҩаԥысуам, урҭ аабоит Москва Ашҭа ҟаԥшь аҟны, Чудовотәи амонастыр аҟны, Новгород-Северски азааигәаратәи адәеиужьраҿы, ар рлагер аҟны, Литва аҳәааҿҭәи ахәаахәҭырҭаҿы, Польша Мнишек иҟәарчбаагәараҿы. Ари аҩымҭа аԥҵоуп хә-стопак змоу иамбла, џьараџьара прозала, иамоуп атрагедиа 23 сцена, арҭқәа зегьы ашәҟәыҩҩы инарҭбааны аԥсҭазара аарԥшра алшара ирҭон.

Абасала Пушкин аурыс драматургиа ҿазҳәоз аклассицизми аромантизми рдогмақәа ирҭигеит, иагьаԥиҵеит ареалисттә трагедиа, уаҟа ииашаны иааирԥшит аҭоурыхтә ҵабырг, ауаажәларратә ԥсҭазааараҿы иҟаз аибархҳарақәеи аиҿагыларақәеи, иааирԥшит аҭоурых аҟны ажәлар иааныркыло ароль. Ари раԥхьазатәи ҭоурыхтә трагедиаҵәҟьан аурыс, иара убас адунеитә сахьаркыратә литератураҿы.

А. С. Пушкин иԥсҭазаареи ирҿиамҭеи 1826–1829 шықәсқәа раан

Петербурги Аладахьтәи Урыстәылеи адекабристцәа абџьар шьҭыхрыла аҳәынҭқар дахырҳәарц ианықәгылаз аамҭазы Пушкин дахганы дыҟан. Ақәгылара аҵахареи, уи иалахәыз иҩызцәа рлахьынҵеи гәыҵхас имоуп, апоет иҭахуп Петербург иҟалақәаз цқьа еиликаарц, аха дахьахгоу аҭыԥ ааныжьра азин имам. Аҳәынҭқарра ахадараҿы игылаз агәра ргеит Пушкин мазалатәи уаажәларрак дшаламыз, аха урҭ ирдыруан уи иреволиуциатә жәеинраалақәа рыла адекабристцәа руалуашараҿы ароль ду шынаигзоз – убри аҟнытә Урыстәыла аимператор ҿыц Николаи I избит Пушкин ма ҕәҕәала дахьирхәырц, мамзаргьы иара иреакциатә политика аҳәатәы дахымԥо дҟаиҵарц.

1826 шықәса цәыббрамзазы Пушкин Москва Аҳәынҭқар иҟны днаргеит. Николаи I ԥхынҷкәын (декабр) 14 рзы Петербург уҟазҭгьы ухы шԥамҩаԥугарыз ҳәа азҵаара аныҟаиҵа, апоет гәымшәарыла, насгьы гәаартыла аҭак ҟаиҵеит: "Сықәгылон ибунтыз ргәаран". Аҳәынҭқар апоет гәаартыла аҭак ахьыҟаиҵаз игәаԥхазшәа ҟаиҵеит, абык иеиԥш ианаижьызшәа асцена дыхәмарит. Аимператор хԥара апоет зегьы "ианажьны" "ахақәиҭра" ԥсҭазара ииҭеит. Насгьы Пушкин ацензура дахьазашшуаз аҟнытә аҳәынҭқар ихаҭа сара суцензорхоит ҳәа иеиҳәеит. Аиашаҵәҟьа ҳҳәозар, уи III Аҟәшеи, нас ажандармцәа ршеф Бенкендорфи ирыдиҵеит Пушкин дкылкаан ихылаԥшларц. Пушкин иаарласны инырит Аҳәынҭқар изеиҿикааз "алԥхеи агәцаракреи". Уи нахыс Николаи актәи изин имамкәа акы акьыԥхьра акәым, ашьаҿа аихгарагьы азин имамызт.

Абри аамҭа хьанҭа аан апоет ҕәҕәала дазхәыцит ауаажәларраҿы апоет иааникыло аҭыԥ азҵаара. Аҳәынҭқар иҭахын апоет иара иполитика дазышәаҳәаҩызарц, апоет ииҭахыз, уи даҽакзан. Убри аҟнытә, Пушкин иҩит абас еиԥш иҟоу ажәеинраала ҟаимаҭқәа: "Аԥааимбар" ("Пророк", 1826), "Апоет" ("Поэт", 1827), "Апоети ажәлари" ("Поэт и толпа", 1828), "Апоет иахь" (1830) уҳәа уб. иҵ. Абарҭ ажәеинраалақәа рыҟны уи ихьчоит зых иақәиҭу аҟазара аидеиа, арҿиара ахақәиҭра. Апоет иашаҵәҟьа азԥхьагәаҭаҩ-аԥаимбар дидикылоит, уи поезиатә ажәала ируалуашозароуп ауаа рыгәқәа. Пушкин аҳәынҭқар дзырҽхәо поетны дырзыҟамҵеит, уи адекабристцәа драшәаҳәаҩын. Иарацәаны иҩуан абџьар шьҭызхыз, иршьыз адекабристцәа ирызкны. Абарҭ атемақәа ихадоу аҭыԥқәа руак ааныркылеит усҟантәи апоет ирҿиамҭаҿы. Адекабристцәа анырыцҟьа ашьҭахь, Пушкин ирҿиамҭаҿы еиҳагьы ирҕәҕәеит атираниа аҵәымҕра, ибзиабара ирыҕәҕәеит иҩызцәа адекабристцәа рахь. Ари ахшыҩҵак арҵабыргуеит уи иажәеинраала "Арион" (1827). Араҟа Пушкин аллегориала иааирԥшуеит адекабристцәа рықәгылара дшамадаз. Уи иаахтны иҳәоит декабр 14-нза, иҩызцәа ҭахаанза "ииҳәаз ашәақәа" шиҳәо. Аиашазы уи иҩымҭақәа жәпакы рыҟны поезиатә мчы лыԥшаахла, гәҭыҕьҕьала иааирԥшит адекабристцәа рахь имаз агәбылра, аидеиатә еизыҟара.

А. С. Пушкин Сибра акаторҕа иҭагылоу иҩызцәа рахь ишьҭуеит иажәеинраала ҟаимаҭ "В Сибирь декабристам" ("Сибраҟа адекабристцәа шәахь") зыхьзу. Аурыс революиуциатә поезиа абри аҩымҭа лыԥшаах аҟны Пушкин ашәа рзиҳәоит аурыс декабристцәа "рхәыцрақәа рхықәкы ҳараққәа, агәра гангьы дыҟоуп урҭ рықәԥара лҵшәада ишымҩамсуа".

***

Во глубине сибирских руд
Храните гордое терпенье,
Не пропадет ваш скорбный труд
И дум высокое стремленье.

Несчастью верная сестра,
Надежда в мрачном подземелье.
Разбудит бодрость и веселье,

Придет желанная пора:
Любовь и дружество до вас
Дойдут сквозь мрачные затворы,
Как в ваши каторжные норы
Доходит мой свободный глас.

Оковы тяжкие падут,
Темницы рухнут – и свобода
Вас примет радостно у входа,
И братья меч вам отдадут.

Зызбахә ҳамоу аамҭазтәи Пушкин ирҿиамҭаҿы аҭыԥ хатәра аанакылеит Петра Актәи итема. Ишдыру еиԥш, Петра I итема аҭыԥ ду аанакылоит XVII ашәышықәсазтәи апрогрессивтә литератураҿгьы. Ари ахшыҩҵак дырҵабыргуеит Кантемир, Ломоносов, Радишьчев уҳәа убас аԥхьагылара змоу азәырҩы аурыс шәҟәыҩҩцәа рырҿиамҭақәа.

Ауарыс литертура абри ихырҳагоу атрадициа аизырҳара напы аиркит Пушкин иҩымҭақәа "Астансқәа" ("Стансы", 1826), "Петра ду иараԥ" ("Арап Петра Великого", 1827), "Полтава" (1828) рыҟны.

Адекабристцәа рықәгылара анырыцҟьа ашьҭахь апоет Петра Актәи ихаҭара иазҿлымҳахара аполитикатә хықәкгьы аман. Пушкин ҿыц иҟалаз Урыстәыла аҳәынҭқар Николаи I анырра ииҭар иҭахуп Петра I диҿыԥшны "хыхьынтәи ареформақәа ҟаҵаны", адекабристцәа "ҵаҟантәи" иқәдыргылоз азҵаарақәа избарц азы.

Ажәеинраала "Астансқәа" аҟны апоет аимператор ҿыц диԥхьоит иарбан усзаалак аҟны иара иаԥхьа иҟаз аимператор, Петра Актәи, диҿыԥшырц, уи "гәымшәарыла аҵара-дырра лаиҵон, академикын, дагьфырхаҵан, дымшынуаҩын, нас дагьуаџьаҟҟаҵаҩын. "Уҟаз Петра иеиԥш ааԥсара зқәым круҩны, насгьы урыцҳашьаҩны", – иабжьигон Пушкин Николаи Актәи. (уи иаанагоз адекабристцәа рыцҳашьа ҳәа акәын).

1828 шықәсазы мызқәак рыҩнуҵҟала Пушкни аҭоурых-патриоттә поема ҟаимаҭ "Полтава" аԥиҵеит. Ари аҩымҭаҿы еиларҵәоуп ахаҭаратәи аҳәынҭқарратәи, алирикатәии аепикатәии зҵаарақәа. Араҟа аԥхьаҩ аҭаҳмада Мазепеи аԥҳәызба қәыԥш Мариеи рыбзиабара, насгьы амилаҭтә ҭоурыхтә хҭыс дузза – 1709 шықәсазы Полтаватәи аибашьраҿы Швециа аҳәынҭқар Карл XII даҵарханы, Петра Актәи аиааира шигаз азбахә. Араҟа Пушкин Петра Актәи исахьа ҭихуеит ар дырхада дуны, дпатриотны, насгьы "аҩадатәи аҳәынҭқарра азхаҵара" алыршаҩык иаҳасабала. Апоет Петра Актәи дырҿаиргылоит агрессор-авантиурист, "иныгәнысуа еибашьра игәароу Карл

XII-гьы", Кочубеигьы, Мазепагьы, Мариагьы, избанзар урҭ зегьы егоизмуп иныҟәызцо. Петра иааҟаиҵо зегьы аҳәынҭқарра аинтересқәа рымаҵаура иазкызар, Карл XII, Кочубеи, Мазепа, Мариа рхатәы интерес мацарақәа ирышьҭоуп, зегь реиҳа иҳаракны рхатәы насыԥ ахә ршьоит. Убри азыноуп арҭ зегьы азҵахо аҩымҭаҿы. А. С. Пушкин "Полтава" аҟны патриоттә цәанырра ҳаракыла ашәа рзиҳәеит Урыстәыла аҕәҕәарагьы, уи аҕәҕәара зчаԥаз, иззрыжәыз Петра I-гьы.

А. С. Пушкин Қарҭ инеира. Қырҭтәылеи Кавкази Пушкин ирҿиамҭаҿы

1829 шықәса лаҵарамза 27 рзы Пушкин Арратә мҩала Қарҭ днеит. Абраҟа заанаҵ иазгәасҭарц сҭахуп апоет ирҿиамҭаҿы Қырҭтәылеи Кавкази аҭыԥ хатәра шааныркыло, абри аус бзиа анагзараҿы апоет инаҭаз рацәаоуп абрҟа зызбахә ҳәоу аныҟәарагьы.

Абраҟа азбахә ҳәазар ауеит "Кавказтәи атҟәа" иазыҟаиҵо азгәаҭақәа руак аҿы апоет ииҳәо: "Насыԥ змоу Қырҭтәылатәи аҳауа абри атәыла ԥшза иааиԥмырҟьазакәа иахҭысуа агәаҟрақәа рыхә азшәом. Ақырҭуа ашәақәа хааупʼ..." Абри азгәаҭа апоет апоемаҿ ачерқьез ҭыԥҳа атҟәа "Насыԥ змоу Қырҭтәыла ашәақәа" ("Песни Грузии счастливой") ахьизылҳәо аҭыԥаҿы иҩуеит.

Иазгәаҭатәуп, акыраамҭа анца ашьҭахь Пушкин ишиҩыз ҵакыла хыхь зызбахә ҳәоу аҩымҭа агәалаҟара иаҿагыло агәалаҟара аазырԥшуа ажәеинраала "Не пой, красавица, при мне ты песен Грузии печальной" ("Ибымҳәан, аԥшза, сара сҟны, бара зылахь еиқәу Қырҭтәыла ашәақәа"). Хыхь иаагоу апоет иҟаиҵаз азгәаҭеи ажәеинраалеи иаадырԥшуеит акы. Апоет идыруеит Қырҭтәыла ԥсабарала, ԥшзарала насыԥ шамоу, аха ажәлар атәыла рлахьынҵа ҭәуп трагедиала. Апоет идыруан ари атәыла шеимырҵәоз атәымтәылатә мпыҵахалаҩцәа.

Пушкин Кавказҟа игәы ихон адекабристцәа рықәгылара ашьҭахь. 1826–1829 шықәсқәа раан лассы-лассы Сибреи Кавкази дрызхәыцуан. Уаҟа, ихараз, иҵааршәыз Сибра ршьамҭлаҳәқәа хьаҩуа игәаҟуан адекабристцәа, арахь "Иԥхоу Сибраҟа" (Кавказҟа) иахгаз адекабристцәа Џьамтәылеи Ҭырқәтәылеи рагрессиа иаҿагылан иеибашьуан. Араҟа иҟан Пушкин иҩызцәа ааигәақәа: Н. Раевски, В. Волховски, М. Пушьчин, А. Грибоедов, апоет иашьа гәакьа Лев Пушкин уҳәа убас азәырҩы.

Пушкин даара иҭахын Қарҭҟа аара, иҩызцәа рбара, аха аҳәынҭқарра аиҳабыра азин ирҭомызт. Убри аҟнытә Атәыла аиҳабыра

рыҟнытә азин ылымхзакәа Џьвартәи акаҵәара дхыҵны, лаҵара мза 27 рзы уи дааит Қарҭ.

Пушкин "ихамакәачра" даара рхы иақәырҵеит аиҳабыра. Урҭ ирдыруан Пушкин Қарҭҟа еиҳаразак дзаауаз адекабристцәа дрыниарцаз шакәыз, убри аҟнытә Қырҭтәылатәи Ахадаратә напхгара адҵа рзаарышьҭит "Пушкин иахәҭоу ашьклаҧшра иҭаразы".

А. Пушкин Қарҭ дахьааиз иашьагьы, иҩызцәа адекабристцәагьы инымиазеит. Урҭ Арзрумҟа аибашьрахь ицаны иҟан. Убри аҟнытә, апоет ар рхадара арзаҳал рзиҩит, афронтахь анеира азин ирҭарц азы.

Афронт ашҟа ацара азин аниоу, рашәара мза 10 рзы Пушкин уахь амҩа дықәлеит. Ҩымш рышьҭахь, уаҩ иҿархасҭамыз ҧсҭак аҟны, Гергер азааигәара, уи иҧыргалеит игениалтәыз иаамҭалаҩ, икаламцкҩы, Тегеран (Џьамтәылан аҳнҭықалақь) иршьыз Алеқсандр Грибоедов иҧсыбаҩ.

… Апоет аурыс ар дрыхьзеит. Иаамҭа зегьы иҩызцәа адекабристцәа рҟны ихигон. Арзрум ганы, аибашьра аҵыхәа анҧырҵәа ашьҭахь, нанҳәа акы азы, Қарҭҟа деиҭахынҳәит, нас араҟа ишиҩуа еиҧш, мчыбжьык аҟара даанхеит "ихынкылоу, нас илахҿыху ауаажәларраҿы. Ҵыхқәак абаҳчақәа рыҟны амузыкеи ақырҭуа ашәақәеи сшырзызырҩуаз исхызгеит"[13] – иҳәоит иара.

1829 шықәсазтәи иныҟәара ашьҭахь Пушкин ииҩыз аҧҵамҭақәа рахьтә иаҳа акрызҵазкуа ҩымҭаны иҧхьазоуп асахьаркыратә еилкаанҵа "Арзрумҟа аныҟәара" ("Путешествие в Арзрум"). Ари аҩымҭа ацыҧҵәаха Пушкин икьыҧхьит 1830 шықәсазы, инагӡаны икьыҧхьын 1836 шықәсазы. Араҟа Пушкин иааирҧшуеит Москва инаркны Арзрумынза имҩаҧигаз, ихҭысыз иныҟәарақәа, аха иалкаау аҭыҧ азикуеит Қырҭтәыла.

Пушкин иеилкаанҵаҿы инагӡаны рыхьзқәеи рыжәлақәеи ҳәоуп иеицырдыруа ақырҭуа жәҟәыҩҩ Алеқсандр Ҟазбеги иаб "аҭауад Ҟазбеги" (Михаил Ҟазбеги) иара убас "Чилаев" – Борис Чилаев (Ҷилашвили).

Михаил Ҟазбеги апоет диниеит Ҟазбеги ақыҭан. Пушкин иныҟәараан диниеит иара убас Борис Гаврил-иҧа Чилаев (Ҷилашвили). Ари аҵыхәтәантәии А. А. Бестужев-Марлински Петербург аҵара еицырҵон. Иџьоушьаша, 1837 шықәса мшаҧымза 13 рзы Алеқсандр Бестужев Ҵабалдуҟеи Адлерҟеи аҧсуаа ирабашьырц ирхәҭагьы иаргьы цараны ианыҟаз иашьа Поль иахь иҩыз асалам шәҟәаҿы излаиҳәо ала Борис Чилиаев (Ҷилашвили) убасҟан Бомбора дыҟан.

Араҟа уаҩ ихаҿы иааигар ауеит Гь. А. Ӡизиариа иҟаиҵо адырраҭарагьы. Уи излаҳәо ала: "Обращает внимание сообщение Бестужева о Чиляеве ЁЧилашвилиё, который в 1837 году являлся командующим войсками в Абхазии".[14]

[13] Г. Талиашвили, В. Шадури. История русской литературы (С древнейших времен до XX века». Изд. «Ганатлеба», Тбилиси. 1978, ад. 195.

А. С. Пушкин Қырҭтәыла даныҟаз дзыниаз егьырҭ ақырҭуа шәҟәыҩҩцәеи, ауаажәларратә усзуҩцәеи риницалқәа роуп инхаз, ма зынза акгьы нымхазеит. Ари ақырҭуа литератураҭҵааҩцәа В. С. Шадурии, Г. А. Талиашвилии ргәаанагарала апоет Қырҭтәыла даныҟаз аамҭазтәи аценӡуратә ҭагылазаашьа иахҟьеит.

Қырҭтәыла аҧсабареи апоет иҩнуҵҟатәи игәалаҟареи бзианы ирныҧшуеит ажәеинраалақәа: "Қырҭтәыла ахәқәа рҿы" ("На холмах Грузии", 1829), "Ҟазбегитәи амонастыр" ("Монастырь на Казбеке"). Кавказтәи аҧсабара, азалымдара ацәымҕра, аҧсабара астихиатә мчқәа рцәырҵрақәа, иара апоет ихәыцрақәа злацәыриго лшарақәаны иҟаиҵоит ажәеинраала лыҧшаахқәа: "Кавказ", "Абгара" ("Обвал"), Апоемақәа "Ҭазит", "Евгени Онегин" инагӡаны иҩым ажәеинраалақәа "Ашьха ҭзамцқәа ирбыжьҟьоит Терек" ("Меж горных стен несется Терек"), "Абар, злакҭа цәгьоу абахәқәа рыҧсҭа" ("И вот в ущелье мрачных скал") рыҟны. Апоет Терек данахцәажәо, уи абри азиас цәқәырҧа еибаха-еибафа ииашан асахьа аҭыхра мацараҿы даанҿасзом, иаҳирбоит уи акәша-мыкәша иҟоу убла хызкша аҧсабарагьы, урҭ аҧсы рхаиҵоит, рыҧсы ҭаиҵоит, урҭ ирылаирҵәоит иара игәаанагарақәеи ицәанырракәеи, урҭ уаажәларратә гәаанагарақәаки идеиақәаки раарҧшразы илшарақәаны иҟаиҵоит.

Иаагап ҿырҧштәыс ажәеинраала "Кавказ". Уаҟа иаарҧшуп Кавказтәи ашьха ҧсабаразы итиптәу аландшафт блахкыга. Аҧхьаҩ ибла ихгылоит ашьха ҧсабара блахкыга, иаҳауеит уи аҧсабара иахылҵуа абыжьқәа. Ари ажәеинраалаҿы Терек аарҧшуп аҳәынҭқар и-Урыстәыла адеспоттә режим мацара азы акәымкәа, инеизакны иарбан деспотизмзаалакгьы иаҿагыланы ақәҧаразы исимволны.

Терек ақәҧаратә ҟазшьа иапофеозны иҟаиҵеит Пушкин иажәеинраала "Абгара" ("Обвал").

Апоет иныруан изааигәаз, еицырзеиҧшыз акы иахымхәыцуаз, зхы зхашҭны иҧсхәаҽыгаз абахәеиқәаҵәақәеи, игәымбылџьбараз абгарақәеи иракәҧоз Тереки иареи. Згыцәа ргыланы иқәҧоз Терек Пушкин ипоезиаҿы иаанарҧшуеит иара апоет ахақәиҭразы иқәҧара ахаҿсахьа. Ажәакала, Терек атема Пушкин ипоезиаҿы икаҩуеит ахақәиҭра иагимнны, уи иалкаау аполитикатә ҵакгьы амоуп.

Терек абасала азхәыцраҿы аурыс литератураҿы уи изааигәоу рацәаҩуп. Зегь раҧхьаза иаҳгәалаҳаршәар ҳалшоит М. Лермонтов иҩымҭақәа: "Демон", "Терек аҳамҭақәа" ("Дары Терека").

[14] Г. Дзидзария. Декабристы в Абзахазии. Изд. «Алашара», Сухуми, 1970, ад. 63.

Болдинотәи ҭагалан. "Евгени Онегин"

1830 шықәсазы А. С. Пушкин иԥсҭазаараҿы иҟалеит ахҭыс ду, аҭаацәара далалеит. Ԥҳәысс дигеит Москватәи аԥҳәызба қәыԥш блахкыга, аԥҳәызба ԥшза Наталиа Николаи-иԥҳа Гончарова. Убри аҟнытә, апоет иаб уи ианеишьеит Нижегородтәи агуберниа ақыҭа Болдино азааигәараҿтәи иқыҭа Кистиниовка. 1830 шықәса, цәыббрамза 1 азы Пушкин Кистиниовкаҟа амҩа дықәлеит. Уа дахьнеиз, иаб ианаишьаз ақыҭа дналс-ҩалсны ианиба, уи хашәалахә шинамҭоз агәра игеит, избанзар уаҟатәи анхацәа даара инанамгаз, иҕарыз уаан. Пушкин иаразнак дхынҳәырц иақәикит, аха убасҟан иҵысыз ачымазара ҿкы – ахолера аанкыларазы акарантинқәа еиҿыркаан, Москваҟа игаз амҩақәа ркит. Пушкин ашықәс нҵәаанза Болдино ақыҭан дааныҿасит.

Алитератураҿы Пушкин иԥсҭазаара абри апериод "Болдинотәи ҭагалан" ҳәа иашьҭоуп. Ҭагалара аамҭа апоет ирҿиамҭаҿы еснагь имарымажан, аха Болдинотәи ҭагалан ҷыдала иалкаахартә арҿиаратә ҽаҩра ду ахылҵит. Ари ақыҭаҿы аҭынчра, атәыла ацентртә ҳәынҭқарратә мчрақәеи ажандармериеи рцәыхарара рыбзоурала апоет ирҿиаратә гениа даҽа аамҭанык еиԥшымкәа алҵшәа дуқәа цәырнагеит. Иныҟәырԥшшәа иуҳәозар, хымзҟа рыҩнуҵҟала Болдино дыҟанаҵы апоет "Евгени Онеген" аҩра нагзаны ихиркәшеит, иҩит атрагедиа хәыҷқәа, "Белкин иажәабжьқәа", апоема "Коломнатәи аҩны", ҩеижәижәабаҟа ажәеинраалақәеи алакәқәеи, иара убас хыԥхьазара рацәала астатиақәеи.

"Евгени Онегин" Пушкин иҩымҭа хатәрақәа иреиҕьу, ихадоу рҿиамҭоуп. Уи аус адулара далагахьан 1823 шықәса лаҵарамзазы Кишиниов даныҟаз, заа ишазгәаҳҭаз еиԥш, хадарала иҩны далгеит 1830 шықәсазы, ҭагалан. Абасала, ари арҿиамҭа ихаҭәаау ахқәа аабагьы, аашықәса рыҩра даҿын автор, уи урҭ хаз-хазы икьыԥхьуан.

Ҳәарас иаҭахузеи, "Евгени Онегин" аҩра даҿнаҵы апоет ибаҩхатәрагьы аизҳазыҕьара амҩа иқәын. Аашықәса рыҩнуҵҟала Урыстәылан иҟалаз ахҭысқәа апоет игәалаҟара, идунеихәаԥшышьа ианмырыр ауамызт. 1825 шықәса, ԥхынҷкәынмза 14-нза (адекабристцәа бҵьаршьҭыхрала рықәгылара рыцҟьаанза) иҩыз иажәеинраалоу ароман I–IV ахқәа аԥҵоуп агәалаҟара бзиа знызԥшуа ажәеинраалаласыла, аха анаҩсантәи ахқәа иаҳа алахьеиқәра, агәынамзара рныԥшуеит. Аҩымҭа аԥхьатәи ахқәа апоет иромантикатә поемақәа рҩышьа аформа угәаладыршәозар, анаҩстәи ахәҭақәа ишәхьоу, иҵаулоу, иҭышәынтәалоу ареализм аметод ала ишҩу ҩашьом. Иааизакны "Евгени Онегин" уахәаԥшуазар, иумбарц залшом уи ареалист ҟазара ишаԥҵамҭа шьахәу.

Пушкин зызбахә ҳамоу ирҿиамҭа ахы "иажәеинраалоу ароман" ҳәа аҵаиҩит. Иара убри алагьы иҩымҭа ажанртә ԥсабара аликааит. "Евгени Онегин" еиԥш иҟоу, ажәеинраалала иҩу, инеиҵыху аҩымҭа, еиҳаразак апоема ҳәа ауп ишашьҭоу, насгьы алирикаепикатә жанр иахырыԥхьазалоит. Ари аԥҵамҭагьы еиҳаразак ипоемоуп уҳәартә иҟоуп, ҳәарада, аха автор уи романуп иҳәеит, избанзар иусзбатә хаданы иҿаԥхьа иқәиргылоит иобиеқтивтәу аԥсҭазааратә ҵабырг, итиптәу ахаҿқәеи асахьақәеи рыла, инарҭбааны, инарҵауланы аарԥшра.

Апоемаҿы дфырхаҵа хаданы даарԥшуп Евгени Онегин. Уи иҟазшьала, ихиго ахҭысқәа рыла, Кавказтәи аҭҟәа дызлаугәалаиршәо ыҟоуп, аха дызлаиеиԥшымгьы рацәоуп. Евгени Онегин диит ақьафурада ус змам ахҭнықалақь аристократиатә уаажәларраҿы, иагьиоуит убри ауаажәларразыҳәан иԥсабаратәыз, иҟасам афранцызтә ҵара-аазара. Ари ауаажәларра Онегин ҟасарыла аусурагьы инамырҵеит, аҟазшьа ҕәҕәа иоуратәгьы дазыҟамҵеит, амала иазгәаҭатәуп, Онегин абзиабаратә интригақәеи қьафла аамҭахгареи дышрызҟазоу. Аҵыхәтәан Онегин усда-ҳәысда аԥсҭазаара игәы ахшәоит, дызлоу ауаажәларра шҵоурам еиликаауеит, иагьизбоит иҟасоу, иҵауроу аԥсҭазаара напы аиркырц, ихырҳагоу аусура далагарц, аха уи арҭ – игәҭакы ҳаракқәа изынагзазом, избанзар аусуратә ҵара-дырреи агәақәкреи илаазазам; насгьы иара иааикәыршаны иҟоу аԥсҭазаараҿы игәҭакы наигзартә еиԥш аҭагылазаашьагьы ыҟазам. Убри аҟнытә Онегин акгьы игәы изақәкуам, агәкаҳара, апатиа дамҽханакуеит. Убри аамҭазы ақыҭа аҟнытә адырра иоуеит: уда хылҵшьҭра ааигәа дызмам, уаб иашьа игәы бааԥсуп ҳәа. Онегин ақыҭахь дцоит ичмазаҩхаз иаб иашьа ибаразы, аха иԥсы дзахьзом, иара днеиаанза иаб иашьа дыԥсуеит.

Онегин хылҵшьҭрала иаб иашьа иҭынхаз анхара даԥшәмахоит. Ақыҭаҿтәи аҭагылазаашьа ҿыц игәалаҟарагьы маҷк еиҕьнатәит, иқыҭаҿтәи анхацәа рыԥсҭазаара еиҕьитәырцгьы избеит. Уи ус егьыҟаиҵеит. Аха игәыларатәи апомешьчикцәа Онегин иҟаиҵаз абзиара цәгьауроуп ҳәа иԥхьазаны иқәзбеит.

Онегин араҟагьы илахьынҵа иеижьеит. Игәылацәа апомешьчикцәеи иареи зеилибамкааит, урҭ ашәарыцарақәеи акрыфара-крыжәрақәеи рыда ус рымазам, иара ус еиԥш иҟоу аԥсҭазаара изидкылазом.

Абри ақыҭаҿы Евгени Онегини Германтәыла афилософиатә ҵара зауз аҷкәын Владимир Ленскии еибадыруеит. Ленски Онегин иирдыруеит апомешьчик Ларин иҭаацәара. Ларин иҭаацәараҿы ирызҳауеит ҩыџьа аҭыԥҳацәа – Татианеи Ольгеи. Татиана Ларина ҕәҕәала бзиа дылбеит Евгени Онегин. Уи лгәы-лыԥсы шизцаз салам

шәҟәыла илырдыруеит Онегин. Онегин иакәзар, Татиана лцәанырраҿа рыхә ҳаракны ишьеит, аха "аҭаацәаратә ԥсҭазаара хаа" дшазхиам леиҳәеит аԥҳәызба лышәҟәы аҭакс иҩыз асалам шәҟәы аҟны. Пҳәысс дшизымгозгьы иҳәеит имзакәан.

Ари ахҭыс абраҟа инҵәар ауан, аха инымҵәеит: жьырныҳәамза 12 рзы, Татиана лымшира аены, Ларинаа рыҩнаҭаҿы еизеит асасцәа, убарҭ ирылан Онегини Татиана лаҳәшьеиҵбы Ольга дҳәаны дзызтәаз Владимир Ленскии (Онегин ари ахәылԥахь анеира шиҭахымыз днеигеит Ленски). Онегин Ленски изҳәаны итәаз Ольга длыцкәашеит аишәачараҿы, насгьы данықәашоз инамцхәны агәцаракра аирԥшит Ольга лышҟа. Ари ахҭыс аҷкәын лас Ленски даргәаан, Онегин адиуал ашҟа диԥхьеит. Адиуал аҟны Ленски дҭахеит. Зҩыза дзыцәҭахаз Онегин, дзыниаз хьаас иҟаиҵан, ақыҭа ааныжьны акыр шықәса Урыстәыла еиуеиԥшым акәакьҭақәа рахь аныҟәара аԥшьигеит, дыҟан Кавказгьы.

Акыраамҭа анҵы ашьҭахь, аныҟәарақәа рыҟнытә ихынҳәыз Онегин, Урыстәыла аҳҭнықалақь аҟнытәи аристократиатә салонк аҿтәи абал аҟны Татиана Ларинеи зықәрахь инеихьаз уи лхаҵа аинрали дрыниеит.

Уажәы, ақыҭа ԥҳәызба гәызиан Татиана Ларина лхаҭыԥан, Евгени Онегин иҿаԥхьа дгылан, ауаажәларра ҳарак зырԥшзоз аристократ ԥҳәыс ауԥшәыл. Онегин иԥсы налылаҵәаны бзиа дибеит Татиана Ларина, асалам шәыҟәгьы лзиҩит зыԥшра ҟамҵакәа. Аха Евгении Татианеи анеиниа, лара гәаартыла илырҳаит Онегин ибзиабара шылхымԥсаац, амала имзакәангьы иалҳәеит лыԥсы ҭанаҵы, закәанла илхаҵоу, аинрал гәыкала дшизыҟазаауа, дагьшылымԥсахуа.

Абас ихиркәшоит апоет Онегин ихҭыс апоема аабатәи ахаҿы. Апоет иҩит аҩымҭа ажәбатәии ажәабатәии ахқәагьы, уаҟа иаарԥшын адекабристцәа рықәгылара асахьақәа, аха ацензуратә ҭагылазаашьақәа ирыхҟьаны, Пушкин ихаҭа инапала иԥырихит урҭ ахқәа. Ажәбатәи ахы аҟнытә "Онегин иныҟәара" зыхьзу цыԥҵәахақәак роуп иикьыԥхьыз. Ажәабатәи ахы ахәҭақәа убриаҟара ирмазеит, XX ашәышықәса аантәи алитературадырҩцәа роуп иаҳәоз аилкаара зылшаз. Ажәакала, Онегин дҟалеит аурыс литератураҿы раԥхьазатәи "уаҩы мыцхәны". Ашьҭахь иара инаишьҭарххны ицәырҵит Лермонтов и-Печорин, Герцен и-Белтов, Тургенев и-Рудин уҳәа убас азәырҩы. Евгени Онегин итиптәу "уаҩы мыцхәны" дызлаҟоу ала, иҵауроу, иара убас иҵаурам ахаҭашьақәа, аҟазшьақәа рацәаны имоуп.

Ганкахьала, Онегин изидкылом "ауаажәларра ҳарак" зҿынҵәаауа ақьафура ада, џакык змам аԥсҭазаара: даеа ганкахьала уи издырам дызлагаша, насгьы дшалагаша. Онегин итрагедиа, хықәкык ахьимам, иҟасоу, ихырҳагоу уск аҟаҵара ахьилымшо ауп изыхҟьо. Хықәкыда, насгьы усурада аԥсҭазаара, ҳәарас иаҭахузеи, аазабхгароуп. Онегин "имыцхәу уаҩхеит", избанзар ҭауади-аамысҭеи ачынуааи рыбзазашьа мап ацәкны изқәа аиаирхеит (абри алоуп иара дызлаҵауроугьы), аха ажәлар рахьгьы дзынамзеит, дзымнеит, насгьы џьара ихырҳагоу хықәкык, ма ихәарҭоу ускгьы аҟаҵара илымшеит, абри ауп иара гхас, хьысҳара ҿӷәас имоугьы.

Изхарада, Онегин ихшыҩ, ибаҩхатәра хархәарак амоузакәа иахьынхаз, иԥсҭазаара ахьџакыдахаз? Пыҭк иара Онегин ихаҭа ихароуп, аха аиҳаразак иара дызхааныз асоциалтә ҭагылазаашьақәа ирхароуп. Аристократиатә уаажәларра ибааԥсны даазеит, ламысла акрура данамыршьцылеит, убриазоуп Онегин пракҭикала аусура, аус аҟаҵара зилымшо. Уи инапаҵаҟа иҟаз анхацәа рҭагылазаашьа маҷк ианеиӷьитә, ҭауади-аамысҭеи иара ишәарҭоу, насгьы игәымхоу уаҩны дрыԥхьазеит. Ари аҩыза аҭагылазаашьа иақәшәаз Онегин зегьы игәы рыхшәеит, агәақәкра ицәызит, ипассиву, инаҵысны акы ҟазымҵо, "уаҩы мыцхәны" дҟалеит.

Онегин иҿагыло типуп апема аҩбатәи афырхаҵа – Владимир Ленски. Уи дромантикуп, дидеалиступ. Апоет дԥышәырҷҷо, ирониа ласыла ауп, ари хәычцас, гәызианрыла згәазыҳәарақәа аазырԥшуа арԥыс исахьа шҭихуа.

Виссарион Белински ишазгәеиҭоз ала, Ленски "еснагь аԥсҭазаара азбахә иҳәон, аха ахаангьы аԥсҭазаара закәу издырзомызт". Уи имамызт аԥсҭазааратә џабырг анырра зҩыда, зынзаск издырзомызт иара аԥсҭазаара ахаҭа.

Џабыргуп, аскептик Онегини аромантик Ленскии злеиԥшым рацәоуп, аха урҭ аҩыцьагьы ихырҳагоу ҟазшьақәак рымазаргьы, еиҟараны ирыцәтәымуп аурыс жәлар; урҭ рцәыхараны игылоуп дара рыкласс гәакьа иахылҵыз адекабристцәа. Иара убри ауп Онегини Ленскии рыцҳарас ирымоугьы. Апоемаҿы иҵауроу аидеал аарԥшуп Татиана Ларина лхаҿрала. Татиана, лаҳәшьеиҵбы Ольга, илахҿыху, иҵаулам Ольга длеиԥшым, уи дҟасоуп, ирацәаны ашәҟәқәа дрыԥхьахьеит, агәазыҳәара бзиақәа змоу, ибеиоу адоуҳатә ԥсабара анцәа изанеишьаз уаҩуп.

Татиана илыцәтәымуп Онегин дзыргәамҵуа аҩнуҵҟатәи доуҳатә еиҿагыларақәа. Уи Белински ииашаҵәҟьаны ишазгәеиҭаз еиԥш, иаку хҵәахак далхушәа деикәтәа-еикәгыла, деилаҭәах ауп дшыҟоу.

Татиана лхаҿсахьаҿы Пушкин еизигеит "аурыс доуҳа" зыхьзу ажәақәа ирҭазаша ахаҭашьақәа. Аурыс милаҭ џаҵӷәы, анхаҩы ҳәсақәа, нас аурыс ԥсабара азааигәара, ажәлар рырҿиамҭа ԥсабарала ашьҭкаара роуп иҳәаақәызҵаз, аԥсабаратәра, ауаҩ изааи-

гәара, нас амариара, аҟазшьа ағәтәара, иҳараку амораль (аламыс) реиԥш иҟоу Татиана дызлаҟоу ахаҭашьа ҳаракқәа. Татиана илыцә-тәымуп, егьлызлыдкылом иарбанзаалак имцу, иԥсабаратәым ҟазшьак. Абри ахынкылара змаз аҭыԥҳа қәыԥш, лхы лхазырштыша цәа-ныррала Онегин бзиа данылба, лара дымшәакәа еилалгеит ауаажәл-арраҿы иҭышәынтәаланы иҟаз ақьабз, лыбзиабара азбахә цәырыл-геит, изылышьҭит бзиа илбоз аҷкәын иахь шамахамзар уаҩ иԥымло, гәҭыҕьҕьаала иҩыз асалам шәҟәы.

Аҩымҭаҿы аԥсы рхаҵаны изыргоуп аҳҭныҟалақьи, апровинциаҿы инхо ҭауади-аамысҭеи рыбзазара асахьақәеи, "адиқтатор ҿыруазҟьа-қәа" рыԥсҭазаара гәырхынҳәыгеи, Урыстәыла аԥсабара асахьа гәлым-ҵәахқәеи. Аладатәи апоемақәа рыҟны аиԥш акәымкәа, араҟа афыр-хацәагьы, шамахамзар, иуԥыло аромантика зҵоу уаазам, уаҩ иимбац акгьы иалаҟазам ахҭысқәа ахьымҩаԥысуа аҭыԥқәагьы, иара асоциал-тә ҭагылазаашьақәагьы ԥсабаратәуп, иҵабыргхаҭоуп. Кавказтәи ашь-ха еихгыла-еиҿгылақәеи, Ҟрымтәи аԥштәырацәа змоу апеизажқәеи рцынхәрас "Евгени Онегин" аҟны иаарԥшуп, аиԥш зеиԥшу Урыстәылан шьаҿацыԥхьаза иуԥыло, иаабац-иҳаҳац аурыс қыҭа. А. С. Пушкин апоезиа иашахаҭа иԥшааует абри џьара акала иаҩцам, аурыс қыҭаҿы, ҳәарас иаҭахузеи, абригьы апоет илшамҭа дуқәа ируакуп.

Аҩымҭаҿы зеиԥшыҟам сахьаркыратә иашала, насгьы иҕәҕәаны изыргоуп иобиеқтивтәу аԥсҭазааратә ҵабырг, иара убас автор идоу-ҳатә дунеигьы. Ажәеинраалала иҩу ари ароман, иагьепикатә рҿи-амҭоуп, иагьлирикатә ԥҵамҭоуп; аурыс ԥсҭазаара апанорама нарҭбааны иаазырԥшуа рҿиамҭоуп, убри инаваргыланы иара иавто-биографиагьы џьышьахәшәа ианыԥшит. Уи иԥсҭазаареи, ихәыцра-қәеи, ицәалашәарақәеи аашықәсатәи рҭоурых цәырнагеит, иԥсы, идоуҳа иасаркьахеит.

Аҩымҭаҿтәи иобиеқтивтәу ажәабжьҳәара акырынтә еиԥырҟьоит алирикатә хьаҵрақәа, урҭ рыҟны апоет еиуеиԥшым азҵаарақәа рзы ихатәы цәалашәарақәеи игәаанагарақәеи ааирԥшуеит. Уи игәҭа-хәыцрақәа ааирԥшуеит абзиабаразы, аиҩызаразы, акритика азиуеит асентиментализм, дырхыччоит иажәыз алитературатә хырхарҭақәа рылахәылацәа, иааирԥшуеит иара ихаҭа иԥсҭазаареи иусуреи рыҟ-нытә иаагоу хҭысқәак, дрыхцәажәоит илитературатә усура, "Евгени Онегин" аԥҵара азбахә уҳәа убас азҵаарақәа жәпакы.

Апоема ҩуп абжьырацәа хааны изхылҵуа ажәеинраалатә шәага-загала, автор ихы иаирхәоит еизааигәоу, еихдоу, ихыркәшоу ари-фмақәа. Урҭқәа зегьы ирхылҵуеит улымҳа иҭагәыбзыҕуа аритми-катә мелодиа хаақәа. Ажәеинраала ианыԥшуеит иԥсабаратәу ажәлар ражәабжьҳәаратә ҿцәажәара аформақәа ахьхьаҳәа еихышәшәоит ацәаҳәақәа.

Алитературатә критика изныкымкәа иазгәанаҭахьеит "Евгени Онегин" иблахкыгоу сахьаркыратә ҟазара иашала инарҭбааны ишаа-нарԥшуа Урыстәыла аԥсҭазаара, нас аԥсабара, адекабристцәа рықә-гылара аламҭалазтәи ауаажәларра рыбзазара, рыԥсихологиа, иара автор ихаҭа иҩнуҵҟатәи идунеи. Пушкин ари игениалтә поема аԥхь-агылара змоу аҭыԥқәа руак ааннакылеит аурыс, иара убас адунеи-тә реалисттә литератураҿы, исахьарку ажәа аҟазара адунеи аҟны.

Атрагедиа хәыҷқәа. "Белкин иажәабжьоуқәа"

Болдинотәи аҭагалара аамҭазы Пушкин иаԥиҵаз аҩымҭақәа ир-еиуоуп атрагедиа хәыҷқәа ҳәа дзышьҭаз: "Афырхаҵа каҷбеи", "Моцарти Салиерии", "Ахаҳәтә сасы", нас "Азҩаҿкы аныҟаз аамҭазтәи ачара". Абарҭ апиесақәа рыҟны апоет ииаирԥшуеит еиуеиԥшым аамҭақәа раантәи ахҭысқәеи ауааи, насгьы иазгәаҭатәуп, уи атрагедиақәа шрылихуа, адунеитә литератураҿы еицырдыруа асиужетқәа.

"Афырхаҵа каҷбеи" ("Скупой рыцарь", 1830) зыхьзу атрагедиаҿы азбахә ҳәоуп XVI ашәышықәсазтәи Францызтәыла. "Акаҷбеиратә ҟазшьа иҿыцу идеиазам, аха агении илшоит ижәытәугьы ирҿыцыр. Акаҷбеи идеал акы ауп, аха акаҷбеи итипқәа ҵыхәаԥцәарада еиуие-ԥшым", иҳәон Виссарион Белински. Алитератураҿы, иаҳҳәап акласси-цистцәеи аромантикцәеи рҩымҭақәа рыҟны икыз, икаҷбеиз ауаҩы даадырԥшуан акаҷбеира дахаҿсахьа мацараны, дасхеманы. Пушкин урҭ рышьҭра дықәымлеит. Пушкин ифырхаҵа – Аҭаҳмада барон зыԥсы ҭоу уаҩуп, уи ауаатәыҩса рҟазшьа бааԥс (акаҷбеира) иара ихаҿсахьаҿы ахатәы индивидуалтә ҷыдарақәа аҭаны ауп ишаарԥшу.

Абарон даарԥшуп аҟазшьа ҕәҕәа, ахықәкы змоу уаҩны. Уи рицарцас (фырхаҵаҵас) ихы-иԥсы ақәҵаны ауп амаҵ шиуа дызҿыгә-ҳәаауа инцәахәы – ахьы. Аҭаҳмада абарон ахьы дахыбаауеит, дахзызаауеит, арԥыс қәыԥш дызҿынцәааууа бзиа иибо аԥҳәызба дшылҿынцәаара, дшылхыбаара еиԥшҵәҟьа.

Ари арҿиамҭала ашәҟәыҩҩы иҳәарц иҭахуп ихадароу иарбан-заалак афырхаҵара аарԥшра акәым, афырхаҵара ззаадырԥшуа, изызку ахықәкы зыԥсоу ауп ҳәа. Араҟа зызбахә ҳәоу Абарон ихықәкы атәы ҳҳәозар, уи аханатәгьы, аегоисттә ҟазшьа амоуп, мцхаҵарак иаҩызоуп, уи ихачҳареи, иааирԥшуа аенергиеи хырҳага рылазам.

"Моцорти Салиерии" (1830) зыхьзу атрагедиа атема атәы ҳҳәозар, уи зынза даҿа егоизмуп, даҿа цәаҩа бааԥсуп изызку. Абри аҩымҭа Пушкин сиужетс иаиҭеит акомпозитор (ашәаԥҵаҩ) Салиери иколлега, агении Моцорт дицашьыцны, ахәшә иҭаны дишьит ҳәа ауаатәыҩса рахьтә азәырҩы ирылаҵәаны иҟоу ажәабжь.

"Моцорти Салиерии" аҟны имҩаԥысуа ахҭысқәа иҿыцу аамҭазы

Германтәылан иҟалозар, "Ахаҳәтә сасы" ("Каменный гость", 1830), зыхьзу атрагедиаҿы иҟало ахҭысқәа мҩаԥысуеит абжьаратәи ашәышықәсақәа раан, Испантәылан. Ари аҩымҭа дафырхаҵа хадоуп адунеитә литератураҿы еицырдыруа, иалаҵәаны иҟоу атип – Дон-Жуан (зызбахә ҳамоу Пушкин итрагедиаҿы уи Дон-Гуан ихьзуп). Ари зхаҭараҿы аиҿагыларақәа раҵәаны иҵәырҵуа хаҿсахьоуп: "игәы ҭыҕьҕьа дыҟоуп, дагьымцҳәаҩоуп, аҵәалашәарақәа имоуп, арахь дгәымбылџьбароуп, дҟәыҕоуп, арахь ихы аԥша ҭоуп". Дон-Гуан анцәа ианаишьеит аԥшзареи агәымшәареи, ахачҳара ӷәӷәа, ахгәарԥхара, нас аҿаԥыц ӷәӷәа (ахацламҳә ӷәӷәа). Абарҭқәа зегьы уи ихы иаирхәоит аҳәса ихы ргәаирԥхарц, ргәы даԥшәмахарц азы. Абри аҩыза азанааҭ знапаҿы иаазгаз Дон-Гуан, даара џьабаада игәҭакы наигзоит, диаауеит.

Дон-Гуан ахаҭашьа бзиақәа раҵәаны иман, аха иԥсҭазаара ҵакыдахеит, трагедиала ихыркәшахеит, избанзар абригьы дегоистын, чмазараҵас "аҵәаҩа бааԥс" дамеахакын. Абарон "ифырхаҵара" акаҷбеира иазкызҭгьы, Дон-Гуан иԥсҭазаара акалҭбааԥсра иазкын. Абасала, А. С. Пушкин итрагедиа хәыҷқәа рыҟны иҳаиҭеит иҵарбгагаз аҵәаҩа бааԥсқәа – акаҷбеира, аҵашьыцра, акалҭбааԥсра зхы аҟәызҵоз ауаа рдоуҳа аԥсихологиатә анализ. Абарҭ аҵәаҩа бааԥсқәа ирымеахаркыз, ахачҳара ӷәӷәақәеи аҟәыӷареи змаз ауаа рхықәкқәеи рҭахрақәеи аегоисттә ҟазшьақәа ахьрымаз аҟнытә, иҵәгьоуцәахаз, ахарагьы здылаз, иахьырхәхаз уааны иҟамлар амуит.

Ҳзыхцәажәаз Пушкин итрагедиақәа ирхаҭашьа бзиақәоуп ажәа ԥҟала, иааркьаҿны, еилацаланы иахьҩу. Еицырдыруаз ашәҟәыҩҩцәа дуқәа Молиери, Баирони, Бальзаки уҳәа убас азәырҩы акаҷбеиреи, адон-жуанреи ртемақәа рыла зҿыгҳарақәа дуу арҿиамҭақәа рыҩуазҭгьы, Пушкин арҭ атемақәа акакала ирыҵаркуаз апроблемақәа сахьаркыра ҳаракыла избон ҩба-хԥа сцена рыда змам атрагедиа хәыҷқәа рыла. Аҵак ду, афилософиа-ԥсихологиатә идеиақәа ааирԥшуан зҳәаақәа ҭшәоу аҩымҭақәа ирҭагзаны, ажәа мыцхәык мҳәакәан, иԥҟаны, ишәаны, изаны, акыраамҭа аԥхьаҩ игәынкылараҿы инхартә еиԥш аԥсы рхаҵаны.

Пушкин ипроза аҷыдарақәа бзианы иааԥшит Болдинотәи ҭагалан аамҭа иалагзаны иаԥиҵаз "Белкин иажәабжьоуқәа" рыҟны. Ашәҟәыҩҩы ҷыдала иалкааны еиҟәиҭхон апоезиеи апрозеи реиԥшымра. Пушкин ӷәӷәала агәра ганы дыҟан апоезиа еиҳаразак аҵәанырра аанарԥшуеит, апроза акәзар иаанарԥшуеит ахшыҩҵак ҳәа.

Ишдыру еиԥш, Пушкин асетиментал-романтикатә "поезиатә проза" акритика азиуан, аха уи акритика аҟаҵара мацарагьы азирхомызт, дазықәԥон ареалисттә проза. Ареалисттә прозазы иприоритеттәу хаҭашьақәаны иԥхьазон ахшыҩҵак аҵаулара, аидеиатәра, алакони-

зм, иԥҟаны аҵәажәара, ажәа армариара. Иара ипроза азыҳәан иҟазшьарбагақәан убарҭ еиқәаҳаԥхьазаз ахаҭашьақәа. Пушкин иҵәҭәымын иԥсабаратәымыз, мчыла еиҿкааз афразеологиа аԥшзара.

"Белкин иажәабжьқәа" ("Повести Белкина", 1830) еиднакылоит хә-новеллак: "Ахысра" ("Выстрел"), "Асырҳәы" ("Метель"), "Акәыбаҟаҵаҩ" ("Гробовщик"), "Астанциа ахылаԥшҩы" (Станционный смотритель"), "Аҳкәажә-анхаҩҭыԥҳа" ("Барышня-крестьянка"). Арҭ ановеллақәа ирыцҵоуп "аҭыжьҩы иҟнытә" зыхьзу Алеқсандр Пушкин иаԥхьажәа. Уаҟа уи аԥхьаҩцәа адырра риҭоит арҭ ажәабжьоуқәа зҩымҭоу иара – Пушкин шиакәым, урҭ, зыԥсҭазаара иалҵхьоу апомешьчик Иван Петра-иԥа Белкин шиакәу. Абри ауп ановеллақәа рзеиԥш хгьы ҵаҵӷәыс иамоу. Абасала, Пушкин иажәабжьқәа ихыҭҳәааи автор идиԥхьазалеит, иара убри ала, ҵакыла еиуеиԥшым, сиужетла ихаз-хазу ановеллақәа Белкин ихаҿрала еидикылеит.

"Белкин иажәабжьқәа" рыла агениалтә поет, адраматург А. С. Пушкин, аурыс литератураҟны дҟалеит ареалисттә проза дашьаҭаркыҩны. Уи урҭ ановеллақәа рыҟны уаҩ ибла хызкыша сахьаркыратә ҟазарыла инарҭбааны иааирԥшит ареалтә дунеи: Урыстәыла апровинциатә ԥсҭазаара асахьақәа инарываргыланы араҟа изыригеит аруаа иреиуоу афицарцәа, аҟалақь аҟнытәи иӷарзоу анапуасҭаҵәа, нас иӷарзоу ачынуаҩ ибзазареи иԥсихологиеи аазырԥшуа баҩхатәра ҳаракыла зыԥсы зхаҵоу аԥсаҭазаара аҵабыргхаҭа.

Араҟа ҷыдала уаҩы илаԥш иҵашәоит "Астанциа ахылаԥшҩы", "Акәыбаҟаҵаҩы". Арҭ ановеллақәа ареалисттә литература аизҳазыӷьара амҩаҿы иҟалеит ԥхьаҟа еихгоу шьаҿа ӷәӷәаны. Араҟа иаарԥшуп "ауаа хәыҷқәа" рхәыцрақәеи, ирыхҭысуаз аҵәанырраҟәеи исахьарку алитература иафакҭқәаны. Ари аганахьала Пушкин игуманизм аанарԥшуеит, даеа ганкахьала "Ауаҩ хәыҷы" алитература иалагалара "гьамадароуп" ҳәа изыԥхьазоз ареақционерцәа рқьышә иҭасуеит. "Астанциа ахылаԥшҩы" аҟны автор ииашан исахьаиркуеит аҳратәратә Урыстәылан иҟаз асоциалтә еиҟарамра асахьақәа, иӷару ачынуаҩ Самсон Вирин араҟа даарԥшуп "зчын ала аԥҟара аҟнытә мацара ихьчоу уаҩны, иара убригьы есымшаҵәҟьа акәымкәа..." Ашәҟәыҩҩы гәык-ԥсыкала ирыцҳаишьоит, ргәазыҳәарақәа дрыдгылоит ихьҳәоу, ишьаеу ауаа хәыҷқәа. Урҭ алитература ду афырхаҵара рықәнаганы иԥхьазеит Пушкин. Ари афақт иҳәаақәнаҵоит уи игуманизми идемократизм иашаҵәҟьеи.

Пушкин иԥсҭазаареи ирҿиаратә усуреи аҵыхәтәантәи ашықәсқәа. Апрозатә ҩымҭақәа

Пушкин Болдинонтәи Москваҟа дшыхынҳәызҵәҟьа аԥҳәысаа-

гара аҽазыҟаҵара далагеит. Аҭаацәара даланагалеит 1831 шықәса жәабранмза 18 рзы. Убри нахыс иҧҳәысгьы иаргьы наунагза нхара Петербургҟа ииасит.

Пушкин иҭаацәаратә ҧсҭазаара даара игәы азҭан, дагьеигәырҕьон, иҧҳәыс ҧшза Наталиа Гончарова дылҿынҵәаауа бзиа дибон. Аха ари насыҧла иҭәыз иҭаацәаратә лахьынҵа-ҧшза нҵра дук амоуит. Дук мырҵыкәа, Пушкин ауаажәларратә, иара убас аҭаацәаратә ҭагылазаашьа хьанҭа изыҟалеит. Аҳәынҭқари, уи иаҳҭынраҿтәи ауаа рыгьагьарақәак ахақәиҭра бзиа избоз апоет аҭагылазаашьа уадаҩқәа изеиҿыркаауа иалагеит. Абри аус лашьца аиҿкаараҿы, рыцҳарас иҟалаз, апоет иҧҳәысгьы рхы дадырхәеит ацәгьаршыҩцәа. Наталиа лхаҵа иеиҧш иҳаракыз адоуҳатә интересқәа лымамызт, адәахьтәи аҳҭынратә ланарҧшырақәа, абал-маскарадқәа дхыхны дрыман. Пушкин ааҧхьара ахьиоуз иҧҳәыс длыцзар акәын. Ауаажәларра ҳарак рҟьафуракәеи, ргәырҕьаракәеи, рыҿраҧшра цырцыррақәеи Наталиа илгәаҧхон, аха иара игәы ҭанамырҷаҹозар, гәахәарак инаҭомызт. Аамҭа рацәа иҵәақәзуан, ирҿиаратә гәҭакқәа рынагзара дахьнагзомызт. Зегь реиҳа Пушкин игәы ҧнажәеит Урыстәыла аҳәынҭқар Николаи Актәи апоет иҧҳәыс ҧшза Наталиа Гончарова, зыгәра имгашаз блала длыхәаҧшуа дахьалагаз, насгьы уи дылзааигәахарц азы 1833 шықәса анҵәамҭазы иара акамер-иункер иаҳаҭыр хьзы ахьихиҵаз. Ари аҳҭынратә чын, еиҳаразак изанаршьоз аҷкәынцәа қәыҧшцәа ракәын, 34 шықәса зхыҵуаз Пушкин дланамырҟәуазар дҳаранакуамызт, ажәакала, иқәнагамызт. Апоет ихьырҳәаз азәы иеиҧш ихы иҧхьазон, аха идимкылар амуит аҳәынҭқар иаҭәеишьаз ари "агәыҳалалра". Абри ашьҭахь, Пушкин камер-иункерк иаҳасабала, иуалын иҧҳәыс диманы, аҳәынҭқари ауаа дуқәеи қьафла аамҭа ахьырхыргоз Аничков иаҳҭынрахьы анеилара.

Пушкин еиҳагьы аинтригақәа рыкаҭа ихаҧеит Францызтәылантәи авантиурист мбжьах Жорж Дантес данаа ашьҭахь. Дантес Урыстәыла данааи, уи Голандиа ахаҭарнак абарон Л. Геккерен ҧас дҟаиҵеит. Жорж Дантес хьзы-ҧша бзиак змаз уаҩымызт, ирепутациа ҽеимызт. Агвардиа афицар, ақьафура иашьцылаз, зхымҩаҧгашьа ҽеимыз, аҿраҧшра бзиа змаз Дантес, ҧас дҟазҵаз иабҧса ицхыраарала Петербургтәи аҳҭынрауаа рыгьагьара дадалеит, аҳәынҭқар изааигәаз ауаа рылаҧш иҽыцыршәан акариера бзиа ҟаиҵар иҭахын. Дантес Пушкин иҧҳәыс Наталиа ихы лирдырит, лзааигәахара иҭаххеит, "бзиа дшибо" лаҳәо, леиҽырбара далагеит. Дырраҭаракәак ишырҳәо ала, Наталиа Гончарова уи иҧыларақәа маҧ рцәылкуамызт. Пушкин иаҕацәа ари аҭагылазаашьа амца аҵарҵеит, апоет ичҳара хыҵны аҵәгьарахь ихы дырхарц рҭаххеит. Урҭ ргәыхәтәы еҕьынарыгзеит. Апоет икәша-мыкәша еиҿыркааз аҭагылазаашьа баҧс изымчҳазт 1837 шықәса, ажьырныҳәамза 26 рзы Л. Геккерен иахь апоет игәаара ҕәҕәа зныҧшуаз ашәҟәы иҩит.

Абри ашәҟәы аниоу адырҩаҽны, ажьырныҳәа мза 27 рзы Дантес Пушкин адиуал ахь диҧхьеит. Пушкин иаҧхьа ахысра дахьзеит Дантес. Дызгарыз ахы зықәшәаз ҩымш дгәаҟуан. 1837 шықәса, ажьырныҳәамза 29 рзы (ҿатә стильла жәабранмза 10 рзы) Алықсандр Сергеи-иҧа Пушкин иҧсҭазаара далҵит. Ари атрагедиатә хҭыс иаразнак Урыстәыла зегьы иаалаҩит. Аҧхьагылара змаз ауаа рыгьагьарақәа ҕәҕәала рхы иақәырҵеит апоет ду иҭахара. Аха аҳәынҭқар иҟаиҵаз адҵа чыда ала, иақәнагаз ахаҵгыларақәа ҟамҵакәа дганы дыржит Михаиловское азааигәара Свиатогорсктәи амонастыр аҟны.

Иҟоуп Пушкин иуаҩра ҳаразкуа, Жорж Дантес имбжьахра аазырҧшуа даҽа дырраҭаракгьы. Уи адырраҭара излаҳәо ала, Дантес Пушкин ианхәыҧҳа, Наталиа лаҳәшьа гәакьа длеиҽырбон, урҭ бзиа еибабон, аха аҵыхәтәан Дантес уи аҧҳәызба хатә ҧҳәысс димгар ада ҧсыхәа ыҟамкәа аҭагылазаашьа аныҟала, иара димгарц иақәикит. Убасҟан Пушкин ианхәыҧҳа димгар амуа аҭагылазаашьа изыҟаиҵеит. Ҳәарас иаҭахузеи, ари афакҭгьы еиҿанаргылеит Жорж Дантеси Пушкини. Адырраҭара излаҳәо ала Пушкин данҭаха ашьҭахь, уи ианхәыҧҳа Жорж Дантес хатә ҧҳәысс дигеит. Убринахыс уи иҧҳәыс диманы дцеит Урыстәыла дықәҵны.

А. С. Пушкин иҧсҭазаара аҵыхәтәантәи ашықәсқәа раан, аҭагылазаашьа бааҧсы шимазгьы, ауаажәларра-литературатә ҧсҭазаара ақҭивла ихы алаирхәуан. Абри апериод аантәи Пушкин ирҿиамҭаҿы аҭыҧ ҕәҕәа ааннакылоит апроза, дара убарҭ апрозатә рҿиамҭақәа зегьы ирылыҳәҳәоит "Акапитан иҧҳа" ("Капитанская дочка, 1833–1836). Машәыршақә иазимҳәеит Виссарион Белински ари аҩымҭа "Онегин апрозаҿы" ҳәа.

Ари ароман аҟны иҵәыргоу ахҭысқәа 1773–1775 шықәсқәа раан Урыстәыла зегьы зырхыҵхыҵыз, Е. Пугачов напхгара зиҭоз, абџьаршьҭыхрала анхацәа еиҿыркааз ақәгылара иадҳәалоуп. Пушкин ари аҩымҭа хатәра аҩра далагаанза инҭкааны иҭиҵааит ари анхаҩытә қәгылара азбахә зҳәоз адокументқәа, архивтә материалқәа, дрылсны ибеит аҭоурыхтә хҭысқәа ахьымҩаҧысуаз аҭыҧқәа (Ҟазан, Симбирск, Оренбург, Урал), абарҭқәа рышьҭахь ауп уи аҭҵаарадырратә усумҭа "Пугачёвская история" ("Пугачов иҭоурых"), нас асахьаркыратә ҩымҭа лыҧшаах "Акапитан иҧҳа" анаҧҵаз.

Ароман "Акапитан иҧҳа" дафырхаҵа хадоуп аамысҭа ҷкәын – афицар Гриниов. Ари арҧыс аҳәынҭқарра гәыкала иазыҟоу уаҩуп, иара машәырла Пугачов димпыҵашәеит. Ароман аҟны ажәабжьҳәара цоит Гриниов ихаҿала. Уи "аҳәынҭқарҧҳәыс гәыкала дылзыҟоуп", аха дуаҩы ламысуп, дызлахәны иибаз-иаҳаз обиеқтивла дахцәажәар иҭахуп, дагьахцәажәоит.

Аинтерес аҵоуп уи Пугачов дышихцәажәо. Аамысҭцәақәак Пугачов "ишьажәҩу гыгшәыгны" ихцәажәозар, Гриниов игәаанагарала Пугачов дыжәлартә фырхаҵоуп, абџьаршьҭыхрала иқәгылаз анхацәа дырхадоуп, ахаҭашьа бзиақәа имоуп, иҭеиҭыҧш бзиоуп, дҟәыӷоуп, иаамысҭашәоу аҵәаныррақәа имоуп. Иаӷацәа рзы шаҟа дыџьбароу, дшаҭаҩым аҟара, убри аҟараҵәҟьа дқьиоуп, дыгәцаракҩуп ишьаҽу, згәы нырхоу ауаа рзыҳәан.

Гриниов изныкымкәа еиуеиҧшымыз аҭагылазаашьақәа раан диниахьан Пугачов, аха еснагь ауаҩы ибзиабареи аамысҭашәареи идибалон иара.

Гриниов имаҵауҩы Савелич дицны раҧхьаза акәны ирратә маҵура ахьыҟаз аҭыҧ ахь данцоз, амҩан аҧша зҵаз асырҳәы анрықәшәа, амҩа иацәыхҟьаны ишеимдоз, нкыдыгәгәалак дрықәшәан амҩа дирбеит. Анкыдыгәгәала ибааҧсны деилаҳәан аҟнытә, дрыцҳаишьан Гриниов ижьацәа кьаҿ аҟьала ииҭеит ҳамҭас.

Ашьҭахь, излеилкаахаз ала, убри ауаҩ ҟьала, анхацәа рықәгылара хадара азызуз, аҳәынҭқар и-Урыстәыла зырхыџхыџыз Пугачов иакәзаарын.

Гриниов амаҵаураҿы дыҟан Оренбург азааигәара иҟоу Белогортәи абааш аҟны. Абааш инапаҿы иҟан акапитан Миронов. Пугачов Белогортәи абааш инапаҿы ианааига, акапитан Миронови, даҽа фицарцәақәаки ршьит. Гриниовгьы урҭ рлахьынҵа илахьынҵахон, аха Пугачов дидырын ажьацәа кьаҿ шииҭахьазгьы игәалаиршәеит, заҵа димшьрыз, уаххьафарагьы иара ишҟа днеиҧхьеит. Гриниов игәеиҭеит Пугачов инапаҵаҟа иҟаз ауааи иареи ҳаҭырқәҵарыла ишеизыҟаз.

Гринов зынза дазыҧшзамызт уаххьа анрыдыркыла ашьҭахь Пугачов ахақәиҭра ахьииҭаз, насгьы иҽи икьаҿ ҧхеи ҳамҭас иахьианаишьаз.

Гриниов Пугачов иуаҩра ибеит даҽа хҭыск аҟынгьы.

Пугачов Гриниов дицны Белогортәи абааҿы дцаны, Гриниов иҳәаны изтәаз аҧҳәызба Мариа (Маша) дииҭоит.

"Акапитан иҧҳа" аҟны ибзианы изыргоуп анхацәа рбунтра аҷыда ҟазшьақәа. Пушкин заманалаҵәҟьа идыруан анхацәа рықәгылара ажәлар рыргәаҟра ишахҟьоз, аҳәынҭқарра аиҳабыра ҭауади-аамсҭеи рыда уаҩ дышрыдымгылоз, "илаҟәыз асоциалтә гәыҧқәа" ракәзар, Пугачов ишицхраауаз, игәазыҳәаара шицеиҩыршоз. Амала, Пушкин идунеихәаҧшышьа аиҿагылларагьы аныҧшуан, уи зызбахә ҳамоу аҩымҭагьы иаанарҧшит. Иара ганкахьала "иҵакыдоу, насгьы рыцҳашьара злам" анхаҩытә револиуциа аҭахзам ауаажәларраҿы апрогресс ҟаларц азы, апрогресс азы иаҭахуп ажәлар аҵара-дырра рыларҵәаара иҳәон, даҽа ганкахьала ргәазыҳәаара рыцеиҩишон, гәахәарыла рсахьа ҭихуан анхацәа бџьаршьҭыхрала рықәгылареи, урҭ рхада Пугачови.

Пушкин исоциалтә дунеихәаҧшра иахҭысыз аиҿагылара уаҩы ибоит инагзаны иҩым ироман "Дубровски" (1832–1833) аҟынгьы. Ароман аҿтәи ахҭысқәа мҩаҧысуеит Урыстәыла акәакьҭа кҿахақәа руак аҿы. Араҟа иаарҧшуп "аристократиа ҿыц" ахаҭарнак Троекурови ажәытә жәлантә ду ахылҵшьҭра ахаҭарнак Дубровски реиҿагылара.

Амал ду змоу, иҧагьоу, зкалҭ бааҧсу, зхашәа хы зымбо аҭауад Кирил Троекуров ҳәынҭқарҵас ихы иҧхьазоит, инапаҵаҟа иҟоу анхацәа рыҧҳацәа еизганы ауадалықь ҟаиҵоит, имаҵуцәа уаас ишьазом, иааигәаҧхо ҟаиҵоит, аусзбарҭа ихы иархәаны идгьыл имихуеит игәыла Андреи Дубровски. Ари аҵыхәтәантәи, анкьа хьзи-ҧшеи згымыз, ибеиаз уаҩызаарын, аха аҭагылазаашьа ҿыцқәа аныҟала дӷархазаап. Пушкин ӷәӷәала акритика рзиуеит Аҳәынҭқар и-Урыстәыла ачынуаа рҵарҭышагарақәа. Урҭ дара ишырҭаху аус ддыруеит адҵақәа, цҳәаҳәарада инарыгзоит Троекуров игәазыҳәаарақәа. Убри аамҭазы, Дубровски иҧа Владимир, анхацәа ирылхны абрагьцәа ргәыҧ еиҿикаауеит, Троекуров иҟны ишьа иурц, аха цқьа иҽизырӷәӷәом, длак-ҩакуеит, Троекуров иҧҳа Маша бзиа дахьибо аҟнытә.

Ари аҩымҭаҿы иалкаау симпатиала рсахьақәа ҭыхуп: Дубровски ианаззеи, ажьиҩы Архип уҳәа убас азәырҩы. Аҭауадцәеи ачынуааи ргәымбылџьбарара згәы ҧнаҵәаз ажьиҩы уахынла урҭ иаӷацәа зыҩназ аҩны ашә аркны, амца аҵреиҵоит. Аҩны аҩнуҵҟа иҩнахаз "ҳбылуеит шәҳацхраа!" ҳәа ианыҳәҳәалак, Архьип амца зыцроу аҩны "гәаӷла дҧышәырччо" дахәаҧшуеит, аха, ибылуаз аҩны ақә аҿы икақәхаз ацгәы ацхыраара арҭарц ишкьиуаз аниба, Архьип акьыба аҩны иадыргыланы, аҩны ақәахь дыхәнеит ацгәы еиқәирхарц азы.

Ари афақт ала Пушкин иааирҧшуеит анхацәа ҧсабарала ишуаа қьиақәоу, ишуаа гәшаҭақәоу, аха ахьырхәра рылшоит ишакәым ала иандыргәамҵлак, уаас ианырымшьалак.

Абасала "Акапитан иҧҳаи", "Дубровскии" ҟаимаҭла ирныҧшит Пушкин ажәлар рҭагылазаашьа, урҭ ринтересқәа рыхьчара бџьаршьҭыхрала азықәҧарақәа рызҵаара дшазҿлымҳаз.

"Абҩатә ҽуаҩ". "Абаҟа"

А. С. Пушкин иҧсҭазаара аҵыхәтәантәи ашықәсқәа раангьы ирҿиамҭа ажанртә еилазаара ҭшәамызт. Апрозатәи адраматургиатә ҧҵамҭақәеи инарываргыланы иҩуан апоема ҟаимаҭқәа, алакәқәа, ажәеинраала лыҧшаахқәа. Убарҭ ирылкаатәуп ҵакылагьы, формалагьы, шәагаалагьы акрызҵазкуа апоема "Абҩатә ҽуаҩ" ("Медный всадник", 1933). Ари аҩымҭа хатәраҿы апоет дырҩегьых Петра Актәи итема дазхьаҧшит.

"Абҩатә ҽуаҩ" аҟны иқәыргылоуп аҳәынҭқарратәи аиндивидуал-

тәи интересқәа рыпроблема. Апоемаҿы аҳәынтқарратә интересқәа дырсимволны даарԥшуп Петра Актәи, ауаѡытәыѡса ииндивидуалтә, ихаҭаратә принцип цәыргоуп Петербургтәи ачынуаѡ ҭар Евгени ихаҿрала. Евгени анкьа зны зыжәла дууз ҭауади-аамысҭеи ирхылҵшьҭраз уаѡын, аха аҭагылазаашьа ҿыцқәа аныҟала, амчрагьы амалгьы ицәызит. Евгени иҵьабаала аарла ихы ныҟәигоит, насгьы бзиа иибо Параша ԥҳәысс лгара, аҭаацәара аԥҵара дазхьуеит. Аха ари игәазыҳәара намзеит, азхыҵра ду аныҟала, Нева хыҵны аҟалақь ианалала, хыԥхьазара рацәала азхыҵра иамҭахәхаз Парашагьы дрылан. Зыбзиабаѡ азы дашьыз Евгени игәы ҭҟьан, ихы еилаԥсеит, нас уахынланы дыблаҟьо аҟалақь дшалаз Петра Актәи еицырдыруа ибаҟа-абѡатә ҽуаѡ аҿаԥхьа днанагеит Петербург, Сенаттәи ашҭаҿы.

Згәы кыдгыланы иҟаз Евгени иҭаҷкәым раҵәаны абѡатә ҽуаѡ – Петра Актәи диқәмақарит, избанзар уи ирыцҳара, Параша лыԥсра аҽыҵгас дишьеит, ауааԥсыра акырынтә азы хыҵны иахьрыцало, иахьаргәамҵуа аҭыԥ бааԥс аҟны, аҟалақь Петербург зыргылаз Петра Актәи, ихаралоуп абартқәа зегьы шыҟалаз ҳәа иԥхьазеит. Зхы еилагаз Евгени "Абѡатә ҽуаѡ" данақәмақар, иара абаҟа аныҟәара иалагазшәа алаԥшҵашәара иоуит.

Нас Евгени дшәаны дыѡит, аха уи дишьҭан аҽуаѡ:
Абѡатә ҽуаѡ уи дагьишьҭан,
Дахьцалак иҵԥрааауа иҽы;
Арыцҳа, иагьа ирзыргь ишьҭа,
Аухак дааицрымшәо зынза,
Абѡатә ҽуаѡ уи дагьишьҭан,
Иҽы ашьапышьҭыбжь хьанҭаза.
(П. Бебиа иеиҭагамҭа)

Евгени дыԥсгәышьоит. Ашҭаҿы аҳәынтқарратә мчра, аҳәынтқарратә принцип иашьанаха игылоуп абѡатә ҽуаѡ. Уи аԥсабаратә стихиа агәаарагьы заԥырхагамхеит, изаԥырхагамхеит ауаѡ хәыҷы, Евгени игәаарагьы.

Ҵабыргуп, апоет ауаажәларратәи аиндивидуалтәи интересқәа анеиҿаиргыло, Петреи Евгении анеиҿаиргыло, ихьчоит Петра иҳәынтқарратә принцип, уи дадгылаѡуп аҳәынтқар-ареформатор ду иусура, Петербург аргылара, аха иара убри аамҭазы, игәҭыха ицеиѡишоит, дрыцҳаишьоит Евгени, дрыцҳаишьоит аҳәынқарра зинтересқәа амыхьчаз ауаѡ хәыҷы.

Пушкин ѡеижәижәабатәи ашықәсқәа раан иаԥиҵаз ԥсра зқәым алирикатә шедеврқәа иреиуоуп ѡ-жәеинралак. Убарҭ руак ахьз амазам. Апоет иԥсҭазаара аҵыхәтәантәи ашықәсқәа руак аан иимѡыз, ахьз змам ажәеинраала Михаиловскоетәи иидыруаз, еснагь игәхьааигоз аҭыԥқәа аниба иаԥиҵаз акоуп. Ари алирикатә шедевр аҟны игәалашәоит ихигахьоу аамҭақәа: аԥсҭазаара, иаззеи, амѡаду аҟны игылоу аԥсаҵлақәа ахԥа, урҭ рымахәқәа рыбжьы иаҳауашәа ибоит, иажәхьоу рдацқәа ирывҵиааз аҵиаақәа апоет драгәыбзыҕуа салам риҭоит.

Аҳәынтқар имчра иҿырҟьаса иқәцалан иамаз апоет аԥсра шизааигәахо ибозаргьы, ахәыцра ашақәа изнарҵысуазаргьы, аԥсҭазааразы изѡыдаз игәаанагара иман уеизгьы, амѡа бзиа рзеиҕьаишьон ҿыц игылаз абиԥарақәа.

1836 шықәсазы ауп Пушкин еицырдыруа иажәеинраала "Абаҟа" аниѡыз. Уи, усҟан еиҳагьы игмызт илахь еиқәызҵашаз, игәы казыжьшаз ахҭысқәа, ахьаақәа, агәырѡақәа, аха ииашаны, ирҿиаратә ԥсҭазаара зегьы еизрыкәкәаны, ихаҿы иааганы еихишьалеит ирҿиамҭа, насгьы ԥааимбарҵас иазԥхьагәеиҭеит уи дунеихаан ԥсра-зра шиқәымлоз:

И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства добрые я лирой пробуждал,
Что в мой жестокий век восславил я свободу
И милость к падшим призывал.

Ааи, диашоуп ԥааимбарҵасҵәҟьа Пушкин! Уи ԥсра-зра зқәым абаҟа иргылеит аурыс, иара убас егьырҭ ажәларқәа ргәаҵаҿы.

А. С. Пушкин аԥсуаа рдоуҳатә ԥсҭазаараҿы

Машәыршақә имҳәеит Мақсим Горки "Пушкин ҳара ҳҿы – алагамҭақәа зегьы дрылагамҭоуп" ҳәа. Баша-ԥсакәат ирҿымшәеит уи аурыс поезиа дамроуп, аурыс литература дааԥынроуп, Урыстәылаз раԥхьазатәи бзиабароуп зҳәазгьы. "Ари иара иаамҭазтәи аурыс поет ду мацарамызт, ажәларқәа зегьы, нас ашәышықәсақәа зегьы дырпоет дуун, Европа дагениин, адунеи дахьзырҳәаган" – иѡуан В. Белински Пушкин изы.

А. С. Пушкин алитература ҿыци алитературатә бызшәа ҿыци дырԥашәыркѡуп. Уи ашәҟәѡыратә бызшәа, ахьхаҳәа еихыԥхьо, зыԥсы ҭоу, ажәлар злацәажәо абызшәа иазааигәеитәит, амилаҭ рбызшәа ҵыхәаԥҵәара змам абеиарақәа меигзарахда рхархәарала, сахьаркырала игәылҭәаау ажәеинраала, апоема, ажәабжь, ароман, апиеса хьыршәыгәқәа аԥиҵеит, урҭ рыҟны иблахкыгаха ирныԥшит Урыстәыла аԥсҭазаареи аԥсабареи.

А. С. Пушкин дызлареалист дууз ала, иара иҟынза уаԥы иимбацыз сахьаркыратә мчхара ҿәҿәала иааирԥшит иуадаҩыз, еиҿагыларала итәыз аԥсҭазаара аҵабыргхаҭа. Абарҭ, ирҿиамҭа ианыԥшуаз ахаҭашьақәа ракәхап Добролиубовгьы изырхәаз: алитературазы Пушкин иоуп зегь раԥхьаза "аҵабырг аазыртыз" ҳәа.

Пушкин ирҿиамҭа аԥсҭазаараз еғьсаркьоуп, еғьбҵьаруп. Уи дпоеттрибунын, алитература ауаажәларратә ҵакы ҳарак аиҭеит, ауаҩытәыҩса дхьызҳәоз, длазырҟәуаз аҳратәреи, ахатәымчреи, абуржуазиатә социалтә система азаамурақәеи ирҿаиргылеит. Иара убри ала аурыс револиуциатә хәыцра аизҳазыҕьараҿы акырза илиршеит. "Иаамҭа гәымбылҵьбараан" гәаԥыхәарыла ашәа азиҳәеит ахақәиҭра, насгьы ауаатәыҩса ҿәҿәала агәра ргартә иҟаиҵеит алашьцара аҵкыс алашара шиааиуаз.

Избан, уеизгьы-уеизгьы аурыс литература ҿыци аурыс литературатә бызшәа ҿыци раԥҵаҩыс Пушкин идам-здам даҽазәы дзыҟамлаз? Ҳәарас иаҭахузеи, ари иԥсабаратәу аҵаҵҕәқәа амоуп.

Иакхаз, Пушкин ԥсабарала дгениин. Икалам назхьыслак зегьы апоезиа иахьырҵәаҵәаны иҟаиҵон. Уи ихаҭараҿы иааԥшит аурыс жәлар рбаҩхатәра лаша, рдоумыжьхамч, рдоуҳа аԥшзара.

Иҩбахаз, Пушкин ипоезиа ҳарак цәырцырц азы шәышықәсала уи аҭыԥ азнархион аурыс литература. Пушкин рҿиаратәла, икритикатә лаԥшҳәаа иҵганы идикылеит аурыси адунеитәи культуратә беиарақәа, нас, урҭ шьагәыҭс иныҟаҵаны, иаԥиҵеит иҿыцу аурыс литература.

Аҵыхәтәан иазгәаҭатәуп Пушкин иҵәырҵра шҳәаақәнаҵаз дызҭагылаз аамҭа аҷыдарагьы. Уи дахаанын аурыс жәлар рмилаҭтә, иара убас рполитикатә хдырра аҿыхара; 1812 шықәсазтәи Аҵьынцьтәылатә еибашьреи адекабризми репоха аҭәагашоура. Пушкин убри аамҭа аидеиа ԥхьагылаҩцәа, нас иара аԥсҭазаара аҵабырг баҩхатәра дула ишьҭикааит, егьсахьаиркит.

"...Пушкин – ари ауаа разәкреи, риашьареи, аиашеи "дрымазоуп" – иҳәеит Цьек Линдсен.

Ас еиԥш иҟаз агени идоуҳа аԥсуа жәлар ирзааигәамхар ԥсыхәа амамызт. Зхыԥхьазара рацәамыз аԥсуа интеллигенциа ахаҭарнакцәа XIX ашәышықәса аҩбатәи азыбжа инаркны ирдыруан, гәахәарыла ирыԥхьон Пушкин иҩымҭақәа. Ари ахшыҩҵак дырҵабыргуеит Аԥсны аҵыхәтәантәи аҳ Аҳмыҭбеи (Михаил) иԥа, апоет, адраматург, апублицист, ауаажәларратә усзуҩы Гьаргь Чачба (1846–1918) иԥсҭазаареи ирҿиамҭеи.

Гьаргь Чачба бзиа ибаны дрыԥхьон А. С. Пушкини, уи игьагьара иаҵанакуаз ашәҟәыҩҩцәеи рырҿиамҭақәа. Ҳара ҳаамҭаҟынза иаазеит Гьаргь Чачба аурысшәахьтә ақырҭшәахь еиҭеигаз А. С. Пушкин иажәеинраала "Ашәҭыц".

Аԥсуа сахьаркыратә ҩыратә литература ашьаҭаркҩы Дырмит Иасыф-иԥа Гәлиа иакәзар, бзиа иибоз, насгьы зҩымҭақәа гәахәарыла аԥсшәахь еиҭеигоз аурыс литература аклассикцәа дыруазәкын А. С. Пушкин. Д. Гәлиа аурысшәахьтә аԥсшәахь еиҭеигеит ари апоет дузза икалам иҵыҵыз жәаф жәеинраала. Убарҭ рхыԥхьазараҿы иҟоуп: "Аныҳәаҿа", "Абаҟа", "Азын хәылбыеха", "Кавказ", "Чаадаев иахь", "Хәылԥазтәи зефир", "Апрозаики апоети", "Ибымҳәан сара сҿы аԥшза...", "Аҿҟьа", "Ахьи афрангьи", "Ссир лаԥшҵашәарак сгәалашәоит сара", "Аԥеҳамбар", "Азын мҩа", "Сибра амаденқәа ргәаҿы", "Апоет", "Анчар". Аурыс поет ду икалам иҵыҵыз арҭ ажәеинраалақәа Д. Гәлиа иоригиналтә ҩымҭақәа реизгақәа жәпакы иргәылаҵаны акырынтә иҭижьхьан.

Д. Гәлиа инаишьҭарххны, Пушкин ипоезиа ихнахыз, баҩхатәра ҳаракыла аԥсшәахь еиҭазгаз дреиуоуп Аԥсны жәлар рпоет Баграт Шьынқәба. Уи аԥсышәала ирцәажәеит аԥсуа ԥхьаҩцәа гәахәарыла ирыдыркылаз Пушкин иажәеинраалақәа: "Сҭаххарақәа схызгеит, изит", "Аҟама", "Амза хыхь ишкыдыз алахь еиқәышьшьы", "Авакхатә ашәа", "Бзиа бызбон: уажәыгь уи сцәалашәара...", "Сныҟәон гәарабжьарак сыбжьалан...", "Кавказ", "Аныҩбжьы".

Пушкин ипоезиатә рҿиамҭақәа рахьтә заа аԥсуа литература иаланагалаз ажәеинраалақәоуп Леуарса Кәыҵниа еиҭеигаз "Елеша", нас Қьаазым Агәмаа еиҭеигаз "Хара иҟоу быԥсадгьыл абаразы".

Аоригинал аҟны ирыцаз аритмика, ирхаз абжьы-хаа еицамкыкәа, ҟазарыла, баҩхатәра ҟаимаҭла аԥсшәахь еиҭеигеит апоет, апрозаик, адраматург Чычықәа Цьонуа зызбахә ҳамоу аурыс поет иажәеинраалақәа: "Азын хәылбыеха", "Абаандаҩы".

1954 шықәсазы Аԥснытәи аҳәынҭқарратә шәҟәҭыжьырҭаҿы хаз шәҟәны, аиллиустрациа бзиақәа рыцҵаны иҭыжьын аԥсуа критик, аҵарауаҩ Хәыхәыт Бҕажәбеи апоет Шьалуа Ҵәыцьбеи ахьхьаҳәа аԥсышәа цқьала идырцәажәаз А. С. Пушкин илакәқәа: "Аԥсызкҩи аԥсызи рлакә", "Иԥсыз аҳәынҭқарҭыԥҳаи быжьҩык адауқәеи рлакә".

Акыр жәашықәса ҵуеит А. С. Пушкин ипрозатә рҿиамҭа ҟаимаҭ "Акапитан иԥҳа" аԥсышәала хаз шәҟәны иҭыҵижьҭеи. Уи баҩхатәрала еиҭеигеит аԥсуа шәҟәыҩҩ ду, ажурналист Заз Дарсалиа. Иазгәаҭатәуп "Акапитан иԥҳа" аҵыԥҵәахак аԥсшәахь еиҭаганы, 1937 шықәса, жьырныҳәамза 4 рзы, агазеҭ "Аԥсны ҟаԥшь" ишаниҵахьаз аԥсуа шәҟәыҩҩ-ажурналист Мушьни Аҳашбагьы.

А. С. Пушкин итрагедиа "Моцорти Салиери"; иажәеинраалақәа: "Аныҳәаҿа", "Азын шьыжьымҭан", "Ишәиқәароу акасы", "Азын хәылбыеха", "Қырҭтәыла ахәкәаԥрақәа аҵх рхатәоуп", "Асонет", "Абар Инезила", "Сара бзиа бызбон, иҟалап сцәанырра...", "Ашәҭыц", "Уахынлатәи зефир" аԥсышәа цқьала еихышәшәо, аоригинал абжьы

ахаҵаны ирцәажәеит аҧсуа поет, аиҭагаҩ, аҵарауаҩ Владимир Аҵнариа.

Аҧсуа литератураҿы ихҭыс дуны иҟалеит 1969 шықәсазы ашәҟәҭыжьырҭа "Алашара" аҿы А. С. Пушкин иажәеинраалоу ироман "Евгени Онегин" аҧсышәала хаз шәҟәны аҭыҵра (заа уи ҭыҵхьан ажурнал "Алашара" адаҟьақәа рҿгьы). Ари аҩымҭа аоригинал аҷыдарақәа аҵәмырзкәа аҧсышәала ирцәажәеит еицырдыруа аҧсуа поет, аҵарауаҩы Мушьни Лашәриа. Жәашықәса рышьҭахь, 1979 шықәсазы, заа зызбахә ҳҳәаз ашәҟәҭыжьырҭаҿы ароман еиҭаҭыжьын. "Евгени Онегин" аҧсышәала аиҭаҭыжьра, аҧхьажәа излаҳәо ала "аиҭагаҩ иусумҭа ҩаҧхьа дацклаҧшны инапы иҵижьит, атеқст ана-ара ирҽеит, иҧсахит, насгьы ҿыц еиҭаганы иагәылеиҵеит ароман аҧсышәала актәи аҭыжьраан иагәыламыз ахы "Онегин иныҟәарақәа ирызку аҵыҧҵәахақәа". Сгәанала, иалкаан иазгәаҭатәуп ари ароман аҧсышәала аҭыҵрақәа гәахәарыла ишрыдыркылаз аҧсуа критикцәа, ҳлитература аҭҵааҩцәа, аҧхьаҩцәа – ҳлитература абзиабаҩцәа.

1982 шықәсазы ашәҟәҭыжьырҭа "Алашара" аҟны аҧсышәала хаз шәҟәны иҭыҵит, апоема ажанр азы иклассикатә ҿырҧшыганы ирыҧхьазо А. С. Пушкин иҩымҭа хьыршәыгә "Абҩатә ҽуаҩ". Уи баҩхатәрала аҧсшәахь еиҭеигеит еицырдыруа аҧсуа поет, апрозаик Платон Бебиа.

Есааира ҳаҧсуа литератураҿы ицәырҵуеит Пушкин иҩымҭақәа реиҭага ҿыцқәа. Урҭ уаҩы идырбоит ҳаҧсуа поетцәа, инеизакны ҳаҧсуа шәҟәыҩҩцәа реиҭагаратә ҟазара шышьҭыҵуа, реиҭагаратә культура ишазҳауа. Ари ахшыҩҵак аиашара ҳәаақәырҵоит аакьыскьа апоет Гь. Гәыблиа еиҭеигаз А. С. Пушкин иажәеинраалақәа: "Абаҟа", "Азын мҩа", "Сибра амаденҵхырҭа агәаны", "Аҵьнышцәа", "Бзиа бызбон…", "Са исгәалашәоит иссиру еимгеимцарак", "Абаандаҩы".

А. С. Пушкин ипоезиа ашҟа ирымоу агәцаракреи абзиабареи унарбоит уи иҩымҭақәа аҧсшәахь реиҭагараҿы еиуеиҧшым аҧсуа поетцәа рабиҧарақәа рхаҭарнакцәа реиҭагаратә баҩхатәра ахьаадырҧшуа. Пушкин иажәеинраала "Кавказ" еиуеиҧшым аамҭақәа раан еиҭаргеит Д. Гәлиеи Б. Шьынқәбеи, "Абаҟа" еиҭаргеит Д. Гәлиеи Г. Гәыблиеи, "Аныҳәаҿа" еиҭаргеит Д. Гәлиеи В. Аҵнариеи, "Азын хәылбыҽха" еиҭаргеит Д. Гәлиеи, Ҷ. Џьонуеи, В. Аҵнариеи, "Сибра амаденҵхырҭа агәаҿы" еиҭаргеит Д. Гәлиеи Гь. Гәыблиеи, "Сара бзиа бызбон, иҟалап сцәанырра…" еиҭаргеит Гь. Гәыблиеи В. Аҵнариеи, "Абаандаҩы" еиҭаргеит Ҷ. Џьонуеи Гь. Гәыблиеи, "Хәылҧазтәи зефир" еиҭаргеит Д. Гәлиеи В. Аҵнариеи.

Арҭ еиқәаҳаҧхьазаз Пушкин иҩымҭақәа реиҭагамҭақәа еиҿырҧшны блаҵарыла ирыцклаҧшуа ауаҩы имбарц залшом Д. Гәлиа зуасхыр шьҭеиҵаз ҳаҧсуа ҩыратә литература, ҳаҧсуа ажәеинраала

еиҿартәышьатә культура аҩеижәатәи ашәышықәса алагамҭа инаркны иахьа уажәраанза акырза аҽшарыцқьаз, ишыҳаракхаз, ишеизҳазыгьаз.

Жәохәҩык инареиҳаны аҧсуа поетцәеи апрозаикцәеи аҧсшәахь еиҭаргаз А. С. Пушкин иҩымҭақәа еиуеиҧшым аамҭақәа раан икьыҧхьын агазеҭ "Аҧсны" ("Аҧсны ҟаҧшь"), ажурналқәа "Алашара", "Амцабз" уҳәа егьырҭ аҧсуа периодикатә кьыҧхьтә ҭыжьымҭақәа рыҟны. Ҷыдала иазгәаҭатәуп А. С. Пушкин иажәеинраалақәа реизгақәа, ироман "Акапитан иҧҳа" хазы шәҟәқәаны аҧсышәала иштрыжьхьаз ақырҭуа графика шьаҭас измаз аҧсуа алфавит алагьы.

Аҧсуаа рдоуҳатә ҧсҭазараҿы Пушкин аҭыҧ ҕәҕәа шааникыло азы шаҳаҭра руеит актәи инаркны аабатәи аҟынза аҧсуа милаҭтә школ акласскәа зегьы рзы иҭыжьу аҧсуа бызшәеи алитературеи рырҵага шәҟәқәа, рхрестоматиақәа аҧсшәахь еиҭаганы иахьырну аурыс поет ду иажәеинраалақәеи, ипрозатә рҿиамҭақәеи, иҧсҭазааратә мҩа аҭҵаара иазку неилаҵаны жәаа ҩымҭа. Урҭ аҧсышәала идырцәажәеит: Д. Гәлиа, Б. Шьынқәба, М. Аҳашба, Ӡ. Дарсалиа, Ш. Ҵәыцьба, Б. Џьанашьиа, Г. Ӡизариа, Ш. Инал-иҧа уҳәа убас азәырҩы. Амала, сгәы излаанаго ала, ҳаҧхьаҟа иҭыжьхо аҧсуа бжьаратә школ аҧсуа бызшәеи алитературеи рырҵага шәҟәқәа иргәылаҵатәуп: Ҷ. Џьонуа, М. Лашәриа, Г. Гәыблиа, П. Бебиа, В. Аҵнариа еиҭаргаз Пушкин иҩымҭақәа рҕьыракгьы.

Пушкин иҧсҭазааратә мҩеи ирҿиамҭеи аҭыҧ хатәра ааныркылоит Аҧснытәи аҧсуа, аурыс, аерман бжьаратә школқәа ирызку аурыс бызшәеи аурыс литература ахрестоматиақәеи рҟынгьы.

А. С. Пушкин изкны ажәеинраала ҟаимаҭқәа аҧырҵеит Леуарса Кәыҵниа, Леонти Лабахәуа, Платон Бебиа уҳәа убас аҧсуа поетцәа азәырҩы.

Иазгәаҭатәуп Л. Лабахәуа иажәеинраала "Пушкин уахь" аоригинал ҳара ҳҟынза ишзымаазаз. Уи бжьазит ҳазну ашәышықәса 30-тәи ашықәс хьанҭақәа раан, апоет Леонти Лабахәуа харада арепрессиа анизыруаз аамҭазы. Иахьа иҳамоуп ари зызбахә ҳҳәаз ажәеинраала ақырҭуа еиҭага аҟнытә аҧсшәахь абарҭ аҵәаҳәақәа равтор еиҭеигаз авариант.

А. С. Пушкин ихьз аҭыҧ хатәра ааннакылоит аҧсуа критикеи апублицистикеи рҟынгьы. Уи иирамш иазкыз аиубилеиқәа асовет аамҭа аан гәахәара дула иазгәарҭон Аҧсынтәылан. Ҷыдала уаҩы игәалашәараҿы инхартә иҟан 1949, 1974 шықәсқәа рзы. Уи диижьҭеи 150 шықәсеи 175 шықәсеи рыҵра иазкыз аиубилеиқәа разгәаҭарақәа. Аҧсынтәыла ақалақьқәеи араионқәеи рыҟны, ашколқәеи, абжьаратә занааттә ҵараиурҭақәеи, иреиҳау аҵараиурҭақәеи рыҟны аҵаҩцәа, астудентцәа, ашәҟәыҩҩцәа, аинтеллигенциа, Аҧсны

ауаажәларра зегьы гәахәарыла иазгәарҭон аурыс поезиа амра ииубилеи, имҩаԥыргон апоет иирамш иазкыз апоезиа амшқәа, ахәылԥақәа, аҵара-дырратә практикатә конференциақәа, еиуеиԥшым аҵара-дырратә, акультуратә хәыштаарақәа рыҟны еиҿыркаауан иҩымҭақәа, иара убас иԥсҭазааратә мҩеи ирҿиамҭеи ирызкыз аусумҭақәа рцәыргақәҵақәа. Убасҟан убарҭ аиубилеитә еиԥыларақәа ирымадаз ажәабжьқәа, ахҭысқәа Аԥснытәи акьыԥхь ианыԥшит.

Аԥсуа жәлар, Аԥснытәи ауаажәларра зегьы аурыс жәлар рҵеи ду А. С. Пушкин ишҟа иаадырԥшуа агәыбылреи агәцаракреи иршьаны иҟалеит диижьҭеи 200 шықәса аҵра азгәаҭара… Аԥсны ахҭнықалақь Аҟәа акәакь ԥшзақәа ируаку аҭыԥ аҟны игылоуп, уи ибаҟа, иара аҿаԥхьа ииасуеит ихьӡ зху амҩачаԥа, Аԥснытәи ақалақьқәеи араионқәеи рыҟны аурыс шәҟәыҩҩы ду ихьӡ рхуп амҩақәа, ашколқәа. Убарҭқәа зегьы ирееиҳауп ҳажәлар рдоуҳатә ԥсҭазаараҿы А. С. Пушкин иааникыло аҭыԥ хатәра. А. С. Пушкин идоуҳа ԥсра ақәзам! Уи ес ииуа ирыцилашт, еизҳазыӷьалашт ҳажәлар рдоуҳатә ԥсҭазаараҿгьы.

ТУРГЕНЕВ
Иван Сергеи-иԥа
(1818–1883)

Азеижәтәи ашәышықәса 40–70-тәи ашықәсқәа раантәи аурыс литературеи ауаажәларратә ԥсҭазаареи реизҳа-зыӷьара амҩаҿы, ареализм арҿиараҿы илшамҭақәа ирыҵаркуа акырӡа ирацәоуп исахьарку ажәа аӡҟаза ду, абаҩхатәра лаша анцәа изаҭәаишьаз ашәҟәыҩҩы Иван Сергеи-иԥа Тургенев.

Иԥсҭазааратә мҩа. Иван Сергеи-иԥа Тургенев диит жьҭаарамза 28 (абҵара 9) 1818 шықәсазы Ориол ақалақь аҟны; иԥсҭазаара далҵит нанҳәа 22 (цәыббра (3.) 1883 шықәсазы Буживаль, Париж азааигәара, джуп Волковтәи анышәынҭраҿы Петербург. И. С. Тургенев дыпрозаикын, дпоетын, дыдраматургын, дыкритикын, дпублицистын, дмемуаристын, деиҭагаҩын. Уи диит Сергеи Николаи-иԥеи Варвара Петра-иԥҳаи Тургеневаа рҭаацәараҿы. Иаб иԥхьатәаз кавалериатә фицарын, хылҵшьҭрала иӷархахьаз жәытә аамысҭан, иан жәлала иаҩцамыз, аха ибеиаз, анхамҩа ҭбаа змаз Лутовиноваа рҭаацәара дахылҵит. Сергеи Николаи-иԥа Варвара Лутовинова ԥҳәысс данига имамзаара даиааин, ирратә маҵура шьҭаҵаны, иԥҳәыс лқыҭа Спасское-Лутовиново (Мценск ақалақь азааигәара, Ориолтәи агуберниа иаҵанакуеит) днеины қьафла анхара напы аиркит. Ишәҟәыҩҩхараны иҟаз Ивангьы убраҟа ауп ихәыҷра шықәсқәа ахьихигаз. Ахәыҷы анап бзиа идкылан драазон, атәым гуверниорцәеи аурыс тәцәеи ихаҵкы кадыршәуамызт. Уи раԥхьазатәи рҵаҩыс диман иан лтәы мазаныҟәгаҩ Фиодор Лобанов.

1827 шықәсазы Тургенев иҭаацәа нхара Москваҟа ииасит. Уаҟа иара зназы иҵара-дырра иазирҳауан ахатә пансионқәа рыҟны, нас Москватәи апедагогцәа П. Н. Погорельскии, Д. Н. Дубенскии, И. П. Клиушникови (ари аҵыхәтәантәи ашьҭахь еицырдыруаз поетны дҟалеит) рнапхгарала ихаирҭәаауан иҵара. Жәиԥшь шықәса анихыҵуаз Тургенев х-тәым бызшәак рыла дцәажәон хьаҳәа-ԥаҳәада, европатәии аурыси литературақәа иреиӷьыз аԥҵамҭақәа рыԥхьара қәҿиарала иҽахьигӡахьан. 1833 шықәсазы уи Москватәи ауниверситет дҭалеит, 1834 шықәсазы Петербургтәи ауниверситет ашҟа диасит, уаҟа 1837 шықәсазы афилософиатә факультет (словесное атделение) афилологиатә ҟәша далгеит. Ауниверситет аҿы Тургенев аҵара идырҵон Н. В. Гоголь, П. А. Плетниов (Пушкин данԥсы ашьҭахь ажурнал "Современник" редакторс иамаз) уҳәа убас еицырдыруаз апрофессорцәа азәырҩы. Ауниверситет аҟны аҵара аниҵоз ауп Тургенев арҿиаратә усура напы анаиркыз. Иҩуан аромантикатә жәеинраалақәеи апоемақәеи, иаԥиҵеит адрама "Стено" (1834), ие-

ҧишәон атәым бызшәақәа рыҟнытә апоезиатә ҧҵамҭақәа реиҭагара аус аҟынгьы.

1838 шықәсазы Тургенев дцоит аҳәаанырцәҟа, дагьалагоит Берлинтәи ауниверситет аҿы иҵара-дырра ахарҭәаара, дырзызырҩуеит еицырдыруаз апрофессорцәа рлекциақәа, иҽазҵәылхны иҵоит афилософиа, аклассикатә филологиа аҭоурых, иааигәаны дазҿлымҳахоит амраҭашәаратәи аҧсҭазаара, дырзааигәахоит уаҟа аҵара зҵоз аурыс ҿар, ҷыдала дизааигәахоит М. Бакунин. Абарҭқәа зегьы ирыцаркуаз рацәан ашәҟәыҩҩы идунеихәаҧшышьа ашьақәгылараҿы.

1841 шықәсазы Тургенев иҧсадгьыл ашҟа дхынҳәит. Аҧхьаза уи аҵарадырра-педагогтә усура напы аиркырц игәы иҭан, амагистртә ҧышәарақәа рыҭира иҽазыҟаиҵон, ауниверситет аҟны афилософиа апрофессор иҭыҧ ааникыларц азы, аха иаарласны ари игәҭакы мап ацәкны, алитература-рҿиаратә усура алихит. Уи исоциалтә, нас иестетикатә дунеихәаҧшышьақәа рышьақәыргылараҿы здаҟам ароль наигзеит 1842–1843 шықәса азынразы иидырыз, дагьзеигәырӷьаз В. Г. Белински. Урҭ ирлас-ырласны еиқәшәалон, зны-знла ӷәӷәала аимак-аиҿаккқәагьы роулон аполитикатәи алитературатәи зҵаатәқәа ирхырҟьаны. Тургенев хьаҳәа-ҧаҳәада идикылон аҳратәреи, адеспотизми, ареакциеи рзы Белински иааирҧшуаз ацәымӷра, иалкаан игәаҧхон алитература ажәлартәра, ареализм рзы акритик ду имаз адунеихәаҧшышьақәа, аха дкылашьа амам ҳәа иазиҧхьазон Белински ажәлар ирылаирҵәоз ареволиуциатә, иара убас асоциалисттә идеиақәа. Убасҟан Тургенев иҩуан ажәеинраалақәа, апоемақәа, апиесақәа, ажәабжьқәа. Белински иныррала хәыҷы-хәыҷла аромантизм изқәа аиаирхеит, еиуеиҧшымыз аҿыҧшрақәагьы иҽырцәихьчеит, иагьаҧиҵо далагеит иоригиналтәу ареалисттә ҩымҭақәа, аха макьана алитератураҿы ихьыҧшым ихатәы мҩа ылимгацызт уеизгьы. Тургенев ибаҩхатәра алшарақәеи, игәазыҳәара иашаҵәҟьеи аанарҧшит хҭыск.

1847 шықәсазы ажурнал "Современник" ("Аамҭантәи") адаҟьақәа рыҟны уи иикьыҧхьит ажәабжь "Хори Калиничи". Авторгьы ажурнал аредакциа аусзуҩцәагьы ари акрызҵазкуа ҩымҭоуп ҳәа ргәы иаанагомызт, аха аҧхьаҩцәа уи гәахәарыла ирыдыркылеит. Зегьы атәнатәит ашәҟәыҩҩы иҟазара, ажәабжь атема аҿыцра, анхаҩ типқәа, урҭ рыбзазашьа аарҧшра. "Хори Калиничи" иахылҵыз ақәҿиара Тургенев арҿиаратә гәазыҳәара инаҭеит. Убри нахыс "анхаҩытә" тематикала ажәабжьқәа рыҩреи ркьыҧхьреи далагеит игәы аҵҧыҳәаны. Абасала иагьыҟалеит ашәҟәыҩҩы ахьз-аҧша изҭаз ажәабжьқәа реизга "Ашәарыцаҩ ианҵамҭақәа".

1847 шықәса нахыс Тургенев дынхон аҳәаанхыҵ. 1850 шықәсазы уи дхынҳәит иҧсадгьыл ашҟа. Убри ашықәсан ашәҟәыҩҩы иан лыҧсҭазаара далҵит, лара илҭынхаз амал, абеиара ду зегьы лыҷкәын иахь ииасит.

1852 шықәсазы Н. В. Гоголь иҧсра иазкны Тургенев анекролог ҩны икьыҧхьит. Анекролог аҟны аиҳабыра ирҿагылоз хшыҩҵакык ыҟамызт, аха ашәҟәыҩҩы дҭаркит уеизгьы. Мызкы абахҭаҿы ианихига ашьҭахь, иара иҭызҭыҧ ашҟа – Спасское-Лутовиновоҟа дахыргеит. Асеиҧш ала уи иахьырхәра ҿыҵгас иаман 1852 шықәсазы хаз шәҟәны иҭыҵыз "Ашәарыцаҩ ианҵамҭақәа" рыҟны автор аҳратәра дахьақәызбаз, иахьҿаҧиҽыз.

1853 шықәсазы Тургенев иқәыз ахгара аҟнытә ихы дақәиҭыртәит. Уи Петербургҟа дцаны "Современник" аредакциа аусзуҩцәа иҽырзааигәеитәит, убри нахыс иара дҟалеит ажурнал аусзуҩцәа хадақәа дыруазәкны. Абри ажурнал аҟны икьыҧхьуеит уи ирҿиамҭақәа "Рудин", "Аамысҭцәа рҭызҭыҧ" уҳәа убас егьырҭгьы. Ҵабыргуп, уи бжеиҳан аҳәаанырцә дынхон, еицырдыруаз ашәаҳәаҩ ҧҳәыс Полина Виардо лҭаацәараҿы дыҟан, аха ирлас-ырласны иҧсадгьыл ахь даалон, хынҩажәатәи ашықәсқәа раантәи ауаажәларра-литературатә ҧсҭазара активла ихы алаирхәуан.

Тургенев идикылазомызт Чернышевскии, уи ицнагаҩцәеи ридеиақәа, усҟантәи Урыстәыла асоциалтә шьақәгылашьа револиуциатә қәҧарала аҵҟьаразы, урҭ рестетикатә программа нагзаҵәҟьаны адкыларагьы дақәшаҳаҭмызт, аха уи изидкыломызт "аҟазара цқьа" апропаганда азызуаз, аҳратәра зыхьчоз ареакционерцәагьы. Тургенев ахаангьы чарҳәара рзимуцызт апатриотизми агуманизми ридиа ҳараккқәа. Уи иаҧиҵоз аҩымҭа ҿыцқәа зегьы актуалра зҵаз атемақәа ирызкын, иара убриазы акәын урҭ ркьыҧхьра еснагь аимак-аиҿак дуқәа захылҵуазгьы.

Аҳәаанырцә даныҟаз Тургенев лымкаала афранцыз реалист шәҟәыҩҩцәа дырзааигәахеит. Уи ҩызара изыруан, ҳаҭыр иқәырҵон Флобер, Золиа, Мериме, Доде, Жорж Санд, Мопассан, аишьцәаГонкураа уҳәа убас азәырҩы. Урҭ рахьынтә азәырҩы Тургенев рҵаҩыс дрыҧхьазон дара рзы. Аурыс шәҟәыҩҩцәа рахьтә романист дус Амраҭашәарахьтәи Европаҿы зегь раҧхьаза иазхарҵазгьы иара иоуп. Амраҭашәарахьтәи атәылақәа рыҟны аурыс литература аларҵәара аус даараза дацхрааит Тургенев. Иара иҟаиҵаз аҧшьгарала афранцыз, агерман, англыз бызшәақәа рахь еиҭагахеит Пушкин, Лермонтов,Кольцов, Гоголь уҳәа убас егьырҭ аклассикцәа азәырҩы рырҿиамҭақәа.

1883 шықасазы ибӷа иахьуаз ачымазара бааҧс – акьыба иахҟьаны Тургенев, хыхь ишазгәаҳҭаз еиҧш, дыҧсит Буживаль, Париж азааигәара, ибаҩ урыстәылаҟа иааганы ҳаҭырқәҵара дула дыржит Петербург.

"Ашәарыцаҩ ианҵамҭақәа"

Зааишазгәахҭаз еиԥш, "Ашәарыцаҩ ианҵамҭақәа" ("Записки охотника") 1847 шықәса инаркны хаз жәабжьқәак раҳасабала ркьыԥхьра напы аиркит "Современник" адаҟьақәа рҟны. Акакала арҭ ажәабжьқәа зегьы ҭыҵцыԥхьаза ақәҿиарақәа роуан, аха 1852 шықәсазы автор иажәабжьқәа зегьы ааидкыланы, хаз шәҟәны ианҭижь, аԥхьаҩцәа зқәымгәыӷуаз агәаҳәара ду рнаҭеит, избанзар уаҟа сахьаркыратә мчы ӷәӷәала, аԥсҭазара аҵабырг иашьаршәаланы ианыԥшит аҳратәратә Урыстәылатәи ақыҭа ԥсҭазара.

Ари ашәҟәы 25 новелла рыла ишьақәгылоуп. Уи иагәылоу ажәабжьқәа зегьы даҽакы иадҳәалам, зхатә хаҭара змоу, ашәарыцаҩ дзыцклаԥшны иҟаиҵаз нҵамҭоуп. Урҭ ажәабжьқәа иаку сиужетк шрымамгьы, аизга ҩнуҵҟала еилаԥах иҟоу, иузеиҩымшо ҩымҭоуп, ажәабжьқәа дара-дара еимаздо аидеиа-тематикатә, нас асахьаркыратә еизааигәара рымоуп. "Ашәарыцаҩ ианҵамҭақәа" анатуралтә школа иаҵанакуаз ашәҟәыҩҩцәа рхы иадырхәоз ажанр хада "Афизиологиатә еилкаанҵақәа" злаугәаланаршәо ыҟоуп. Тургеневгьы анатуралтә школа иаҵанакуа шәҟәыҩҩноуп уҿаԥхьа дшаацәырҵуа, аха уи урҭ реиԥш ақалақь аҿтәи ауаа хәыҷқәа рыбзазара акәымкәа, анхацәа рыԥсҭазара аҵабырг ауп иааирԥшуа.

Тургенев иажәабжьқәа рыҟны еиҿаиргылоит атәра иҭагылоу анхацәеи анхамҩа дуқәа зымпыҵаку апомешьчикцәеи. Ашәҟәыҩҩы ихы-игәы аҟынза инаган, гәыбылрала, бзиабара дула иааирԥшуеит ҟазшьала еиуеиԥшым анхацәа рхаҿсахьақәа. Раԥхьазатәи ажәабжь аҟны аԥхьаҩ иҿаԥхьа изыригоит аҳратәра иҭагылоу ҩыҵьа – Хори Калиничи.

Хор изҩыдоу, аенергиа ӷәӷәа змоу, иҟәышу, насгьы ихыхәоу нхаҩуп. Уи егьа аҭагылазаашьа бааԥс имазаргьы зхы зымшьуа, зыбзазашьа еиӷьызтәуа уаҩуп. Уи иҭаацәара бзианы еиҿикааит, малла иҽирӷәӷәеит, аҳ иҟнытә маҷк ахақәиҭрагь иоуртә иҽыҟаиҵеит. Ауаҩ хыхәа Хор зынзаск иеиԥшым типуп изгу, аарла зцәеи зыбаҩи еикәыршоу, амала абаҩхатәра ҷыда злоу, аромантикатә гәазыҳәарақәа зыцәтәымым Калинич. Уи апоезиатә ԥсабара змоу уаҩуп, дҭынчуп, гәынхара ззымдыруа, иԥшқараху (згәы ԥшқоу) азә иоуп. Уи имырхьаазакәа данышәоит иӷарра, инанамгара, апрактикатә усура имаҷзаны ауп дшазхәыцуа, егьыс даҽакала уихәаԥшуазар, улаԥш дызлаҵашәаша ыҟоуп, аестетикатә цәанырра имоуп, аԥсабара дазааигәоуп, бзиа ибоит. Иҳараказоу агәаҳәара инаҭоит иааикәыршаны иҟоу аԥсабареи иареи анеизынхо.

Аԥсабара анырра еиҳагьы иныԥшуеит "Касьян с Красивой Мечи" ("Иԥшзоу Меч аҟынтәи Касиан") зыхьзу ажәбжь аперсонаж анхаҩы Касиан. Уи аԥсабара нцәеитәуеит, иара амазақәа рҿаԥхьа дрыхзызаауа дшьамхнышгылоит.

"Певцы" ("Ашәаҳәацәа") зыхьзу ажәабжь аҟны Тургенев дзыригоит Иашка ҳәа нхаҩык, уаҩ игәаҵанза инеиуа уи иашәақәа азызырҩцәа рытҟәоит, иртәыртәуеит. – "Уи ибжьаҿы иҟан мыц зымҳәоз иҵаулаз ацәанырраргьы, аҷкәынрагьы, амчгьы, ахаарагьы, нас узтәызтәуаз, акгьы хьаас измамыз (игәцаразымкуаз) алахьеиқәрагьы. Уи иҟны иразыз, ицаҳәцаҳәоз аурыс доуҳа (аурыс ԥсы) ҿнаҭуан, агәы еисуан, насгьы агәы иацралон".

"Живые мощи" ("Ибзам-ԥсым") зыхьзу ажәабжь аҟны даабоит Лукьериа ҳәа ԥҳәызбак, уи анкьа зны мчхарала дҭәын, длахҿыхын, иара ашәҟәыҩҩы ишиҳәо еиԥш ("Игәырӷьаҵәа икәашоз, ишәаҳәоз"). Аҳратәра ауӷә Лукьериа зыԥсы ҭоу ԥсы-хьшәашәаны, "Мумианы" дҟанаҵеит. Аха уи уеизгьы ишьақәлырхеит убла хызкша аԥшқарахра, нас агәыҳалалра.

Аурыс рҵага шәҟәқәа ирнымшәазо ирну хрестоматиатә жәабжьуп "Беж идәы" ("Бежин луг") зыхьзу аҩымҭа. Араҟа ашәҟәыҩҩы гәахәарыла рсахьа ҭихуеит еилҟьа-еилӷәыцәу, илахҿыху, агәымшәара злоу, арахә хьчауа аҵх ԥызҽуа анхаҩ хәыҷқәа.

Уаҩ изымчҳаша аеқсплоатациа, аӷарра, амлакра, ахыччара рыхҭысуеит анхацәа, аха зегь акоуп урҭ ишьақәдырхеит аԥсыцқьара, ауаҩытәыҩсара, уаҵәтәи амш агәрагара. Ҟыбаҩлагьы, моралтә хаҭашьалагьы, аҳратәра, ауӷә ишаҵагылоугьы раҳцәа раҵкьыс акырза иҳаракны игылоуп анхацәа. Аҳцәа ракәзар Тургенев дрықәызбоит гәы зызҭам, ԥсы зхам варварцәақәак, паразитцәақәак раҳасабала.

Арҭ аҵыхәтәан иазгәаҭоу ахшыҩҵакқәа арҵабыргуеит "Два помещика" ("Ҩыҵьа апомешьчикцәа") зыхьзу Тургенев иажәабжь. Араҟа ашәҟәыҩҩы иааирԥшуеит ауаҩкьаҿ ԥсыла, ахпаш, апомешьчик Стегунов игәымбылҵьбарара, уи идҵала аҩнуҵҟатәи (аҳҭынраҿтәи) атәы Васка лабала иааисуа дрыԥҟеит аҽҭраҿы. Стегунов иакәзар абарҵаҿы дтәаны амузыкабжь илымҳа иҭаҩуашәа гәахәарыла дазызырҩуеит алабашьҭыбжьқәа рритм абжьы.

"Ермолаии азлагарахьча иԥҳәыси" ("Ермолай и мельничиха") ахьзуп зызбахә ҳамоу ашәҟәы иагәылоу ажәабжьқәа руак. Араҟа иаабоит анхамҩа-ҭбаа змоу Зверков иԥҳәыс, ирқьынцыцу Петербургтәи аҳкәажә луаҩымра. Уи лыхламхаԥагьан, илҭахын уеизгьы-уеизгьы хаҵа имцац аԥҳәыс длымазарц лаҳҭынраҿтәи маҵауҩыс. Убри аҟнытә, лмаҵауҩ ԥҳәыс Арина хаҵа ацара азин сыҭ ҳәа анлалҳәа аҳкәажә дгәааит, амаҵауҩ ԥҳәызба қыҭа кҿахак ашҟа нхарҭаҭыԥыс илыҭан дышьҭны днасыԥдалтәит, лыԥсҭазара шҳамлыркит.

Аҳцәа мҽыӷқәа дреиԥшымшәа дыҟоуп Тургенев иажәабжь "Бур-

мистр" аперсонаж Аркади Пеночкин напшыхаҟә данубо. Ари "акультура" злоу уаҩуп, "европауаҩуп", аҵара имоуп, афранцыз газеҭқәеи ашәҟәқәеи ылҩааны иоуртә иҟаиҵеит, иҵәажәара аан лассы-ласс атәым ажәақәа ихы иаирхәоит. Аха адәахьалатәи "иинтеллигентра" даҵаҵәахуп агыгшәыг ԥсабара змоу, исадисту аҳ Аркади Пеночкин. "Аграф Геиден игәалашәара" зыхьзу истатиаҿы В. И. Ленин Пеночкин ихаҿсахьа иаҟәнагаз ахәшьара иашаҵәҟьа аиҭеит.

"Ҳара ҳҿаԥхьа дыҟоуп, – иҩуан В. И. Ленин, – аҵивилизациа злысны иҟоу, аҵара змоу, акультура злоу апомешьчик, ахымҩаԥгашьа аформа ԥшқақәа змоу, европатәи алабҷашь зку. Апомешьчик исас аҩы имҵаргыланы аматериа ҳаракқәа дрылаҵәажәоит. "Аҩы зумырԥхазеи?" – диазҵаауеит уи алакьеи. Алакьеи ҿиҭзом, иԥшшәы ихыгга дҟалоит. Апомешьчик аҵәҵәа ҟаиҵоит, нас ибжьы мырдуҵәакәа, иааҩналаз амаҵуҩы ус иеиҳәоит: "Фиодор изы... адҵа ҟашәҵа"... Тургенев ипомешьчик "агуманизм" злоу уаҩуп... Салтичиха длыдукылозар, аиҿырԥшразы, убриаҟара агуманизм илоуп, аҽҭраҟынза ихаҭа дҵом Фиодор ипҟаразы адҵа ҟарҵоу иҟарымҵоу агәаҭаразы, уи, ари апомешьчик, ихы азин аиҭом алакьеи дисыртә, ма диҵәҳартә еиԥш, уи харантәи маҵароуп "адҵа шыҟаиҵо", аҵара змоу уаҩыми, иԥшқоу, нас игумантәу аформақәа рыла, ибжьы ҭымгакәа, ауаа ирбо-ираҳауа аскандал ҟамҵакәа".[15]

Избан изыҟоу, абас еиԥш иҟоу, ишарамшоу, иҿаасҭоу асоциалтә шьақәгылашьа – аҳратәра? Ҳәарас иаҭахузеи, уи аҟазаара цәгьоуроуп, залымдароуп, уи ықәхтәуп, иҵҟьатәуп, – абри аҩыза алкаа, абри аҩыза ахшыҩҵак шьақәнаргәгәоит Тургенев ишәҟәы "Ашәарыцаҩ ианҵамҭақәа". Ԥабыргуп, Тургенев иажәабжькәа рыҟны аҳратәра иаҿагылан иқәԥо анхацәа рхаҿсахьақәа ҳԥылазом, уаҟа иаабо зыԥсҭазаара гәыԥҵәагоу аҳратәра ишьаҿены иамоу анхацәа роуп. Автор иеизыҳарамкит Белинскии Чернышевскии рреволиуциа-демократиатә идеиақәа рыдкылара аҟынза. Уи игәы излаанагоз ала аҳратәра ҵҟьатәуп револиуциатә мҩала акәымкәа, "ҭынчратә" мҩала. Амала, иазгәаҭатәуп, иара убас, Тургенев данқәыԥшыз инаркны убри асоциалтә ҿаасҭара – аҳратәра даҿагыланы дықәԥаларц "Ганибал иҟәада" шиқәиҵахьаз. Уи убри иҟәада ахаангьы чарҳәара азимуцызт. "Ашәарыцаҩ ианҵамҭақәа" аԥхьаҩцәа аҳратәра иаҿанаргылоит.

Ари арҿиамҭаҿы иуԥылоит аԥхьаҩ дхызхуа, ибла хызкуа аурыс ԥсабара асахьа лыԥшаахқәа. Тургенев ари арҿиамҭаҿы дҵәырҵуеит аԥсабара амазақәа драԥшәманы, ареалисттә пеизаж аазырԥшуа ҟаза дуны. Аԥсабара акырынтә иҵәырҵуеит ауаа рыԥсҭазаара иалахәушәа, афырхацәа рҵәанырракәа, ргәырҕьарақәеи рылахьеиқәрақәеи ирымадоушәа.

[15] Ленин В. И. Полн. собр. соч. изд. – 5, М. 1976 т. 16. с. 43.

"Ашәарыцаҩ ианҵамҭақәа" зыхьзу ашәҟәы хыркәшоуп ажәабжь "Лес и степь" ("Абнеи адәкаршәреи") ала. Араҟа иаарԥшуп ашәҟәы хзыркәшо апеизаж гәлымҵәах. Сахьаркыратә мчхара ӷәӷәала иҭыхуп уаҩ илаԥш зхьымзо, иҳәаадоу Урыстәыла адәкаршәрақәа, нас абнақәа. Ари асахьа аурыс жәлар рымч, рыԥшзара, нас иҳәаадоу рылшарақәа рзы зеиԥшыҟам шьаноуп, символуп. Автор иԥсабара гәакьа аԥшзара агимн азиҳәоит, насгьы агәра игоит мышкы зны абри иблахкыгоу аԥсабара аҩнуҵҟа ауаа рынасыԥ ԥсҭазаара аҳра аууртә ишыҟало азы.

Атематика, иара убас ажанр аҿыцра, аидеиатә ҵакы ҵаула, асахьаркыратә ҟазара, амелодиа хаа зҵоу абызшәа, иҳәаақәырҵеит Урыстәылан, нас Адунеи зегьы аҟны "Ашәарыцаҩ ианҵамҭақәа" иаиуз ақәҿиара ду. Абри ашәҟәы иагәылалаз аҩымҭақәа ихацдыркит ажәлари ажәлар рҭахрақәеи маҭәар хаданы иззыҟалаз алитературатә хырхарҭа ҿыц. Здаҟам хәшьара ҳаракуп абри ашәҟәы азы афранцыз шәҟәыҩҩ-ԥхәыс Жорж Санд илҳәаз ажәақәа:

"Иарбан ҭоурыхтә баҟазаалак абас ибзианы Урыстәыла заҳнардыруамызт, абарҭ шәара ҟаимаҭла иҭҵааны, насгьы шәзыхцәажәаз ахаҿсахьақәеи, абзазашьеи реиԥш... Шәара ишәҟазшьоуп иуаҩытәыҩсоу дарбанзаалак изы иҭагылазаашьа шәхы аншьалара, нас инарҵауланы аҳаҭыр иқәҵара, егьа маҭәа хьыжә-кәыжәла уи дҵәахызаргьы, насгьы уӷәс уи иқәзаалакгьы... Шәара зегьы зырԥшзо реалиступ, ишьаҽу зегьы рыцҳазшьо, насгьы зегь заҳауа агәы хазына зызҭоу уаҩуп".

"Рудин"

И. С. Тургенев раԥхьазатәи ироман "Рудин" иҩит 1855 шықәсазы, икьыԥхьит ажурнал "Современник" адаҟьақәа рыҟны 1856 шықәсазы. Уи инашьҭарххны иаԥиҵеит егьырҭ ироманқәа: "Дворянское гнездо" ("Аамысҭацәа рынхарҭаҭыԥ", 1858), "Накануне" ("Аламҭала", 1860), "Отцы и дети" ("Абацәеи ахшареи", 1862), "Дым" ("Алҩа", 1867) "Новь" ("Аҿыцра", 1877). Абарҭ ароманқәа рыла Тургенев ирбеиеит аурыс, иара убас адунеитә литература. Егьырҭ ажанрқәа раасҭа ароман еиҳа алшара инаҭон инарҵауланы аԥсҭазара аҵабырг сахьаркны аарԥшразы. Тургенев ироманқәа рыҟны изыриггеит иаамҭазтәи азҵаара ҵарқәа.

Ҿырԥштәыс иаагар ҳалшоит "Рудин". Ари ароман аҟны иқәгылоуп иҿырԥшыгоу, иҵоуроу афырхаҵа изҵаатәы. Ароман дафырхаҵа хадоуп иҕару апомешьчик иԥа Дмитри Рудин. XIX ашәышықәса 30-тәи ашықәсқәа раан уи аҵара иҵон Москватәи ауниверситет аҟны, астудентцәа рфилософиатә хеилакқәа ихы рылаир-

хәуан, агерманцәа ридеалисттә философиа дхыхны даман, абаҩхатәра бзиеи аусура агәақәкреи иман. Уи иара убасҵәҟьа иҵегь ауаҩытәыҩсатә хаҭашьа бзиақәа дрылаҟан: даара ихы ахәрыбӷьыц икылихуан, дуаҩы аамысҭашәан, ахаан иламыс чарҳәара азиуамызт. Џьдала иалкаан уаҩы илаԥш иҵашәартә еиԥш иҟан уи иҿаԥыц, ибыз хны иҿоуп уҳәартә еиԥш ахацламҳә ааирԥшуан, иҿцәажәара еснагь алогика ӷәӷәа аҵан, иазызырҩуаз датәнатәуан. Уи изызырҩуаз "иҿцәажәара ԥшза амузыка" мацара акәмызт дхызхуаз, уи изызырҩуаз ауаа аидеиа ҳаракқәагьы рызнеигон. Дмитри Рудин ӷәӷәала иҿаԥиеуан, дрықәызбон адеспотизм, аегоизм, хырҳага зламыз аскептицизм, амдырра, аҵәгьаҵәԥхамшьара реиԥш иҟоу, ауаатәыҩса рыԥсҭазаара зырхьанҭо аҵәырҵра бааԥсқәа. Уи ауаатәыҩса ирымаиреҳәон ахақәиҭра, ауаажәларратә ус азы хаҵәынмырха ақәԥара, аҵарадырра. "Уи иажәа иҟалаша ашҟа ахы хан", изызырҩуазгьы убри иееиу аҟаларазы ақәԥара ргәы азҭеиҵон.

Аха иара Рудин ихаҭа убарҭ аидеиа ҳаракқәа аԥсҭазаараҿы рызнагара илымшеит, иажәа усны изыҟамҵеит. Аԥсҭазаараҿы апрактикатә усура напы анаиркы, раԥхьазатәи ишьаҿақәа анеихигаҵәҟьа даҵахеит, дзыманшәаламхеит. Ароман аҟны уаҩы ибоит Рудин акыр зымпыҵакыз малуаҩык дшизааигәахаз, уи инхамҩаҿы Европатәи агрономиа аҵыхәтәантәи аихьзарақәа ихы иархәаны ареформақәа ҟаиҵарц ишақәикыз, аха уи практикала акгьы алымҵит. Абри ашьҭахь Рудин анцьыртә усура напы алеикит – зиас хәыҷык ырҵауланы аӷбақәа ҭаныҟәо иҟаиҵарц иақәикит. Аха ари игәҭакгьы изынамыгзеит, уи иаҭахыз амали адырреи ахьимамыз аҟнытә. Аҵыхәтәан уи агимназиаҿы рҵаҩыс аусура далагеит, азныказы уи иажәа ԥшзақәа ихырхуан аҵаҩцәа, аха дук мырҵыкәа ихаҭа агәра игеит аоратортә импровизациала хара дышзымцоз, иҵаулаз адырра усгьы иара имамызт. Убри аҟнытә Рудин агимназиагьы аанимыжьыр амуит…

Абасала Дмитри Рудин напы злеикыз уск аԥсҭазаараҿы изынамыгзеит. Иҵәырҵуеит азҵаара, избан, изизынамыгзазеи Рудин игәҭаққәа? Урҭ ирымоуп ҩ-еиҵгак: иакхаз, уи имамызт ихырҳагаз уск анагзаразы иаҭахыз аобиективтә ҭагылазаашьақәа. Аҳәынҭқар и-Урыстәыла иаҭахымызт ииашаз, апрогрессивтә хәыцра змаз, ахақәиҭра бзиа избоз, абаҩхатәреи аҵара-дырреи змаз Рудинраа, уи иаҭахыз иҳәатәхаҵаҩыз, зегьы злазоз Молчалинраа ракәын; иҩбахаз, Рудин дидеалиступ, абстрактла ихәыцуа философуп, афраза ԥшза, ажәа ԥшза бзиа избо уаҩуп, аха аус атәы здыруа, аус иамароу азәы иакәзам. Апрактикатә усура зда ихәарҭам агәақәкреи ахачҳареи изхом, ареалтә ԥсҭазара аҵабырг адыррагьы цқьа изхом иара. "Аԥсабара даара акры снаҭеит сара, – иҳәоит Рудин, – аха сылшарақәа ираҭәоу акгьы сзыҟамҵазакәа сыԥсуеит… раԥхьазатәи аԥықәсылара шаасоулак – снеилышша сцоит"…

Тургенев ифырхаҵа Рудин аус аҟнытәи имчыдара ҳирбоит абзиабараҿгьы, Наталиа Ласунскаиеи иареи реизыҟазаашьа ала. Аԥсазаараҿы акырынтә ааха зауз, акырынтә иаҵахаз, акыр тәыла рыҟны данныҟәа ашьҭахь, 35 шықәса зхыҵуа Рудин днанагеит апровинциатә ҭауадцәеи-аамысҭцәеи рыҕьагьарак аҟны. Урҭ амал рацәа зымпыҵаку Ласунскаиа лҭаацәара иамадоуп, уаҟа итәо-игыло уааупп. Ари аҭаацәара аԥшәмаԥҳәыс джәытә малуаҩуп, зых замхабзиоу, иқьынцыцу аҳкәажәуп. Уи лыҩнаҭаҿы лассы-лассы еизалоит аҭыԥантәи аинтеллигентцәа, урҭ реилазаараҿы иҟоуп пату зқәу, акультура злоу ауаагьы, ламыс змам ауаа хьымзӷыдақәагьы. Абарҭ ауаа рыҩнуҵҟа Рудин иааира анырра ӷәӷәа ҟанаҵеит. Уи иҿцәажәа ԥшза зегьы хнахит, аха еиҳаразак уи иажәақәа дрыҭҟәеит зегь еилызкаарц зҭахыз, аҟазшьа ӷәӷәа, агәазыҳәара ҳаракқәа змаз, аԥшәмаԥҳәыс лыԥҳа – 17 шықәса зхыҵуаз Наталиа Ласунскаиа. Ахақәиҭра ахақәҵаразы Рудин ииҳәоз ажәа ҳаракқәа Наталиа лгәы хыҭхыҭуа, џьара иееиу акы ҟасҵанда ҳәа дхаҵ-хаҵо дҟарҵеит. Ари аԥҳәызба лыбла аҿаԥхьа Рудин аԥхьагылара змаз уаажәларратә усзуҩын, ақәԥаразыииз фырхаҵаҵәҟьан, иӷәӷәаз уаҩын. Наталиа лхы-лыԥсы наилаҵәан бзиа дылбеит ари ахаҵа, дагьазхиоуп хатә ԥҳәысс уи иццара. Рудингьы гәык-ԥсыкала бзиа дибоит ари аԥҳәызба, аха практикала аус алахьынҵа анызбатәу аамҭазы иара аԥсыера ааирԥшуеит.

Сан уара суццар лҭахым, аха сара даҿазәы иццара аиҳа аԥсра еиӷьасшьоит ҳәа аҭак лысҭеит ҳәа иалҳәеит Наталиа лыбзиабаҩ. Абас, Наталиа илԥынгылаз зегьы дыриааины, лан лҳәатәы хамҵакәан, лыҩны ааныжьны бзиа илбо ауаҩы ԥҳәысс иццара даназхиоу аамҭазы, Рудин абас еиԥш ала дныҟәарц лабжьаигоит: – Бан ари аус даҿагылозар, лҳәатәы ҳахымԥароуп, насгьы ҳаиԥырҵыроуп бареи сареи, – иҳәеит Рудин. "Лҳәатәы ҳахымԥону! – ҿаалҭуеит Наталиа, – нас абас акәзаап ахақәиҭреи, ахымшаҭареи рзы шәара шәцәажәара аԥсҭазаараҿы шәхы ишашәырхәо!" Абри афразаҿы иақәызбоуп Рудин игха-ԥха хада: иажәеи иуси реиқәымшәара. Ари агха, ишдыру еиԥш, "ауаа мыцхәқәа" зегьы ирзеиԥшын, игха хаданы ирыман.

Рудин "Имцхәу ауаҩы" ихаҿсахьа аазырԥшуа фырхаҵоуп. Уи ихаҿсахьала Тургенев дааирԥшуеит азеижәтәи ашәышықәса 30–40-тәи ашықәсқәа раантәи аамысҭа-интеллигент. Уи дҟәыӷоуп, аҵара имоуп, пату зқәу, зҿаԥыц ӷәӷәоу уаҩуп, аха апрактикатә усура иахәарҭам, акы згәы ззақәымкуа, агәаӷьра змаз азәы иоуп. Ашәҟәыҩҩы идырҩуеит аамҭа ҿыц иаҭаху Рудин иҩызцәа шракәым, аамҭа ишаҭаху практикала аусура зылшо ауаа.

Ашәҟәыҩҩы дрықәызбоит Рудин иԥсыеракәа, игха-ԥхакәа, аха

аҩымҭа анҵәамҭаҿы, ароман егьи аперсонаж – Лежнев иажәақәа рыла ахәшьара ҳарак риҭоит Рудин иҩызцәа "ауаа мыцхәқәа" ирымаз аӄазшьа бзиақәагьы: убарҭ ахаҭашьа бзиақәа, аӄазшьа бзиақәа ирылан рмораль ацқьара, аиашеи аидеал ҳараккәеи рызгәышьра, ахақәиҭреи агәҭак бзиақәеи рзыргара.

Тургенев ироман "Рудин" аиҭаҭыжьра иазирхион 1860 шықәсазы. Убасӄан уи аепилог аӄны епизод ҿыцк ациҵеит: 1848 шықәсазы, Париж, ареволиуциатә баррикадақәа рыӄны абираӄ ӄаԥшь шику дҭахоит Рудин. Абри ахҭыс ала автор ифырхаҵа даҽа ӄазшьа бзиак ииҭоит, инаҵшьны иазгәеиҭоит аԥхьагылара змаз ҭауадиаамысҭеи ринтеллигенциа ахаҭарнакцәа ахақәиҭратә револиуциатә қәԥара ишамадаз.

Ароман "Рудини" – идеиала уи иамадоу 1858 шықәсазы Тургенев ииҩыз ажәабжь "Асиеи" акритикцәа азәырҩы рылаԥш иҵашәеит. Н. Чернышевски "Аурыс уаҩы аиԥылараҿы" (Русский человек на zendez-vous", 1858) зыхьзу истатиаҿы абас иҳәон: ҭауадиаамысҭеи ринтеллигенциа, алибералцәа ауаажәларра израԥызазом, избанзар, урҭ раамҭа цеит, избанзар аамҭа ҿыц иаҭаху "Ауаа мыцхәқәа" ракәзам, аамҭа ҿыц иаҭахуп зынза даҽа усзуҩцәақәак. Усӄан ус егьыӄан, аренахь ицәырҵуан аразночинеццәа (еиуеиԥшымыз ачынуаа) рабиԥара. Тургеневгьы "Аламҭала", "Абацәеи ахшареи" зыхьзу ироман ҿыцқәа рыӄны убарҭ аԥхьагылара змаз ауаа ҿыцқәа рхаҿсахьақәа раԥҵара иеанишәеит.

"Аламҭала" ("Накануне")

Тургенев ари ароман аԥиҵон 1859 шықәсазы, Урыстәылан "ареволиуциатә ситуациа" анышьақәгыла аамҭазы. Уи икьыԥхит 1860 шықәсазы анхаҩытә реформа аламҭала. Ароман ахы "Аламҭала" асимволтә ҵакы аман.

1859 шықәсазы ииҩыз исалам шәӄәқәа руак аӄны Тургенев излеиҳәоз ала зызбахә ҳамоу ироман ҵаҵгәыс иеиҭеит "акры здырруа ауаа ыӄамзар ԥсыхәа шыӄам атәы зҳәо агәаанагара".

Тургенев ироманқәа "Рудини", "Аамысацәа рынхарҭаҭыԥи" рыӄны аҩеижәатәи ашықәсқәа раантәи "ауаа мыцхәқәа" рхаҿсахьақәа аԥиҵозҭгьы ироман ҿыц "Аламҭала" аӄны иааирԥшуеит 1853–1854 шықәсқәа раантәи аамҭа аҭәагашоура, фырхацәа хадақәасгьы иааирԥшуа "ажәа иафырхацәоу", азхьрада акгьы злам аидеалистцәа ракәзам, иааирԥшуеит аус дуқәа рзы хацәынмырха иқәԥо ауаа ҿыцқәа, урҭ ахачҳара ду рымоуп, ирылшоит ажәа усыртәыр. Абас еиԥш иӄоу фырхацәоуп Инсарови Елена Стаховаи.

Инсаров "хылҵшьҭрала длаӄәуп", дразночинецуп, дболгаруп милаҭла. Уи Болгартәылантәи аҵара зҵарц Москва иааз уаҩуп. Араӄа иеазыӄаиҵон "аҭырқәа мцқьацәа" рыӄнытә бзиа иибо иԥсадгьыл ахы ақәиҭтәра. Абри аус ауп Инсаров иԥсҭазаара хықәкы хадас иамоу. Абри апатриоттә идеиа иамҿхакуп уи игәгьы, иԥсгьы. Иара аенергиа ҽәҽәа змоу, зыԥсадгьыл азы хшаҭара ззымдыруа уаҩуп. Абас еиԥш иӄоу Инсаров иӄазшьақәа рзын ауп уи Урыстәылан иидырыз Елена Стахова бзиа дзылбоз. Лара Елена Стахова анцәа илаҭәеишьеит ахачҳара ҽәҽәа, ихьыԥшым ахәыцра, аиаша азгәакьара, нас иҳараку ацәанырра аамысҭашәақәа, агәымшәара, агәаҽьра. Уи дазгәышьуан ауаажәларра ирыхәаша апраҟтикатә усура. "Елена Стахова дазгәышьуеит игәаҭеиуа ақьиара, – иҩуан Н. Добролиубов, – уи иаалыкәыршаны анасыԥ аиҿкаара алыршара дашьҭоуп, избанзар, агәра ганы дыӄоуп, ауаҩытәыҩса насыԥ иманы, насгьы игәы рҭынчны дышзыӄамло, уи икәша-мыкәша анасыԥдара, агәаӄра, изааигәоу ауаа рҽарреи, ахьымзҽ дыргареи аҳра анауа".

Ари аԥҳәызба лхаҿсахьаҿы иааԥшит хынҩажәатәи ашықәсқәа раантәи аурыс ҳәсақәа руаажәларратә хдырра шыҳаракыз, аемансипациа аидеиа ишазааигәахаз, иааԥшит иара убас "аԥсҭазаара ҿыци, ауаа ҿыцқәеи зда ԥсыхәа рымам рҭахра, уи уажәы Урыстәыла зегьы ауаажәларра зымҿхаку аҭахра", – ҳәа иҩуан Н. Добролиубов.

Иҵьашьатәзам, Елена Стахова антикатәи акультура ихыхны иамаз, "аӄазара цқьа" амаҵ зуаз аскульптор Шубин ԥҳәысс дахьицымцаз, уи дицымцеит ауниверситет иалгаз, аҵарадырратә кариера зеазыӄазҵоз аидеалист Берсеневгьы. Избанзар, урҭ аҩыцьагьы ареалтә ԥсҭазара иаӄәӄьаз, агәаҽьра змамыз интеллигентцәан, аԥсҭазараҿы мыҩнызас илзыӄалартә иӄамызт. Елена Стахова бзиа илбаз иҽарыз аболгар, астудент Инсаров иоуп, избанзар, уи дфырхаҵа иашаҵәӄьоуп, зыԥсадгьылаз зхы иамеигзо уаҩуп, иаҽацәа рабашьра дазгәышьуеит, ипатриоттә гәҭакы анагзараазы џьара акы дацәшәаарангьы дыӄамызт.

Ибеиаз аамысҭатә хылҵшьҭра змаз Елена Стахова хатә ԥҳәысс диццоит Болгариантәи иааз ауаҩ ҽар Инсаров. Абри ауаҩ изы лара инлыжьуеит лыҩны, дызхылҵыз, лыԥсадгьыл Урыстәыла, илҭахуп лхаҵа дивагыланы аҭырқә мпыҵахалаҩцәа рыӄнытә Болгартәыла ахы иақәиҭылтәырц. Елена дшымгәыҽзоз Инсаров аемҳәа ду данага, уи ипатриоттә ус анагзара далагоит Урыстәылаӄа дхынҳәырц илыԥхьо лан дылхымхәыцкәан.

Тургенев ироман аӄны дфырхаҵан дааирԥшит аболгар револиуционер, избанзар ашәӄәыҩҩы игәаанагарала аҩымҭаҿ имҩаԥысуа ахҭысқәа аныӄаз аамҭазы аурыс разночинеццәа рабиԥара ауаажәларратә усура напы адмыркыцызт.

Еицырдыруа ареволиуционер-демократ Н. Добролиубов истатиа

"Ианбаҟало амш иашаҵәҟьа?" ("Когда же придет настоящий день") аҟны Тургенев ироман "Аламҭала" ареволиуциатә лкаақәа азыҟаиҵеит. Акритик игәаанагарала Урыстәыла шьҭа иалшоит "Аҩнуҵҟатәи аҭырқәацәа" (аурыс малуааи ачиновникцәеи) ирабашьыша ахатә Инсаровцәа ҟанаҵарц (ықәнаргыларц). Иаарласны иҟалоит "амш иашаҵәҟьа, – ҳәа иҩуан Н. Добролиубов, – акыраамҭа аԥшра ҳақәшәазом. Абри ҳәаақәнаҵоит аԥсҭазаараҿ убри аҟалара ҳгәы хыҭхыҭуа, азԥшра ҳцәуадаҩны ҳахьазыгәышьуа. Уи зда ԥсыхәа ыҟам ауп ҳара ҳзы. Уеизгьы-уеизгьы мышкы зны иҟалоит уи амш".

Арҭ ажәақәа ааԥхьаран ареволиуциахь. Алибералтә гәазыҳәарақәа змаз Тургенев ироман аҟнытә иҟаҵаз ареволиуциатә лкаақәа изидкыломызт ҳәарада. Убри аҟнытә уи Н. Некрасов диҳәеит хыхь зызбахә ҳҳәаз Добролиубов истатиа ажурнал "Современник" ианимҵарц. Аха Некрасов икьыԥхьит Добролиубов истатиа. Абри иахҟьеит ареволиуционер-демократцәеи алибералцәеи шьаҭанкыла рҽеиҟәыҭхара. Уаанза "Современник" аҟны ареволиуционер-демократцәагьы, алибералцәагьы рҩымҭақәа еицыркьыԥхьуан. Добролиубов зызбахә ҳҳәаз истатиа "Современник" аҟны ианкьыԥхьха нахыс алибералцәа рҩымҭақәа ари ажурнал адаҟьақәа рҿы ркьыԥхьра иаҟәыҵит, алибералцәа "Современник" аанрыжьит.

"Абацәеи ахшареи"

Тургенев ироманқәа аникьыԥхьлак, еиуеиԥшым агәаанагарақәа, аимак-аиҿак рхылҵуан. Аха абри аганахь ала уи ироманқәа зегьы ираԥнагоит "Абацәеи ахшареи" 1862 шықәса алагамҭаз иикьыԥхьыз. Ари аҩымҭаҿы уи ишьҭихит 60-тәи ашықәсқәа раантәи аурыс уаажәларра зызҿлымҳаз, ргәы зырхыҭхыҭуаз азҵаара ҵарқәа, азҵаара дуқәа, убарҭ иреиуан: аамысҭцәа-либералцәеи аразночинцәа (еиуеиԥшымыз ачын змаз ауааи) реизыҟазаашьа, акультуратә ҭынха азыҟазаашьа, аҟазареи аҵара-дырреи рхықәкы; еиҵагыло абиԥара ҿыц раазареи рҵарадырреи, ауаажәларратә уали аҭакԥхықәреи, аморалтә принципқәа уҳәа убас иҵегьгьы.

Ароман аҟны изыргоу ахҭысқәа мҩаԥысуеит 1859 шықәса аԥхынразы, ари Урыстәылан аклассқәа реиҿагылара, реиқәԥара мыцхәы ианеибарххоз, имжьыжькны ианыҟаз, ареволиуциатә ситуациа анышьақәгылаз аамҭан. И. С. Тургенев ииашаны исхьаиркуеит убри "Абацәеи ахшареи" еибашаҭарада еиҿагыланы ианеиқәԥоз аамҭа ӷыӷк, аамҭа уадаҩ иадҳәалаз ахҭысқәа. Ашәҟәыҩҩы "абацәа" ҳәа дрышьҭоуп ажәытәтәи аҭауадцәеи аамысҭцәеи рлибералтә аристократиа ахаҭарнакцәа, "ахшара" ҳәа дзышьҭоу иреиуоуп аразночынтә, ареволиуциа-демократиатә интеллигенциа.

Ус анакәха, араҟа қәрала еицәыхароу абиԥарақәа реиҿагылараҿы акәзам аус ахьҳамоу, араҟа хацәынмырха еиҿагылоуп, еиқәԥоит ҩ-дунеихәаԥшышьак, ҩ-социалтә лагерк рхаҭарнакцәа.

Ароман аҟны "абацәа" ирхаҭарнакцәоуп аишьцәа Павели Николаии Кирсановаа – "ахшара" дреиуоуп – Евгени Базаров. Кәанызанрада иаҳҳәар ҳалшоит Базаров – даурыс Инсаровуп ҳәа, "дуаҩ ҿыцуп", дразночинецуп, "хылҵшьҭрала иҳаракым", уаҩ қәыԥшуп, ақыҭаҿтәи ахәышәтәҩы диԥоуп. Евгени Базаров аҵара иҵоит Петербургтәи Ауниверситет амедицинатә факультет аҟны, аԥхынтәи аԥсшьара мшқәа (аканикулқәа) раан, иҩыза астудент Аркади Кирсанов иқыҭа аҟны сасра ҳәа дахьнеиз, уи иаби иабиашьеи иареи еибадыруеит. Араҟа ауп Базарови "абацәеи" рыбжьара зназы ажәа еимакрақәа напы ахьыддыркыз, нас аиҿагылара ӷәӷәаҵәҟьа ахьроуз.

Кирсановаа аханатәгьы рхы иалнарҟьеит Базаров иҽырхықәымҵаратә хымҩаԥгашьеи, "зеилкаара уадаҩыз" идунеихәаԥшышьа џьашьахәқәеи. Ари "анигилист" "абацәа" рзы иԥшьаз зегьы дрыгәҭасуан, идикыломызт. Ҿырԥштәыс иаагозар, уи дрыгәҭасуан: аидеализм, аестетизм, "апринцип ҳараккәа"... Базаров дырхыччон, иччархәитәуан Кирсановаа рыфраза ҭлаԥҟақәа, рыҽраԥшрақәа, нас ауаа рышҟа иаадырԥшуаз асентименталтә бзиабара. Абарҭқәа зегьы уи рҿаиргылон аматериализм, аутилитаризм, апрактикатә усқәа рыҟаҵара, аџьаус. Аидеалист Кирсанов игәаанагарала адунеи ицқьаҭыԥу хануп, ауаҩ иакәзар, убри ахан (аныха) даныхаԥааҩуп, анцәа иҳәара, аматанеира иԥхықәууп, Базаров итәы ҳҳәозар, зынза даҽакала дхәыцуеит, уи игәаанагарала **"Адунеи ҟазарҭоуп, ауаҩы иакәзар убраҟа дусуҩуп"**.

Базаров аимак-аиҿак аҟны еснагь иопонентцәа аҵаирхоит, избанзар урҭ аԥсҭазара иаҟәҟьоу, иацәыхароу, иԥсхьоу апринципқәа ирықәныҟәоит, насгьы ажәа ԥшзақәа изынархыҳәҳәазом, аматериалист Базаров иакәзар, аԥсҭазаратә ҵабырг ҵаҵӷәыс иныҟаҵаны, аԥсҭазара шьаҭанкыла аиҭакра дазықәԥоит.

Автор ипозициа уанацклаԥшуа, зызбахә имоу аимак-аиҿак аҟны Базаров иган дадгылаҩуп, иара иажәақәа рыла ҳцәажәозар "адемократизм аристократизм аҵкыс ишаиааиуа" ҳирбоит.

Ашәҟәыҩҩы Павел Кирсанов дааирԥшуеит ламыс змоу, иҟәыбҷоу, насгьы аҵара-дырра змоу уаҩны, аха днаҵысны акы ҟазымҵо, ибаҩдану, иԥшқараху аристократны. Даныҷкәыназ, арратә маҵураҿы даныҟаз, уи уаҩ илаԥш дыҵашәон иԥшзареи игәымшәареи рыла, илибералтә дунеихәаԥшышьақәеи иманера (ихымҩаԥгашьа) бзиақәеи рыла. Аԥҳәыс лышҟа имаз илахьынҵадахаз абзиабара уи ишьара дықәнаҟьеит. Кирсанов убри нахыс имаҵура шьҭеиҵеит,

акыраамҭа хыҟәкык ҳәа имазамкәа дынкыдгәгәало аҳәааныргә дны-ҟәон, аҵыхәтәан иашьа иҟны даан дынхеит акыҭаҿы. Араҟа уи еиҭакра знымҧшуа, иҧшшәыдоу, игәырҿыҕьгоу, усура зҵым, илахь-еиҟәҵагоу, адунеи иалхәдааи аҧсҭазаара напы аиркит, агәалашәа-раҟәеи, иаҩсхьоу аамҭаҟәа рызхьреи рыла игәҿыҕра ихигоит. Павел Кирсанов дангломануп, дкосмополитуп, аурысра зныҧшуа згьы иҵәымҕуп. Уи иаасҭа Николаи Кирсанов иаҳа дыпровинциатә малуаҩуп (дпомешьчикып), дуаҩы ҳаҭыруп, дыҧхашьа-ҧхаҵоит, асентимента-лтә ҟазшьа имоуп. Уи даара бзиа ибоит аҟазара, амузыка, аҧсабара, аха убригь баша зхьоуп, баша гәазыҳәара уаҩуп, аус зымпыҵама-ншәалоу уаҩзам.

Ашәҟәыҩҩы ихаҭа излаиҳәаз ала, ироман "аамысҭҵәа аҧхьа-гылара змоу класск аҳасабала рҿагылара иазкуп. Ҳрыцклаҧшыпи Николаи, Павел, Аркади Кирсановаа. Аестетикатә цәанырра исыҵа-наҳәеит ҭауади-аамысҭеи рхаҭарнакцәа бзиаҟәа рхаҭаҟәа аасыр-ҧшырц, стема еиҳа еиҕьны ишьаҟәсырҕәҕәарц азы: ахаҷа (ахмыҳә-ҳәара) абас ибааҧсызар, нас изеиҧшрахараны иҟоузеи ахш? Аамыс-ҭцәа рахьынтә урҭ иреиҕьзаҟәоу роуп, нас иара убри азыҳәан-ҵәҟьоуп изалысхыз саргьы убарҭ рыҧсыҽра ҳәааҟәысҵарц азы".

Зынза даҽакалоуп Тургенев Базаров дшизыҟоу. Ашәҟәыҩҩы ари афырхаҵа дшизыҟоу иаҳа иуадаҩуп, ҵкар раҵәала еилоуп. Автор игәы ишҭеикыз ала уи ареволиуциа-демократиатә ҿар дырхаҭарнакуп. Базаров ахаҭашьа бзиаҟәа раҵәаны имоуп: уи ах-аҷҳара ҕәҕәа имоуп, ахшыҩ, аморалтә цҟьара, агәымшәара, аиаша-ҳәара иаҭәашьоуп. Иҟәҧо материалистк, нигилистк иаҳасабала, дарбан авторитетзаалак азәгьы дхеиҵазом, дидикылазом, азәгьы иҿаҧхьа дхыхәазом, гәымшәарыла дагәҭасуеит анцәа ихаҵарагьы, идикыл-азом дызхаану, дызлагылоу асоциалтә системагьы, амчра змоу аклассҟәа рҧсихо-идеологиагьы. Уи иҵәымҕуп аристократцәа рнапы нарҵысны акы ахьыҟарымҵо, иҵәымҕуп рыфраза ҭлаҧҟаҟәа, иҵа-кыдоу рыҽраҧшра, рпоза. Ҳәашгашра злам, иаамысҭашәоу, насгьы ихархьуаҩу Базаров, адәахьала ахаан инирҧшзом иҵаулоу иуаҩы-тәыҩсатә цәанырраҟәа, убри аҟнытә гәык-ҧсыкала иҟам, згәаҵәа жәпоу ҷкәынак иакәушәа агәаанагара уаҩы иоуеит наҧшыхаҟә да-низыҧшуа.

Ари агәаанагара арҵабыргуеит абри аҩыза афакт: Базаров дзыхшаз иани иаби бзиа ибоит, аха урҭ данырҧыло иҽырхьшәааш-әан ихы мҩаҧигоит, рхы-ргәы ҟазҵаша ҵьара ажәа ҟәандакгьы иҿыҵаиршәом. Ари афырхаҵа иҟазшьа ҕәҕәа иалкаау сахьаркыратә мчхарала иаарҧшуп ароман анҵәамҭаҿы – Базаров ичымазареи иҧсреи рысценаҿы.

Базаров иҟазшьа бзиаҟәа аҧхьаҩцәа гәахәарыла ирыдыркы-

леит аханатәгьы. Тургенев ихаҭагьы излаигәалаиршәоз ала ароман аҩра данаҿыз ҧсабарала даднаҧхьалон ифырхаҵа ихаҿсахьа, аха иара убри аамҭазы, ари "анигилист" иара бзиа дибазомызт. "Аниги-лист – ареволиуционер ҳәа аанагоит" – ҳәа ахәшьара иҭон ифырхаҵа Тургенев исалам шәҟәык аҟны. Алибералтә дунеихәа-ҧшышьа змаз ашәҟәыҩҩы ареволиуциа агәра игазомызт. В. И. Ленин иажәаҟәа рыла иуҳәозар – Тургенев иҵәымҕын Чернышев-скии Добролиубови "рынхаҩытә демократизм" ("мужицкий демокра-тизм"). Убри аҟнытә, Тургенев реалист шәҟәыҩҩык иаҳасабала, "ауаҩ ҿыц" ииашан, обиеҟтивла иаарҧшра иҽшазишәозгьы, еицак-ны ҳҿаҧхьа иҵәыригеит уи ихаҿсахьа. Автор Базаров ииҭеит убас еиҧш иҟаз ҟазшьаҟәакгьы, аиашазы, урҭ аурыс революционер-демократцәа рыҧсабареи, рдунеихәаҧшышьаҟәеи зынзаксгьы иртәы-шьҭразамызт. Ҿырҧштәыс иаагар ауеит абас еиҧш иҟоу афаҟт: Базаров аестетикатә цәанырра имазам, иатәеибом, мап рцәикуеит аҟазареи алитературеи. Уи иажәаҟәа рыла иуҳәозар, Рафаел ис-ахьаҟәа акапеи иаҧсам, "уаҩҵас иҟоу ахимик ҩеижәантә рыла еиҳ-аны дхәарҭоуп, дарбан поетзаалак иаасҭа", Пушкин иҧхьара – аха змоу, ус змам ауаа ргәы змырҿыҕьуа усуп. Инеизакны, алитерату-реи аҟазареи, амузыка, асахьаҭыхра, изакәызаалак праҟтикатә хыҟәкы рымазам, изакәызаалак хырҳагак рылам ауаажәларразы, убри аҟнытә дара рзы аамҭа ахарҵьра хагароуп, – ҳәа игәы иаанагоит Базаров.

Ҵабыргуп, ари аҩыза анигилизм аадырҧшуан 60-тәи ашыҟәс-ҟәа раантәи усзуҩцәаҟәак (ҿырҧштәыс даагар ауеит Д. Писарев), аха егьа убас иҟазаргьы, араҟа Тургенев диашамызт, абас еиҧш иҟаз агәаанагара Чернышевски иабиҧара иаҵанакуаз аразночинец-цәа ианрыдиҧхьазалоз. Абри инаҷыданы иазгәаҭатәуп ароман аҟны "ауаҩ ҿыц" итип ганкахьала маҵара дшаарҧшу. Автор иаҳирбом Базаров "иусгьы" (иусурагьы), ма уи игьагьара иаҵанакуа ауаагьы. Ароман аҟны инымҩатәынгьы акымзарак ҳәам 1859 шыҟәсазтәи ареволиуциатә ситуациазы. Афырхаҵа иполитикатә дунеихәаҧшы-шьаҟәа рзынгьы дырраҭарак ҟаҵам аҩымҭаҿы. Ажәак ала иуҳәо-зар, Тургенев "аурыс Инсаров" иҵакы нагзаны изаамырҧшит, насгьы инагзаҵәҟьаны аобиеҟтивра ахьчарагьы илымшеит. Аҩымҭаҿы иал-кааны иҵәырымҵыр амуит Тургенев исубиеҟтивизм, уи итенден-циара, илибералтә дунеихәаҧшышьаҟәа.

Абарҭҟәа згьы ҵаҵгәыс иҟалеит, ароман анкьыҧхьха нахыс аҧхьаҩцәа рыҩнуҵҟа ажурналҟәеи агазеҭҟәеи рҟны иарҿиаз аимак-аиҿакҟәа. Ареаҟционер Катков и, уи ицнагаҩцәеи ргәынамзараҟәа рҳәон Тургенев Базаров ихаҿрала "анигилизм апофеоз" дааирҧшы-зшәа, ашәҟәыҩҩы аразночынуаҩ даара иҳараку апедестал аҟынза дҳаракны дыҟәиргылазшәа. Даҽа ганкахьала аразночынуаҩ М.

Антонович "Современник" аҟны Базаров "ауаҩ ҿыц" икарикатурак иаҳасабала ахәшьара иитеит, ареволиуционер-демократцәа рзы мыцшаҳаҭрак аҳасабала идикылеит.

Д. Писарев заҵәык игәаԥхеит Базаров ихаҿсахьа. Ҵабыргуп Д. Писаревгьы аразночынуаа дырхаҭарнакын, аха Чернышевскии Добролиубови дызлареиԥшымыз, алитературеи аҟазареи рҿаԥхьа Базаров иеиԥш анигелизм ааирԥшуан.

1870–1890-тәи ашықәсқәа раантәи ауаажәларра-литературатә ԥсҭазаара. Тургенев ирҿиаратә усура аҵыхәтәантәи ашықәсқәа

Урыстәылатәи анхаҩытә реформа акласстә қәԥара ашьҭыҵра ахҟьеит. Алеқсандр аҩбатәи иеиҳабыра – ареформа аҽазыҟаҵара аамҭа аан – алибералтә анажьрақәа ҟанаҵозҭгьы, уажәы арепрессиа бааԥсқәа рымҩа ианылеит. Ҷыдала иаалукаартә ихьанҭахеит 1862 шықәса. Абри ашықәс азы иҭаркит Чернышевскии Писареви, иадыркит "Современники" "Аурыс ажәеи" ("Русское слово"), идырҕәҕәеит ареволиуционерцәа рышьклаԥшра, ркыдцалара. Аиҳабыра зқәымчуаз аразночынуаа азәырҩы аҳәаанырцәҟа ихцәаны имцар амуит. Аҳәаанырцәтәи аемиграциа иақәшәеит иара убас Урыстәылатәи аҭагылазаашьақәа згәамԥхоз аурыс реақционерцәа азәырҩгьы.

Тургенев ироман ҿыц "Алҩа" ("Дым", 1867) хықәкыла убарҭ аемигранттә гьагьарақәа ирзикит. Ароман аҟны иаарԥшу ахҭысқәа мҩаԥысуеит Австриатәи акурорт Баден-Баден аҟны. Уаҟа рҽеизыргеит, ганкахьала аурыс реақционерцәа, агенералцәа, нас аристократцәа (агенерал Ратмиров, аҭауад Коко уҳәа убас азәырҩы), даҽа ганкахьала иаабоит ареволиуционер-демократцәа, урҭ напхгара риҭоит Губариов (алитератураҭҵааҩцәа ргәанала, автор араҟа зызбахә имоу Н. Огариов иоуп). Тургенев арҭ аҩгәыԥкгьы сатирала ауп ишааирԥшуа. Ареақционерцәа иргәаԥхом Урыстәыла иҟалаз аиҭакрақәа, ирцәымҕуп иарбан ҿыцразаалак иаацәырҵуа, ажәытә ҵасқәа ареставрациа рзура иазгәышьеит, арҭ ауаа рхатә кариера аиҕьтәреи, рмал азырҳареи мацара роуп интерес ирымоу. Губариови, уи ицхәыцыҩцәеи (Ворошилов, Суханчикова уҳәа егьырҭгьы), уҳәансҳәан ҳәацәоуп, догматикцәоуп, ҽхәаҩцәоуп, иҟасоу аусура алшара дара ирымам. Аурыс жәлар рыԥсҭазара адырра рымам ареақционерцәагьы ареволиуционерцәагьы. Ашәҟәыҩҩы аурыс уаажәларра аилазаарақәа ргәыԥқәа рыҟны џьаргьы изгәаҭом изҩыдоу, насгьы иҟасоу мчрак. Уи игәаанагарала, зегьы мчыдоуп, зегьы лаԥшҵашәароуп, лҩоуп, ԥшак наҵасыр еимбҕыжәаа, иныкәзаа ицоит.

Тургенев игәанала Урыстәыла аԥсҭазара зда царҭа амам атыгә

аҟны инеины иҟоуп, уахьынтә узлаҭыҵуа амҩа џьаргьы уаҩы ибарҭазам. Ари алахьеиқәра иаанарԥшуеит Тургенев "Современник" данаԥырҵ, ареволиуционер-демократцәа данрыцәхҟьа, аидеиатә кризис шихҭысуаз.

1877 шықәсазы Тургенев икьыԥхьит аҵыхәтәантәи ироман "Новь" ("Аҿыцра"). Ари аҩымҭа аҟны иаарԥшуп анародникцәа ауаажәларратә аренаҿы рцәырҵра. Ашәҟәыҩҩы хаҭала идыруан емиграциа иҟаз ареволиуционер-народникцәа азәырҩы, ҵабыргуп урҭ рполитикатә програм-меи, рметодқәеи идикыломызт аха. Автор сахьаркыратә мчы ҕәҕәала иҭихуеит анхацәа рҕарреи, ирыхҭысуа аҟәымчреи, изазом ареақционер аристократцәа рахь имоу аҵәымҕрагьы, аха иара убри аамҭазы акритика азиуеит анародникцәа рреволиуциатә усурагьы.

Ароман дафырхаҵа хадоуп астудент Нежданов, уи агәы ԥшқа зызҭоу романтикуп, днародникуп, ажәлар рыҩнуҵҟа ареволиуциатә агитациа мҩаԥигоит. Аха иара ажәлар издырзом, урҭ дызлеилыркааша азеиԥш ажәа изыԥшаауам. Анхацәа уи иажәа рзеилкаауам, агәра рызгом, иагьырҭахым. Згәыҕра намзаз, згәы каҳаз Нежданов иҽеишьуеит, уи бзиа иибо Марина Синецкаиа – шәара ззымдыруаз, даара ауаҩышәара злаз, иԥшзаз аԥҳәызба, жәлар ринтересқәа рзыҳәан зых иамеигзоз анародник – Нежданов данԥсы ашьҭахь ареволиуциатә усура даҟәыҵны, анџьныр Соломин хатә ԥҳәысс диццеит.

Ароман аҟны Соломин даарԥшуп ихырҳагоу, иҵауроу фырхаҵаны. Уи аусура бзиа избо, ламыс змоу, иҟәыҕоу, адеспотизм зцәымҕу, ажәлар ргәаҟ-цәаҟрақәа бзианы издыруа, ажәлар ирзааигәоу, дара рзы зхы аҵьыка ықәызхуа уаҩуп. Соломин дырзааигәоуп, дрымадоуп ареволиуциа-народниктә гәыԥқәа (гьагьарақәа), идыруеит урҭ мазалатәи русурагьы, аха урҭ рықәгылара иҽалаирхәзом, избазнар, уи инарҵауланы агәра злаиго ала, ажәлар рҭагылазаашьа аиҕьтәаразы, иаҭаху хаз-хазы иҟоу ареволиуционерцәа рфырхаҵаратә хымшаҭара, ма "рбунтра" акәзам, иаҭахуп акыраамҭа инеиԥынкыланы аусура, "аус хәыҷқәа, уаҩ илаԥш иҵамшәо, аха ажәлар рзы ихәарҭоу, ихырҳагоу аусура. Алибералтә гәазыҳәара змоу ашәҟәыҩҩы даара гәыблыла исахьа ҭихуеит Соломин, насгьы уи иҿала иҳәоит ихаҭа игәаанагарақәа. Абраҟа иазгәаҭатәуп Тургенев ииашан ишазгәеиҭаз, иагьшааирԥшыз анародникцәа рықәгылара, рҵысра агха хада, урҭ рпрограммеи рҭақтикеи рыԥсыҽра, насгьы излаиашамыз аганқәа.

Иԥсҭазаара аҵыхәтәантәи ашықәсқәа раан Тургенев ԥсра зқәым аҩымҭақәа акры аԥиҵеит, урҭ рыҟны иаарԥшуп зыԥсадгьыл иацәыхараз, насгьы ачымазара бааԥсы зыхьуаз ашәҟәыҩҩы ицәалашәарақәеи ихәыцрақәеи. Убасҟан уи иаԥиҵеит "Прозала иҩу ажәеинраалақәа". Ари зынзаск иҿыцыз, зхатә ҷыдара змаз жанрын, алирик-

атә мшынҵа иаформа бзиан, апоезиатәи апрозатәи цәажәаратә формақәа рсинтез иаҿырпштәы блахкыган. Абарҭ апоезиатә миниатиурақәа рыҟны иаарпшхеит иҳаҩсхьоу аамҭа агәалашәарақәагьы, ҳапхьаҟа иҟалашазы ахәыцрақәагьы, араҟа ирылацәажәоуп аԥсреи аԥсҭазаареи рызҵаарақәа, аԥсадгьыли аԥсабареи рыԥшзара, афырхаҵара, аиҩызара, нас абзиабара. Ажәеинраалатә миниатиурақәак ирныԥшуеит алахьеиқәратә, нас атрагедиатә гәалаҟаракәа, аха убарҭ инарываргыланы аԥхьаҩ иԥылоит "Ашәхымс" зыхьзу аҩымҭа гәлымҵәах, уаҟа Тургенев агимн азиҳәоит аурыс патриот ԥҳәыс ажәлар рԥеиԥш лашазы фырхаҵарыла иаалырԥшуа ахымшаҭара. "Аурыс бызшәа" ахьзуп аԥсадгьыли ахатәы бызшәеи рахь ашәҟәыҩҩы имоу абзиабара ду мчхара ҕәҕәа ҷыдала изныԥшыз ажәеинраала. Тургенев иԥсы аaихыҵaaнза ахәыцра дамҿахакын. – "Спасское шәанеилак, сара сцынхәрас асалам сызрышәҭ сыҩны, сыҵьҵла қәыԥш, салам сзашәҭ сыԥсадгьыл, уи шьҭа ахаан исымбозар акәхап" – иҩуан И. С. Тургенев апоет Полонски ишҟа.

И. С. Тургенев аԥсуа литератураҿы

Иван Сергеи-иԥа Тургенев иеиԥш иҟоу ашәҟәыҩҩы исахьаркыратә рҿиамҭа аҵарадырратә, аесҭетикатә, аазаратә ҵакы аман, иамоуп, еиуеит хымԥада амилаҭқәа зегьы рзы, избанзар, уи ихырҳагоу апатриоттә, агуманисттә идеиақәа сахьаркыратә форма ԥшзала, игәырхыҭхыҭгоу емоциала ирызнанагоит ауаатәыҩса.

И. С. Тургенев ирҿиамҭа бзианы ишырдыруаз ҩашьом XIX ашәышықәса анҵәамҭеи, XX ашәышықәса алагамҭеи раантәи аԥсуа интеллигенциа иахаҭарнакцәаз Гьаргь Аҳмыҭбеи-иԥа Чачба (Шарвашизе), Алеқсандр Константин-иԥа Чачба (Шарвашизе) реиԥш иҟаз ауаа. Аха, егьа убас иҟазаргьы, XX ашәышықәсазы, еиҳаразак асовет мчра Аԥсны ианышьақәгыла нахыс ауп И. С. Тургенев ирҿиамҭақәа аԥсуа ԥхьаҩцәа ирылаҵәаны ианыҟалаз.

Иахьа, И. С. Тургенев иԥсҭазааратә мҩеи ирҿиамҭеи аԥсуа ҿар инарҵауланы ирҵартә еиԥш алшарақәа рымоуп Аԥснытәи аԥсуа, аурыс бжьаратә школқәа рыҟны, Аԥснытәи аҳәынҭқарратә университет аҟны, иара убас Урыстәылатәи иреиҳау аҵараиурҭақәа рыҟны. Аԥсуа бжьаратә школқәа рзы иҭыжьу, адаптациа зызуу Аурыс литература ахрестоматиақәа иргәылаҵоуп "Муму", "Бежа идәы" аиԥш иҟоу И. С. Тургенев иажәабжьқәа. Аԥсуа университет афилологиатә факультет аԥсуа, аурыс секторқәа рыҟны, ари XIX ашәышықәсазтәи аурыс уаажәларратә ԥсҭазаара аизҳазыгьараҿ, ареализм аҿиаразы ароль ду назыгзаз, исахьарку ажәа азҟаза ду, иԥсҭазааратә мҩеи ирҿиамҭеи нарҭбааны, инарҵауланы ирҵоит астудентцәа.

Аԥсуа ԥхаҩцәа рхатәы бызшәала ирыԥхьоит И. Тургенев иажәабжьоуқәа: "Аԥхьатәи абзиабара", "Асиа", "Аразҟыда", "Фауст", "Ауаҩы мыцхәы имшынҵа". Арҭ аҩымҭақәа аԥсышәа цқьала ирцәажәеит абаҩхатәра змоу аԥсуа поет, апрозаҩҩы, аиҭагаҩ, ажурналист Никәала Кәыҵниа. Уи урҭ 1982 шықәсазы Аҟәа, ашәҟәҭыжьырҭа "Алашара" аҟны "Аԥхьатәи абзиабара" ҳәа зеиԥш хыс ирыҭаны, хазы шәҟәны иҭижьит. Зызбахә ҳҳәаз ажәабжьоуқәа рахьтә "Аԥхьатәи абзиабара", нас "Асиа" Н. Кәыҵниа заа ажурнал "Алашара" адаҟьақәагьы ирниҵахьан.

И. С. Тургенев иԥсҭазаареи ирҿиамҭеи ҵара-дыррала аҭҵаарагьы имаҷымкәа рԥьабаа адырҵахьеит аԥсуа филологцәа-арусистцәа. Убарҭ рахьтә хымԥада лызбахә ҳәатәуп афилологиатә ҭҵаарадырракәа рдоқтор, Аԥсны аҭҵаарадыррақәа ракадемиа алахәылак-орреспондент Маргарита Глеб-иԥҳа Ладариа. М. Г. Ладариа 1954 шықәсазы илҩит аҭҵаарадырратә усумҭа хатәра "И. С. Тургенев ироман "Аламҭала". Убри инашьҭарххны аԥсуа ҵарауаҩ иаԥылҵеит, хаз шәҟәны егьҭлыжьит ҵкар рацәала И. С. Тургенев иԥсҭазаареи ирҿиамҭеи аазырԥшуа амонографиақәа: "И. С. Тургеневи афранцыз шәҟәыҩҩцәеи (1970 ш.)", "Зыԥсы ҭоу аҩызара азыхьқәа" ("Живые ключи дружбы" (К истории личных и творческих связей Тургенева и Ж. Санд. 1976 ш.), "И. С. Тургеневи XIX ашәышықәсазтәи афранцыз шәҟәыҩҩцәеи" (1987 ш.).

М. Г. Ладариа актәи лмонографиа рзылкит И. С. Тургеневи афранцыз шәҟәыҩҩцәа: Г. Флобери, П. Меримеи, Е. Золиаи, Ги де Мопассани ирыбжьаз ахаҭаратәи алитературатәи контактқәа рыҭҵаара. "Зыԥсы ҭоу аиҩызара азыхьқәа" зыхьзу амонографиаҿ М. Г. Ладариа еиллыргоит афранцыз шәҟәыҩҩԥҳәыс – аромантик Ж. Санди аурыс шәҟәыҩҩ – ареалист И. С. Тургеневи реизыҟазаашьа афақтқәеи, урҭ ирхылҵуаз ахаҭаратәи арҿиаратәи еинырракәа. Аҵарауаҩ излаалырԥшуала урҭ аинырракәа хырҳагоуп адунеитә литература аизҳазыгьара амҩаҿы.

Ахԥатәи амонографиаҿы иҭҵаауп, иара убас, И. С. Тургеневи XIX ашәышықәсазтәи афранцыз шәҟәыҩҩцәа-аромантикцәа: В. Гиуго, Ж. Санд, А. Де Миуссе, Ш. Бодлер, нас ареалистцәа: О. Бальзак, Стендаль, Г. Флобер, Ед. Де Гонкур, Е. Золиа, А. Доде, Ги де Мопассан рхаҭаратәи рлитературатәи еимадаракәа, XIX ашәышқәсазтәи европазегьтәи аҵысра иаку (еизаку) аспекҭк аҳасабала игәаҭаны. Арҭ амонографиақәа ахԥагьы ахәшьара ҳарак рырҭеит аԥхьаҩцәа, азанааҭтә зыҟаҵара бзиа змоу Урыстәылатәи, Европатәи, нас США аҟнытәи И. С. Тургенев ирҿиамҭа адырыҩцәа дуқәа.

И. С. Тургенев ирҿиамҭа Аԥснытәи ауаажәларра шазҿлымҳау, бзиа ишырбо лабҿабазтәуа факҭуп ашәҟәыҩҩы ииубилеиқәа

ҳреспубликаҿы еснагь инарҭбааны иахьазгәарҭозгьы. Ари ахшыҩзцара дырҵабыргуеит Аԥснытәи иҳаҩсыз ашәышықәсазы иҭыҵуаз иара убас иахьа иҭыҵуа агазеҭқәа, ажурналқәа, ашәҟәқәа ирымадоу И. С. Тургенев иԥсҭазаареи ирҿиамҭеи ирызку еиуеиԥшым аматериалқәа.

ОСТРОВСКИ
Алеқсандр Николаи-иԥа
(1823–1886)

А . Островски исахьаркыратә рҿиамҭа акрызҵазкуа цәырҵроуп аурыс литератураҿы, иара убас адраматургиатә ҟазара аҭоурых аҟны. Ари аурыс драматург ду ҩынҩажәеижәаба раҟара аоригиналтә пиесақәа аԥиҵеит, аурыс бызшәахь баҩхатәра ҳаракыла еиҭеигеит Теренци, Сервантеси, Гольдони, Шеқспири рпиесақәа, иаԥиҵеит адрамеи атеатри ирызку аинтерес зҵоу атеориатә ҟазшьа змоу астатиа ҟаимаҭқәа. Уи ирҿиамҭаҿы инарҵауланы иааирԥшит иара иаамҭазтәи аԥсҭазаара иқәнаргылоз, акрызҵазкуаз ауаажәларратә проблемақәа. А. Островски иаԥиҵаз ареалисттә хаҿсахьақәа рхыԥхьазара рацәоуп, насгьы еилоуп ҵкар рацәала. Уаҟа аԥхьаҩцәеи ахәаԥшцәеи рҿаԥхьа ицәырҵуеит еиуеиԥшым атипқәа; убарҭ реилазаараҿ иҟоуп: ахәаахәҭцәа, ачынуаа, апомешьчикцәа, амешьчанцәа, артистцәа уҳәа убас ирацәаҩны.

Иван Гончаров адраматург А. Островски дидныҳәало абас иеиҳәеит:"Шәара алитература ҳамҭас иашәҭеит асахьаркыратә ҩымҭақәа рбиблиотека наза, асцена акәзар иазыҟашәҵеит иалкаау адунеи. Шәара иҟаҵаны шәалгеит Фонвизини, Грибоедови, Гоголи зуасхыр зхатә қьырсҭақәа аларҵаз аҩны аргылара. Аха шәара шәышьҭахь аурысқәа иаҳҳәар ҳалшоит:"Ҳара иҳамоуп ҳара ҳаурыс милаҭ театр" ҳәа.

Алеқсандр Николаи-иԥа Островски ибиографиа

А. Н. Островски диит хәажәкыра мза 31 (мшаԥымза 12) 1823 шықәсазы Москва азааигәааратәи аиланхарҭа Замоскворечие аҟны, иԥсҭазаара далҵит рашәарамза 14, 1886 шықәсазы Шьчелыково зыхьзу анхарҭаҭыԥ аҟны Костоматәи агуберниаҿы. Иара дыдраматургын, дтеатртә усзуҩын. Замоскворечие Москватәи ахәаахәҭцәеи, амешьчан-чынуааи ахьынхоз раионын. Иаб – иҕарыз чынуаҩын, апап диԥан, адоуҳатә академиа далгахьан, нас аҳәынҭқарратә маҵураҿы иҟаз, аҵыхәтәан аамысҭара зауз уаҩын. Иан – иҕарыз адин маҵзуҩцәа ирхылҵыз, ԥсабарала илымаз аԥшзара инаҷыданы, иҳараку ауаҩышәара злаз ԥҳәысын, дыԥсит заа (1831). Островски ианԥса иаурысхаз ажәытә швед аамысҭацәа дреиуан, зҭаацәараҿы аамысҭатә бзазашьа шьақәзырҕәҕәоз, илыхшази лԥаԥсацәеи аҭаацәаратә аазра бзиа рызҭоз, убриазы иақәнагаз аекономикатә ҭагылазаашьа змаз уаҩын. А. Островски 1835 шықәсазы Москватәи актәи агимназиа дҭалеит, убри даналга, 1844 шықәсазы уи дҭалеит Москватәи ауниверситет аиуристтә факультет. А. Островски ауниверсит-

еттә курс далымгазеит. Уи ихатә гәаҧхарала ахҧатәи акурс аҟны дыштәаз иаанижьын, Москватәи аламыстә усзбарҭаҿы аҟьаад хҩылаа-ҩ имаҵура анагзара далагеит. Ҩышықәса рышьҭахь А. Островски Москватәи акоммерциатә усзбарҭаҿы амаҵура напы аиркит. Абраҟа, заҧхьаҟа идраматургхашаз Островски ибзианы иҭиҵааит Замоскворечиетәи ахәаахәҭцәа ссақәеи, ахәаахәҭцәа дуқәеи рус лашьцаккәа, еиуеиҧшым акоммерциатә цәгьацәыҧхамшьарақәа. Аусзбарҭаҿ адраматург қәыҧш ирҿиамҭаҿы қәҿиарала ихы иаирхәаша аҧсҭазааратә материалқәа рацәаны иоуит, ашьҭахь уи иҩымҭақәа рыҟны ихы иагьаирхәеит.

А. Островски атеатр дазҿлымҳахеит ауниверситет аҟны аҵара аниҵоз инаркны. Уи ирлас-ырласны Атеатр маҷ ашҟа днеиуан, даара агәахәара дузза ирҭон Шьчепкини Мочалови рыхәмаррақәа. Убри аамҭазы Островски гәахәарыла дрыҧхьон аурыс, иара убас Европатәи адраматургцәа рҩымҭақәа, Виссарион Белински аурыс актиорцәа дуқәа рысценатә ҟазара иазкны иҩыз астатиа ҟаимаҭқәа.

Раҧхьазатәи ипрозатә, иара убас идраматә ҩымҭақәа А. Островски иаҧиҵеит 40-тәи ашықәсқәа раан, аха урҭ ҳара ҳҟынза изымаазеит. Драматургк иаҳасабала уи деицырдыруа дҟалеит 1847 шықәсазы иаҧиҵаз акомедиа "Свои люди – сочтемся" ("Еибатәу уааԥ – ҳҽеилаҳагзап") ала.

А. Островски 1851 шықәсазы имаҵура шьҭаҵаны ҽышәалацәҟьа арҿиаратә, иара убас атеатр-уаажәларратә усура напы аиркит. 1856 шықәсазы уи иҽалаирхәит Амшынтә Министрра еиҿнакааз алитература-етнографиатә ексҧедициа. Абри аексҧедициа анымҩаҧысуаз аамҭазы Островски дырзааигәахеит, иҭиҵааит Урыстәылатәи Волга аҧшаҳәаҿы инхоз ажәлар, урҭ рҵас-қьабзқәа, рышьцыларақәа, рҿаҧыц ҳәамҭақәа. Аексҧедициа аан иеизигаз аматериалқәа ашьҭахь ҵаҵӷәыс ирзыҟалеит А. Островски идраматургиатә шедеврқәа: "Адыдмацәыс" ("Гроза"), "Козма Захар-иҧа Минин-Сухоруки", "Еихраҵам" ("Бесприданица") уҳәа убас егьырҭгьы.

60–70-тәи ашықәсқәа раан А. Островски алитература-рҿиаратә усура иалаигзон атеатр-уаажәларратә усурагьы. 1859 шықәсазы А. Островскии Чернышевскии, Некрасови, Тургеневи, Писемскии еиҿыркааит "Иӷару аҵарауааи алитераторцәеи ирыцхраауа ауаажәларра". Даҽа ҧыҭрак ашьҭахь Островски иаҧшьгарала еиҿкаахеит "Адраматә шәҟәыҩҩцәеи аоператә композиторцәеи руаажәларра". Абарҭ ауаажәларрақәа хықәкыс ирыман арҿиаратә усзуҩцәа аматериалтә цхыраара рыҭара, аурыс милаҭтә театртә ҟазара аизҳазыӷьара аус напы адкылара.

70–80-тәи ашықәсқәа раан А. Островски хыҧхьазара рацәала атеориатә, иара убас апрактикатә ҟазшьа змаз астатиақәа аҧиҵеит,

уи уаҟа ишьақәиргылеит аурыс милаҭтә, жәлартә, демократиатә театр азеиҧш принципқәа.

1886 шықәсазы Островски Москватәи атеатр арепертуартә ҟәша анапхаҩыс дҟарҵеит, аха рыцҳарас иҟалаз, усҟантәи аамҭазы адраматург игәабзиара уашәшәырхахьан.

1886 шықәса рашәарамза 14 рзы А. Островски иҧсҭазаара далҵит.

Раҧхьазатәи аҩымҭақәа

А. Островски арҿиаратә усура напы аиркит 1847 шықәсазы. Абри ашықәс азы икьыҧхьын уи иҩымҭа "Абанкрот". Ҩышықәса рышьҭахь "Абанкрот" ҵаҵӷәыс иныҟаҵаны, адраматург иаҧиҵеит "Иеибатәу уааԥ – ҳҽеилаҳагзап" ("Свои люди – сочтемся") зыхьзу акомедиа ҟаимаҭ.

Абри апиеса ала Островски иреиӷьзоу адраматург ҳәа азхаҵара иоуит. Уи ицәырҵра гәахәарыла иаҧылеит аконсерватор славианофилцәагьы, апрогрессивтә идеиақәа змаз "азападникцәагьы". Адраматург ҿа зегьы дазхарҵеит Гоголь иреалисттә традициақәа назыгзо азәы иакәны. Аиашазы Островски Гоголь икритика-реалисттә стиль ала исахьаркны иааирҧшит Москва амҵан Замоскворечиетәи еиҵахоу, апатриархалтә ҧсҭазаара змоу ахәаахәҭцәа рдунеи лашьца, уаанза алитература зынзаск иазымдыруаз адунеи лашьца. Большоваи Подхалиузинааи убри рдунеи лашьца аҟны аҧара абзиабара, уи аизгара азықәҧара иаҵарзны иаман ауаҩытәыҩсатә цәанырра-қәа, ауаҩытәыҩсатә гәазыҳәарақәа, ажьрацәаратә, нас аиҩызаратә еизыҟазаашьақәа.

Апиеса иалоу хаҿсахьа хадоуп амал змоу, аха имҽыӷу, иҵарадоу ахәаахәҭҩы Самсон Большов. Абри иуалқәа ршәара иҽацәихьчарц азы сыблит, смал зегьы сымпыҵазит ҳәа ауаа ирылеиҳәеит, имал иара гәыкала иизыҟаз, ицәгьацәыҧхамшьаз, имцҳәаҩыз, имаҵауҩы Подхалиузин идиҧхьазалеит, ихьзала иҟаиҵеит.

Подхалиузин еиҳагьы гәыкала дизыҟаларц азы, чарҳәара изимурц азы, Большов иҧҳа Олимпиадагьы Подхалиузин хатә ҧҳәысс дииҭеит. Олимпиада лакәзар, хаҵас илҭахыз аҭауад фицар ҧшзацәа ракәын, аха лаб игәҭакы дзаҿамгылеит, лаб иажәа лара лзы изакәанын:"Сара дсыҧҳауп: исҭаху лзызуп" – иҳәон иара Большов амдыргьы.

Аха аҵәгьаршра иазҟазаз Большов агха ихьит, дҩашьеит. Иара иаҵкыс дыцәгьаршҩызаарын Подхалиузин. Уи башаҧсакәат импыхьашәаз амал аҟнытә хәҭа хәыҷзакгьы ииҭом иабхәа Большов иҿыхразы.

Лхаҵа иаҵкьысгьы лгәаҵәа жәпоуп, днамысдан дааԥшуп Олимпиадагьы. Ауалҳәацәа алеиқәикырц азы амал хәыҷык лхарҵьырц лаб данлыҳәа, уи дыхьшәашәаза мап ицәылкит. Уи лаб агәра илыргарц лҭахуп ажәытә ԥсҭазаара лареи лхаҵеи ишраҭәам, урҭ рԥара шырҭаху имодоу амаҭәеи, ибеиан еиҿкаау анхарҭаҭыԥи, акыр иаԥсоу аҽуардыни рылаархәарц азы.

Подхалиузин Олимпиадеи Большов имал ртәыртәит, амал зтәыҵәҟьаз абахҭа дҭырымгазеит. Даҽакала ҟалашьагьы амамызт. Большоваа рыгьагьара иаазаз ауаҩы дрылхәдаан аламыси, апатуи, ауаҩытәыҩсатә ԥагьареи.

Большовааи Подхалиузинааи рцәыхцәыфарақәа, рыцәгьацәыԥхамшьарақәа закәанԥҟарак иаҩызоуп урҭ рдунеи лашьцаҿтәи аԥсҭазааразы, даҽакала ари адунеи ҟалашьа амамызт.

Акомедиа "Еибатәу уааун – ҳҽеилаҳагзап" Москватәи ахәаахәҭцәа иргәамԥхеит. Урҭ рхаҭарнакцәа апиеса ықәгазааит ҳәа иқәгылт, ахәаахәҭцәа ахьхьиҳәаз азы автор дахьырхәызааит рҳәеит. Ахәаахәҭцәа ргәыхәтәы нарыгзеит. Ацензура апиеса ақәыргылара мап ацәнакит, акьыԥхь аҟны уи азбахә аҳәара мап ацәыркит, автор иакәзар мазала аполициатә шьклаԥшра изеиҿыркааит. Аха, абарҭқәа зегьы, Урыстәылатәи аԥхьагылара змаз апрогрессивтә интеллигенциа ргәаанагарала А. Островски изы иимаира дуун.

Островски икалам иҵыҵыз абри апиеса асценаҿ ақәыргылара азин ыҟамызт жәеиза шықәса. Ацензура ари апиеса асценаҿ ақәыргыларазы азин ҟанаҵеит, адраматург ипиеса анҵәамҭа аниԥсах, ацәгьаура анахьирхәы ашьҭахь. Апиеса аредақциа ҿыц ала акомедиа афиналтә сцена даақәлоит аполициауаҩ, уи жәаҳәарада дҭеикуеит Подхалиузин. Ацәгьоура ахьырхәтәуп, уи ахьдырхәуеит зегь зылшо аиҳабыра.

Ари аҩыза афинал, автор ипозициа ацәхьаҵра акәын иаанагоз, аха ари қәымчрала автор иеихдыргаз шьаҿан.

1852 шықәсазы ахәаахәҭцәа рыԥсҭазара иазкны апиеса ҿыц "Бедная невеста" ("Ирҳәаз аԥҳәызба ҕар") икьыԥхьит адраматург. Ари апиесагьы ҩын акритикатә реализм апринципқәа рыла. Уаҟа уаҩ илаԥш иҵашәартә иқәыргылоуп аҕарреи абеиареи рызҵаара, иҕару ауаҩы илахьынҵадара азҵаара. Апиеса афырԥҳәызба хада, иҕару аԥҳәызба Незабудкина бзиа илымбо акрызхыҵуа ачынуаҩ диццоит хатә ԥҳәысс, дзыхшаз лан амла дылцәамгарц азыҳәан.

1852-1855 шықәсқәа рзы А. Островски аславофилцәа дырзааигәахеит. Уи имаҵура шьҭаҵаны, ажурнал "Москвитианин" аредақциаҿы аусура далагеит. Ҵабыргуп, Островски аславофилцәа рреақциатә идеологиа ныҟәызго уаҩны ахаангьы дҟамлацызт, аха уи абарҭ иазгәаҳҭаз ашықәсқәа раан урҭ ридеиақәа рнырра ихҭысит.

Абри апериод аан ииҩыз апиесақәа рыҟны уаҩы ибарҭоуп асоциалтә проблематика ахьысҳара, "алашьцара аҳәынҭқарра" акритика азура аԥсыҽхара, апатриархалтә хәаахәҭцәа рҵас-қьабзқәа, идеализациа рзура уҳәа убас иҵегьы. "Иутәым аҵьанах уақәымтәан" ("Не в свои сани не садись"), "Аҕарра гразам" ("Бедность не порок") реиԥш иҟоу апиесақәа рыҟны Островски маҷк анатуралтә школа акритика-реалисттә принципқәа дрыцәхьаҵит, ахәаахәҭыҩцәа (ауаҷарцәа) рахьтә иҵоуроу атипқәа рсахьақәа рҭыхра иҽазишәеит.

"Иутәым аҵьанах уақәымтәан" зыхьзу акомедиаҿ ахәаахәҭҩы (ауаҷар) Русаков дааԥшуп иҵоуроу хаҿсахьаны, иҿырԥшыгоу ҭаацәарауаҩны, зыԥҳа илыхзызаауа бзиа дызбо абны, иҳараку, иаамысҭашәоу ацәаныррақәа анцәа изанаишьаз уаҩны... Уи дреиҷаҳуеит даҽазәы иитәу, иара убас иара изааигәоу ауаҩытәыҩсатә хаҭашьақәа. Усҟантәи аамҭазтәи ажурнал ԥхьагыла "Отечественные записки" ("Аԥсадгьыл аҿтәи анҵамҭақәа") излазгәанаҭоз ала, Русаков "инамцхәцәаны иидеалтәу хәаахәҭҩоуп (уаҷаруп), уи есаашартәи аԥсҭазаараҿ иаҳԥыло ахәаахәҭцәа дреиԥшзам, уи иҩыза ауаҷарцәа зынзагьы иаҳԥылазом. Апиесаҿ, иара убас аидеализациа изуны дааԥшуп ахәаахәҭҩы Ваниа Дородкингьы.

Аславофилтә тенденциақәа цәыргоуп "Аҕарра гразам" ("Бедность не порок") зыхьзу А. Островски икомедиаҿгьы. Араҟа асоциалтә проблема ҵарқәа ықәыргылам, аҩымҭаҿ ицәыргоуп азеиԥш етикатә зҵаарақәа. Убарҭ иреиуоуп, иаҳҳәап ани аби рыхшара рахь ирымоу абзиабара, аҭаацәара аныҟәгара уҳәа реиԥш иҟоу азҵаарақәа. Апиеса аҟны иҿыцу ақалақьуаҩ итип, акапиталист, доуҳала икаҳахьоу амҵарсҩы Коршунов инырра, аҵәгәыр даиркуеит апровинциатә хәаахәҭҩы Гордеи Торцов, иара убри ала уи дҭазырхаша амҩа дықәиҵоит. Апиесаҿ аурыс қьиара дахаҿраны дааԥшуп Самсон иашьа аҩыжәҩы Лиубим Торцов. Иара абри аҵыхәтәантәи аперсонаж иоуп аславофилтә гәаанагарақәа апропаганда рзызуа, абуржуазиатә цивилизациа иақәызбо, нас убри абуржуазиатә цивилизациа ажәытә патриархалтә ҟазшьақәа змоу ахәаахәҭцәа рыбзазашьа аҿазыргыло.

60-тәи ашықәсқәа раантәи А. Островски ирҿиамҭақәа

60-тәи ашықәсқәа раан А. Островски идунеихәаԥшышьа аҽеиҭанакит. 1855-1856 шықәсқәа рзы уи аславофилцәа иҽырҟәиҭхеит, дагьырзааигәахеит иеицырдыруаз аурыс револиуционер-демократцәа.

1856 шықәсазы Петербург Лев Толстои А. Островски Н. Некрасов диирдырит. Убри ашьҭахь, дук мырҵыкәа Островски ажурнал "Современник" ("Аамҭалаҩ") аҟны ирҿиамҭақәа ркьыԥхьра, ажурнал

амаҵ аура далагеит. Адраматург ирҿиамҭаҿы ҿыцымҭала рыҽдырӷәӷәеит акритика-реалисттә лагамҭақәа, адемократиатә идеиақәа. 60-тәи ашықәсқәа раан А. Островски иаҧиҵаз апиесақәа: "Акрахьааиуа аҭыҧ" ("Доходное место"), "Адыдмацәыс" ("Гроза"), "Аҧхәыс ааза" ("Воспитанница") уҳәа убас егьырҭгьы, ақәызбаратә, акритикатә пафос зҵоу аҩымҭақәоуп. Урҭ рыҟны сахьаркыратә мчра ӷәӷәала иаарҧшуп анхаҩытә реформа аламҭалазтәи Урыстәыла аҧсҭазаара. Адраматург аҧсҭазааратә ҵабырг адырра бзианы иаарҧшуа, сахьаркыра ҳаракыла, аоригиналра аҵаҵаны иаҧиҵоит аурыс милаҭ ҟазшьақәа змоу ахаҿсахьақәа, даараза зхатә ҷыдара змоу, иколориттәу, иҧсҭазааратәу асахьақәа аҧиҵеит. Зызбахә ҳамоу апериод аан Островски ирҿиамҭа атематикатә мҽхакгьы ирҭбааит. Уи ипиесақәа рҿы ицәырҵуа Иалагеит адгьыл рацәа зымҽхазкыз апомешьчикцәа, аинтеллигенциа ахаҭарнакцәа, ачынуаа, иара убас Урыстәыла ирацәаз егьырҭ асоциалтә гәыҧқәа рхаҭарнакцәа.

А. Островски ипиеса "Акрахьааиуа аҭыҧ" аҿаҧҽератә пафос зҵаз раҧхьазатәи, насгьы иӷәӷәаз аҩымҭан, адраматург уи икьыҧхьит 1857 шықәсазы, аха аҳәынҭқарра аиҳабыра уи асценатә ҧсҭазара аҭара мап ацәыркит. Ари апиеса фышықәса рышьҭахь, 1863 шықәсазы, иқәыргылан Петербургтәи атеатр асценаҿы.

"Акрахьааиуа аҭыҧ" аҟны иаарҧшуп ареформа аламҭалазтәи аурыс чынуаа рыбзазашьа, урҭ рыцәгьацәыҧхамшьара, рымдырра, ринтеллеқтуалтә ҟәыӷара, рдоуҳатә деградациа.

Ачынуаа рдоуҳатә каҳара аҩымҭаҿы азеиҧштә ҵакы аҭоуп, ахәаҧшҩы уи идикылоит Урыстәыла ахатәымчра-биурократиатә аппарат азы итиптәу, иҟазшьарбагоу хаҭашьаны.

Апиеса аҟны Вишневски, Иусов, Белогубов реиҧш иҟоу аҵарҭышагаҩцәа, зыбла амса хылахьоу амҵақьақьаҩцәа дырҿагылоуп иқәыҧшу, аҵара змоу аперсонаж Жадов. Уи аҵара аниҵоз аамҭазы далашәеит аразночинеццәа (еиуеиҧшым ачынқәа змаз) ргәыҧ, нас дара рныррала аҧсҭазааразы зхатәҷыдара змаз агәаанагарақәа иоуит. Жадов малла дӷаруп, аха ипатудоу аҧсҭазаара иаҭәеишьом. Уи дзанышәом иҳақдоу, ииашам ацәгьацәыҧхамшьара, ауаҩытәыҩсатә хаҭашьа ҧшзақәа рырзра, ицәымӷуп амцҳәара, аҵарҭышагара, амҵақьақьара. Ари акомедиаҿы аҵарҭышагара машәырны иҟалаз акы акәны акәзам ишаарҧшу, уи Урыстәылатәи аҧсҭазаараз итиптәу цәырҵраны, Урыстәылатәи аҧсҭазаара иаҟазшьарбагоу, иатәышьҭроу акы акәноуп ишцәыргоу.

Урыстәыла ахатәымчра-биурократиатә аппарат иахаҭарнакцәоуп: Вишневски, Иусов, Белогубов, урҭ убри асистема ауп ишаны адунеи иқәызҵаз, убри аҟнытә дара рыҟазаарагьы убри асистема аҟазаароуп изыдҳәалоу.

Ачынуаа ахәаахәҭцәа иреиҵаны бзиа ирбом аҧара. Аҧара арҳаразы урҭ еиҳагьы аламысдарақәа рыҟаҵара рхы иаҭәаршьоит. Ҿырҧштәыс даагап Вишневски. Уи ибзиазаны идыруеит аҧара амч, уи идыруеит, ҧарала иҟоу зегьы рыҧшаара, риура шалшо; уи идыруеит ҧарала амал, аусурҭа, аҧҳәыс уҳәа акры рыҧшаара шалшо. Абзиабаратә цәаныррагьы, уи аҳамҭақәеи, нас урҭ рыхәқәеи рылоуп ишишәо.

Апиесаҿ иеиҿагылоуп ҩ-дунеихәаҧшышьак. Иажәыз, зыҿҳәара ааихьоу, ианызаауа афеодал-хатәымчратә уаажәларра иадунеихәаҧшышьоу акы, убри дахаҭарнакуп Вишневски. Егьи адунеихәаҧшышьа ихырҳагоу, ипрогрессивтәу ахықәкы змоу аҿар иртәу, убри дахаҭарнакуп Жадов.

Жадов, Вишневски дизымзырҩыкәан, данӷарыз аамҭазы аҧҳәыс дааигарц избеит, аҧҳәысгьы дигеит бзиабарала, игәаанагарала, аҧсҭазаараҿ егьа гәаҟра даниаргьы, иҧҳәысгьы ицеиҩылшоз џьишьон, аха игәыхәтәы намзеит, игәы дажьеит. Жадов игәазыҳәарақәа дырцәыхаран иҧҳәыс Полина. Уи лаҳәшьеи, егьырҭ ачынуаа рыҳәсақәеи рбеиара, рҽырҧшзага ахьымаҭәақәа, зыхә ҳараку рцәашәҵатәқәа лыҧсы рзыцәгьан, дрыҵашьыцуан. Жадов адәныҟатәи иаӷацәа аҩнуҵҟатәиқәагьы рыцлеит. Урҭ иӷарреи, ҵыхәаҧҵәара змамыз иҧҳәыс лыҟәындҟәындреи ракәын. Иҧҳәыси иареи аисра аҟныза инеибаго иалагеит. Полина лхаҵа сулҵуеит ҳәа диқәмақарит.

Аҵыхәтәан Жадов дхьамҵыр ада ҧсыхәа имоуит. Уи Вишневски иҟны днеины акры ахьааиуа аҭыҧ аҟны аусура далаиргарц диҳәаар акәхеит.

Апиесаҿ аҵарҭыша зго ачынуаа – Иусоваа, Белогубоваа рымакьаҭа ҟаланы иҟоуп, аныҳәа рымоуп, аха Жадов ипринципқәа анеилеига ашьҭахь имчқәа еизыркәкәаны, ихы даиааины иааирҧшыз аҧсыҽра азбахә иҳәеит иҿала: "Сара саҵахара шәамыргәырӷьазааит, – ҳәа иеиҳәеит уи Вишневски. – Сара ижәбац-ишәаҳац, баша иҧсуа уаҩ хархьуп, сара суаҩ ҧсыҽуп, убри аҟнытә, ауаа рыбжеиҳараҩык реиҧш, исызхаша ахачҳара сымам. Агәаҟра, аҭагылазаашьа бааҧсқәа, сызхылҵыз рҵарадара, иааҳакәыршаны иҟоу аламысдара сарааҧсар ҟалоит, аҽан маҟажә еиҧш сканажьыр ҟалоит, аха исызхоит ҵатәхәык (урокк), иаххәап абас еиҧш иҟоу. Убриазы иҭабуп ҳәа шәасҳәароуп; Абыржәы сара дсызхоит азәы заҵәык идамхаргьы ламыс змоу уаҩык дсыниар, сыҧсны сыбзахазшәа сҩагылар сылшоит, насгьы ҿыц исызцәырҵыр алшоит сара сыӷәӷәара. Иҟалоит алак-ҩакра салагар, аха ацәгьа зуам, иҟалап сшьацәхныслар, аха скаҳауам. Сара сгәы арҟәымшәышәит аҵарадырра, уи агәымхара ихаҳәхартә иазыҟаҵом. Сара иҧхасшьоит, ааи, сыҧхашьаны сбылуеит, шәара шәышьҟа сахьааиз".

Ҵабыргуп, Жадов дфырхаҵа иашаҵәҟьам, уи револиуционер-разночинецс иԥхьазара ауам, аха уи иҟазшьаҿы А. Островски иааирԥшит 60-тәи ашықәсқәа раан аԥхьагылара змаз аҿар рхаҭашьақәа, рҟазшьақәа раҵәаны.

А. Островски идраматургиатә ҟазара иакаҵәароуп ҳәа иԥхьазоуп 60-тәи ашықәсқәа раан иаԥиҵаз аҩымҭа лыԥшаахқәа ируаку, ажурнал "Современник" адаҟьақәа рҿы иикьыԥхьыз апиеса "Адыдмаҵәыс".

"Адыдмаҵәыс" аҟны иаарԥшу ахҭысқәа мҩаԥысуеит Волга аԥшаҳәаҿтәи провинциатә қалақь кҿахак аҟны. Уи азкуп аҭааҵәаратә ԥсҭазаара атема. Апиеса дафырԥҳәыс хадоуп аромантикатә, иара убас арелигиатә (адинхаҵаратә) цәаныррақәа еимырхха ирымпыҵаку аԥҳәыс Катерина. Иманшәаламхаз ллахьынҵа, уи Кабаниха леиԥш иҟоу ауаа "рылашьцара аԥсҳара "аҳәынҭқарра" даннариеит. Катерина ланхәа Кабаниха лҭааҵәара алыбз-ҩыбзреи, аршәареи роуп ҵаҵгәыс иамоу. Аԥҳәыс леишәаҵәгьа лҭааҵәара зегьы атәраҵәҟьа иҭаҵаланы илымоуп. Уи зегь реиҳа дыкҿаҵаланы длымоуп Катерина, избанзар, ари аҵыхәтәантәи лҟазшьаҿы илбоит апатриархалтә ҭааҵәара иаҭәам ахаҭашьақәа. Катерина лҭааҵәараҿы дылмоуит ланхәа лдеспотизм даҵәызыхьчашаз ауаҩы. Лхаҵа Тихон ахачҳара змам, зыхшыҩ цагәу, зан лҿаԥхьа итәыхаҭоу уаҩуп, иԥҳәыс лыхьчараз игәаҕьны ажәакгьы изҳәом.

Абас еиԥш аҭагылазаашьа бааԥсы змаз Катерина, ргәыла ахәаахәҭҩы Дикои иуа – арԥыс қәыԥш Борис бзиа дламхабоит, избанзар, лара убри ахаҵа, иаалыкәыршаны иҟаз ауаа зегьы дреиҕьны длыԥхьазеит, ус дылдырбеит лцәаныррақәа, лыԥсҭазааратә ҭагылазаашьа, ллахьынҵа.

Катерина, егьа умҳәан, арелигиатә (анцәахаҵаратә) цәаныррақәа ирымҿхаку ԥҳәысуп аҟнытә, агәнаҳа ҟалҵар лҭахым, лҭааҵәа (лхаҵа) лыԥсахырц лхы-лгәахьы иаалгом, Борис ишҟа илызцәырҵыз абзиабаратә цәанырра лҽамылхырц дықәԥоит, аха ҩнуҵҟала егьа лцәаныррақәа дырҿагылазаргьы лыбзиабара аиааира амгар амуит. Уи еилалгеит ахаҵеи аԥҳәыси рхаҵара-ԥҳәысратә динтә уалԥшьа, длыԥсахит лхаҵа, аха лыламыс дахьаҟаҟаз аҟнытә, насгьы адыдмаҵәыс ҕәҕәа аныҟаз аамҭазы, зегьы збарҭоу хыхь иҟоу Анцәа ду дахьирхәыр ҳәа дшәаны, ауаа ишырбо ишраҳауа, иҟалаз зегьы аахтны иалҳәоит лхаҵа. Иазгәаҭатәуп апиеса ахы инаркны аҵыхәанза адыд-маҵәыс аҩымҭа асиужеттә-композициатә еиҿартәышьа иахәҭакны ишыҟоу. Уи аҩымҭаҿ ианцәырҵуа еснагь афырхаҵәа рдоуҳатә емоциатә ҭагылазаашьа анырра ҕәҕәа анаҭоит. Убриазы ауп ҳәарада иара апиеса ахаҭагьы "Адыдмаҵәыс" ҳәа хыс изамоу.

Иара ус, аҩымҭаҿы аҩнуҵҟалатәи адраматә конфликт цәырҵуеит абзиабаратәи адинхаҵаратәи цәаныррақәа реиҿагылара абзоурала. Зшьа шуаз, зда шуаз Катерина лыԥсы (лдоуҳа) дырбыжкит арҭ лыҩцәаныррак реиқәԥара анлызкашәа, урҭ егьҳәаақәырҵеит зда царҭа амам атыгә аҟынза инеиртә игәамҵыз аԥҳәыс лытрагедиатә лахьынҵа.

Иара Борис ихаҭа итәы ҳҳәозар, илахьеиқәҵагоу Катерина лыбзиабара дзаԥсамхеит. Уи бзиа дызбаз аԥҳәыс реиҳа идгылара анылҭахыз длыдымгылеит, Кабанихараа дрымҵажьны Дикои идҵала Сибратәи қалақь харак ашҟа хәаахәҭҩыс дцеит.

Абарҭқәа рнаҩсан Катерина аԥсҭазаара лгәы лзақәылкышаз акгьы лызнымхеит. Атәитәых ԥсҭазаара аҵкыс аԥсра еиҕьалшьеит. Уи Волга лҽалажьны лҽалырхәаҽит (лҽалыршьит).

Аҩымҭаҿы Катерина лҭахара аарԥшуп Кабанихарааи Дикоиааи рыцәгьаршра, ргәымхара иалҵшәаны, насгьы убарҭ ишьаҽны ирымаз, ԥсгарҭа змауз агәы лаша, алашьцареи, атиранииеи рдунеи лашьца иаҿагыланы иҟанаҵаз протестны.

"Адыдмаҵәыс" аҟны иаарԥшу аԥсҭазаараҿы Катерина леиԥш иҟаз ауаҩы ҟәымшәышә лзы аԥсҭазаара залымшеит, Дикоии Кабанихеи рдеспотизмала, адинхаҵара ҿыҵгас иаҭаны иҟарҵоз аҵәаҭаларақәеи, амаҵурақәеи рыла, згәы цҟьаз ауаҩы аԥсҭазаара лмоуртә аҭагылазаашьа шьақәдыргылеит, еиҿыркааит.

Еицырдыруа аурыс револиуционер-демократ Николаи Алеқсандрԥа Добролиубов А. Островкки ипиеса "Адыдмаҵәыс" иазикит "Алашара ашәахәа алашьцара аԥсҳараҿы" ("Лучь света в темном царстве") зыхьзу астатиа. Акритик Дикоиааи Кабанихарааи руаажәларра "алашьцара аԥсҳара" ("алашьцара аҳәынҭқарра") ахьзиҵеит, Катерина лакәзар – убри "аҳәынҭқарра иалашәаз алашара ашәахәа" ҳәа лзиҳәеит.

Акритик игәаанагарала, Катерина ҿыц иҿыхаз, згәазыҳәара ԥшзақәа, згәазыҳәара цҟьақәа цәырызгаз аурысуп (аурыс уаҩуп).

"Шәахьынаԥшы-ааԥшлакгьы, – иҩуан уи истатиа "Алашара ашәахәа алашьцара аԥсҳараҿы" зыхьзу аҟны, – ижәбоит ауаҩытәыҩса ихаҭара аҿыхара, ижәбоит уи иҭахрақәа иҵәырига, амчымхареи ахамаԥызареи дырҿагыланы апротест шыҟаиҵо, ҵабыргуп уи (апротест) макьаназы ианԥсыҽу еиҳауп, ахырхарҭа анеилкаам еиҳауп… аха ауаҩы иибарҭоуп уеизгьы!"

Островски игәы излаанагоз ала Катерина лыпротест аҵакы еилкааны илымамызт, уи ԥсабарала, стихиала илымаз алшарақәа рыла, даҽакала иаҳҳәозар, лцәаныррақәа рыла даҿагылеит алашьцара адунеи.

Добролиубов игәаанагарала Катерина лыпротест акырза аҵанакуеит

уеизгьы, уи лхаҿсахьа аԥҵара қәҿиароуп адраматург ирҿиамҭаҿы, иара убас аурыс литература зегьы аҟынгьы.

"Адыдмацәыс" аҟны Островски Дикоиааи Кабанихааи рдунеи лашьцара иаҿаиргылеит зхала аҵара зҵаз асааҭҟаҵаҩ Кулигини, Дикои иусбарҭа (иконтораҿ) аус зуа ауаҩ қәыԥш Кудиаши. Ари аҵыхәтәантәи афырхаҵа Дикои имақаррақәа зынзаскгьы дрыцәшәазом, уимоу зны-зынла аҳ иқәымчрақәа дырҿагылоит аӷьеҩҳәа, иара убасҟаноуп Дикои иҟазшьа зеиԥшраҵәҟьоу, дышшәаргәындоу анааԥшуа.

Кулигин шаҭарада "алашьцара аԥсҳара" даҿагылоит, егьҿаԥиеуеит, уи игәаанагарала, ахәаахәҭцәа лаапкқәахеит, шаҭарада дарадара ӷыӷибагоит, руацәа, рҭахцәа, аӷарцәа, аиба-кәеибацәа еимырҵәоит.

Ауаҩӷар, зхала аҵара зҵаз асааҭҟаҵаҩ Кулигин ихаҿсахьала адраматург ипиесаҿы аурыс жәлар рбаҩхатәреи, рдоуҳатә беиареи цәыригоит заманалаҵәҟьа.

60-70-тәи ашықәсқәа раан А. Островски гәацԥыҳәара дула аус иуан аҭоурыхтә пиесақәа раԥҵаразыҳәан. Убасҟан уи инарҵауланы иҭиҵааит Урыстәыла иахҭнагахьаз аҭоурыхи, аетнографиеи рызбахә зҳәоз алитература, архивтә материалқәа, егьаԥиҵеит: "Кузма Захар-иԥа Минин-Сухорук" (1867), "Ар рхада, мамзаргьы Волгатәи аԥхыз" ("Воевода или сон на Волге" 1867), "Ихыҭҳәаау Димитрии Уасил Шуискии" ("Дмитрий Самозванец и Василий Шуйский" (1867), "Тушино" (1867), "Василиса Мелентиева" (1868), нас "XVII ашәышықәса ақьачақь" (1872) реиԥш иҟоу апиеса ҟаимаҭқәа.

А. Островски ҷыдала дрызҿлымҳахеит XVI-XVII ашәышықәсақәа раантәи Урыстәыла иахҭнагаз аҭоурыхтә хҭысқәа. Уи ҳәарас иаҭахузеи, машәыршақәгьы иҟамлазеит. Убри зызбахә ҳҳәаз аҭоурыхтә аамҭа аан аурыс жәлар аҳәаанхыҵтәи аӷацәа ирҿагыланы афырхаҵаратә еибашьрақәа маҷымкәан ирхыргеит.

А. Островски ҷыдала аҭоурыхтә тематика аҵак ду амоуп ҳәа иазиԥхьазон. Уи агәра ганы дыҟан аҭоурыхтә драмақәеи, ахроникақәеи "ажәлар рыхдырра ишазнарҳауаз, насгьы аԥсадгьыл ашҟа идырны абзиабара шышьҭнахуаз. Ауаа рҭоурых адырра иаззышуеит. Аҵара-дырратә ҭҵаамҭақәеи, амонографиақәеи урҭ абри адырра рызрыҭом, егьыс, ибзианы иҩу ипопулиартәу аҭоурых ҳара ҳаҟны макьана иҩзам, уи макьана аҭҵаара апроцесс аҟны ауп иахьыҟьоу. Амала уи аҩыза аҭоурых ҩны иҟазаргьы, убри зегьы аԥхьахьазаргьы, уи рдыруазаргьы, аҭоурыхтә драма аҭаххон уеизгьы... Аҭоурыхҩцәа иҟаз ауп иҳаиҳәо, апоет драматург иакәзар, иҟаз, шыҟалаз ҳирбоит: уи, ахәаԥшҩы ахҭысқәа ахьымҩаԥысуаз аҭыԥ ахь днеигоит, насгьы убарҭ ахҭысқәа дрылахәны дҟаиҵоит".

Иҭоурыхтә пиесақәа рыҟны А. Островски аԥхьаҩи ахәаԥшҩи рҿаԥхьа дцәырҵуеит дпатриот, демократ иашаҵәҟьаны. Уи ипатриотизм ҵаулоуп, агуманизм аныԥшуеит, ажәлар ирызку ҳәаа змазам абзиабарала ишәахәацыркуп. Ипиесақәа рыҟны аҭоурых иашаҵәҟьа ҟазҵо мчны изыргоуп ажәлар, уи аԥсадгьыл аинтересқәа дрыхьчаҩ иашаҵәҟьоуп.

Аҭоурыхтә хроникақәа рыҟны иаԥиҵаз ажәлар рфырхацәа рхаҿсахьа лыԥшаахқәа рҿагылоит зхатә интересқәа зыблақәа дырлашәыз, зыԥсадгьыл аҿаԥхьа зуал-ԥшьа зхашҭуа, змилаҭ ринтересқәа чарҳәаара рзызуа, амал ду змоу ипринципдоу ауаа.

Адраматә хроника ахьзиҵеит А. Островски иҭоурыхтә пиесақәа рахьтә зпатриоттә пафос ала зегьы ирылукаартә иҟоу "Кузма Захар-иԥа Минин-Сухорук". Ари иҩымҭа А. Островски 1856 шықәсазы аеқспедициаҿ даныҟаз ихаҿы иааигахьан, аха уи аус адулара хиркушеит 1861 шықәса азы.

Апиеса дафырхаҵа хадоуп ахәаахәҭҩы Минин. Уи ажәлар дырфырхаҵаны дҟалеит, аԥсадгьыл ахьчаразы, икәша-мыкәша ажәлар анеидикыла, хадара анырзиу ашьҭахь.

Апиесаҟны Минин иҿагылоуп зхатәы егоисттә ҭахарақәа ирымҿхаку амалуааи, ахәаахәҭцәа дуқәеи. Арҭ аҵыхәтәантәиқәа ажәлар рхада, изкны хыԥхьазара рацәала иҟам-иным ауҳәан-сҳәанқәа гәарарҵоит, избанзар урҭ ирҭахым, иацәшәоит иара ажәлар дахьырзааигәоу; Минин зызбахә ҳҳәаз амалуаа аҳәынҭқарра даӷоуп ҳәа дрыԥхьазоит, уи иҿагыланы еиуеиԥшым аинтригақәа, еиҿыркаауеит.

Москва, польшатәи апанцәа рыҟнытә ахы иақәиҭитәырц азы Минин ажәлар еизигоит, зегьы дрыԥхьоит арыцҳара ианиаз ран рыԥсадгьыл азы рхы иамеигзарц азы. Аиашазы, иара Минин инапхгарала (ихадарала) Москва ахақәиҭтәразы игылаз зхатә егоисттә гәазыҳәарақәа иртәыртәны иҟаз абоиарцәа ракәзамызт, уи ахақәиҭтәразы абџьар шьҭырхит ажәлар, избанзар аполиак панцәа рыҟнытә агәаҟра иаҿыз, зегоисттә хықәкқәа ирымҿхакыз абоиарцәа ракәмызт, аурыс жәлар ракәын.Адраматург иҭоурыхтә хроникақәа рыҟнытә аинтерес зҵақәоу иреиуоуп "Ихыҭҳәаау Дмитрии Уасил Шуискии" ("Дмитрий Самозванец и Василий Шуйский"). Абри апиеса аҟны авантиурист ихыҭҳәаау Дмитри даарԥшуп иҵаурам хаҿсахьаны, аурыс жәлар рмилаҭтә интересқәа зынзак рыгәхьаа зкым авантиуристны. Иҵаурам хаҿсахьаны дцәыргоуп апиесаҿы Уасил Шуискигьы, уи ареақционер боиарцәа ринтересқәа роуп зымаҵ иуа.

Урыстәылеи амилаҭи ринтересқәа чарҳәаара рзызуа аҵыхәтәан зызбахә ҳҳәаз аперсонажцәа аҩыџьагьы аҩымҭаҿы ирҿагылоуп ажәлар. Ажәлар активла рхы аадырԥшуеит, иара убри азыҳәан ауп урҭ ихыҭҳәаау Дмитри аҳәынҭқарҭыԥ иаххәара зрылдыршазгьы.

70-80-тәи ашықәсқәа раантәи А. Островски ирҿиамҭа

70-80-тәи ашықәсқәа раан А. Островски аинтерес зҵоу адраматә рҿиамҭақәа рацәаны иаҧиҵеит; урҭ рыҟны адраматург исахьаркны ицәыригеит анхаҩытә реформа ашьҭахьтәи аамҭазтәи Урыстәыла аҧсҭазаара. Убарҭ иазгәаҳҭаз аамҭазы иаҧҵаз ҩымҭақәоуп: "Иаапку аҧарақәа" ("Бешеные деньги"), "Абна" ("Лес"), "Ихьшәоу абзиабара" ("Поздняя любовь"), "Ақәыцьмақәеи ауасақәеи" ("Волки и овцы"), "Еихраҵам" ("Бесприданница"), "Абаҩхатәрақәеи, урҭ рымҵахырхәаҩцәеи (разхаҵаҩцәеи)" ("Таланты и поклонники"), "Харада ахара зыдқәоу" ("Без вины виноватые") уҳәа убас егьырҭгьы.

Зызбахә ҳҳәаз А. Островски ипиесақәа аурыс уаажәларра еиуеиҧшым реилазаарақәа рыҧсҭазаара аарҧшра иазкуп. Уаҟа уаҩы ибарҭоуп амалуаа (апомешьчикцәа), ачынуаа, абуржуазиа, аинтеллигенциа уҳәа убас егьырҭ асоциалтә гәыҧқәа рхаҭарнакцәа. Убарҭ рыла аҧхьаҩ (ма ахәаҧшҩы) ибоит аҳратәра анаҧырх ашьҭахьтәи Урыстәыла ауаажәларра, 70-тәи ашықәсқәа раантәи аҧсҭазаара аҵабырг, афеодализм аилабгареи, акапитализм аизҳазыҕьареи рпроцессқәа.

"Иаапку аҧарақәа" (1869) зыхьзу апиесаҿы исахьаркны иаарҧшуп ҭауади-аамсҭеи маллеи уаҩышәалеи рҵыкәкәара, ркаҳара. Ари аҩымҭа хадара зуа гәыцәны иагәылоуп амалуаа Чебоқсароваа рҭаацәара ахаҭарнакцәа – Надеждеи, уи лыҧҳа Лидиеи. Арҭ ирымазирыхзыз рмал зегьы аҩыжәреи, қьафла аамҭа ахгареи иақәдырзит. Аҕарра бааҧс амҩа иангылоу Чебоқсароваа рҭаацәара, ирцәызыз раристократиатә қьафуратә ҭагылазаашьа, ашьақәырхара рҽазыршәоит Лида амал змоу азәы хатәы ҧҳәысс диҭаны.

Чебоқсароваа рыкәша-мыкәша ирыкәҟьашоит "Иаапку аҧарақәа" ирышьҭоу даҽа џьоукгьы. Убарҭ иреиуоуп: Кучумов, Телиатев, Глумов уҳәа убас азәырҩы. Телиатев иуалқәа рымшәаразы ес-аашар аҭакра дазыҧшуп, Глумов иакәзар аҕәыцәҳәы ҟьантаз ақәтәара иҽацәихьчеит амал змаз аҧҳәыс быгр хатә ҧҳәысс лгарала. Уи иахьеи-уахеи лара лыҧсра дазыҧшуп, знык ари иҭакәажә мажәроу дыҧсгәышьар лмал ида аҳ дамамкәа дҟаларц азы.

Абарҭ зегьы ирцәызхьеит аламыс, апату, аҳаҭыр, ихьымзҕыдоу, игәырхынҳәыгоу амучатә ҧсҭазаара аҭлаҩа изалмыҳәҳәо иалагылоуп.

Ипатудахаз, ианызаауа ҭауади-аамсҭеи рыкласс даҿаргылоуп ари апиесаҿы аусура иаманшәалоу, амчхара ду змоу абуржуа Савва Василков. иара убри дигоит хатә ҧҳәысс Лидиа Чебоқсарова, иагьаҧиҵоит абуржуазиатә ҭаацәараҵәҟьа: Лидиа лхаҵа бзиа дылбазом. Уи Василков диццеит заа илҭахыз хәшьадны, илҭахын аҧара рацәа змаз Савва Василков имал ала ақьафуратә ҧсҭазаара лоурц, аха илықәымҿиеит, лгәыхәтәы лара ишылҭахыҵәҟьаз изыҟамлеит.

Василков икаҷбеиз, икыз буржуахеит. Иҧҳәыс қьафурала аҧсҭазаара лимҭеит. Лидиа лҭахрақәа, (лгәазыҳәарақәа) рахьтә уи финансла еиқәиршәаз, иара ибуржуазиатә хықәкқәа рымаҵ зуаз, ирыхәоз ракәын. "Шәара анхамҩа бзианы ианышәҵалакь, шәызгоит сгуберниатә қалақь ашҟа, – ҳәа лаиҳәон уи иҧҳәыс. Нас иажәа инациҵон, – уаҟа шәара шәтуалетқәа (шәыматәақәа) рыла, шәманерақәа рыла агуберниатә ҳәсақәа рыбла хышәкыроуп, абриазы сара аҧара сеигзараны сыҟазам, аха ижәдыруазааит абиуџьет сышҭымҵуа. Сара абас иҟоу аус ҭбаақәа рзы ауп аҧҳәыс дзысҭаху. Уи анаҩсан ҳаҭырла са сганахьала шәхы ныҟәыжәгар, Петербургынзагь шәызгап, Патти шәизызырҩып, аложазы зықь мааҭгьы сеигзарым, Петербург сара сусқәа рзы ауаа дуқәа срымадоуп. Сара схаҭа ааҵәеиҧш сыҟоуп. Арахь сагьымҽыҕуп. Сара дысҭахуп зсалон аҟны аминистр идкыларагьы уацәыҧхамшьартә иҟоу аҧҳәыс. Шәара зегь шәымоуп убас аҟалаэазы.

Арҭ ажәақәа илабҿабартәуеит Василков аҧҳәыси, аҭаацәареи рзы иҭшәоу аегоисттә гәаанагарақәа шимоу, уи урҭқәа зегьы амалрҳаразы, "иаапку аҧарақәа" рырҳаразы ишиҭаху. Аха Лидиагьы иара диҵахазом. Уигьы дегоиступ. Лхаҵа иҟнытә аҧара рацәаны ианылмоулак, ацәыбзацәа лыҧшаауеит, дареи лареи қьафла аамҭа рхыргоит, аха Лидиа Чебоқсарова аҵыхәтәаны лхаҵа иахь дхынҳәуеит, избанзар "Иаапку аҧарақәа" лара лаамысҭа бзиабаҩцәа ирымазамызт, уи змаз Василковаа ракәын.

Ҭауади-аамсҭеи акритика рызууп А. Островски ипиеса "Абна" ("Лес") аҟынгьы. Абри хәы-қәгыларак змоу акомедиа аҟны лсахьа ҭихуеит амал рацәа змоу аҧҳәысеиба Гурмыжскаиа: уи адәахьала уахьлыхәаҧшуа ауаа дрыцхраауашәа, игәцаралкуашәа лҽыҟалҵоит, аҧсҭазаараҿы ари амал зымпыҵаку аҧҳәыс дҧагьоуп, лхашәа хы лбом, иаалыхҭашәалак ҟалҵоит, дкаҷбеиуп, насгьы рыцҳашьарак злам егоиступ. Ари апиесаҿы "Абна" иара ахатә ҵакы мацара акәзам иамоу, уи асимволтә ҵакгьы амоуп. Апиеса аперсонажцәа ируазәку аҟтиор Несчастливцев Гурмыжскаиа лыҧсҭазаара, иҟәыку абна аилабаара иадикылоит.

Уаҩ иҿархасырҭам абнаҿ инхақәо апиесаҟны иҕару, аха даараза аамысҭашәара злоу аҟтиорцәа рҿагылоуп. Убарҭ аҟтиорцәа рхаҭарнак Несчастливцев ҕәҕәала дҿаҧиҽуеит аегоист, аҧҳәыс ламысда, аҧҳәыс моральда амалуаҩ Гурмыжскаиа.

Аҟтиорцәа рыҧсҭазаара иазку апиесақәа

А. Островски аурыс аҟтиорцәа дырҩыза дун, дрыцхырааҩын, дрыдгылаҩын. Адраматург ихы идыруа даныҟала нахыс, иҧсы ҭанаҵы урҭ

ринтересқәа ихьчон, избанзар иара ихаҭа гәык-ҧсыкала, баҩхатәрала аҟазара амаҵ иуан, ишьаҽыз, згәы иагаз ауаҩы, ақтиор дихьчаҩын.

Ақтиорцәа рыҧсҭазаара аарҧшуп "Абна", "Абаҩхатәрақәеи, урҭ рымҵахырхәаҩцәеи", ("Таланты и поклонники"), "Харада ахара зыдқәоу" ("Без вины виноватые") ҳәа хыс измоу апиесақәа рыҟны.

А. Островски ипиесақәа рыҟны еснагь ақтиор дӷаруп, дуаҩ хәыҷуп, уи илахьынҵа аҧара агарҭа змам, змал хыҵны ицо ахәаахәҭцәеи акапиталистцәеи рнапы иакуп. Аха урҭ ақтиорцәа убри "алашьцара аҧсҳара" иаҿагылоит дара рыламыс цқьарала, иҳараку, иаамысҭашәоу ринтересқәа рыла, ргуманистреи, рдемократиатә гәазыҳәарақәеи рыла. А. Островски зхаҿсахьа ааирҧшуа ақтиорцәа малла ишӷаругьы, рхы иазгәдууп, имшәа-имырҳа атеатр знапаҿы иҟоу, зегоисттә хықәкқәа рынагзаразы зхы иазырхәо, амал змоу ахәаахәҭцәеи апомешьчикцәеи ҿаҧырҽуеит.

"Абаҩхатәрақәеи, урҭ рымҵахырхәаҩцәеи" ("Таланты и поклонники") зыхьӡу апиесаҟны А. Островски иааирҧшуеит афеодал-буржуазиатә уаажәларраҿы аҟазеи аҟазареи рҭагылазаашьа ауадаҩра. Уи игәанала ақтиор илахьынҵа амал змоу амеценат инапы иакуп, иара ианигәамҧха, изыҟалом атеатргьы, атеатр абзиабаҩгьы. Ахәаахәҭҩы-ауаҷар инапаҿы иҟоуп зегьы, уи иааихәоит атеатр излаҩналo абилеҭгьы, аспектаклгьы, ақтиоргьы. Зызбахә ҳамоу апиесаҿ абаҩхатәра змоу ақтриса қәыҧш Негина даҿагылоит абри аҩыза аҭагылазаашьа, уи ламыс змоу аҟаза иџьабаала, бзиабара иашалаҵәҟьа аҧсҭазаара еиҿылкаарц иақәылкит, аха илылымшеит. Ҵабыргуп, ақтриса апровинциатә ҟазарахәшьаҩцәа дыриааит, аха дзизымиааит иӷәӷәаз, европатәи амалуаа иреиуаз Великатов; уи агәра лиргеит амал ду змоу абзиабаҩ ицхыраара лымамкәа, лбаҩхатәра лҵшәа дук шамоуз. Негина лҿаҧхьа иаақәгылт азҵаара: аламыс, ма аҟазара, руак алхтәын, абзиабара цқьа, ма Великатов дицәыбзаны аҟалара, нас иара убри ала Аимператортә театрқәа рсценақәа рахь амҩа алхра.

Абаҩхатәра змаз актриса лыламыс, лыбзиабара цқьа мап рцәылкит, иалылхит аҩбатәи – дҟалеит ашьақар ҟаҵарҭа азауад знапы аҟны иҟаз Великатов дицәыбзаны.

"Абаҩхатәрақәеи, урҭ рымҵахырхәаҩцәеи" излаанарҧшуала, иҿыцу европатәи ауаҷарцәа иреиуоу Василковаам Великатоваам иаҳа иӷәӷәақәоуп Большоваам Дикоиаам раасҭа. Василковаам Великатоваам апатриархалтә хәаахәҭыҩцәа реиҧш ицәҳазом, ажәа баапсқәа рҳәара рхы иаҭәаршьазом, рыҽраамысҭашәан рхы мҩаҧыргоит, аурыс бызшәа цқьала ицәажәоит, урҭ рсоциалтә еилазаара еиуоу шьоукышьоук акымкәа-ҩбамкәа атәым бызшәақәа рдыруеит, ииашазоу аҵарадыррақәа закәугьы рхы азцоит ицәгьамкәа (даҳӷәалаҳаршәап Василков апиеса "Иаапку аҧарақәа" аперсонаж).

Акомерциатә усеиҿкаара дуқәа рыла ауп Василковаам Великатоваам амал шдырҳауа. Арҭ зызбахә ҳҳәаз ауаа аҵара змоу ишраҭәоу еиҧш европатәи маҭәала оуп рыҽшеиларҳәо, аҳәсақәа ианрацәажәогьы даара рҽыдраамысҭашәоит, агәцаракра аадырҧшуеит. Аха абарҭқәа зегьы дара сабраданы ирымоуп, рыграқәа рылахырҩоит. Егьыс, ҵабыргыла ҳцәажәозар, Василковаам Великатоваам Большоваам Дикоиаам излареиҧшым ҳәа акгьы ыҟазам. Арҭ убарҭ аҵыхәтәантәиқәа реиҧш игәымбылџьбарақәоуп аморали, аламыси, аҳаҭыри рцәызхьеит, ирыҧгылаз азәгьы дыршаҭазом. Аӷбақәа змоу амалуаҩ Паратов ахьымӡӷ лиргеит, зы дазымызәзәо дҟаиҵеит, лҽылиршьит ҿыц хаҵа ицаз еихраҵага (маҭарбага) змамыз Лариса "Имаҭарбагадоу" ("Еихраҵам"), Великатов иакәзар Негина цәыбзас дҟаиҵеит, Русаков иакәзар ҧарала дааихәеит ихатә ҧҳәыс. Ирацәоуп абас еиҧш иҟоу ауаа, аҭагылазаашьақәа А. Островски ипиесақәа рҟны.

А. Островски ақтиорцәа рыҧсҭазаара аарҧшра иазикыз адраматургиатә рҿиамҭақәа рахьтә ҷыдала иалкааны уахцәажәартә иҟоуп, Кавказтәи иныҟәарақәа раан иоуз аҵәалашәарақәа ҵаҵӷәыс изауз, 1884 шықәсазы иаҧиҵаз апиеса "Харада ахара зыдқәоу" ("Без вины виноватые").

"Харада ахара зыдқәоу" аҟны исахьаркны ицәыргоуп афеодал-буржуазиатә уаажәларраҿы Кручинина леиҧш иҟоу абаҩхатәра бзиа змоу ақтриса илымоу атрагедиатә лахьынҵа. Уи дышқәыҧшзаз лцәаныррa ҟәымшәышәқәа ирхыччеит, дхьырҳәеит, ахьымӡӷ лдыргеит: Амал ду змаз агуберниатә чынуаҩ Муров иҧсажә деиҭеит, димҭахәхеит иқьиаз, абаҩхатәра змаз, аха иӷарыз, имаҭарбагадаз (еихраҵамыз) аҧҳәыс Отрадина. Ари аҧҳәыс апиеса аҵыхәтәаны ахәаҧшҩы иҿаҧхьа дцәырҵуеит ахьӡ-аҧша змоу ақтрисаны, Кручинина ҳәа жәласы илыманы.

Ақтиорцәа рыҧсҭазаара иазку апиесақәа рыҟны аҟазеи аҟазареи рлахьынҵа апроблема ақәыргылара мацараҿ дааҽасуамызт адраматург. Уи афеодал-буржуазиатә уаажәларра иамаз агәымхарақәа инарываргыланы апрогрессивтә мчқәа рҿыхарагьы ааирҧшуан, иаҳирбон убарҭ амчқәа рдоуҳатә, уаҩышәаратә еизҳазыӷьарагьы.

"Абаҩхатәрақәеи, урҭ рымҵахырхәаҩцәеи" зыхьӡу апиесаҿы иҵыкәкәаахьоу, доуҳала еилабаахьоу абуржуазиа даҿагылоуп "аразночинец" Мелузов, уи шаҭарада дрықәызбоит ҧарала ирҭәу ааҵәажәқәа иреиҧшу ахәаахәҭцәа, насгьы ажәлар ирылаирҵәоит ахақәиҭратә идеиақәа. Островски иааирҧшуа ақәызбаратә тенденциа ахы цәырнагоит ипиеса "Харада ахара зыдқәоу" аҟынгьы. Ари арҿиамҭа афырхацәа хадақәа Кручининеи, уи лыҷкәын Григори Незнамови, аџьамыӷәа цәгьа рыхҭызгаз Муроваа руаажәларра иақәызбоит, иҿаҧырҽуеит амҵақьақьара, амц, агәымбылџьбарара.

Автор план рацәала иҭихуеит Незнамов ихаҿсахьа. Уи гәаҟҵәаҟрыла, ҭынхадарала дахьаазоу аҟнытә игәыжәла цәгьоуп, мыцхәы дуаҩ ҕыҕкуп, дымҽыҕуп, зхы иаҟәиҭу аилкаара имоуп. Уи шаҭарада дрықәызбоит абзиабареи, агәыҳалалреи рызбахә иалацәажәарц зҽазызкуа зегьы, избанзар урҭ ацәаныррақәа, иара дзыниахьаз ауаа рахьтә азәгьы идимбалазацызт.

"Харада ахара зыдқәоу" А. Островски игуманисттә цәанырраққәа ҟаимаҭлацәҟьа изныԥшуа пиесоуп. Ари аҩымҭа адраматург иаԥиҵаз иҵыхәтәантәиу, аха иҕәҕәоу алахьеиқәра зныԥшуа ашәоуп ахьымзҕ зыргоу, ихьҳәоу ишьаҽу ауаҩытәыҩса изы. Амала абраҟа иазгәаҭатәуп, иҭаҳмадахахьаз адраматург иаԥхьаҟа иааиираны иҟаз аамҭа гәыҕрала дшазыԥшызгьы. Илахьеиқәҵагоу апиеса ацәаҳәаққәа рыҟны ауаҩы агәрагара иоуеит абзиабареи, аԥшзареи, ақьиарреи мышкы ахы мышкы аҵыхәан аиааира шырго. Абри ахшыҩҵак ҕәҕәала иҳәаақәнаҵоит иҳараку, аромантика зҵоу актриса Кручинина лхаҿсахьа.

А. Островски идраматургиатә принцип хадақәа

Аурыс милаҭтә реалисттә театр аизҳазыҕьара Н. Гоголи, А. Островски, А. Чехови рыхьзқәа ирыдҳәалазар, аурыс милаҭтә, реалисттә массатә театр ашьақәгылареи аизҳазыҕьареи А. Островски ихьз иадҳәалоуп. Амала арҭ адраматургцәа дуқәа ахҩыкгьы азәазәала урыхәаԥшуазар, аурыс театри адраматә литературеи рҭоурых аҟны дасу рырҿиамҭақәа рыла рхатә периодқәа ҟарҵеит ҳҳәар, ҵабыргхаҭоуп.

Аурыс литература аҭҵааҩцәа ииашан излагәарҭахьоу ала А. Островски Н. Гоголь диҵаҩын. Уи XIX ашәышықәса аҩбатәи азыбжазы Гоголь идраматургиа ареалисттә, нас акритика-қәызбаратә традициақәа ирызирҳаит. Аха А. Островски депигонмызт, дагьбаша ҿыԥшҩымызт. Уи зхатә стиль, зхатә ҷыдаратә, оригиналтә хаҭашьа змаз адраматә ҟазара аԥызҵаз рҿиаҩын. Ҵабыргуп, А. Островски исахьаркыратә типқәа, итематика, истиль рыла Гоголь идраматургиатә рҿиамҭа дазааигәоуп, аха дызлаиеиԥшымгьы рацәоуп.

Н. Гоголь идраматургиатә ҟазара иаҟазшьа хадоуп ахҭыс ирласны, адинамика аҵаны, адраматизм ҕәҕәа аныԥшуа иахьымҩаԥысуа. А. Островски идрамаҿы ахҭыс амҩаԥысшьа иаҳа иҭынчуп, уи еиҳа аԥсихологиатә анализ ала ирхьанҭоуп. Гоголь изы хадара злаз адраматә ҩымҭаҿы адинамика арххара, ахҭыс ырласны, аенергиатә концентрациа кәаԥк, ҭыԥк аҟны аизакра, ақәкра акәын, А. Островски итәы ҳҳәозар, уи изы ихадоуп аҩымҭа аперсонажцәа рҟазшьақәа, рцәанырраққәа, рыҩнуҵҟатәи рдунеи аарԥшра. Убриазоуп Гоголь икомедиақәа

ахҭысқәа рымҩаԥысра иадрамоуп ҳәа зырзырҳәо, А. Островски идрама – ахаҿсахьақәа (аҟазшьақәа) ирдрамоуп зырҳәо.

Н. Гоголь идраматургиа иаҷыда ҟазшьоуп, аԥсҭазааратә ҵабырг масштаб ҭбаала аарԥшра, А. Островски иакәзар амасштабқәа рышәагаа ирмаҷит, еиҵеитәит, адрама агәҭаны ԥҟарак аҳасабала, аҭаацәара иргылеит. Адраматург ауаҩытәыҩса исоциалтә, иԥсихологиатә хаҿсахьа, иҟазшьа, иуаҩышәатә ԥсҭазаара, иуаажәларратә ҭахрақәа рсахьа ҭихит иҭшәоу, аинтимтә сферақәа ирҭагзаны. Абри ауп А. Островски ипиесақәа рыҟны аетикатә проблема аҭыԥ ду ахьаанахакыло ҳәаақәызҵо.

Амала, егьа убас иҟазаргьы, А. Островски идрама, иҭшәоу бзазаратә ԥсихологиатә драмоуп ҳазҳәом. Уи идрамаҿы ахҭысқәа рымҩаԥысра аныҟәашәа маҷк иазирҵеит, даҽакала иуҳәозар, ирнадиит, Гоголь иаасҭа ахаҿсахьақәа рԥсихологиа еиҳа дацклаԥшит, аус адиулеит. Ажәакала иааркьаҿны иаҳҳәозар, А. Островски идрама социал-ԥсихологиатә драмоуп.

А. Островски аԥсуа литературеи асценеи рыҟны

Аԥсуа милаҭтә занааттә театр раԥхьазатәи ашьаҿақәа анеихнагоз аамҭазы, зызбахә ҳамоу аурыс драматург ду ипиесақәа аԥсшәахь реиҭагара напы аркын. Ари аҩеижәатәи ашәышықәса 30-тәи ашықәсқәа рылагамҭаз аԥсуа милаҭтә драматургиа арбеиара мацареи акәмызт изыхҟьоз. Адрамстудиа иҭаз аԥсуа актиорцәа ҿарацәа рырҵаҩы В. Домогаров иҭахын аурыс классикатә драматургиа аҩымҭа лыԥшаахқәа рыҟны иаарԥшу ахаҿсахьақәа рыла аԥсуа артистцәа ҿарацәа рактиортә ҟазара азырҳара. Уи игәҭакы егьынаигзеит.

1932 шықәса ажьырныҳәамза 20 рзы аԥсуа театртә студиа аҵаҩцәа, В. Домогаров иҵаҩцәа иқәдыргылеит Николаи Уасил-иԥа Гоголь ипиеса "Аревизор". Ари аспектакль аԥсуа хәаԥшцәа рхатәы бызшәала ианырба-ианраҳа гәахәарыла ирыдыркылт. Иара убри 1932 шықәса анҵәамҭазы, ԥхынҷкәын мзазы аԥсуа драмстудиа актиорцәа қәыԥшцәа иқәдыргылеит А. Островски икомедиа "Акры злыҵуа аҭыԥ" ("Доходное место").

Аҟазараҭцаара адоқтор Алықьса Аргәын ишәҟәы "Аԥсуа театр аҭоурых" аҟны абас иҩуеит: "Не успели умолкнуть слова восхищения в адрес первых работ молодых актеров, как в декабре того же года они показали новый спектакль – на абхазском языке заговорили герои комедии А. Островского «Доходное место». В спектакле были заняты: Е. Шакербай (Палина), А. Аргун (Вышневская), Р. Агрба (Иусов), М. Кове (Мы-

кин) и другие актеры, которые также получили признание зрителей.»[16]

А. Островски икомедиа "Акры злыҵуа аҭыҧ" аҧсшәахь еиҭеигеит Аазиз Рашьыҭ-иҧа Агрба.

1944 шықәсазы, Аҩбатәи Адунеитә Еибашьра Ду ашықымҭазы Аҧснытәи Аҳәынҭқарратә драматә театр асценаҿы аҧсышәала иқәыргылан А. Островски ипиеса "Харада ахара зыдқәоу" ("Без вины виноватые". Аурыс классикатә драматургиа ари аҧҵамҭа лыҧшаахгьы аҧсышәала ирцәажәеит Азиз Агрба.

Апиеса аперсонаж хада Кручинина лроль налыгӡон Е. Шакербои. Уи Кручинина лыдраматә лахьынҵа баҩхатәра дула аҧсуа хәаҧшцәа ирзаалыртит. Ари аспектакль аҟны Незнамов ироль наигӡон Шәарах Ҧачалиа, Шмага ироль дыхәмарит артист Самсон Кобахиа. Алыбзҩыбзра зҟазшьоу кариеристны Муров ироль наигӡеит Леуарса Касланӡиа. Игәымхоу мешьчан ҧҳәысны, дшьыцыҩны, дбаҩхатәраданы даалырҧшит Коринкина Анна Аргәын лыхәмарраҿы.

Аҧсуа театр аспектакль "Харада ахара зыдқәоу" ахәшьара бзиа аиуит усҟан. Аҧснытәи апериодикатә кьыҧхь аҟны. Ари ахшыҩҵак ҳәаақәырҵоит агазеҭ "Советская Абхазия" акорреспондент даниҿцәажәоз усҟантәи Аҧснытәи Аҳәынҭқарратә драмтеатр адиректор А. Хорава ииҳәаз ажәақәа: "…Из спектаклей абхазской драмы особенно следует отметить «Без вины виноватые» А. Островского, в постановке художественного руководителя заслуженного деятеля искусств Грузинской ССР Аз. Агрба. Яркие, запоминающиеся образы создали в этой пьесе заслуженные артисты республики Е. Шакербай (Кручинина), Ш. Пачалиа (Незнамов), Л. Касландзия (Муров)."[17]

1953 шықәса, лаҵарамза 22 рзы Аҧсуа ҳәынҭқарратә драматә театр ахәаҧшцәа еиҭаднарбеит А. Островски иҩымҭа "Харада ахара зыдқәоу" ала иҟаҵаз аспектакль. Ари хыхь ҳзыхцәажәаз, 1944 шықәсазы атеатр иқәнаргылахьаз аспектакль еиҭашьақәыргылара-мызт, ари арежиссиор Шә. Ҧачалиа зынза даҽакала, даҽа сахьарқыратә хықәкык аҭаны ҿыц иқәиргылаз спектакльын. Апиеса ароль хада, Кручинина лроль, налыгӡон Е. Шакербаи. Актриса зроль налыгӡоз афырҧҳәыс лыла даалырҧшит агәыҭбаа зызҭаз, алахьынҵа хьанҭақәа змаз ауаа еилкааны, гәыкала бзиа рбара зылшо уаҩны.

Аспектакль арежиссиор, насгьы Незнамов ироль назыгӡоз Шә. Ҧачалиа ифырхаҵа дҟалеит аенергиа ӷәӷәа змоу, ахынкылара зцәуадаҩу, атемперамент џьбара змоу уаҩны.

Ақтиор А. Агрбеи, арежиссиор Шә. Ҧачалиеи апиеса аперсонаж Дудукин ихаҿсахьа ҟарҵеит иаамҭазтәи аурыс интеллигент иаамысҭашәара зныҧшуа уаҩны. Уи автор ифырхаҵа маҷк диеиҧшымхазаргьы, аспектакль аперсонажцәа рзеиҧш ансамбль имырбеиазар, имырӷарит.

[16] Аргун Алексей Хутович. «История абхазского театра». Издательство «Алашара», Сухуми, 1978, ад. 130.

[17] «Советская Абхазия», 1944, 2 июля.

Аспектакль аҟны иҟан аинтерес зҵас, уаҩ ихдырраҿы акыраамҭа иаанхоз атеатр атруппа ақтиорцәа иаҧырҵаз ахаҿсахьақәа. Иалкаан иазгәарҭон, ахәшьара бзиа рырҭон М. Зыхә-ҧҳа (Галчиха), Р. Агрба (Миловзоров), М. Ҧачалиа (Шелиавина), М. Касланӡиа-ҧҳа (Аннушка), Џь. Амқәаб (Иван), С. Кобахиа (Шмага) рыхәмаррақәа.

Машәыршақә иҟамлазеит 60-тәи ашықәсқәа рылагамҭаз Қарҭтәи атеатртә институт иалгоз аҧсуа студентцәа ргәыҧгьы дипломтә спектакльс аҧсышәала А. Островски ипиеса, "Харада ахара зыдқәоу" ахьықәдыргылаз. Ари апиеса аперсонажцәа рклассикатә хаҿсахьақәа рыхәмаррала аҧсуа ақтиорцәа рпрофессионалтә ҟазара ҳараркуан.

Абасала, А. Островски ипиесақәа аҧсуа театр арепертуар ӷәӷәала иалалеит.Аҧснытәи ауаажәларра, СССР иқәынхоз ажәларқәа зегь реиҧш, гәахәарыла иазгәарҭон А. Островски ииубилеиқәа. Урҭ аурыс милаҭ драматург ду ииубилеиқәа ҳауаажәлар ишазгәарҭоз атәы зҳәо хыҧхьазара рацәала аматериалқәа рнуп Аҧснытәи апериодикатә кьыҧхьтә органқәа.

САЛТЫКОВ-ШЬЧЕДРИН
Михаил Евграф-иҧа
(1826 – 1889)

Ареволиуциа-демократиатә ҵакы змаз аурыс сахьаркыратә литература ахаҭарнакцәа дуӡӡақәа дыруаӡәкын М. Салтыков. Уи литературатә хьыӡшьарас иман "Н. Шьчедрин". Ихьыӡшьара рыҵаҩны акәын ишикьыҧхьуаз исахьаркыратә рҿиамҭақәа. Иара ихьӡ иадырҳәалоит XIX ашәышықәса аҩбатәи азыбжазы аурыс сатира ҕәҕәала аизҳазыҕьара. М. Салтыков-Шьчедрин дсатирик дуӡӡан, иҵаулаз хәыцҩын, исахьарку ажәа ахьыршәыгә еиҧш еикәаҧхо игәылзыршәоз ҟазан, абаҩхатәра змаз публицистын, критикын, журналистын. Карл Маркси, В. И. Ленини ахақәиҭтәратә ҵысра иналукааша аусзуҩцәеи еснагь ахә ҳаракны иршьон М. Салтыков-Шьчедрин илитературатә рҿиамҭа. Ари ахшыҩҵак ҳәаақәнаҵоит урҭ ареақционерцәеи алибералцәеи ирҿагыланы рықәҧараан ирлас-ырласны илитературатә рҿиамҭа рхы иахьадырхәоз.

Ихәыҷреи ихбыҵреи. Раҧхьатәи ирҿиамҭақәа

Михаил Евграф-иҧа Салтыков диит ажьырныҳәа мза 15(27) 1826 шықәсазы Калиазинтәи ауезд, Твертәи агуберниа иаҵанакуаз, уаҩы иҿархасҭамыз ақыҭа кҿаха Спас-Угол аҟны. Иҧсҭазаара далҵит ҿатә стильла мшаҧымза 28, жәытә стильла лаҵарамза 10, 1889 шықәсазы Петербург ақалақь аҟны. Иаб – Евграф Уасил-иҧа ибеиаз помешьчикын, иан – Ольга Михаил-иҧҳа Забелина хылҵшьҭрала ахәаахәҭцәа ирылҵыз ҧҳәысын, даара злеишәа цәгьаз, аҟазшьа бааҧс змаз, насгьы амҽыҕара злаз уаҩын. Мышьа хәыҷы дызхылҵыз иҭаацәа гәцаракрала, ргәыбзыҕрала қьаф ируны дрымамызт. Урҭ аазаразы иреиҕьу методны ирҧхьазоз аҧҟара акәын. М. Салтыков иҩнаҭаҿгьы, иқыҭаҿгьы данхәыҷыз инаркны ибон анхацәа рықәымчра, реимҵәаара, аҕарра, агәымбылџьбарара, ацәгьацәыҧхамшьара реиҧш иҟаз аҳратәра иацыз ахҭыс хамшҭыхәқәа. Абарҭқәа зегьы ашәҟәыҩҩы идунеихәаҧшышьеи ирҿиамҭеи анырра ҕәҕәа рырҭеит.

Мышьа хәыҷы раҧхьазатәи алагарҭатә ҵара иҩнаҭаҿы иоуит. Уи даара абаҩхатәра, нас агәақәкра змаз хәыҷын. 9-10 шықәса анихыҵуаз аамҭазы францыз бызшәалеи немец бызшәалеи аҷҷаҳәа дцәажәон. 1836 шықәсазы М. Салтыков ҭауади-аамысҭеи Москватәи ринститут дҭалеит. Уи уаҟа ҩышықәса аҵара аниҵа ашьҭахь, иреиҕьу ҵаҩык иаҳасабала, Аҳәынҭқарра ахарџьала, иҵара иациҵарц азы Царское Село (Аҳәынҭқар Қыҭа) аҟынтәи алицеи ашҟа

ддәықәырҵеит. Ишдыру еиҧш, ари алицеи Пушкин данҭаз аахысгьы зегьы рзы зышә аартымыз, апривилегиа змаз ҵареиурҭан. XIX ашәышықәса 30-тәи ашықәсқәа раан, М. Салтыков иажәақәа рыла иуҳәозар, аҳәынҭқар ичынуаа "ираазарҭан". Аҵаҩцәа рыбжеиҳараҩык гәырҕьа-ччара рыгымкәа, меигзарахда амалныхра (ахарџь) зцыз аҧсҭазаара лыхҿых рыман. Мышьа урҭ иҽырҟәыҭханы дыҟан, ашәҟәыҧхьара хҭакны иман. Уи еиҳаразак Пушкини Лермонтови ражәеинраалақәа, Белински истатиақәа дхыхны дрыман. Алицеи аҟны аҵара аниҵоз аамҭазы М. Салтыков ажәеинраалақәа рыҩра, нас ркьыҧхьрагьы далагеит, аха урҭ дуӡӡак уаҩ илаҧш излаҵашәашаз аоригиналра рымамызт.

1844 шықәсазы М. Салтыков Алицеи аҟнытәи иҵара хиркәшоит, дагьалагоит амаҵура Петербург, Арратә министрра аканцелиариаҿы. Абри аамҭазы Белинскии Герцени ридеиақәа рныррала изызҳауаз арҧыс, алицеи аҟны аҵара аниҵозгьы иидырхьаз, М. Петрашевски дизааигәахоит. Петрашевски усҟан аҧхьагылара змаз аурыс хәыцҩын, гәҭыҕьҕьала апропаганда рзиуан асоциалисттә, иара убас адемократиатә идеиақәа. Баша имҳәазеит В. И. Ленин Урыстәылан асоциалисттә интеллигенциа рышьақәгылара Петрашевски игәыҧ аҟнытә иалагеит ҳәа. Аҩынҩеижәатәи ашықәсқәа аҩбатәи рызыбжазы Петрашевски иҭызҭыҧ аҟны хәашала еизалон Ф. Достоевски, А. Плешьчеев, А. Пальм уҳәа убас азәырҩы реиҧш иҟаз, апрогресс иашьашәалаз ахәыцра змаз аҿар; урҭ гәцаракрыла ирҵон асоциалист-утопистцәа рырҿиамҭақәа, ирылацәажәон иахьеи-уахеи аҧсҭазаара ицәырнагоз асоциалтә, аполитикатә, алитературатә зҵаарақәа. Урыстәылатәи амилаҭ-хақәиҭратә ҵысра аҭоурых иадкыланы уахәаҧшуазар, Петрашевски игәыҧ (игьагьара) иааннакылон, адекабристцәеи ареволиуционер-демократцәеи рыбжьаратәи аҭыҧ, уи иагьеиманадон арҭ ареволиуциатә қәгыларақәа рыҩеитапк. Петрашевски игәыҧ иалаз дара-дара рдунеихәаҧшышьақәеи, рполитикатә хдыррақәеи рыла излеиҧшымыз ыҟан, аха урҭ зегьы ирцәымҕын ахатәымчра ("самодержавие"), аҳратәра, насгь дара зегьы хыхны (итҟәаны) иаман аутопиатә социализм атеориа. М. Салтыков М. Петрашевски "ихамышҭуа ҩызас, насгьы рҵаҩыс" диҧхьаӡон, убриазы акәын уи игәыҧ ақтивла ихы залаирхәуаз. Убри аамҭазы М. Салтыков иаҧиҵеит "Аиҿагыларақәа" ("Противоречия", 1847), нас "Еилаҧаҭоу аус" ("Запутанное дело", 1848) зыхьӡу раҧхьазатәи иара ипрозатә ҩымҭақәа. Арҭ ажәабжьқәа асахьаркыра аганахьала уаҩы дхызхышаз акгьы иалаҟамызт, аха урҭ ибзианы ирныҧшит равтор асоциалтә идеиақәа дышрымҿхакыз.

М. Салтыков дрызҿлымҳан акласстә еиҿагыларақәа, ауаажәларратә еизыҟазаашьа аус еилаҧаҭақәа. Аҩбатәи ажәабжь аҟны

дфырхаҵа хаданы даарԥшуп "ауаҩ хәычы" Мичулин. Уи апровинциа аҟнытә Петербург днеиуеит, уаҟа иара ихаҭа ихҭигоит асоциалтә еизыҟазаашьа бааԥсы иарҿио арыцҳаракәа, агәымхаракәа зегьы. Иаамҭазтәи ауаажәларра уи апирамида иеиԥшнишьалоит, уаҟа, хыхьтәи аилазааракәа иреиуоу – "зызхара ҟамло, акәыцьма шьажәыҩцәа" – ҵаҟатәи аилазааракәа ирыкәыгәгәоит, идыргәаҟуеит. Амраҭашәара Европатәи атәылакәа рсоциалистта литератураҿы усҟан ирылаҵәаны иҟаз ауаажәларра, апирамидатә теориа" М. Салтыков араҟа ареволиуциатә ҟазшьа аиҭеит. Уи иажәабжь аҟны ан имлаго лхәычкәа лыргәыгуеит "зызхара ҟамло акәыцьмакәа" иаарласны индырцәараны иҟоуп ҳәа раҳәаны. Ари ажәабжь аҟны, ҳәарас иаҭахузеи, аҳәынҭқар иеиҳабыра "иԥырхагоу ахшыҩҵаккәа" адырбалеит, убри еыҵгас иныҟаҵаны, аҩымҭа автор кәыԥш 1848 шықәса ааԥынразы дахьдырхәит, ақалақь Виатка ашҟа дахыргеит.

Ахгарҭаҭыԥ аҟны. "Агуберниатә еилкаанҵакәа"

М. Салтыков дахьахыргаз аҭыԥ аҟны аа-шықәса дыҟан. Усҟантәи аамҭазы уаҩ иҿархасҭамыз Виаткатәи агуберниаҿы уи арҿиаратә усура иаҭахыз аҭагылазаашьа имазамызт. Уаҟа аԥсҭазара "Аԥсра аҵкысгьы еицәан". Аха ашәҟәыҩҩы дахганы дахьыҟаз иаҳа иааигәаны ибеит, егьинырит аҳратәратә Урыстәыла ақыҭа, аԥсҭазара аҵабырг иаанарԥшуаз "аиҿагыларакәа", "аурыс еилаԥаҭакәа", "Ахатәымчра-биурократиатә режим аҿаасҭаракәа. Убарҭ дахганы дахьыҟаз иоуз ахшыҩзцаракәа ҵаҵгәыс иазыҟалеит, Салтыков раԥхьазатәи иҩымҭа ду – "Агуберниатә еилкаанҵакәа" ("Губернские очерки"). Ари аҩымҭа уи дахганы дахьыҟазынтә Петербургҟа даныхынҳә 1856 шықәсазы иҩит, нас хьызшьарас ишьҭихыз. "Н. Шьчедрин" ҳәа наҵаҩны икьыԥхьит. Убри нахыс уи иҩымҭакәа зегьы Н. Шьчедрин ҳәа рыҵаҩны акәын ишикьыԥхьуаз.

"Агуберниатә еилкаанҵакәа" рыҟны зызбахә ҳәоу аҳҭысқәа мҩаԥысуеит ақалақь Крутогорск аҟны. Ҳәарас иаҭахузеи уи ахьзалоуп ашәҟәыҩҩы Виатка ахаҭашьакәа шцәырига. Амала автор уи азеиԥштәратә ҟазшьа аиҭоит, исахьаиркуеит ареформа ҟалаанзатәи итиптәу аурыс провинциатә қалақьк аҳасабала. Аԥсҭазааратә ҵабырг асферакәа нарҭбааны ицәырнагоит аҩымҭа. Аҳҭысқәа мҩаԥысуеит агуберниаҿтәи ачынуаа дуқәа ррезиденциаҿы, ҭауади-аамсҭеи рынхарҭаҭыԥқәа (раҳаҭынракәа) рыҟны, ахәаахәҭҩы идәқьан аҟны, ауаарацәа злоу аҵьармықь аҟны, анхацәа рқәаҵәқәа рыҟны уҳәа убас акырҵьара.

Н. В. Гоголь иреалист-сатиратә традициакәа ирыцҵауа "Агуберниатә еилкаанҵакәа" равтор инарҵауланы, ирҵьбараны иҿаԥиеуеит ахатәымчра-ҳратәратә шьақәгылашьа асистема зегьы неидкыланы. Шьчедрин иҩымҭа еиуеиԥшым аҳкәа рыҟны рсахьа ҭихуеит иаамҭазтәи ауаажәларра асоциалтә еилазаара хадакәа рхаҭарнакцәа. Иаагап ҿырԥштәык: "Сара сдырцәа" зыхьзу аилкаанҵаҿы асатира иҵәылнахуеит, икылнаблаауеит ҭауади-аамсҭеи, ахатәымчра зықәгәыгуа, ҵыргәас иамоу классны иахьыҟоу азы. Живновскиаа, Забиакинаа, Музовкинаа уҳәа убас азәырҩы рхаҿрала ашәҟәыҩҩы иҿаԥиеуеит аҳра зуа акласс иаанарԥшуа амучара, аморальдара, аеқсплоататортә ԥсабара. "Абаҩхатәра змоу анатуракәа" зыхьзу аилкаанҵаҿы гәгәала акритика рызууп ҭауади-аамысҭеи рыгьагьаракәа ирылҵыз "ихәыцуа" алибералцәа, "ауаамыцхәкәа", "афраза (ажәа) афырхацәакәак раҳасабала, "хырҳага злам агәазыҳәаракәа змоу идеалистцәакәак раҳасабала. Абас еиԥш иҟоу персонажцәоуп Буеракин, Лузгин уҳәа убас азәырҩы.

"Агуберниатә еилкаанҵакәа" иахылҵуа асатира амцабз рыжәҵоуп ахәаахәҭцәа, ирықәызбеит урҭ ргәымхаракәа, рыцәгьаршракәа, ари ашәҟәаҿы иҿаԥеуп абиурократ Чубилкини, аҳәынҭқарратә аппарат егьырҭ ачынуааи рхамакәачра, рҵарҭышагара, (аилкаанҵа "Юродивые" ("Амриқәа", "Ашарамшакәа"), ажәлар рыргәаҟра, ратәамбара (аилкаанҵа "Озорник" ("Ацәгьацәыԥхамшьа").

Н. Добролиубов ишазгәеиҭаз еиԥш, ашәҟәыҩҩы аҳра зуаз, амчра знапаҿы иҟаз акласскәа ирҿаиргылоит аҵьа иаҵагылоу, зин змам, ишьаеу ажәлар, иҭару анхацәа, автор сахьаркыратә ҵабыргыла, дрыдгыланы, рыгәҭыхакәа рыцеиҩшо ауп урҭ рсахьа шҭихуа.

"Аринушка" зыхьзу аилкаанҵаҿ иаарԥшуп аҳратәра иҭагылоу анхацәа рҭарра, рҵарадара, иҵәарҭанхалоу Аринушка лытрагедиа. Аха абраҟа иҳәатәуп даеакгьы. "Агуберниатә еилкаанҵакәа" рыҟны уаҩы иԥылом классла ираҭоу иҿагыланы аҟтивла иқәԥо анхацәа, урҭ анааланы иҟоуп изҭагылоу атрагедиатә ҭагылазаашьа, рзиндара.

Ари аҩымҭа анаԥиҵоз Салтыков-Шьчедрин алибералтә иллиузиақәа дырцәыхьчамызт, ажәлар "хыхьынтәи" ахақәиҭра рырҭап ҳәа агәыҭра иман, ус, субиеқтивла, аха шәҟәыҩҩык иаҳасабала, дахьреалистыз аҟнытә, иаԥиҵаз "Агуберниа-еилкаанҵакәа" харадҵаратә лкаак аҳасабала абжьы гәгәа ахан, ирықәызбон усҟантәи асоциалтә залымдара шьақәзыргәгәоз асистема адгылаҩцәа зегьы. Машәыршакә иҟамлазеит Н. Добролиубови Н. Чернышевскии ари аҩымҭа шкьыԥхьхазҵәҟьа, абҕааҳәа ахьақәҿырҭыз, ахәшьара ҳаракы ахьарҭаз, насгьы аҩымҭа автор ихаҭараҿы, наҟ-наҟ дара ридеиақәа ирыдгылашаз, дара ирыцнагаҩхашаз ауаҩы дахьгәарҭаз.

1856 – 1868-тәи ашықәсқәа

Виаткантәи дхынҳәны 1856 шықәсазы Петербург данааи нахыс М. Салтыков-Шьчедрин Аѡнуҵҟатәи Аусқәа рминистрраҿы аматҵура далалеит. 1858 шықәсазы уи вице-губернаторс дҟарҵеит Пенза, 1860 шықәсазы вице-губернаторс днарышьҭит Твер. Ари аамҭа Урыстәылан ауаажәларратә гәаанагара ашьҭыҵра, аҳаракхара иапериодын. Салтыков дгәыҕуан иматҵура ҳаракқәа ихы иархәаны ажәлар рҭагылазаашьа еиҕьитәып ҳәа, "анхаѡ ахьымӡҕ иргара азин азәгьы иитҭарым" ҳәа. Аиашазы, ашәҟәыѡѡы анхацәа рҭагылазаашьа еиҕьитәырц азы акырынтә ареакционер ҭауадцәеи-аамысҭцәеи дырҿанагалахьан, убри аҟнытә урҭ хьызшьарас цәымҕшақә "Вице-Робеспиер" ҳәагьы ишьҭан.

1861 шықәсазтәи анхаѡытә реформа ашьҭахь игәҭыхақәа шзынамзоз агәра игеит Салтыков-Шьчедрин. Иара убри акәхап еыҵгас иамоугьы 1862 шықәса алагамҭазы иматҵура шьҭаҵаны Петербургҟа ихынҳәра. Абраҟа уи активлатҵәҟьа напы аиркит ауаажәларра-литературатә усураҿы ахалархәра. Амала иазгәаҭатәуп, уи вице-губернаторс даныҟазгьы ирҿиаратә усура шеиԥимҟьацыз. 1859-1860 шықәсқәа раан Салтыков-Шьчедрин иѡымҭақәа маҷымкәа ажурнал "Современник" аҟны икьыԥхьын, 1862 шықәса инаркны абри ажурнал аредакциа далалоит, насгьы иааиԥмырҟьазакәа уи аматҵ азиуеит. Салтыков-Шьчедрин ас еиԥш ихымѡаԥгара усҟантәи аамҭазы даараза агәыҵра ҕәҕәа зҭахыз, игәаҕылацәаз усын. Избанзар, убри ашықәсан ауп ажурнал "Современник" аамзы иаркны, аҭыжьра азин ыҟамкәа ианыҟаз, Чернышевскии даеа революционерцәаки абахҭа ианҭаркыз, аҳәынҭқар иеиҳабыра арепрессиақәа андрыҕәҕәаз, ареакциатә режим апрогрессивтә мчқәа ҕәҕәала рахьырхәра напы ананаркыз, алибералцәа иҟарҵоз ачарҳәарақәа раҵәазахо ианалага, абарҭқәа зегьы ирыхҟьаны дара адемократиатә интеллигенциа ахаҭарнакцәа рыѡнуҵҟагьы ридеиақәа рыгәра рымго, илак-ѡакуа ианалагаз. Абас еиԥш иҟаз аамҭа хьанҭа аан Салтыков-Шьчедрин Некрасов дааивагылт дарҕьажәѡаны. Ажурнал "Современник" аредакциаҿы уи иусура амеҳакы ҭбаан, егьмарымажан. Ажурнал адаҟьақәа рыҟны икьыԥхьуан иажәабжьқәа, иеилкаанҵақәа, ипублицистикатә статиақәа. Абарҭ еиқәаҳаԥхьазаз рахьтә чыдала иалкаатәуп "Ҳара ҳуаажәларратә ԥсҭазаара" ("Наша общественная жизнь") ҳәа зеиԥш хыс измаз, 1863 – 1864 шықәсқәа раан иикьыԥхьуаз апублицистикатә ѡымҭақәа рцикл (реидкыла), уаҟа иара Чернышевски итрадициақәа наигзоит, ареволиуциа-демократиатә позициақәа дрықәныҟәаны еилиргоит, анализ рзыҟаиҵоит дызҭагылоу аамҭа иқәнаргыло акҭуалра змоу ауаажәларра-политикатә, иара убас алитературатә зҵаарақәа. Арҭ астатиақәа

реидкыла иацыз ауаѡы имбарц залшом дара равтор аҵара-дырра ду змоу, насгьы аԥсҭазаара блаҵарыла иахәаԥшуа, абаѡхатәра змоу публицистны, амцабз зҿықәыхәҳәуа полемистны дшыҟоу.

Чыдала изыхцәажәатәу ѡымҭоуп иара убас асатиратә еилкаанҵақәа реидкыла (рцикл) "Апомпадурцәеи апомпадурҳәсақәеи" ("Помпадуры и помпадурши"). Ишдыру еиԥш, Маркьиза Помпадур Францызтәыла аҳәынҭқар Луи XV ибзиабаѡ (ицәыбза) лакәын. Уи аҳәынҭқар иаҳҭынраҿы лнырра ҕәҕәан. Ари аҟазшьа бааԥс змаз, меигзарахда амал зҟьоз, зхы зымакәачраз аԥҳәыс, акҭивла Атәыла анапхгара леалалырхәуан. Ашәҟәыѡѡы абри аԥҳәыс лыхьз символра аируеит (еиҭарсны ихы иаирхәоит) Аҳәынҭқар и-Урыстәыла ачынуааи, урҭ рыҳәсақәеи рхамакәачреи, рымучареи aарԥшразы. Аѡымҭа ианыԥшуа асатира рықәызбоит, егькылнаблаауеит Аҳәынҭқарра аппарат аҟны аҳра зуа абиурократизми, акариеризми, апротекцианизми.

1864 шықәсазы Салтыков-Шьчедрин ажурнал "Современник" аредакциа аанижьын, аҳәынҭқарратә матҵура напы аиркит апровинциаҿы. Уи еиуеиԥшымыз аамҭақәа раан дынхон-дынҵуан, аҳәынҭқарратә матҵурақәа ныҟәигон Пенза, Тула, Риазан. Иара Шьчедрин ихаҭа абри иматҵура дахәаԥшуан ихатәгәаԥхарала еиҿкааз хгарак (хьырхәрак) аҳасабала. Ашәҟәыѡѡы абасала ихымѡаԥгара ахҟьеит иматериалтә ҭагылазаашьа, имамзара. Ари ас шакәу ҳәаақәнаҵоит абас еиԥш иҟоу афакт: 1866 шықәсазы "Современник" анадыркы ашьҭахь, Некрасов 1868 шықәса инадыркны ажурнал "Аԥсадгьыл аҿтәи анҵамҭақәа" ("Отечественные записки") ахадараҿы дангыла, ицхраашаз редакторс дивагыларц дааиԥхьеит Салтыков-Шьчедрин. Аҵыхәтәантәи ари ааԥхьара гәахәарыла идикылеит. Нас Некрасов иԥсы ҭанаҵы Салтыков-Шьчедрин уи дицредакҭорын Некрасов иԥсҭазаара даналҵ, 1877 шықәса нахыс Шьчедрин ари ажурнал даредакҭор хадан.

"Қалақьк аҭоурых"

"Ажурнал "Аԥсадгьылаҿтәи анҵамҭақәа" ("Отечественные записки") аҟны аус аниуаз ашықәсқәа раан (1868–1884) Шьчедрин еышәалаҵәҟьа акәын арҿиаратә усура дшаҿыз. Абри аамҭа иалагзаны уи иаԥиҵеит игениалтәу асатирик ихьз-иԥша изаазгаз исахьаркыратә рҿиамҭа хадақәа.

"Қалақьк аҭоурых" ("История одного города", 1869-1870) иҵару политикатә сатиратә рҿиамҭоуп. Адәахьала уахьнахәаԥшуа, уи Глупова ("Бзамыҟәырҭан") зыхьзу қалақьк иашықәсынҵоуп. Ашәҟәыѡѡы XVIII ашәышықәсазтәи аԥсҭазаара азбахә иѡуашәа ҳирбоит, аҵабырг

хаҭа атәы ҳҳәозар, аҭоурых автор ихы иаирхәоит ашәҟәыҩҩы дызҭагылоу аамҭазтәи Урыстәыла ахатәымчхьчаратә режим аҿаасҭаракәа рыҟәызбаразы. Ашәҟәыҩҩы заманала ибон ауаажәларратәи аҳәынҭқарратәи ҧсҭазаара ажәытә ҵаҵӷәқәа, ажәытә уасхырқәа аҿатә аамҭа аангьы ҧсахрада ишынхаз, ажәлар ракәзар ажәытә аамҭа аан еиҧш изиндоуп, агәаҟра иҭагылоуп, ишьаҿеуп иахьагьы. Шьчедрин ихаҭагьы иҳәон абас: "Аҭоурых аҟны сара ус сымазам, сара ҳара ҳазхаану ҳаамҭоуп сылаҧш зыҟәку". Ақалақь Глупово ("Бзамыҟәырҭан"), зҭоурых иҳәошәа архивариус-ашықәсынҵаҩ дызҿу, Урыстәылатәи ахатәымчра иасимволуп (иашьаноуп). Акыр шықәса рыҩнуҵҟала Глупова ақалақь анапхгаҩцәа азәырҩы адҥагалеит, урҭ дасу ихатә ҟазшьеи, ихатә "усушьеи" рыла иҿаликааУан.

Даҳгәалаҳаршәап Глупова раҧхьазатәи анапхгаҩы Брудаст. Уи ақалақь аҟны дшааизҵәҟьа ачынуаа дрыҧхьан еизигеит, илақәа нҭырпыжы-ааҭырпыжны иааирыцәгьан, ибжьы ҩҭцаны "ари сычҳараны сыҟазам" ҳәа дҟааит, нас ашацаҳәа иуада длыҩнапҟа дцеит. Зегьы гачамкны инеиҿаҧшы-ааиҿаҧшуа иаанхеит. Ашьҭахь, акыраамҭа анҵы ауп глуповаа ианеилыркааз Брудаст ихы ахшыҩ ацынхәрас "арӷан" шҭагылаз, уи ҩ-ҳәоу заҵәык рҳәара шалшаз. Урҭ аҳәоуқәа руак "Исычҳараны сыҟазам", акәын, егьи "Шәықәысхуеит" акәын. Убри азыҳәан ауп уи хьызчыдас "Арӷанчик" зихьзырҵаз. Абри "анапхгаҩы" Глупово ақалақь аҟнытәи "иусура" еиҧызҟьаз "арӷан" амеханизм ахьҧхасҭахаз, насгьы аҭыҧантәи асааҭҟаҵаҩ аус аауртә иахьызыҟамҵаз ауп.

Глупово зегь реиҳа акыр аамҭа аус зуаз, насгьы зегь реиҳа "Ихьзырҳәаган" аус зуаз напхгаҩын Бородовкин. Уи ихы ааирҧшит аибашьрақәа рыла. Уи 33 қыҭа нықәццышәаа иблит, абри абзоурала анхацәа рыҟнытә ҩ-мааҭки 50 капеии ашәахтә ылихит.

Ақалақь анапхгаҩцәа рахьтә Миқьелазе ҳәа қырҭуа ҭауадкгьы дыҟазаарын. Уи абаҩданреи, аҳәса рышьҭашәарыцареи ракәзаарын чыда ҟазшьас имаз, иара убри абзоурала Глупово иаланхоз ауаа рхыҧхьазара ҩынтә рыла иазҳазаап.

Егьа убас иҟазаргьы, Глупово анапхгаҩцәа зегьы Угриум-Бурчеев ираҧигеит. Уи "ацәаҳәа иаша" азгәышьра датәнатәны дыҟазаарын, иарбан ҧсҭазааратә цәырҵразаалакь зегь рыҟны аматематикатә еиҿкаара аларҵәара (ахархәара) иҿазишәон. Глупово дшааиз еиҧшҵәҟьа иҟаиҵеит апроеқт. Убри апроеқт аҟны изларбаз ала ақалақь агәҭаны ашҭа ҟаҵатәын, ашҭа аҟнытә радиусла иҟарҵар акәын агеометриа аганахьала иишаз амҩақәа, иарбан ҭызҭыҧзаалак аҟны инхозар акәын ҩыџьа-ҩыџьа аҭаҳмадцәа, ҩыџьа-ҩыџьа зуаҩыбжараҿ инеихьо ауаа, ҩыџьа-ҩыџьа арҧарацәа, нас ҩыџьа-ҩыџьа ахәычқәа. Абри иначыданы ҩныцыҧхьаза дҟалон ҧхьагылаҩык, дҟалар акәын

иара убас цәгьаҳәаҩыкгьы. Аҧсҭазаара еиҿкаахон ар рҵас ала. Ауаа еснагь аусурахь бригада-бригадала еишьҭагылан ицалар акәын, насгьы аус рулар акәын арратә дҵақәа ирықәныҟәаны. Ипроеқт иаҳәоз наигзарц азы Угриум-Бурчеев мызқәак рыҩнуҵҟала ирбгеит "закәанҧҟарак" амазамқәа иргылаз Глупово, аха ҧынгылак даниеит: ақалақь амраҭашәарахьтәи аганахьала аҵара-дырра азиас авсны ицон, насгьы "цәаҳәа-иашан" ицоз ахырхарҭа амамызт уи, ицон илакьы-лакьуа. Угриум-Бурчеев абри азиас хамаҧагьа аҟьамсар ҭажьны иааникыларц далагеит, аха абри ихықәкы анизынамыгза, ирбгаз Глупово ацынхәрас адәышкәаӷьаз иашаҿы ақалақь ҿыц аргылара напы аиркит. Угриум-Бурчеев дипрототипын, аҳәынҭқар иарӷьажәҩан имаз, арратә министр Ааракчеев; уи фанатикцас Урыстәыла арратә "казармақәа" ирыҩнацаланы инирхарц иҭахын, иргылон "арратә қыҭақәа", ӷәӷәала даҧырхаган, икыдицалон аҵара-дырра.

Зызбахә ҳамоу аҩымҭаҿы автор иааирҧшуеит даҿа напхгаҩцәақәак ртипқәагьы. Убарҭ рахьынтә дҵыхәтәантәиин ақалақь аҿыхәа иақәтәаны иалалаз, агимназиақәа зблыз, аҵара-дырратә усбарҭақәа аҧызхыз.

Шьчедрин ихы иаирхәон алитератураҿ асахьаркыратә типизациа аметод ҿыцқәа – афантастика, агипербола, агротеск, ашарж, Езоп ибызшәа. Убри аҟнытә критикцәақәак ашәҟәыҩҩы лахь ирҭон – ахшыҩҵак цқьа игәылуршәом, аҩымҭа аҵакы узеилымкаауа иҟауҵоит ҳәа. Ари ҵаҵӷәы змамыз ҿыҧныҳәан. Асахьаркыратә еизырҳара ихы иархәаны Шьчедрин мыцхәы уаҩ илаҧш иҵашәартә, аҧсы ахаҵаны, иџьышьахәны иааирҧшуан ареалтә ҵабырг аҿаасҭара, иаҳа еилыкка аҧхьаҩ инырыртә иҟаиҵон иара игәҭаки, иидеиеи.

"Сара сҩымҭақәа ҳаҭыр зқәу ауаа зегьы ирцәымӷу ахамакәачреи, абнауаҩреи зныҧшуа ирҿагылоит", – иҳәон ашәҟәыҩҩы исалам шәҟәқәа руакаҿ. – Иаҳҳәап, ҿырҧштәыс даагар ауеит абри аҩыза ауаҩы, афарш иалху (фаршированный) ахы зхагылоу ауаҩы, афарш иалху ахы зхагылоу ауаҩы ҳәа акәзам иаанаго, уи зықьҩык ауаа рлахьынца знапы иаку ақалақь анапхгаҩы ҳәа ауп иаҵанакуа... Ари чҷархәразам, трагедиатә ҭагылазаашьоуп. Ахшыҩдара анапаҵаҟа иҟоу аҧсҭазаара анаасырҧшуаз, сара хықәкыс исымаз агәырӷьаратә гәалаҟара аарҧшра акәмызт, сара усҟан исҭахын аҧхьаҩ изсырҵысырц иашоу ацәаныррақәа". Ажәакала иаҳҳәозар Салтыков-Шьчедрин асатира гәмырҿыӷьгак аҳасабала дахәаҧшуамызт, уи асатира ишьон аполитикатә қәҧара иабџьар цҳафырны. Уи Гоголь икритикатә реализм иацитцеит, ҧхьаҟа игеит, аха "алаӷырз злаз Гоголь иччаҧшь", аасҭа, Мақсим Горки ииашан ишазгәеиҭаз еиҧш, Шьчедрин иччара иаҳа иҵаулан, нас еиҳагьы имчын, иӷәӷәан".

"Қалақьк аҭоурых" аҟны иқәыргылоуп иара убас, ахатәымчреи

ажәлари реизыҟазаашьа апроблема. Ус, азныказ аҩымҭа наҧшыхақә уанагәыдҧшыло, ашәҟәыҩҩы ажәларгьы, анапхгараҿы игылоу ҭауади-аамысҭеи рыгьагьарақәа реиҧш сатирала дрыхцәажәошәа убар ҟалоит. Ажәлар рыхцәажәара аангьы уи лассы-ласс ихы иаирхәоит афантастикеи агротески рметод, мыцхәы еизырҳаны ҳҿаҧхьа ицәыриг-оит Глуповоаа рымдырреи рыҭеслымреи. Убри аҟнытә, алиберал-народниктә критика анхацәа идеализациа рызнауан азы, Шьчедрин аурыс жәлар злаҟам рхараитәуеит, дырхыччоит ҳәа шьақәдырӷә-ӷәар рҭахын. Аха ари аҩыза алкаа аҟаҵара иашамызт. "Сара иб-зиазан издыруеит амассақәа зыҧсоу, аха дара сыриашарц азы, цасҳәа ирзырҳаны рсахьа ҭысхуеит урҭ рыгха-ҧхақәа, рымдырра, нас тәҵас рҽырҭеслымра – иҳәон Салтыков-Шьчедрин.

Ишаабо еиҧш, "Қалақьк аҭоурых" хықәкыс иаман аҳәынҭқар и-Урыстәыла аполитикатә шьақәгылашьа аҿаҧҿра, насгьы убри ашьақәгылашьа (арежим) ажәлар раҿаргылара.

"Рхаҵкы Головлиоваа" ("Господа Головлевы", 1872 – 1880)

Ари арҿиамҭа социал-ҧсихологиатә романуп, аха абригьы хазы-хаз иҟоу асатиратә ҟазшьа змоу аилкаанҵақәа рыла ишьақәгылоуп. Наҧшыхақә уахьынагәыдыҧшыло XIX ашәышықәсазтәи алитератураҿ иалаҵәаны иҟаз аҭаацәаратә хроника, ҭауади-аамысҭеи рынхарҭа-ҭыҧқәа рҭоурых угәаланаршәон, аха асатирик дузза абри атема ааирҧшуан ареволиуциа-демократиатә позициақәа дрықәгыланы.

Ароман аидеиа хада ааркьаҿзаны абас уахцәажәар ауеит: амчымхареи азәы иргәамҵреи ҵаҵӷәыс измоу аҳҭынратә ҭауадцәа рҭаацәара, ҭоурыхла аџьал ааигәахахьеит, уи анызаареи аҭахареи рышҟа ахы хоуп.

Аҩымҭаҿы иаарҧшуп Головлиоваа рабиҧарақәа хҧа рлахьынҵа. Анхаҩытә реформа ҟалаанза урҭ рҭаацәара акыр ибеиан. Уи аҭаа-цәараҿы ароль хада налыгзон амчхара ду змаз, насгьы злеишәа цәгьаз аҧшәмаҧҳәыс Арина Петровна (Петра-иҧҳа). Ари шаҭарада дрызныҟәон лнапаҵаҟа иҟаз атәцәагьы, лхаҵагьы. Еилышшара зқә-ымыз уи ленергиа зегьы аҭаацәара амал азырҳара иазкын, абри ахықәкы анагзаразы иарбан ус ҟьашьызаалак ҵкьыҵкьалшьомызт, лхы иалырхәон кәанызанрада. Арина Петра-иҧҳа "аҭаацәара ахз-ызаара" азбахә лҿыҵакын есымша, аха лара аҭаацәара иашаҵәҟьа лымазамызт. Аҭаацәара дахзызаауеит злоуҳәарызеи амалеизгара аманиа иамҿхакыз ауаҩы лхаҵеи лызӷаби ачаҿаҵаҵәҟьа иахылбаа-уазҭгьы, ачаҿаҵа дара рзы деигзозҭгьы, лхаҵа аҩыжәҩы "аҧша злагара" ҳәа дишьҭазар, лыхшара ракәзар – аҟәынгақәа ҳәа рзыл-

ҳәозар. Арина Петра-иҧҳа шаҟа дбеиахоз аҟара дкаҷбеихон. Лдашь-маҵақәеи, лыҩны аҿаҧарақәеи маллеи фатәылеи иҭәын, арахь лхәыҷқәеи, лыҩнаҭатә маҵуҩцәеи амла иарганы илшьуан.

Урыстәылатәи анхаҩытә реформа ашьҭахь Головльиоваа рҭыз-ҭыҧ хәыҷы-хәыҷла иӷарзахеит. Зықәрахь инеиз Арина лхатә ҭаацәа-раҿы "имцхәу хаҿхеит" (дмыцхәхеит), "лхы лыкәаҽит, лыбӷазара хәеит", лыблақәа рымцабз ҽыцәааит, лныҟәашәа ҧкит".

Головлиоваа аҩбатәи рабиҧара ахаҭарнакцәа – Сҭеҧан, Павел, Порфир еиҳагьы еицәахеит, икаҧсеит. Арҭ аишьцәа реиҳабы Сҭеҧан данхәыҷыз дҟәыбҷан, дназлагоз агәақәкра иман, аха дызхылҵыз длаҧшықәҵан цәымӷс даныҟарҵа, есаашар ихьҳәаара ишаҿыз атәр-атә ҳәатәхаҵара, аҭеслымра дадыршьцылон, ашарамша, амри ҳәа ишьҭан, убри аҟнытә уи иҭаацәараҿгьы, ауниверситет аҿгьы лажә-хырҧа ззыруаз ччархәыс дрыман. Амаҵураҿы еихьзарак иара имо-уит, хылҵшьҭрала иоуз амал ицәеиҧхьыттеит, аҵыхәтәан, дынкы-дыгәгәало, дныгәнысуа дҟьала-ҧалаха данныҟәа ашьҭахь Головльио-воҟа дхынҳәит.

Иҧсхыхгаз аҳратәратә ҭаацәара аҭагылазаашьақәа, аазара бааҧсы, нас ауаҩ иларҟәра, ихьҳәаара дымрины дҟанаҵеит, нас дагьамҭахәхеит аишьцәа ирeиҵбыз Павелгьы. Ашәҟәыҩҩы иажәа-қәа рыла иаҳҳәозар, "уи дқьиазаргьы ҟаларын, аха ихаан азәгьы изы изакәызаалак қьиарак ҟаимҵеит, иҟаларын дҟәыӷазаргьы, аха иҧсҭазаара зегьы ҩнуҵҟала аҟәыӷара зныҧшуаз шьаҿакгьы изеихым-геит." Уигьы амучареи арыжәтә жәреи рыҭлаҩа длаланагалан дла-лаҧсит.

Ароман даперсонаж хадоуп данхәыҷыз хьызшьарас Иудушка – "Иудушка ашьажәҩы" ("Иудушка – кровопивушка") зыхьзырҵаз Порфир. Абри атип ила асатирик сахьаркыратә мчхара ӷәӷәала иааирҧшит Урыстәылатәи ҭауади-аамысҭеи рымахашьахатә, иара убас рдоуҳатә деградациа, афеодал-буржуазиатә классқәа рхаҭар-накцәа рзы иҟазшьарбагаз аҵәгьаршра. Ари атип бааҧс адунеитә литератураҿы иҟоу, иеиҧш-зеиҧшу азәы акала иҵамхо, ҧсра зқәым ахаҿсахьақәа дыруазәкуп.

Порфир-иудушка Головльиов еснагь иҿыҵаку ажәақәоуп "ан-цәа", "азакәан", "аламыс", аха арҭ ажәақәа иара иламысдара, имцҳәара, ицәгьаршра злаиҵәахуа цхыраагзақәоуп. Иудушка аҵә-гьаршреи ачарҳәареи рхаҿрахаҭа аазырҧшуа типуп. Уи ҿааихак ҟамҵакәа дпарпаруеит, уажәы-уажә дматанеиуеит, анцәа диашьап-куеит, ажәа ҭлаҧҟақәа иҳәоит, ажәа гәыбзыӷқәа рхархәарала ауаҩы-тәыҩса игәрагара иҽаҧсеитәырц дашьҭоуп, иара убри ала иҭахуп уи иаҳа џьабаада чарҳәара изиурц, диҭирц. Иудушка зегьы чарҳәара рзиуеит. Чарҳәара рзиуеит: "Иҭаацәагьы, дзыхшазгьы, ихшазгьы,

иашьцәагьы"… Уи данхәыҷыз нахыс ибзиан еиликааит рҭаацәараҿы зегьы знапаҿы иҟаз иан шлакәыз убри аҟнытә цәгьаҳәаралеи, дҳәатәхаҵаҩушәа аеыҟаҵаралеи иан лгәы икит, лыгәрагара иеаҧсеитәит. Иудушка иҟазшьа ашьақәгылара иацхрааит даеа ҭагылазаашьакгьы. Аҭаацәараҿы иоуз аазара ҿааста ашьҭахь Иудушка "ашкол ду" дахысит Петербург, адепартамент ачынуаа рыҩнуҵҟа, уи уаҟа 30 шықәса амаҵ иуан, уаҟа еиҳагьы инарҭбааны, инарҵауланы, ибзианы инапаҿы иааигеит амцҳәареи, алыбз-ҩыбзреи, ачарҳәареи рметод маншәалақәа. Ашьҭахь Иудушка дзыхшаз рмазара импыҵаихалеит, аҧсра дамҭахәитәит иашьа Сҭеҧан. Уаҩ дархәыцыртә иҟоуп абри аҩыза ахҭысгьы: Иудушка игәыларатәи иқыҭаҿ аҧсра иаҿу иашьа Павел дицәнымхошәа иеыҟаҵаны днеиуеит дибарц азы. Арахь иара заманалаҵәҟьа идируеит, чмазаҩбара инеирала иашьа ачымазаҩ Павел иҧсра ширццакуа, ишираaигәо. Ачымазаҩ иҭахуп алаҳәа еиқәаҵәа аиҧш иааины ихатәаз Иудушка наҟ диҧырыгарц, аха аҳәара-чаралагьы, амақарралагьы дизиҧырцом уи. Иудушка иашьа-чымазаҩ дааныжьны дцеит уи иҧсра саатқәак шагыз, имали инхарҭаҭыҧи даҿазә ихьзала ашәҟәы аҭагалара дышзахьымзаз, насгьы уи имазара зегьы иара ишимпыҵаихалоз агәра анига ашьҭахь.

Иудушка дгәымбылџьбароуп ихшара рзынгьы. Уи ихшара – Владимири Петреи ицхыраара анырҭахыз аамҭазы рыцхраара маҧ аҵәикит, иара убри алагьы руахҭа ираaигәеит. Петра аҳәынҭқарра ахазынарҭатә ҧара аниҵәҵа, аррамаҵаураҿы дахьыҟазынтә ақыҭаҿ иаб диҭааит, иҵәҵаз аҧарақәа рцынхәра имырхынҳәыр дышҭаркуаз еиҳәеит, дагьиҳәеит иаб ацхыраара ииҭаразы. Аха, акаҷбеи Иудушка иҧа дицымхраaит. Петра дцо даналага, уи дицәнымхошәа цәала абас диацәажәеит: "О, Петка, Петка! Уқьиам уара! Уаанҿасыр иауааз ҳара ҳаҟны сасра!"

Иудушка ихаҿсахьаҿы даара игәылыршәаны иааҧшит ҭауади-аамысҭеи рыкласс амрира, аҿаасҭара, аилабаара. Иудушка иҭахцәа зегьы чарҳәара рзуны инирҵәеит, иара убри иахҟьаны иаргьы адунеи даҵәтәымхеит, даҟәыҭхахеит, аҧсрада гәыҕырҭа имамкәа, дгыгшәыгхама рҳәо дҟалеит. Уи "Ихы иҭиҳәааyеит афантастикатә дунеи, насгьы дазгәышьуеит иара убри адунеи аҟынгьы азәы диргәамҵыр, деимиҵәар, днасыҧдаитәыр, ишьа ижәыр!" Ароман аҵыхәтәаны дзаҵәха уаҩы диҭахымкәа, ала рзы агәы иқәхаз Иудушка арыжәтәыжәра ҭигеит, насгьы аешьра дазхәыцуа далагеит. Иламыс даҟаҟоит иҵәгьаршрақәа рзы. Ус, асырҳәы анауа, аҧша даас анасуа уахык зны иан лнышәынҭрахь дышцо, длаҳәны дыҧсуеит. Абри атрагедиатә финал ала автор иаҳирдыруеит, Иудушка иҧсымҭаз ишеиликааз иҟаиҵахьаз аҵәгьаршрақәа зда царҭа амамыз атыгә аҟны дышнаргаз, иҧсҭазаара зегьы шҿаасҭаз, ишиашамыз. Иара абри

алагьы Шьчедрин ӷәӷәала даҟәызбоит ауаҩытәыҩса иҧсабара еиҭазкуа, дшарамшаны, дҟазҵо, дзырҿаасҭо афеодал-буржуазиатә система.

Абасала Головлиоваа рыхабиҧаракгьы ҭахоит. Урҭ рхаҿсахьақәа рыла ашәҟәыҩҩы иаҳирбеит ҭауади-аамысҭеи рыкласс доуҳала ишеилаҳәаз, ҭоурыхла руахҭа шызбаз, перспектива шрымамыз. Урҭ ҭамхар ҧсыхәа шамам ҳәааҟәнаҵоит ҭауади-аамысҭеи рсоциалтә система алахьынҵа. Головльиоваа аниуаз абаҩхатәреи агәақәкреи, амчхареи рыгзамызт, аха иеeимыз, изҩыдамыз асоциалтә ситема, ибааҧсыз аазара урҭ арҿаасҭеит, ишарамшан иҟанаҵеит, нас егьҭанархеит.

"Ахыҵакырҭа Монрепо" ("Убежище Монрепо", 1878–1880). "Аҳәааанырцә" ("За рубежом", 1880-1881) уҳәа убас егьырҭгьы.

Салтыков-Шьчедрин ҭауади-аамысҭеи рдеградациа аарҧшра мацараҿгьы даанымҿасит, урҭ зыҧсахыз абуржуазиатә класс аизҳазыҕьара, нас аекспулататортә ҧсабарагьы ҳирбеит. Хынҩеижәижәабатәи ашықәсқәа аҧхьатәи азыбжазы ашәҟәыҩҩы иаҧиҵаз "Абзиазыгәҭаку аҵәажәарақәа" ("Благонамеренные речи") зыхьзу аилкаанҵақәа рцикл аҟны еилыкка иааирҧшит акапитализациа апроцесс иахҟьаны иҵәырҵыз амҵарсыҩцәа ҿыцқәа. Урҭ асатирик ду "агәамсиҭ" ("чумазый") ҳәа зеиҧш хьзыс ирхиҵеит. Уи ҟаимаҭла иааирҧшуеит акапитал раҧхьазатәи аизгара "афырхаҵәа" – ахәаахәҭцәа, акулакцәа, нас аусеиҿкааҩ гәамсиҭцәа, урҭ шбеиахо, шаҟа ламысдарала анхацәа еимырҵәо, ишырҕәыхуа аҧсабаратә малқәа. Абри аганахьала ахатә ҷыдара амоуп аусеиҿкааҩ Дерунов (Аҵәахыхҩы-иҧа) "иусура".

Ҭауади-аамысҭеи "реилабаара", насгьы "агәамсиҭ" кулак ииааира бзиазан иҵәыригоит ашәҟәыҩҩы "Ахыҵакырҭа Монрепо" аҟны. Иара ианиаамҭаз ари аилкаанҵақәа реизга ашәҟәы дазҿлымҳахеит Карл Маркс. Акулак Разуваев (Аимашьхҩы) аҭауад муча дкыдцаланы, уи идгьылқәа, иҭызҭыҧ инапаҿы иааигоит. Аҩымҭаҿ изыргоуп ҩ-екcплуататортә класск реиқәҧара, хацәнмырха реиҿагылара: иларҟәу асоциалтә гәыҧқәа ирылҵыз абуржуазиа иаҿагылан ақәҧараҿы ҭауади-аамысҭеи рыкласс аҵахоит, иҧыххааса иқәҵахоит. Акапитализм аҿиареи, аизҳазыҕьареи рыҟны М. Салтыков-Шьчедрин ихырҳагамыз аҵәырҵра мацара акәын иибоз, уи ихшыҩ зазцомызт, акапитализм, иара ахаҭа зжышаз, иқәызхышаз акласс-апролетарцәа рыкласс шахылҵуаз.

Ашәҟәыҩҩы аурыс буржуазиа мацара ақәызбараҿ дааныҿасуамызт, уи акритика азиуан Аҳәаанырцәтәи абуржуазиагьы. Абри аганахь ала уаҩ дызлазҿлымҳахаша рацәоуп "Аҳәаанырцә" зыхьзу аҩымҭа. Араҟа иҵәыргоуп Шьчедрин Аҳәаанырцәтәи иныҟәарақәа раантәи иҵәаныррақәа. Ари ҟалеит Прусиатәи аибашьра анынҵәа,

Парижтәи акоммуна анаҵаха ашьҭахь. Убасҟан ауп Германтәылан арратә режим анышьақәгыла, Францызтәылан ареакциатә буржуазиа аҳра ауа ианалага. Ашәҟәыҩҩы игәы ихьуа иҩуеит, Германтәылан, абри адунеи ауаатәыҩса ашәҟәыҩҩцәа хазынақәа, акомпозиторцәа (ашәаԥҵаҩцәа), афилософцәа ҟаиматҟәа рызҭаз атәылаҿы, уажәы зыхшыҩ хәашьу афицарцәа шьагьуа иқәуп, Францызтәыла атәы ҳҳәозар, анкьа зны аҵьа иаҵагылаз амассақәа ирыдгылан афеодализм цҟьашәҟьа иқәызҵаз абуржуазиа, уажәы убарҭ амассақәа рахь аҵәымҭреи, ашәареи аанарԥшуеит. Ҳаамҭазтәи афранцыз буржуа имазам афырхаҵара алшара, иара убас – аидеалқәа, – иҩуеит М. Салтыков-Шьчедрин. "Аиқәа зшьоу аҷкәын", "Аиқәа зшьам аҷкәыни" рыбжьара иҟалаз акомикатә еимакы-еиҿакы аҟны ашәҟәыҩҩы еиҿирԥшит афеодалтә Урыстәылеи абуржуазиатә Европеи, нас аԥхьаҩ абарҭ аҩтәылакгьы рыҟны аҳра зуа арежимқәа аурыс нхацәеи Европатәи апролетариати рзы зынзаск дкылашьа шамам азхаҵара аҟынза днеигоит.

Алакәқәа

Иԥсҭазаара аҵыхәтәантәи ашықәсқәа раан М. Салтыков-Шьчедрин еиҳарак лакәқәан иҩуаз. Ари зыхҟьоз ԥшьыноеижәатәи ашықәсқәа рылагамҭа инаркны, Алеқсандр аҩбатәи иеихсра аҭакс, аҳәынҭқар и-Урыстәыла арепрессиа бааԥсқәа рыҟаҵара иахьалагаз акәын. 1884 шықәсазы ажурнал "Отечественные записки" адыркит. Ишдыру еиԥш, Салтыков-Шьчедрин ари ажурнал 16 шықәса напхгара азиуан – зны Некрасов дицредакторын, ашьҭахь дредактор хадан. Шьчедрин изы даара ихьанҭан ажурнал ахьицәызыз, аха уи уеизгьы ақәԥара дшаҿыц даҿын, аха ақәԥаразы даҿа бџьар ҿыцк иԥшааит, уи иаҳа ихтымыз, ирмаҷзан ашәҟәыҩҩы иитахыз злеиҳәоз алакә аформа акын. Џабыргуп М. Салтыков-Шьчедрин алакә аформа заагьы ихы иаирхәон, 1869 шықәсазы х-лакәк икьыԥхьхьан, аха усҟан уи ирҿиамҭаҿы ари ажанр хадара ауамызт, уажәы, 80-тәи ашықәсқәа раан алакә асатирик ирҿиамҭаҿы аҭыԥ хада ааннакылоит, иагьаԥиҵоит 30-рҟынза алакә ҟаиматҟәа.

Асатирик ду илакәқәа ажәамаанақәа изларeиԥшқәоу ыҟоуп, урҭ бжеиҳан ирперсонажцәоу аԥстәқәа, аԥсаатәқәа, аԥсызқәа рхымҩаԥгашьақәа аллегориа ҳасабла ауаа реизыҟазаашьақәа роуп иаадырԥшуа.

Ашәҟәыҩҩы илакәқәа рҟынгьы исатиратә еилкааҵақәеи ироманқәеи рыҟны аиԥш дрықәызбоит, рыгха-ԥхақәа џәылихуеит ареакционерцәеи алибералцәеи. Ари ахшыҩҵак зырцабыргуа ҩымҭақәоуп ароман "Қалақьк аҭоурыхи" алакә "Амшә аибашьҩы инапхгарҭаҿы" ("Медведь на воеводстве"). Арҭ аҩымҭақәа аидеиатә тематикатә еимадара рымоуп. Араҟа зызбахә ҳҳәаз алакә аҟны иаарԥшуп амшә Топтыгин "аҩныҵҟатәи аҕа" ишиҿагылаз. Уи уахынланы атипографиа иҩналеит, акьыԥхьгақәа ԥнаҽеит, ашрифтқәа еиԥхьнарттеит, ауаҩытәыҩса ихшыҩ иахылҵыз аҩымҭақәа аҟьамсарҭра иҭанажьит". Ари аҳҭыс азбахә Топтыгин Аҩбатәи ианаҳа, анапхгарҭаҿы уаҳа шәҟәҭыжьырҭа шыҟамыз анеилнакаа, абас еиԥш азҵаара ҟанаҵеит: "Амца зыцрасҵаша университет, ма академиа ыҟазами мшәан"? Аха арҭ аҵыхәтәан зызбахә ҳҳәақәазгьы аныҟамла, уи ашьапԥаҟьа ажәлар рцәа рыхнахырц иақәнакит, аха анхацәа ианаамҭаз аԥсҭазаара иалырхит иара ахаҭа.

"Хынкылара змам анапхгаҩы изы алакә" ("Сказка о ретивом начальнике") зыхьзу аҩымҭаҿы даарԥшуп даара зхы зымакәачроу, ибзамыҟәу анапхгаҩы. Уи хацәнымырха дызҿыз "аусура" лҵшәас иамоу "афатәқәа ахьҵырихыз, ахәышәтәырҭатә, нас аҵара-дырратә усбарҭақәа ықәыццышәааны, убарҭ рыццышә аԥша иахьеиҭаз ауп".

Шьчедрин илакә хазына "Адоумыжьха" ("Богатырь") атәы ҳҳәозар Асовет Мчра анышьақәгыла ашьҭахь ауп ианкьыԥхьха. Адоумыжьха ҳәа ашәҟәыҩҩы дзышьҭоу (Урыстәылатәи амонархьизм ауп), зқьы шықәса иҭахәхәа ицәан, атәыла згәынқьуаз, изықьызқьызуаз зынзаскгьы хьаас иамазамызт. Ажәлар қәԥарц азы адруҳәа ршьапы ианықәгыла, зқьы шықәсатәи аҵәара ашьҭахь адоумыжьха зынзаск ишеилабааз зегьы ирбеит.

80-тәи ашықәсқәа раан алибералцәеи, абуржуазиатә интеллигентцәеи, аобивательцәеи алакәқәа маҷымкәан ирзикит М. Салтыков-Шьчедрин. Урҭ егьарааны урзызырҩыргьы "ахақәиҭреи", "ауаажәларратә мышхәыбзазара" аҟаҵареи рзы цәажәаран изҿыз, арахь цқьа урышьклаԥшыр аҳра зуаз ареакциатә режим акәын зымаҵ руаз. Абас иҟоу типуп "Алиберал" зыхьзу алакә аперсонаж: "Тәылак аҟны" дынхон-дынҵуан либералк, – иҩуеит ашәҟәыҩҩы. – Уи ахақәиҭреи, зинла аиҟарареи ридеиақәа рылаирҵәон ауаа, аха урҭ аԥсҭазаараҿ рынагзаразы "ҳалшарақәа ҳаҿрылаҳагзароуп" иҳәон. "Хыхьынтәи" ("акры здыруаз ауаа") ари авариант анрыдрымкыла, алиберал дзыҳәахьаз аҵкыс еиҵаны акәзаргьы игәыхәтәы нарыгзарц даҳәеит, аха убриазынгьы мап ицәыркын "иҟаз агәымхара иеанирааларц" иабжьыргеит. "Ицон амшқәа, – иҩуеит Шьчедрин, – убарҭ ирыцны ицон иҟаз агәымхара анышәара аусгьы. Зызбахә ҳәаз аидеиалқәа уажәы егьыргәалашәомызт". Абас дрықәзбон ашәҟәыҩҩы 80-тәи ашықәсқәа раантәи аурыс либералтә интеллигенциа ахаҭарнакцәа. Урҭ руаажәларратә усура напы адыркуан "ҳалшарақәа ҳаҿрылаҳагзароуп" зҳәоз алозунгқәа рыла, нас русура хдыркәшон агәымхареи ахатәымчреи рнышәарала.

"Карас – аидеалист" зыхьзу алакә аҟны асатирик дырхыччоит даҽа либералтә интеллигентцәаҟәак, урҭ рмучара баша акгьы иаҧсам барбаррала ихырҩоит (ирҵәахуеит). Аҧсыз ссаҟәа зҿаҟәашәаны изфоз аҧсызжәла мҵарсыҩ ду аидеалист Карас лассы-лассы атеориатә ҟазшьа змаз аимак-еиҿаккәа еиҿнакаалон аҧсыз ҧсыцәгьа ду агәшаҭара амҩа иқәнаҵарц азы. Аҧсыз мҵарсыҩ ҧсыцәгьа аидеалист – Карас абарбарра агәы анҧнаҵәа, аҟаҧыҳәа инамҵасын илбаанадоит.

"Агәымшәара" аазырҧшыз Карас аҽеиҧшымтәыкәа, даҽа ҟазшьа бааҧсык аман "Аҟәыҕа пескар". Уи аҧсыз дуқәа ирыцәшәаны аҧслымзраҿы ҭыҩра хәыҷык ҭнажааауеит, нас убраҟа инҭатәаны аҽаҵәахуеит, убраҟа ишәаҧы-рҳаҧуа ишҭатәоу аҧсҭазаара зегьы ниакәкәа иҵоит. Абри аҩыза абзамыҟәра ауп апескар "ҟәыҕарас" иамоу. Ари алакә аҟны шаҭарада акритика азууп амешьчан-обивательтә уаажәларра ашәаргәындара.

М. Салтыков-Шьчедрин илакәқәа рыҟны акры зҵазкуа аҭыҧ аанкылоит ҭауади-аамысҭеи анхацәеи реизыҟазаашьа аазырҧшуа асоциалтә тематика. Ашәҟәыҩҩы сахьаркыратә мчхара ҕәҕәала изыригоит хацәнымырха еиҿагылоу абарҭ антагонисттә классқәа аҩба рхаҭарнакцәа. 1869 шықәсазы асатирик икьыҧхьит **"Нхаҩык ҩыџьа аинралцәа акрышырҿеицаз азы ажәабжьоу"** ("Повесть о том, как один мужик двух генералов прокормил"). Ари аҩымҭаҿы аинралцәа аексплуататортә классқәа рымдырреи рпаразитизми рныҧшуеит. Урҭ еснагь ажәлар рџьабаала рыҧсы ҭан, зегь мазеины ироуан, убри азыҳәан ауп, урҭ уаҩ дахьнымхоз адгьылбжьахаҿы иаҧнанага, рхы зланыҟәыргара рзымдыруа изықәхаз. Насыҧс иҟалаз, уаҟа урҭ дрықәшәеит, амца дақәуҵар дбылуам ззырҳәо зеиҿырцаа бзиаз анхаҩы, уи амла иаганы иҧсраны иҟаз аинралцәа еиқәирхеит. Дара аинралцәа ракәзар, еиқәзырхаз анхаҩы инапы ала иршаз ашахала дҧахны дҿарҳәан аазаб ихыргеит. Араҟа анхаҩ ихаҿрала ашәҟәыҩҩы ҳара даҳирбоит зеиҿырцаа бзиоу, аенергиа ҕәҕәа змоу, аха зсоциалтә хдырра лаҟәу анхаҩы.

"Аҭауад бнеик" ("Дикий помещик") ахьзуп Шьчедрин илакәқәа руак. Араҟа асатирик излааирҧшуала знапаҵаҟа иҟаз анхацәа зҧырҵыз аҭауад зынза дыбнауаҩхеит, "ихы инаркны ишьапқәа рҟынза ахәы иқәлеит, иҧынҵа аҧссара ихашҭит, бжеиҳан дкаҳа-бҕало акәын дышныҟәоз, нас егьџьеишьон – заа схаҿы ишҧамаааии абасала аныҟәара иаҳа уаҩ идикылартә ишыҟаз, егьшыманшәалаз. Уи ауаарашәа аҵәажәарагьы ихашҭит, насгьы иалкаау, иҷыдоу еибашьратә ҿыҭышьак шьҭикааит – ашәышәреи, аҟрым-ҿрымреи, ашәареи иреиҧшны.

Ҷыдала иалкааны изыхцәажәатәу лакәуп "Аҽы" ("Коняга") зыхьзу

аҩымҭа. Аарла зҵәеи-зыбаҩи еикәыршоу, аусура хьанҭа еиҵнаххьоу аҽабаа мчыда анхацәа рхаҭара иагиперболатә символуп (шьаноуп). Аҽабаа арыцҳареи аџьамыҕәа зцу аусуреи анҵәамҭа убарҭазам. Аусуроуп уи аҟазаара ҵакыс иамоу". Уи аџьалыҵ атәы ҳҳәозар, даҽа шьоукы иргоит, аха абас чҳашьа змам аҭагылазаашьа иахьа ишамоугьы, аҧхьаҟатәи аҧеиҧш бзиа иақәгәыҕыртә иҟоуп.

Ашәҟәыҩҩы џьара абас иҳәоит:

..."Шәышықәсала ишьаҳиҭханы иҟоуп згәыжәла цәгьоу имҵысуа улаҧшҳәаа зхьымзо адәқәа. Урҭ ирытҟәаз лакәтә мчык рҷаҧшьошәа ауп ишыҟоу. Изылшарыдашь убри итҟәаны иҟоу амч ахы ақәитҭәра. Изылшарыда уи алашарахь акылгара? Ҧсы зхоу рахьтә убри аус анагзара рлахьынҵан анхаҩи, аҽи".

1887 шықәсазы М. Салтыков-Шьчедрин илакәқәа хаз шәҟәны иҭижьырц иақәикит. Аха ацензура уи игәҭакы инанамыргзеит. Убасҟан Шьчедрин илакәқәа рзы ацензор Лебедев абас иҩуан: "Салтыков алакәқәа ҳәа дзышьҭоу, зынзаск рыхьыз иақәнагазам. Уи илакәқәа ҳара ҳуаажәларратәи ҳполитикатәи шьақәгылашьа иаҿагыло сатироуп, насгьы дааразa иџьбароу сатироуп".

М. Салтыков-Шьчедрин анырра ҕәҕәа ҟаиҵеит аурыс литература, нас амилаҭ хақәиҭратә ҵысра реизҳазыҕьараҿы, акры зҵазкуа аҭыҧ ҷыда ааникылеит адунеитә литература аклассикцәа рыҩнуҵҟа. Асатирик дузза ахәшьара ҳаракы ирҭон Маркси, Енгельси, Ленини.

М. Салтыков-Шьчедрин имонументалтә сатира аҧсуа уаажәларра рылаҧшгьы иҵашәеит. Еицырдыруа аҧсуа уаажәларратә усзуҩ, аҵарауаҩ, ашәҟәыҩҩы, аиҭагаҩ Миха Ҭемыр-иҧа Бҕажәба аҧсшәахь еиҭеигеит, хаз шәҟәынгьы иҭыҵит М. Салтыков-Шьчедрин ироман "Қалақьк аҭоурых".

М. Салтыков-Шьчедрин иҩымҭа **"Нхаҩык ҩыџьа аинралцәа акрышырҿеицаз азы ажәабжьоу"** атәы ҳҳәозар, уи аҧсшәахь еиҭаганы аҧсуа бжьаратә школ аабатәи акласс иазку "Аҧсуа литература ахрестоматиа" иагәылаиҵеит арҵаҩы Шь. Инаҧшьба.

ДОСТОЕВСКИ
Фиодор Михаил-иҧа
(1821–1881)

Иуадаҩуп, аиҿагыларақәа аныҧшуеит Достоевски ирҿиамҭа. Ганкахьала уихәаҧшуазар уи идуззоу гуманиступ, игениалтәу шәҟәыҩҩ-реалиступ, зхыҧхьазара рацәоу иажәабжьқәеи ироманқәеи рыҟны сахьаркыратә мчы ӷәӷәала иааирҧшит 1840–1870-тәи ашықәсқәа раантәи Урыстәыла аҧсҭазааратә ҵабырг, акритика рзиуит ҭауадиаамысҭеи абуржуазиеи руаажәларра ианыҧшуаз агха-ҧхақәа, дрыхзызаауа, ирыцҳашьауа рсахьа ҭихит аӷарра бааҧс иампыҵашәаз ихьҳәоу, зцәа ҧеу ауаа рӷәаҟҵәкаракәа, рхәыцрақәа, рцәалашәарақәа", даҽа ганкахьала, Достоевски иаахтны мап ацәикуан, асоциалтә залымдара ақәхра, иҧыххааса ақәҵаразы ареволиуциатә қәҧара, иҵәылихуан, акритика рзиуан ареволиуционер-демократцәа, ауаа ирылаирҵәон ихырҳагамыз арелигиатә идеиақәа, еиуеиҧшымыз асоциалтә классқәа ирабжьигон аинышәара, аинаалара, ақьырсиантә ҭеслымра, ақәымҷра аҿаҧхьа ахыларҟәра, аҽышьаҽра. Ганкахьала ашәҟәыҩҩы иҭахын "ауаҩы иҟны ауаҩытә хаҿсахьа ашьақәыргылара", дазхьуан анасыҧ зцу аамҭа ааира; даҽа ганкахьала убас еиҧш аамҭа аҟаҵаразы ақәҧара ареволиуциатә мҩа ианыз зегьы шаҭарада дырҿагылон. Абас еиҧш иҟаз аиҿагыларақәа ирыхҟьон Достоевски ирҿиамҭа аидеологиатә қәҧарақәа раан апрогрессивтә, иара убас ареақциатә мчқәа акырынтә рхы изадырхәоз, иахьагьы акырынтә рхы изадырхәо. Ф. М. Достоевски дпрозаикын, джурналистын, дпублицистын.

Ашәҟәыҩҩы иҧсҭазаареи ирҿиамҭеи аҧхьатәи апериод. "Ауаа рыцҳақәа" ("Ауаа ӷарқәа", "Бедные люди")

Фиодор Михаил-иҧа Достоевски диит ҿатә стильла жьҭаарамза 30, жәытә стильла абҵара 11, 1821 шықәсазы Москва. Иҧсҭазаара далҵит ҿатә стильла ажьырныҳәамза 28, жәытә стильла жәабранмза 9, 1881 шықәсазы Петербург. Диит ахәыҷы рацәа змаз, аӷарцәа рзы еиҿкааз Москватәи Мариинтәи ахәышәтәырҭа аштаб-ҳақьым иҭаацәараҿы. Иаб – даамысҭан, мыцхәы дымҽыӷын, дзажәын, дкаҷбеин, насгьы алкоголизм аформа бааҧс змаз чмазаҩын. Иан – москватәи ажәытә хәаахәҭцәа дрыжәлантәын (дреиуан). Аҵара бзиа лыман, дыҧхәыс қьиан. Фиодор Достоевски иаб даара ихы аҵьабаа арбаны ауп аамысҭара шиауз, насгьы 1831 шықәсазы Тулатәи агуберниаҿы дгьыл хәыҷык ааихәеит. Заҧхьаҟа ишәҟәыҩҩхашаз Фиодор раҧхьатәи ижәаф шықәса ахәышәтәырҭаҿтәи иаҩцамыз аказен ҭыҧ аҟны ихигеит. Даара ихьанҭаз аматериалтә, иара убас аморалтә ҭагылазаашьақәа рҿы иқәшәеит аҧсҭазаара. Еӷьа убас иҟазаргьы иаб илиршеит иҧацәа Москва ақалақь аҟнытәи иреиӷьзаз Л. И. Чермак ихатә пансион аҟны аҵара бзиа роуртә аусқәа реиҿкаара. Аҷкәынцәа рлитературатә интересқәа заа реаадырҧшит. В. Скотти, А. Радклифи рныррала, Фиодор "венециатәи аҧсҭазаара иаххәааны ароманқәа иҩуан"; иҿыцзаз аҳәаанырцәтәи алитература днардыруан иҧацәа рзы аб илиҩаауаз ажурнал "Аҧхьаразы абиблиотека" ("Библиотека для чтения"). Аҷкәынцәа рыҧхьон О. де Бальзак, Ж. Жанен, Ф. Шиллер, Ж. Санд, Е. Т. А. Гофман уҳәа убас азәырҩы рырҿиамҭақәа. Аурыс шәҟәыҩҩцәа рахьтә аҭаацәараҿы бзиа ирбон Н. М. Карамзин, В. А. Жуковски, А. С. Пушкин. Достоевски изҳауан адинхаҵаратә шәҟәы "Евангелие" дышқәыҧшзаз аҧхьара дахьаладыргаз аурыс ҭаацәараҿы.

Заҧхьаҟа ишәҟәыҩҩхашаз Фиодор дааразa анырра ӷәӷәа ирҭеит ҩ-хҭыск: 1837 шықәсазы дызҿыгәҳәаауа бзиа иибоз иан аимҳәаду (ачахотка) дагеит, 1839 шықәсазы иаб дҭахеит. Официалтә версиала ихшыҩ ашьа алаҭәеит ("аппоплексический удар"). Иаҳа ииашоу версиоуп аҩбатәи. Уи излаҳәо ала, Тулатәи агуберниаҿы ашәҟәыҩҩы иаб имаз ақыҭақәа Даровоеи, Черемошиеи рыҟны, зычҳара хыҵыз анхацәа дыршьит имҽыӷыз, амаҷаз ауаа зыргәамҵуаз аамысҭа. 18 шықәса нагзамкәа изхыҵуаз Достоевски деиҭымхеит. Иаб иҧсзы аниаҳа ауаҩ қәыҧш ишьара дықәнаҟьеит, далаҧсит, аҵыхәтәан уи изнарҵасит агыртә захьзу ачымазара – аепилепсиа. Ари ачымазара бааҧсы хылҵшьҭрала дазыҟаҵан, иабгьы иман.

Убри аамҭазы Фиодор Достоевскии, иашьеиҳаб Михаили Петербургтәи Арра-нџьныррратә ҵареиурҭаҿы аҵара рҵон. Еибацәахаз аҷкәынцәа аҵарагьы рҵар акәын, рашьцәеи раҳәшьцәеи аиҵбацәагьы ирхылаҧшлар акәхеит, арыцҳареи аӷарреи ианиеит, акырынтә чаҿаҵак иазхьыртә аамҭа рзыҟалеит.

Анџьныртә ҵареиурҭаҿы ауп Ф. Достоевски ихатә ҩымҭақәа раҧҵара дахьалагаз. Уаҟа уи иҩит аромантикатә драмақәа "Мариа Стиуарт", "Борис Годунов". Арҭ аҩымҭақәа ҳара ҳҟынза изымаазеит.

1843 шықәсазы, иҵара анынаигза ашьҭахь Ф. Достоевски анџьныртә департамент аҟны ҵәаӷәасҭаҟаҵаҩыс аусура даладыргеит. Ари уаҩ илаҧш иҵамшәоз, ауалафахәы маҷны изцыз амаҵура игәы изақәкуамызт алитература ихыхны иамаз аҷкәын. Убри аҟнытә, 1844 шықәсазы Достоевски имаҵура шьҭеиҵан, иаамҭа зегьы арҿиаратә усура иақәирзларц избит. Иара убри ашықәсан Достоевски Бальзак иромақәа руак ("Евгениа Гранде") еиҭеигеит иагьикьыҧхьит, аха уи ақәҿиара иашаҵәкьа аниоу ихатәы оригиналтә роман "Ауаа рыцҳақәа" ("Бедные люди") аниҩы, иагьаникьыҧхь ашьҭахь ауп. Ари аҩымҭа

Достоевски 1845 шықәсазы иҩны Некрасов иирбеит. Некрасов автор қәыҧш иҟны "Гоголь ҿыц" дибеит, убри аҟнытә ароман анапылаҩыра екземплиар Белински ииҭеит. Акритик дуӷьы ароман игәаҧхеит, иаразнак автор диниеит, акыраамҭагьы гәаартыла диацәажәеит. Абри аиҧылара "наунагза еиҭанакит" Достоевски иҧсҭазаара. "Ари зегь реиҳа агәахәара сызҭаз минуҭын сара сыҧсҭазаараҿы" ҳәа игәалаиршәон ашәҟәыҩҩы акыр жәа-шықәса рышьҭахь.

Ароман "Ауаа рыцҳақәа" кьыҧхьын 1846 шықәсазы "Петербургтәи аизга" ("Петербургский сборник") ҳәа хыс иаҭаны Некрасов иҭижьыз "анатуралтә школ" иаҵанакуаз авторцәа рҩымҭақәа реизгаҿы. Автор қәыҧш иҩымҭаҿы зегьы ирбеит Пушкини Гоголи ргуманисттә традициақәа ибзиазаны реизырҳара, реихаҳара, "ауаа хәыҷқәа" рышҟа абзиабара дузза, ргәазыҳәаракәа рыцеиҩшара.

Машәыршақә имҳәазеит Достоевски "Анатуралтә школ" иаҵанакуаз ашәҟәыҩҩцәа рзы "Ҳара зегьы Гоголь "Ишнел" ҳахылҵит" ҳәа. Акритикаҿы изныкымкәа ишазгәарҭахьоу ала, "Ауаа рыцҳақәа" афырхаҵа хада Макар Девушкин даара акырқәа рыла Гоголь иперсонаж Акаки Башмачкин дугәалаиршәоит: уигьы Петербургтәи адепартаментқәа руак аҟны қьаад хҩылааҩыс аус иуеит, даара дӷаруп, иргәамҵу уаҩуп. Аха урҭ шеиҧшу еиҧш, излеиҧшымгьы раҵәоуп.

Акаки Башмачкин атәыла аҳәынҭқарратә аппарат доуҳала дацҟьеит, ихшыҩ арцагәит, имариазоу хҩылааҩ машьынан дҟанаҵеит. Уи ицәаныррақәеи ихәыцрақәеи зынзаҵәык иҿыхеит – ашнел ҿыц андирзахуаз. Башмачкин иҧсҭазаара ҧшшәыдаҿы ашнел аҧсахра акры зҵазкуа цәырҵрахеит. Гоголь иперсонаж хлаҳәада итәы ҳҳәозар, адоуҳатә ҧсҭазаара имазам, автор уи исахьа ҭихуеит адәахьала, наҧшыхақә. Ароман "Ауаа рыцҳақәа" аперсонажцәа ракәзар, ибеиоу аҩнуҵҟатә дунеи рымоуп, иаарҧшуп, изыргоуп "ҩнуҵҟала". Иара аеҧистолиартә форма, абри аҩымҭаҿы Достоевски ихы иаирхәаз, аҧхьаҩ алшара инаҭоит афырхацәа рдоуҳа аҵаулара дҭаҧшырц азы, рыҩнуҵҟатәи рдунеи еиликаарц азы.

Ароман шьақәгылоуп аперсонаж хадацәа – Макар Девушкини Варвара (Варинка) Добросиоловаи ирыбжьысуа асалам шәыҟәқәа рыла. Урҭ еигәылацәаны инхоит, рысалам шәыҟәқәа рыҟны гәаартыла рхатә хәыцрақәеи рцәалашәаракәеи деилибаркааует, рыҧсҭазаара хьанҭа иахцәажәоит Макар Девушкин зықәрахь инеихьоу уаҩызаҵәуп. Адепартамент аҟны уамак зҵазымкуаз амаҵураҿы акыраамҭатәи иусуреи, аиҳабацәа ахьиқәҳәҳәози, аусзуҩцәа хыччарыла иахьизныҟәози, нас иӷарреи, уи зынза даршәеит, дагьыланарҟәит. Девушкин азәгьы уаҩыс дишьазом, уи зегьы иҟам-иным азәы иакәны дрыҧхьазоит, цахажәк еиҧш, зыхшыҩ ҭыкәкәаахьоу азәы иакәны дрыҧхьазоит, дара ргәанала уи азәы диҭахзам, азәгьы изы дхәарҭазам. Ари агәра игеит иаргьы, насгьы ихы аҳаҭыр абара ицәызит. "Аха абар, шәаацәырҵит шәара, – абас лзиҩуеит иара Варинка, – нас сара сыҧсҭазаара лашьцәа зегьы шәырлашеит: нас убасҟан еилыскааит, азәгьы сышиеиҵамыз, насгьы гәыла, хшыҩла саргьы сышуаҩу".

Варинка лыбзиабара Девушкин амҵәыжәҩақәа инаҭеит, ихаҭа ихы агәрагара, нас аҳаҭырқәҵара изархынҳәит. Уи раҧхьаза акәны дуаҩыҵәҟьаны ихы агәра игеит, ихеиҵеит, иаргьы ихәарҭоу уаҩны дшыҟоу, насгьы Варинка леиҧш иҟоу ауаҩы цқьа лзы.

Добросиолова зынза дқәыҧшуп, аха аҧсҭазаараҿы ашаҩынҵәаракәа акры ргьама лбахьеит, заа деиҭымхеит, бзиа илбоз ауаҩы дылцәызит, ламыс змамыз аҭауад Быков ахьымзӷ лиргеит, днасыҧдаитәит. Абас гәыӷырҭа змамыз, ахьымзӷ зыргаз ауаҩы лыгәцаракреи, бзиа лбареи рыла иҕәӷәаны иааҧшит Макар Девушкин игуманизм, идоуҳа, иҧсы рыҧшзара. Уи аҵыхәтәантәи иҿаҵахәгьы мап аҵәикуеит Варинка ашәҭқәа, ма ахарҧ лзааихәарц азы. Абзиабареи, азәи-азәи реихзызаареи аҩыцьагьы рыҧсҭазаара аинтерес аҵанаҵеит аҵакы анаҭеит. Хаҭа-хаҭала арҭ аҩыцьагьы насыҧ рыманы рхы рыҧхьазон, дасу ихатә ҩыза дахьиоуз азы. Аха ари анасыҧ даара аамҭа кьаҿ иҭагзан, аҧсынҵры кьаҿхеит. Варинка ахьымзӷ лзыргаз аҭауад Быков хатә ҧҳәысс диццар акәхеит, убри ала илцәызхьаз лыхьз лырхынҳәыр лҭахуп: лҭаацәара ҿыц аҟны дшыларҟәхо, аҵьаҳаным ҧсҭазаара шылзыҧшу бзиаҵәҟьан ишылдыруагьы. Девушкин иакәзар еиҳагьы игәнигоит ари аҩыза алахьынҵа, уи ицәызуеит игәыӷырҭа заҵә, насгьы дырҩегьых аҧсҭазаараҿ даанхахуеит дзаҵәны. Достоевски, ауаҩытәыҩса игәы амазақәа ирыҧшәмоу ҧсихологк иаҳасабала, нас исахьарку ажәа азҟаза дук иаҳасабала ибзиазан изыригеит ҩыџьа ауаа хәыҷқәа рцәанырра дуқәа, насгьы иҧшзоу трагедиала иҭәу урҭ рыбзиабара.

Девушкин Акаки Башмачкин дызлаиеиҧшым "гәыла" маҵара акәзам, уи Гоголь иперсонаж иаҵкыс "хылагьы" – аҧсҭазаара аҵклаҧшралагьы ҟәыӷарыла ахәыцра алшаралагьы диеиҧшзам. Макар Девушкин гәцаракрыла дрыҧхьоит Пушкин иҩымҭа "Астанциа ахылаҧшыҩи", Гоголь иаҧҵамҭа "Ашнели", урҭ иара Варинка изаалҭиит. Уи даараза илахь еиқәырҵеит, убарҭ ажәабжьқәа рперсонажцәа ртрагедиатә лахьынҵақәа, насгьы инарҭбааны дрыхцәажәоит дара. Девушкин ибоит аҧсҭазаараҿ аҳра зуа асоциалтә залымдара, насгьы абас еиҧш иҟоу азҵаара "шәарҭагьы" ықәиргылоит:

"Варинка, абас бнасыҧданы бҟазҵазеи? ауаҩ бзиа еснагь насыҧдароуп дызҿагылоу, изыҟалои абас, шьоукых анасыҧ ахала ирызнеиуеитеи. Издыруеит, издыр, ари… зых иақәиҭу хшыҩҵакуп…" Агәыӷра змам, насгьы аҩ иҵацалоу ачынуаҩ ихаҭа дшәоит, игәы

ҭҟьоит абас еиҧш иҟоу "зхы иақәиҭу ахшыҩҵаккқәа" ихаҿы иахьааиуа, изеилкаауам, рыцҳа, "абас зыҟало", амала изхартә аҟара ихшыҩ азцоит аҭауад Быкови, уи иеиҧшқәоуи, "аҧҳәызба еиҭым ахьымзҕ лыргара акашәа изымҧхьазо, урҭ здоуҳа лаҟәу шьоукы роуп, урҭ уаазам. Девушкин агәалаҟара бзиа иманы дцәажәоит, пату зқәу усурала ичаҿаҵа ахьааирыхуа, иаргьы ихәарҭоу уаҩны абри адунеи дахьықәу, избанзар, зегьы ашәҟәыҩра иалагар, нас ихызҩылаауада?" Макар еилкааны имоуп иара иуаҩратә хаҭашьа бзиақәа. "Гәылагьы хшыҩлагьы сара суаҩуп" – игәы аздуны иҳәоит иара.

Гоголи Достоевскии рҩымҭақәа злеиҧшқәам ыҟоуп иҵегьы. "Ашнел" еиҳаразак азәы иоуп изызку – Акаки Башмачкин. Ҵабыргуп, автор уи план дула дцәыригоит. "Ауаҩ хәыҷы" абри ажәабжь аҟны аҭыҧ ду ааникылеит, аколорит змоу фигураны ауп ҳаҧхьа дышцәырҵуа, уи зегьы иҵаирзуашәа ауп дшыҟоу. Достоевски иакәзар Макар Девушкин инаиваргыланы рхаҿсахьақәа ааирҧшуеит Варвара Добросиолова, аҕарцәа-нанамгақәа Горшковаа уҳәа убас азәырҩы рҭагылазаашьа бааҧс. Абри ароман нанамгак имала иакәым изызку, уи рызкуп ананамгацәа азәырҩы. Ашәҟәыҩҩы даара иҧсҭазааратәны, сахьаркыратә мчы-ҕәҕәала иааирҧшит аҳәынҭқар ихаантәи Урыстәыла аҳҭнықалақь – Петербург иаланхоз рыбжеиҳараҩзак изиндоу ананамгацәа шракәу, насгьы уи иалкаан иазгәеиҭон убарҭ ананамгацәа шамахамзар уаҩы иҧыхьамшәо аамысҭашәареи, руаҩышәа цқьареи рыла "ауаажәларра ҳарак" иаҵанакуаз, аҕарцәа уаас изымҧхьазоз рааста иаҳа ишыҳаракқәаз: ауаҩра ирылаз. Варинкаи Макари рхаҿсахьақәа рыла ашәҟәыҩҩы иҿаҿаза аҧхьаҩ иҿаҧхьа ицәыригеит ауаа ҕаркәа рыҩнуҵҟатәи рдунеи абеиара. Убри азыҳәан ауп В. Белински Достоевски иҩымҭа адунеи ахьабаз дзеигәырҕьаз, насгьы уи аурыс литератураҿы асоциалтә роман аҧҵаразы раҧхьазатәи ҽазышәароуп ҳәа изиҧхьазаз.

Иазгәаҭатәуп иара убас, Гоголь иҩымҭа "Ашнел" трагикомедиас иушьратә иҟазар, "Ауаа рыцҳақәа" асентиментализмгьы атрагизмгьы шаныҧшуа. "Ашнел" аперсонаж аҩнуҵҟатәи адунеи змам уаҩызар, илахьынҵа автор алаҕырз згәылыжжуа ҧышәырҷчарала далацәажәозар, "Ауаа рыцҳақәа" иалоу ауаа рцәаныррақәа аадырҧшуеит, ихәыцуеит, рцәаныррақәеи рцәалашәаракәеи дара рхаҭақәа изырыргоит, ирыхцәажәоит.

Ари иаанагоз, Достоевски Гоголь игуманисттә традициақәа ирҵауилеит, даҽа шьхынгыларак риҭеит, иаҧиҵеит "анатуралтә школа" адемократиа-реалисттә ҩымҭақәа рыҩнуҵҟа аҭыҧ хатәра ааныкылаз асоциал-ҧсихологиатә роман хазына ҳәа акәын.

"Ауаа рыцҳақәа" иаиуз ақәҿиара Достоевски арҿиаратә гәазыҳәара инаҭеит, алҵшәа бзиақәагьы ахылҵит. 1846–1848 шықәсқәа рзы уи иаҧиҵеит аинтеллигент ҕарцәа рыҧсҭазаара хьанҭеи рыгәжәажәаракәеи аазырҧшыз акымкәа-ҩбамкәа ажәабжьқәа. Урҭ ирныҧшит ашәҟәыҩҩы ирҿиамҭа аҕәҕәаракәеи, аҧсыҽракәеи. "Икәадоу агәы", нас "Аҵх шкәакәақәа" рыҟны Достоевски Гоголь икалам иҵихыз "Петербургтәи ажәабжьқәа" рытрадициатә хырхарҭа дықәныҟәоит, аҕарцәа, ананамгацәа ринтересқәа зыхьчо шәҟәыҩҩны иҽааирҧшит, аха ари аҩыза агәаанагара уздырҵысуан, иара абри апериод аан иаҧиҵаз "Аҧшәмаҧҳәыс" ("Хозяйка"), нас "Двоиник" ("Аҩаза"). "Иҧсыҽу (икәадоу) агәы" дафырхаҵа хадоуп иҕару ачынуаҩ Васиа Шумаков. Ари ауаҩ иҧсы ааиҭамкзакәа аусуреи, аиҳабацәа рҿаҧхьа ашәа-зызареи ахагахара аҟынза днаргеит; егьи аҩымҭа "Аҵх шкәакәақәа" аҟны "ауаҩ хәыҷы" даара дқьианы, даамысҭашәаны даарҧшуп, уи хәыҷҵас дыгәрагаҩуп, агәазыҳәара бзиақәа змоу уаҩ қәыҧшуп, дызрышьцылом аҳҭнықалақь абуржуазиа-усҳәысқәа зҟазшьоу ақьабзқәа, игәыҧҵәагоу аҧсҭазаара, дазхьуеит ауаҩытәыҩсатә насыҧ. Уи ареалтә ҧсҭазаараҿы анасыҧ изыҧшаауам аҟнытә, ихәыцрақәа рыла иидеалтәу дунеик ашҟа "дыхҵәаны дцоит", аха убри дзызхьуа адунеигьы еимгеимцарак иҭагзоуп, абри анасыҧ иазгәышьуа ауаҩ қәыҧш аҵх шкәакәа аан аҧҳәызба ҧшза Настенка бзиа дшибоз леиҳәеит, аха лара даҽазәы хатә ҧҳәысс диццеит. Ажәабжь ҩуп алиризм аҵаҵаны, апоезиатә цәа ахаҵаны.

"Аҩаза" ("Двойник") аперсонаж хада Гольиадкингьы дыҧхашьаҩуп, насгьы идыршәахьоу (ишәаҟьахьоу) чынуаҩуп, аха Девушкини Шумакови рааста абиурократиатә иерархиаҿы еиҳа дҳаракны дгылоуп, урҭ реиҳа амал имоуп, аха ганкахьала "ауаажәларра ҳарак" ицәымҕуп, даҽа ганкахьала иеиҳабацәа рбеиара, рхақәиҭра даҵашьыцуеит, иҭахуп урҭ рыгьагьара иаргьы далазарц. Ари игәазыҳәара зыназом, убри иахҟьаны Гольиадкин ихы еилаҧсоит. Ачымазаҩ лаҧшҵашәаран иоуеит идепартамент аҟны иара иҧшра змоу даҽа чынуаҩык – "Иҩаза" "Гольиадкин аиҵбы" амаҵура далагазшәа. Уи азнык азы иара "Гольиадкин аиҳабы" ихаҭа иеиҧш дыҧхашьа-ҧхаҵо дыҟан, иаарласзаны дҭамамхеит, агызмалра илалеит, дышнеи-шнеиуаз дыҧханаҧахеит, насгьы иаарласны ацәгьаршреи акариеризми рҟазара инапаҿы иааигеит, аусқәа реиқәырҽаҽаашьа иҵеит, ақәҿиаракәагьы иоуит, нас иеиҳабацәа ҳаҭыр иқәырҵартә иҽаҧсеитәит.

Белински ари ажәабжьоу акритика азиуит ҕәҕәала, афырхаҵа ичымазаратә ҧсихика еиҵыхцәаны азыргара асоциалтә мотивқәа ахьаҵанарзыз игәамҧхеит. Ари аҩымҭа аҵкысгьы ирымчны дақәызбеит Белински Достоевски иаҧҵамҭа "Аҧшәмаҧҳәысгьы". Акритик ду игәаҧхомызт ҳәарада, зызбахә ҳамоу аҩымҭаҿы асоциалтә мотивқәа зынзакс иахьцәыргамыз.

Ашәҟәыҩҩы иахгара. "Изыҩнҵсааз аҩны аҟынтәи анҵамҭақәа"

1847 шықәса инаркны Ф. Достоевскии имазаз Петрашевскиаа рхеилак далан. Ари ахеилак иалахәыз реилатәарақәа руак аан ашәҟәыҩҩы Белински Гоголь иизиҩыз ашәҟәынҵа даԥхьеит. Уи анапылаҩыра усҟан ареволиуциатә гәалаҟара змаз аҿар аԥхьон, мазала ажәлар ирыладырҵәон.

1849 шықәса ааԥынразы Петрашевскиаагьы Достоевскигьы ҭаркит, аус анҭырҵаа ашьҭахь шамахамзар зегьы ашьра рықәырҵеит. 1849 шықәса ԥхынҷкәын 22 рзы арҭ ршьырц ирыман идәықәлеит, аҟнаҳарҭақәа ирыдкнарҳалеит, рыблақәа акгьы рымбартә иҿарҳәеит, ашәақьқәа рҭырҟьара ишазыԥшыз ацҳаражәҳәаҩ (алаԥҟьаҩы) аҳәынҭқар иҟнытә ашьра ацынхәрас акартоӷа рықәырҵеит. Ашьра азԥшра аан шәымҭақәак рыхгара Достоевскии, уи иҩызцәеи рзы убри аҟара иуадаҩхеит, абарҭ руазәк дхагахартә аҟара, дагьхагахеит.

1850–1854 шықәсқәа Достоевски Омсктәи абахҭаҿ ихигеит, ашьҭахь Семипалатинск ақалақь ашҟа диарган, уаҟатәи ар рбатальон аруаҩык иаҳасабала дахырԥхьазалеит. 1859 шықәсазы уи дахьахгаз аҭыԥ аҟнытә дхынҳәит. Амала иазгәаҭатәуп ихигаз акартоӷа Достоевски ичымазара (аепилеԥсиа – агыртә) еиҳагьы ишарыӷәӷәаз, идунеихәаԥшышьагьы ишанырыз, ирҿиамҭаҿы заа иааԥшхьаз арелигиатә, нас ареакциатә тенденциақәа еиҳагьы ишарыӷәӷәаз.

Ԥшьышықәса дахьҭакыз акартоӷатә бахҭаҿы ашәҟәыҩҩы анхацәеи, аруааи, "аҳәынҭқарра аҿаԥхьа ахара здыз ацәгьауцәеи", чҳашьа змамыз акартоӷатә ҭагылазаашьақәеи ибеит ахаан ихамышҭыртә еиԥш, ашьҭахь убарҭқәа зегьы ииашаны иааирԥшит "Изыҩнҵсааз аҩны аҟынтәи анҵамҭақәа" ("Записки из мертвого дома") зыхьзу иҩымҭаҿы. Ашәҟәыҩҩы иаԥҵамҭа аперсонаж, ашьауӷа зқәу ацәгьоуҩы Алеқсандр Гориачников иҿала иҳәоит акартоӷахгарҭа абахҭаҿтәи абаандаҩцәа шдырӷәӷәаз, ари абахҭа уи изыҩнҵсаахьоу аҩны иадикылоит, иаҿирԥшуеит. Автор уаҩы игәы ҭнашьаартә, ирыцҳаишьартә иҭихуеит хыԥхьазара рацәала акартоӷа зхызго абаандаҩцәа рхаҿсахьақәа, урҭ рыбзазашьа, рҵас-қьабзқәа, рышьцыларақәа, иааирԥшуеит убарҭ аазаб рхызго абахҭа анапхгара ахаҭарнакцәа: асадист амаиор, апоручик Жеребиатников уҳәа абаандцәа рыԥҟареи рыргәамҵреи агәахәара рнаҭартә ауаҩра зцәызны иҟаз апалачцәа.

Ҳәарас иаҭахузеи, ашәҟәыҩҩы идеализациа рзиуам акартоӷа иақәшәаз ауаҩшьцәа, абрагьцәа, аимҵәаҩцәа, иазгәеиҭоит урҭ рыбнеикрақәа, рҵарадара, рымдырра, шаҭарак шырзымдыруа, ишрылам, аха убри инаварӷыланы иааирԥшуеит убарҭқәа зегьы зыхҟьо ауаажәларратә ҭагылазаашьа бааԥсқәа шракәу, изиндаз, идыргәамҵуаз ажәлар

"аҳәынҭқарра аҿаԥхьа ахара зду" ҳәа ирԥхьазоз, харас ирыдыз залымдарыла иҭәыз аҳәынҭқарратә шьақәгылашьа иазеиҿыркаауаз истихиатәыз протестны, ҿагылараны ишыҟаз. Акартоӷа зхызгоз ирылан, ашәҟәыҩҩы излеиҳәоз ала, "зшьацәгьа зызнымкылоз атиран иҟнытә "иҳәаны изтәаз аԥҳәызба, ма зашьа, ма зыԥҳа" дзыхьчоз, ма "ахақәиҭра, ма зыԥсҭазаара зыхьчоз хыԥхьазара рацәала ауаҩы дрымшьыр ада ԥсыхәа змауз, амла иагоз ауаа". "Иҟан заа избны ацәгьара зуазгьы, урҭ ирҭахын акартоӷа ахьырхыргашаз иақәшәар, нас иара убриала аҳратәра ауӷә аҟнытә иаҳа еицәаз акартоӷатә аазаб рхы ацәырыхьчарц".

Абаандцәа рыбжеиҳараҩык ажәлар ирылҵыз, абаҩхатәра, амчхара ду змоу, уаҩы игәаԥхаша ауаа роуп, – иҳәон ашәҟәыҩҩ. "Баша акы иалаҳәазамкәа ауаа қәыԥшқәа шаҟаҩы ыҟазыз урҭ рыҩнуҵҟа! Шаҟаҩ амч ӷәӷәақәа ҭахазеи абраҟа акы иалаҳәазамкәа! Зегьы рызбахә ҳәатәуп: арҭ ус иаабац иреиԥшымыз, шамахамзар иуԥымлоз уаан! Иҟаларын урҭ ҳажәлар рыҩнуҵҟа зегь реиҳа иҟәыӷаз, зегь реиҳа иӷәӷәаз уаазҭгьы? Аха акы иалаҳәазамкәа иҭахеит амч дуззақәа, иҭахеит баша, закәандарыла, наунагӡа, насгьы зхарала иҭахада шәымҳәо!"

Достоевски игәы излаанаго ала зегьы зхароу адеспотизм ауп, азәы даҽазәы атәра дҭацаланы ииҭаху ахьилаигӡо ауп. Ашәҟәыҩҩы атираниа шаҭарада дақәызбоит, аха дҩашьоит иара атираниа хыҵхырҭас иамоу ауаҩытәыҩса иԥсабара ауп, асоциал-политикатә шьақәгылашьа бааԥсы акәзам аниҳәо. "Апалач (ауаҩшьҩы) иҟазшьақәа рылагамҭа – ԥашәыркуп шамахамзар ҳаамҭазтәи дарбанзаалак зегьы рыҟны", – ҳәа иҩуан Достоевски. Иара игәанала акартоӷахгара зду абаандаҩцәа абахҭа администрациа иаҿагыланы иҟарҵо апротест ҵакыдоуп, егьиашазам. Абри "абунт" урҭ рҭагылазаашьа еиҳагьы еицәанатәит – урҭ шаҭарада алаба иадыргеит, аазаб рхыргеит. Убри аҟнытә ашәҟәыҩҩы дызҭагылаз аамҭа аантәи асоциалтә шьақәгылашьа иаҿагыланы ақәԥара мап ацәикуеит, ажәлар ирылаирҵәоит ақьырсиантә дин ишазакәану еиԥш ачҳара. Иазгәаҭатәуп, ашәҟәыҩҩы гәыблыла исахьа шҭихуа даӷьсҭантәи каторӷахгаҩык ҩба злам, иззымдыруа здырырц зҭаху Алеи захьзу ашьхауаҩ, уи иҩызцәа абахҭаҿы аҩреи-аԥхьареи идырҵоит анцәашәҟәы (абиблиа) ала.

– Абри ашәҟәы аҟнытә зегь реиҳа иугәаԥхозеи? – ҳәа иазҵаауеит Алеи. – Исҭахуп абас ахьаҳәо аҭыԥ: ианажь, бзиа дубоз, ахьымзӷ иумырган, бзиа дубоз, аӷагьы – аҭак ҟаиҵоит иара.

Ақьырсиантә ҽырҭеслымра, ақьырсиантә чҳара апринцип ақәныҟәаара Достоевски идунеихәаԥшышьа аганқәа руак аанарԥшуан ҳәарада. Аха ари аҩыза адунеихәаԥшышьа иԥырхагамхеит уи шәҟәыҩҩык, хәыцҩык иаҳасабала дгәманистны, дреалист дуны ишьаҽу,

изиндоу ажәлар бзиа избо изыхьчо уаҩны дҟаларц азы. "Изыҩнҧсаахьоу аҩны аҟынтәи анҵамҭақәа" шьауӷатә қәызбарак иаҩызан аҳәынҭқар и-Урыстәылантәи акартоӷатә режим ацәгьурақәа рцәыргара аус аҟны. Убриазоуп уи акьыҧхьра гәахәарыла изаҧылаз аҧхьагылара змаз Урыстәылатәи ауаажәларра.

Абри ашәҟәы анҭыҵуаз аамҭазы акьыҧхьра иаҿын Достоевски егьи ироман "Ихьҳәоу, нас ахьымзӷ зыргоу" ("Униженные и оскорбленные", 1861 ш.) "Аамҭа" ("Время") зыхьзыз ажурнал адаҟьақәа рыҟны. Ари аҩымҭаҿы ашәҟәыҩҩы дырҩегьых Урыстәыла аҳҭнықалақь аҟнытәи "Ихьҳәоу, ахьымзӷ зыргоу" ауаа рлахьынҵеиқәаҵәа дазыхынҳәуеит. Аҵабыргхаҭа иашьаршәалан изыригоит акапитализм аҿиара ицәырнагаз аиҿагылара бааҧсқәа – ганкахьала иаҳирбоит амалуаа аристократ Вальковскии, уи иеиҧшу аламыс зцәызхьоу атипқәеи, даҽаганкахьала изыригоит Петербург ақалақь аҿтәи аҩынқәа рдашьмақәа рыцаҟада хыцакырҭа змам ихьҳәоу, ахьымзӷ зыргоу, зцәа ҧеу ауаа нанамгақәа.

Хынҩажәатәи ашықәсқәа. "Ацәгьауреи ахьырхәреи" ("Преступление и наказание")

Ашәҟәыҩҩы аҳҭнықалақь ашҟа дхынҳәит уаҟа алибералцәеи – ареволиуционер-демократцәеи аидеиатә еиҿыхара ӷәӷәа анрымаз, Урыстәылан ареволиуциатә ҭагылазаашьа аҽырӷәӷәара ианаҿыз аамҭазы. Достоевски иаразнак активла ауаажәларра-литературатә ҧсҭазаара ихы алаирхәуа далагеит. 1861–1863 шықәсқәа рзы иашьа Михаилгьы иаргьы ажурнал "Аамҭа" аредақциа азырхуеит, 1864 шықәса инаркны "Аепоха" зыхьзу ажурнал редақторцәас иамоуп. Арҭ ажурналқәа аҩбагьы рыҟны аҩыџьагьы ирлас-ырласны рхатә сахьаркыратә рҿиамҭақәа, апублицистикатә, нас акритикатә статиақәа ркьыҧхьуеит.

60-тәи ашықәсқәа раан Урыстәыла иҟаз аидеиа-литературатә қәҧарақәарҿы Ф. Достоевски даара иуадаҩыз апозициа ааникылеит. Уи ареакционерцәагьы дрыдымгылт, Н. Чернышевскии Н. Добролиубови хадара ззыруаз ареволиуционер-демократцәагьы. Достоевски ишьақәирӷәӷәар иҭахын "ашьагәыҭтә" ("почвенничество") ҳәа изышьҭаз атеориа. "Афеодализм аҵкыс абуржуазиа аиааира, – ишьақәирӷәӷәон уи, – ажәлар анасыҧдара заҵәык ауп ирнаҭаз. "Аҳақәиҭра, аиашьара, нас аиҟарара" ҳәа XVIII ашәышықәсазтәи аркҟаҩцәеи, Францызтәылантәи Абуржуазиатә революциа Ду аусзуҩцәа ҳзықәдыргәыӷыз лҵшәа амоуит. Уимоу акапитализм аҿиара еиҳагьы иарӷарит, нас еиланарбааит ауаа рыбжеиҳараҩык. Аҧара иагаз аиаира аегоизми, аиндивидуализми, аморальдареи ауаатәыҩса

рыҧсҭазаара аларҵәара иацхрааит. Абуржуазиатә Европа аилабаареи адегредациеи аҳҭысуа иалагеит. "Амраҭашәарахьтәи ауаҩы" ҧсабарала азәы џьара акы абеицәызгари ҳәа иҟоу уаҩуп, ахәымгара игым, – анцәагьы дхеиҵом, – аиашьарагьы. Аурыс хархь уаа ракәзар, Достоевски игәы излаанаго ала, акыр иаҧсоу ахаҭашьақәа раҭәеишьеит анцәа, ауаҩытәыҩса ибзиабара ацәанырреи, анцәа ихаҵареи рцәа-ржьы иалоуп, урҭ ргуманизми рқьырсиантә гәазыҳәарақәеи еиуеиҧшым атеориақәа ракәым изхылҵыз, уи дара ирыҧсабаратә ҟазшьоуп, ирҧсабаратә хаҭашьоуп. Аха абас цәгьара злам (гәнаҳа змам) аурыс жәлар роуп, аџьа иаҵагылоу ауаа роуп, урҭ ауаажәларра зегьы "иашьагәыҭуп" (иаҵаҵӷәуп). Аҳра зуа аклассқәа апривилегиа змоу, нас аҵара змоу ауаа рыгьагьарақәа ракәзар, урҭ Достоевски иажәақәа рыла иаҳәҳәозар, акры ааҵуеит убри "ашьагәыҭ" иаҟәҟьеижьҭеи, ирцәызит акыр иаҧсаз амилаҭ хаҭашьақәа, ишьҭырхит абуржуазиатә Европа аҟазшьа бааҧсқәа, ақьабзқәа, атеориақәа, нас ирцәызит рхаҿра. Иақәнагоуп урҭ абарҭқәа зегьы ибзианы рхаҿы иааргарц, аурыс жәлар руаҩышәара аҧыжәара шамоу дырны "ршьагәыҭ" иазыхынҳәыр.

Арҭ Достоевски идунеихәаҧшышьақәа аславианофилцәа (аславофилцәа) ргәаанагарақәа иахьреиҧшу рацәоуп. Диашоуп ашәҟәыҩҩы абуржуазиаа акритика анырзиуа, урҭ регоизм, рыхәымгара данақәызбо, аха, ҳәарас иаҭахузеи, узидгылом акапитализм аҿиараҿы бааҧсымзар бзиа ахьимбоз азы, "гәнаҳа змамыз аурысра" амраҭашәаратәи "аегоисттә ҟазшьа" иахьаҿаиргылоз азы. Иара убас дҩашьон ашәҟәыҩҩы Чернышевскии, уи ицнагаҩцәеи данрықәызбоз, урҭ Урыстәыла ахатәымчра-ҳратәратә режим раҿагылара дахьақәызбоз, диашамызт ажәлар рҭагылазаашьа аиӷьтәразы, зегьынџьара аиашьареи агармониеи рышьақәыргыларазы ареволиуциатә қәҧара акәзам иаҭаху, иаҭахуп аклассқәа зегьы ани "ашьагәыҭ" ҳәа дызҿу ҵаҵӷәыс иныҟаҵаны азәк иеиҧш реидгылара аниҳәоз аамҭазгьы, диашамызт Достоевски ауаажәларра раҧхьаҟатәи рынасыҧ асоциалекономикатә ҭагылазаашьақәа ракәым измадоу, уи рымадоуп аморальтә фақторқәа аниҳәозгьы. "Ауаҩ иҟны ауаҩытә хаҿра анеиҭашьақәгылалакь, – иҩуан Достоевски, – убасҟан абри адунеи аҟны иара ахала ишьақәгылоит ауаҩытәыҩсатә еизыҟазаашьа иашаҵәҟьа, насгьы уаҩы игәаҧхаша ашьақәгылашьагьы.

Абасала, ашәҟәыҩҩы асоциалтә зҵаара, асубеқтив-уаҩышәатә сфера ашҟа иианигоит, убри аҟнытә иҩымҭақәа рҟынгьы еиҳаразак "зшьагәыҭ" иаҟәҟьаз ауаа иуадаҩу рдоуҳатә еизҳазыӷьара асахьа ҭихуеит, шамахамзар иуҧымло аҧсихологиатә ҵаулареи, асахьаркыратә мчхареи рыҭаны иааирҧшуеит урҭ рыҩнуҵҟатәи руалуашара, нас руаҩышәатә идеалқәа рыҧшаара. Ашәҟәыҩҩы иҩымҭақәа рпер-

сонажцәа бжеиҳан ииашам атеориақәа ирықәныҟәоит азы, аегоизм аҭлаҩа иҭанагалоит зны-зынла ацәгьоурахь ианкылнагогьы ыҟоуп, нас иуалуашо, игәамҵуа, изҭашәаз аҭымҭшәара аҭыҵра рҽанышәоит.

Ф. Достоевски, хыхь зызбахә ҳҳәаз афырхацәа ирeиԥшу аперсонажцәа ахьааирԥшуа аҩымҭақәа рахьтә зегь раԥхьазагьы уахцәажәартә иҟоуп ароман "Ацәгьауреи ахьырхәреи" ("Преступление и наказание", 1866 ш.).

Ари ароман аҟны, аԥхьаҩ иҿаԥхьа ицәырҵуеит ареформа ашьҭахьтәи Петербург. Усҟан ауп Урыстәылан ҕәҕәалаҵәҟьа акапитализм аҿиара ианалагаз. Ароман дафырхаҵа хадоуп абаҩхатәра, аламыс змоу арԥыс Родион Раскольников. Уи ҩышықәса аҵара ахьиҵоз Петербургтәи ауниверситет аиуристтә факультет аанижьыр акәхоит, избанзар дгароуп, амамзара даргәамҵуеит. Раскольников аԥсҭазаара дахьацклаԥшуа ибоит зыҟь-ҩыла намыс змоу ауаа, убарҭ ақыҭаҿы инхо иани иаҳәшьеи нарылаҵаны амла ишаргәамҵуа, арахь уаԥсҵәык азна иҟам амучацәа ирымпыҵакуп хыԥхьазара змазам амалқәа. Убри аҟнытә аиурист қәыԥш ҕәҕәала иқәиргылоит азҵаара: "Иарбан зину, изықәныҟәо?!" Избан ари аҩыза азакәандара закәанра задыруа?! Нас иарбан ҳазрықәныҟәара ибеиоу апаразитцәа ринтересқәа зыхьчо, ауаа рыбжеиҳараҩык абас рыцҳашьарада ирызныҟәо (иахәызтәуа) азакәанқәа? Ус анакәха, аиуристтә, иара убас амораль иазку азакәанқәа даара аушәақә иныкәырԥшшәа, иҳақданы иҟазаап, иудукылартә иҟазам. Раскольников арҭ азҵаарақәа даара акыр дрызхәыцуеит, нас абас еиԥш иҟоу алкаа ҟаиҵоит: Ауаажәларра зегьы ҩ-хәҭакны ишоит: "иаабац", нас "иалкаау" ауааи рыла. Аԥхьатәиқәа иреиуоуп ауаатәыҩса рыбжеиҳараҩык. Арҭ апассивра аазырԥшуа массоуп, аԥсра зқәашьу, иаԥцоу аиуристтә закәанқәеи, аетикатә нормақәеи жәаҳәарада издызкыло хархь уааупп. Аҩбатәиқәа ртәы ҳҳәозар, урҭ хыԥхьазарала имаҷоуп, иалкаау роуп, иҕәҕәоу хаҭарақәоуп, аԥсабара иалкааны абаҩхатәреи амчхареи рананашьеит. Урҭ ирыԥхықәуп ауаажәларра аизҳазыҕьара аԥхьагылара азырурц, ажәытә қьабызқәеи азакәанқәеи, ауаҩышәатә нормақәеи еилаганы аҿатә закәанқәеи аидеиақәеи аԥырҵарц, убарҭ аԥсҭазаараҿ рышьақәырҕәҕәаразы, иаҭахны иҟалозар, иауеит ашьа карҭәаргьы. Абас еиԥш иҕәҕәаз хаҭаран, ҿырԥштәыс даагозар, Наполеон. Уи аибашьрақәа рыҟны шә-нызқьҩыла ауаа нирҵәеит, аха азәы заҵәык ишьразыҳәангьы ахара зду ҕәҕәала дахьзырхәуа ауаажәларра, Наполеон дҭоурыхтә фырхаҵоуп ҳәа ихьз-иԥша дыргеит, дагьынцәартәит.

Абри "атеориа" зхаҿы иаазгоз дхәыцуеит, издыруада саргьы "иалкаау" уаҩызар ҳәа, абри игәаанагара иашоу ииашаму агәаҭар-

азы "аексперимент" џьышьахә ҟаиҵарц иақәикит: избоит назынла аԥараҭиҩ, амал ду знапаҿы иҟоу аԥҳәыс бырг дышьны, лмал импыҵаихаларц, нас убри амал ала дрыцхраарцы амамзара иаргәаҟуа иҭаацәа, иуацәа, иара убас аҭахара иацәихьчарц "иқәыԥшу шәҩыла аԥсҭазаарақәа".

Ашәҟәыҩҩы ироман асиужет еиҿаиртәуеит Раскольников "итеориа" шцәгьоуроу, насгьы нагзашьа шамам кказа иааԥшыртә еиԥш. Раскольников аназынԥара арԥсахҩы лышьра зегь рыла цқьа дазхәыцны еиҿикааит, заа ихаҿы иааигеит изызхәыцҭәыз зегьы, насгьы игәы иаанагон рыцҳашьарада, уаҩ илаԥш иҵамшәартә иҟаиҵап ҳәа, уи ауаҩшьра, арахь "с-Наполеон хәыҷуп" ҳәа ихгьы имԥхьазази: аха дшақәымгәыҕзоз даҵахеит. Ацәгьара иуаанза Раскольников игәеиҭеит дышгәжәажәоз, дышуалуашоз, аԥара рԥсахҩы данылҭаа, игәы аҭра иҭамгыло, дшәаԥырҳаԥуа дахьыҟаз аҟнытә, ашә аркра ихашҭит, аҳтыгәлаҩ диоуит, еихала аԥара рԥсахыҩгьы, акгьы зхаразамыз, асысимҟаа иаҩызаз уи лаҳәшьа Елизаветагьы ишьит. Адырҩаены шьжьымҭан, ижәытә уал ахьимшәацыз азы аполициахь иԥхьеит Раскольников, иарах иҟасҵақәаз ауаҩшьрақәа еилыркааит игәахәын иԥсы маҷхеит.

Раскольников, иҟаиҵаз ацәгьаура ашьҭахь дшыҟалақәаз агәра идыргеит "иҕәҕәоу ахаҭара" змоу азәы шиакәмыз, уимоу зцәанырраққәа "зтеориа" иззаамырбыз, иԥсыеыз, зцәанырраққәа ирымҿхаку, зцәанырраққәа знапаҿы иззамгаз азәы шиакәызгьы ибеит, иҟаиҵаз ацәгьаура даара ибааԥсны инырит, иԥсы аруалуашеит, ицәеи иҭынчреи ицәнарзит. Адунеи ду иқәынхо ауаа зегьы дрылҵны, имала адәы дықәушәа ибо далагеит. Ауаҩшьрақәа аныҟаиҵа ашьҭахь, изааигәаз ауаагьы иара изы иҭәымхазшәа ибо далагеит. Раскольников абарҭқәа зегьы хьаа ҕәҕәаны ихҭигеит. Ихы ицәымыҕхоит. Ашәҟәыҩҩы сахьаркыратә мчхара ҕәҕәала иааирԥшуеит акыраамҭа афырхаҵа ҩнуҵҟала ихиго агәаҟрақәа. Арҭ агәаҟрақәа хгашьа рмоуртә иҟалеит Раскольников аусҭҵааразы иԥхьо ианалага нахыс.

Аусҭҵааҩ Порфири Петра-иԥа даара аԥышәа змоу, иҟәыҕоу ԥсихологны дааирԥшит автор. Уи агәра игеит Раскольников дышбаша цәгьауҩым, баша аҕьычразы ауаҩы дызшьуа азәы шиакәым, аха иашам идеиак дшамҿхаку, уи уажәшьҭа дахьхәны дшыҟоу, иаԥхьаҟа ихара ихихырц азы еиҳау агәаҟра дақәдыршәаргьы дшаҵагыло. Аусеилыргаҩы игәаанагара иашахеит. Аназынԥараҭиҩ лакәым, – схы ауп исшьыз, ҳәа леиҳәоит Радион Раскольников Сониа Мармеладова, нас акыраамҭа ихы ириашарц азы игәы данҭахәыц, ихы данақәызба ашьҭахь, Сониа лабжьгарала, ихала аполициаа рыҟны днеины, иҟаиҵаз ацәгьоура азбахә реиҳәоит.

Ишаабо еиԥш, Раскольников, ганкахьала ламыс змоу, насгьы

ауаҩытәыҩса бзиа дызбо, аӷарцәеи-ананамгацәеи дрыцхраарц зҭаху арҧысуп, иҭахуп амал змоу амучацәа ринтересқәа зыхьчо азакәан еилеигарц. Уи ацәгьоурахь еихигаз ашьаҿа иҽеим асоциалтә шьақәгылашьа иаҿагыло протеступ. Убри азы ауп Раскольников ишҟа авторгьы аҧхьаҩгьы рсимпатиақәа заадырҧшуа, аха даҽа ганкахьала, Раскольников заа ихәшьадны, "теориала" ауаҩшьра еиҿикааит, нас иқәнагоуп ҳәагьы иазиҧхьазеит. Ари ахҭыс, абуржуазиа ахьҭышәынтәалахьоу аҳәаанырцәынтә иқәнагалеит Урыстәылаҟа, убри аҟнытә аурыс милаҭтә ҟазшьа зынзаск иақәнагазом. Раскольников анигилисттә зыҟазаашьа ззааирҧшуа убарҭ ауаатәыҩса реиҳараҩык роуп, убарҭ рыхьзалоуп "изакәаным азакәан" дзаҿагылазгьы. Абарҭ ауаатәыҩса рыбжеиҳараҩык дырҿаиргылеит "Иӷәӷәоу ахаҭара"; уи иҟаиҵалак азин имоушәа ауп дшыҟаҵоу" аҩымҭаҿы. Абри "атеориа" ауп изхылҵуа Раскольников иҟаиҵо аиуристтә, иара убас ауаҩышәатә уаҩытәыҩсатә нормақәа реилагара, иара убас ашьакаҭәара. Убри аҟнытә Достоевски диашоуп уи дахьиқәызбо, дахьақәызбо "анигилизм акульт", абуржуазиатә индивидуализм.

Раскольников аҵыхәтәаанынза "ахаҭара ӷәӷәа атеориа" дықәныҟәазҭгьы, ароман аҟны Лужини Свидригаилови иаадырҧшуа аморализм ашҟа дкылнагон. Лужин итәы ҳҳәозар, уи аурыс буржуазиазы итиптәу хаҭарнакуп, иныҧшуеит убри акласс иаҟазшьарбагоу аегоизми агәымхареи. Лужин игәаанагарала ауаҩытәыҩса ихы мацара иазеиӷьу дашьҭазароуп. Уи "итеориеи" ипрақтикеи изакәанырҭәуеит амалуаа ажәлар ахьеимырҵәо; ари Раскольников "итеориа" излеиҧшу рацәоуп, уи апринципқәа рыла "иӷәӷәоу ахаҭара" иҟаиҵалакгьы азин имоуп. Амала иазгәаҭатәуп Раскольников Лужин иаасҭа ауаҩытәыҩса ибзиабара ӷәӷәазаны ишилоу.

Ари ароман аперсонаж апомешьчик Свидригаилов итәы ҳҳәозар, уи ихаҿрала ашәҟәыҩҩы иаҳирбоит Урыстәылан акапитализм анҿио аамҭазы аурыс ҭауадцәеи-аамсҭацәеи изакәытә деградациаз, изакәытә еилабаараз ирыхҭысуаз. Ароман аҟнытә еилаҳкаауеит Свидригаилов анкьа дшыцәгьауҩыз. Уи изааигәаз ауаа рахьтә иҧырихқәаз дреиуоуп ихатә ҧҳәысгьы, убарҭқәа зегьы рышьҭахь еиуеиҧшым аус хәымгақәа еиқәирҽаҽоит Раскольников иаҳәшьа Дуниа инапаҿы дааигарц азы. Ус анакәха, Свидригаиловгьы, уаҩшьҩык иаҳасабала, Раскольников "диколлегоуп", амала Раскольников иеиҧш, иламыс даргәамҵуамт акәымзар.

Ажәакала, Лужини Свидригаилови Раскольников ицәгьарақәа мацара роуп иаадырҧшуа. Автор агәра ҳиргар иҭахуп аразночинец Раскольников иихәыцыз "Иӷәӷәоу ахаҭара "атеориеи", "абунти" социалтә залымдарак раҿагылара, аҳра зуа аклассқәа раморализми, рыцәгьаурақәеи, асоциалтә залымдареи ацәгьаурақәеи ирыхҟьаны,

даҽа залымдараки, даҽа қәымчраки шырхылҵуа. Убри аҟнытә, Достоевски, игәаанагарала, ақәҧара акәзам иаҭаху, иаҭахуп Сониа Мармеладова иаалырҧшуа аҩыза аҭеслымреи ауаҩытәыҩса ибзиабареи.

Иҵегь ихтны иаҳҳәозар, Раскольников апротестанттә лагамҭа ауп иааирҧшуа, Мармеладова лакәзар – иаалырҧшуеит ақьырсианратә ҭеслымреи, аҳәатәхаҵареи. Ашәҟәыҩҩы ари ифрыҧҳәыс дааирҧшуеит иидеалтәу, иҵауроу азәы лаҳасабала, аурыс ҧсы аҧсабара змоу уаҩны. Амамзаара бааҧс, лаб иҩыжәрақәа, еишьеиеиҳәшьеи ррыцҳара, ланҧса лыцәгьацәыҧхамшьарақәа Сониа апроституциа амҩа данымларада ҧсыхәа лымамкәа дҟарҵеит. Ус анакәха, Сониа Мармеладовагьы еилалгеит ауаажәларратә уаҩышәатә закәан, аха ари "ахара" џьара "теориак" иахымҟьеит, агәаҟра иақәшәаз ауаа рыцхраара азгәышьра иахҟьаны, лгәы илыҵанаҳәеит. Сониагьы акапиталисттә дунеи дшьанаҽеит, уи ӷәӷәала аларҟәреи, ахьымзӷгареи лыхҭысуеит, аха абарҭқәа рзы гәынхарак, ма протестк, гәынамзарак аалырҧшуам, уимоу ауаа рышҟа абзиабаралеи, ауаа рыцхрааралеи, лгәаҟҵәаҟралеи, нас жәаҳәарада аҽырҭеслымреи рыла илҭахуп "лыгәнаҳа" аҿаҧхьа лхы ҿылхырц.

Азныказы Раскольников игәаҧхомызт анцәа дхазҵоз Сониа Мармеладова лҟазшьақәа, аха нас агәнаҳа змаз аҧҳәыс дгәыдикылон, Сониа лхаҿрала "ауаҩытәыҩса ирыцҳара аҿаҧхьа схыхәоит" иҳәеит. Акартоӷаҿы даныҟаз Родион еиҳагьы дылзааигәахеит Сониа Мармеладова, уи илҭаз анырра зынзаск иҽеиҭеикуеит, иагьақәикуеит иҽырҭеслымны, гәаҟ-ҵәаҟрыла игәнаҳақәа, ицәгьоура азы ихы ҿихырц. Ажәакала "итеориа" аҧсҭазаара аҵабырг аҿаҧхьа иаҵахеит, ахшыҩ аҵкыс ацәанырра аиааит, ақәҧара акәымкәа, аҭеслымреи абзиабареи роуп адоуҳатә еиҭеира ашҟа дназго. Абри ауп аҩымҭа ҵакы хадас иамоугьы.

Иуадаҩзам ароман аҵакы аилкаара: Раскольников ихҭеикыз "атеориа бааҧсқәа", ашәҟәыҩҩы ареволиуциатә дунеихәаҧшышьа змаз аурыс ҿар ирхьынирҳалар иҭахын, уи игәанала урҭ аурыс шьагәыҭ (аурыс дгьыл) иацәыхҟьеит, нас аҳәаанырцәтәи атеориақәа рныррала амчмырхаратә, ақәымчратә идеиақәа ажәлар ирыладырҵәон. Ари аҵабырг иацәыхараз хшыҩҵакын. Апрогрессивтә критика иаразнак иазгәанаҭеит, аурыс ҿар Раскольников "итеориа" ишацәыхараз, уи ианархисттә ииндивидуалисттә "бунти", иуаҩшьратә идеиа бааҧсқәеи рыҟны ус шрымамыз.

Абасала "Ацәгьоуреи ахьырхәреи" аҟны икказа иааҧшит Раскольниковгьы, аҩымҭа авторгьы рдунеихәаҧшышьаҿы иҟаз аиҿагыларақәа. Ганкахьала ашәҟәыҩҩы ҳара ҳҿаҧхьа даацәырҵуеит аӷарцәеи-ананамгақәеи дрыҧсҿыхыҩны, гәыла-ҧсыла дрыдгылаҩны, ирыцҳашьаны дрыхцәажәоит, рыҧсҭазаашьа зыригоит ихьҳәоу, ахьымзӷ

зыргоу ауаа лахьынцадақәа; даҽа ганкахьала уи мап ацәикуеит ацәгьаура иаҿагыланы ақәпара, насгьы ақьырсиантә ҭеслымра, ақьырсиантә ҿамгылара, аҳәатәхацара дадгылоит; ганкахьала ароман аҟны ирықәызбоуп аҳра зуа аклассқәа – ҭауади-аамысҭеи ргәымхарақәа: даҽа ганкахьала ари аҩымҭа ианыпшит ареакциатә тенденциақәа; урҭ Достоевски иаҳа еилыкка ииаирпшит 1880 шықәсазы А. С. Пушкин ибаҟа анаадыртуазтәи ицәажәараҿы: Ухы ларҟәы, ауаҩ џагьа, зегь зылшо анцәа иҿапхьа, урҟәаҵ иарбанызаалак апротестқәа, уеанраал апсҭазаара, уазыхынҳә "аурыс шьагәыҭ", уҟаз уҭеслымны (уҳәатәхацаҩны), насгьы угәыбылҩны. Ҭеслымрала ишәоуеит анасып, – иҳәон Достоевски, арахь убри акыр зымчыз рҿапхьа аҭеслымра акәын ашәҟәыҩҩы дзыргәамҵуаз, игәҭыхаз анасыпдара мзызс иамаз.

"Аидиот" (1868)

Аҭауад арпыс Лев Николаи-ипа Мышкин ароман "Аидиот" даперсонаж хадоуп. Ашәҟәыҩҩы уи дааирпшуеит иҿырпшыгоу фырхаҵаны, "зеипш дыҟам уаҩ иашаҵәҟьаны". Ашәҟәыҩҩы инапҩымҭақәа руак аҟны уи "Иҿыцу Христос" ҳәагьы дишьҭоуп. Уи ауаа дрызкашәеит, рыпсҭазаара ипсахырц, еиҕьитәырц азы. Социалтә ҭагылазаашьала аҭауад Мышкин дразночинецуп (иаб иалкаамыз фицарын), амала иҭауадра хьзы каиршәуам акәымзар. Ароман алагамҭаҿы иаарпшуп Мышкин Швеицартәылантә Петербургҟа иаара.

Мышкин хшыҩла убри аҟара дымшәыц, дыпшқарахуп, зпсихика чмазаҩу уаҩуп… уахьынаигәыдыпшыло дидиотуп уҳәартә дыҟоуп. Швецартәылан пшьышықәса дзыҟаз, убри ичымазара баапс – агыртә (аепилепсиа) аҟнытә иеихәышәтәырц азы акәын. "Сара уаҟа еснагь ахәыҷқәа срылан, – иҳәоит иара, – ахәыҷқәа рыҟны мацара… Апсы ахәыҷқәа рыҟны аҟазаара иахәышәтәуеит". Иара Мышкин ихаҭагьы зыбыз ада зыхәлам ахәыҷы диеипшуп. Уи уаҩ илапш дыҵашәоит игәыпшқарала, иаамысҭашәарала, џьара гәынхарак ахьынымпшуала, ауаатәыҩса рахь иааирпшуа иразу азыҟазаашьала. Абар, абри иҩыза агәы ҳалал зызҭоу, агәазыҳәара бзиақәа змоу, апсҭазаараҿ зынзаск апышәа змам ауаҩ қәыпш Петербургтәи "ауаажәларра ҳаракы", аегоизми акариеризми, нас аегәарпхареи, цәала ацәажәареи, ахамабзиареи аҳра ахьыруа ауаажәларра, даарылагылоит.

Достоевски сахьаркыратә мчхара ҕәҕәала иааирпшуеит абуржуазиа-ҭауадтә, нас аамысҭатә уаажәларра ахаҭарнакцәа рколориттә хаҿсахьақәа. Убарҭ иреиуоуп: доуҳала ибжьысу аристократ Тоцки, агыгшәыг псабара змоу ахәаахәҭҩы (ауаҷар) Рогожин, аинрал Епанчин уҳәа убас азәырҩы. Абри "алашьцара аҳәынтқарраҿы" дшәахәа лашаны даарпшуп Настасиа Филип-ипҳа – иқәыпшу, иқьиоу, нас ицқьоу шамахамзар уаҩ импыхьамшәо аҭеиҭыпш блахкыга, адоуҳа пшза змоу апҳәыс. Ари аипш иҟоу апшзарала адунеи ааурҳәыр ауеит, – иҳәоит автор ароман аҟны. Аха абри "апшзара аҳкәажә" Петербургтәи "ауаажәларра блахкыга" аҭиреи-аахәареи дырмаҭәарны дҟарцеит.

Дшыхәыҷыз иеиҭымхаз Настасиа, лыпшзара зыбла хнакыз аристократ каҳпы Тоцки диаазоит, нас цәыбзас дҟаицоит. Аамҭа цоит. Тоцки Настасиа Филип-ипҳа дипырганы, аинрал Епанчин ипҳа аиҳабы пҳәысс дигарц избоит. Абри игәҭакы хәымга анагзаразы Тоцки Настасиа Филип-ипҳа еихрацагас 75 нызқь мааҭ лыҭаны, аинрал Епанчин имазаныҟәгаҩ Ганиа Иволгин хатә пҳәысс диҭарц иақәикуеит. Иволгин ашьаура злоу, апагьара зыцәтәымым арпысуп, уи Тоцки бзиабаҩыс дышлымаз шидыруагьы, абеиареи акариереи дахьрызгәышьуа аҟынтә, дақәшаҳаҭуп ибеиан еихрацоу Настасиа пшза хатә пҳәысс лгара. Абри аус аҟалара дазеинтересуп аинрал Епанчингьы, уи дгәыҕуеит имазаныҟәгаҩ ииаигараны иҟоу апҳәыс шә-нызқь мааҭ апара лыдигалоит игәҭакы анагзаразы. Абри ауаҷартә сцена хәымга шаҳаҭс даиуеит аҭауад Мышкин.

Аламыс змоу Мышкин ибзианы еиликааует, хьаасгьы имоуп Настасиа Филип-ипҳа лҭагылазаашьа баапс, апҳәыс рыцҳа лыҩныцҟатәи лыцқьареи, лаамысҭашәареи агәра игоит, гәык-псыкала бзиа дибоит, ҳаҭыргьы лықәиҵоит. Апҳәыс ари лныруеит аҟнытә, гәылагьы-псылагьы Мышкин иоуп илҭахыцәҟьоу. – Сара акырынтә сизхьхьан абри уара уеипш иқьиоу, нас ибзиоу ауаҩы, – ҳәа иалҳәоит Настасиа Филип-ипҳа бзиа илбо Мышкин. – Агәра згон, уи иаалырҟьан дааины абас сеиҳәап ҳәа: "Бара хара бымазам, Настасиа Филип-ипҳа, сара бара бынцәастәуеит!"

Абас еипш иҟаз ажәақәа егьлеиҳәеит Мышкин, бзиа иибоз Настасиа Филип-ипҳа хылцшьҭрала иқәнагаз амал шааиоузцәҟьа. Уи бжьыҭгала зегьы ирбо-ираҳауа иҳәеит лара хатә пҳәысс лгара дшазхиаз. Аха Настиа лгәанала Мышкин лара дрыцҳашьан ауп абас зиҳәо. Убри аҟнытә лара илҭахым Мышкин игәыҳалалра лхы иалырхәарц, илҭахым уи "днасыпдалтәырц". Насгьы, Мышкин, гәыкпсыкала Настасиа Филип-ипҳа лымацара лакәым бзиа дызбо, уи бзиа дылбоит Епанчин ипҳаиҵбы Аглаиагьы, уи лыҟны иҟалап иара иаҳа анасып иманы дҟаларгьы. Настасиа Филип-ипҳа Рогожин амеыҕ диццоит, иара убри алагьы лара ауаажәларратә мцҳәареи аҵмыхәҳәаррақәеи, Тоцкиааи Епанчинааи дырҿагыланы, дара рышҟа илымоу ацәымҕреи апротести аалырпшуеит. Уи илдыруеит ари ауаажәларра "ҳаракы" ахаҭарнакцәа ргәымбылцьбарареи, рыгәҭакы лашьцақәеи

"ауаҩышәареи", "аамысҭашәареи" рсабырадала ишырҵәахуа, лаԥшхырԥагас ишрымоу.

Настасиа Филип-иԥҳа аханатәгьы лгәы азцон абнеик Рогожин ицынхара закәытә насыԥдараз. Ус егьыҟалеит: лхыбаара иараапкыз Рогожин уи ҳәызбала дишьит. Ароман аҵыхәтәан иаарԥшуп уаҩ игәы ҭызшьааша асцена: Настасиа Филип-иԥҳа лыԥсыбаҩ ахьыкҿоу аҵх ԥырҽуеит уи дызшьыз Рогожини аҭауад Мышкини. Абас еиԥш иҟоу атрагедиатә хҭысқәа ирыхҟьаны Мышкин дхагахоит.

Ишаабо еиԥш "Ацәгьауреи ахьырхәреи" аҟны еиҳаразак аҕарцәа-нанамгақәа ргәаҟ-ҵәаҟ ԥсҭазаареи рцәаныррақәеи аарԥшызҭгьы, "Аидиот" аҟны Достоевски Петербургтәи "ауаажәларра ҳаракы" абзазареи, аҵас-қьабзқәеи цәыригеит. Абри ауаажәларра аҩнуҵҟатәи агәымхарақәа раарԥшразы ашәҟәыҩҩы асатиратә сахьаркыратә цхыраагзақәа ихы иаирхәозар, Настасиа Филип-иԥҳа дзыригоит дытрагедиатә хаҿсахьаны. Уи лцәа ԥнаҽит, дакәаҳаит, дҭанархеит убри "ауаажәларра ҳарак" агәымхара. Аҭауад Мышкин ихаҿсахьа ҟаҵоуп алирикатә шәыгақәа рыла.

Азныказ агәыҩбара унамҭарц залшом ашәҟәыҩҩы иҿырԥшыгоу ифырхаҵа аҭауад Мышкин доуҳатә еизҳазыҕьарала ахәыҷы иҩазараҿы дахьиргыло, ԥсихикала дахьычмазаҩу, дидиотума уҳәартә дахьыҟоу. Аха ари еилкаахоит, Достоевски игәаанагарала атеориақәа зегьы аҳәааныркцәтәи абуржуазиа анырра иахҟьеит ҳәа ииҳәо ҳҳаҿы ианаагалакь, аурыс милаҭ ҟазшьа ишашьашәалам ҳаназхәыцлакь. Тоцкиааи Епанчинааи регоисттә прақтицизм, мцҳәарала иҭәу рыхдырреи ргәымхареи, ашәҟәыҩҩ, Мышкин ихәыҷтәы гәызианреи, иуаҩышәаратә цқьареи, иуаҩытәыҩсатә бзиабареи рҿаиргылоит. Мышкин ашәҟәыҩҩы ихаҿы дааигеит "Иҿыцу Христосны", уи ауаажәларра дрызцәырҵуеит ауаа рыграқәа рыҟнытә рыҽрыцқьара дацхраарц, анасыԥ рзааигарц. Аха ари амиссиа нагӡашьа змам утопиахеит. Мышкин игәазыҳәара қьиақәа аԥсҭазааратә ҵабырг ианааха, инадԥыхаала ицеит. "Ауаҩы ԥшза иашаҵәҟьа" дымчыдахеит, атрагикомедиатә ҭагылазаашьа дақәшәеит, азәгьы аиашамҩа дизықәымҵеит, азәгьы анасыԥ изимҭеит. Ус анакәха, ақьиара ацәгьахәыцра аҵкыс изымиааит. Уимоу ауаажәларратә цәгьаршра убри аҟара иҕәҕәахеит, автор иидеалқәа здикылаз ауаа: Настасиа Филип-иԥҳагьы, аҭауад Мышкингьы ҭанархеит.

"Аишьцәа Карамазоваа"

XIX ашәышықәса 70-тәи ашықәсқәа раан Ф. Достоевски ареақционерцәа дырзааигәахан, ареволиуциатә, асоциалисттә,

аматериалисттә, нас атеисттә идеиақәа еиҳагьы ирымчны ргхаԥхақәа иҳәо, акритика рзыҟаиҵо далагеит. Уи иреақциатә дунеихәаԥшышьақәа ҕәҕәала иааԥшит ироман "Аҵьнышқәа" ("Бесы") аҟны. Ари аҩымҭа, Мақсим Горки иажәақәа рыла иаҳҳәозар, зегь реиҳа баҩхатәрыла иҩыз, иара убас зегь реиҳа ацәгьаршра зныԥшуаз ҽазышәаран, 70-тәи ашықәсқәа раантәи ареволиуциатә ҵысра иахарамыз ахара адҵаразы. "Аҵьнышқәа" кьыԥхьын 1871–1872 шықәсқәа рзы ажурнал "Аурыс цҳаражәҳәаҩ" ("Русски вестник") адаҟьақәа рыҟны. Абри ашьҭахь Достоевски напхгара азиуан ажурнал "Гражданин" ("Атәылауаҩы"). ари аурыс ҳәынҭқар иеиҳабыра ирымадаз ареақциатә гьагьарақәа иртәыз журналын. Абри ажурнал аҟны Достоевски иикьыԥхьит "Ашәҟәыҩҩы имшынҵа" зыхьзыз истатиақәеи ифелетонқәеи рсериа еидызкылаз ацикл. Абри ажурнал анынижь ашьҭахьгьы 1876–1877 шықәсқәа раан Достоевски есымза иҭижьуан "Ашәҟәыҩҩы имшынҵа" зниҵоз хазы иҟаз аизгақәа.

1879–1880 шықәсқәа раан икьыԥхьын Достоевски аҵыхәтәантәи ироман ду "Аишьцәа Карамазоваа" ("Братья Карамазовы"). Ари ашәҟәыҩҩы акыршықәсатәи ирҿиаратә усура еихызшьалоз ҩымҭан. "Аишьцәа Карамазоваа" аҟны иаарԥшу ахҭысқәа мҩаԥысуеит апровинциатә қалақь Скотопрогониевск аҟны. Аҩымҭа ахы ароман аперсонажцәа рахәҵас рхымҩаԥгашьа алнакаарц ихы иҭиҳәааит автор.

"Аишьцәа Карамазоваа" адәахьала уанахәаԥшуа ҭаацәаратә романушәа иҟоуп, аха ашәҟәыҩҩы Карамазоваа рҭаацәаратә хҭысқәа иҽрылаигӡазом, иҩымҭаҿы ицәыригоит асоциалтә, аполитикатә, афилософиатә, аетикатә проблемақәагьы. Ароман аҟны еиҭацәырҵуеит Достоевски иҩымҭақәа рзы закәан-ԥҟарак иаҩызоу аиҿагыларақәа, уи ирҿиамҭа иаҟазшьарбагоу аҕәҕәарақәеи аԥсыҽрақәеи. Автор Карамазоваа рҭаацәара ҿырԥшыгас иныҟаҵаны иааирԥшуеит ҭауади-аамысҭеи абуржуазиеи руаажәларра аилабаареи, уи адеградациеи рсахьақәа нарҭбааны.

Иааркьаҿзаны иуҳәозар, ароман абаҩ абасала еиҿартәуп: иҭаҳмадахахьоу аҭауад Фиодор Карамазов иҭаацәараҿы иаалырҟьаны еизоит иҷкәынцәа: Дмитри, Иван, Алиоша. Урҭ реизара ҽыҵгас иамоуп раб икаҳԥратә хымҩаԥгашьа алацәажәара, аилыргара, ахәшьара аҭара. Фиодор даныҷкәынзазгьы иԥсҭазаара уаҩҵас аамысҭашәала имҩаԥигомызт (ихшара рықәрақәа шмаҷыз иааныжьны дцан, урҭ имаҵуҩы аҭаҳмада иоуп изааӡаз), данажә зынӡа дпатудахеит. Уи иламысдара убри аҟынӡа инеиит, иҷкәын Дмитри бзиа иибо аԥҳәыс Грушенка инапаҿы лаагара избыртә аҟара. Грушенка дынхоит Скотопрогоневск. Ари аԥҳәыс-ҿа ԥшза зны полиак панк лцәа ԥены дааныжьны дцеит, аха аԥҳәыс рыцҳа уеизгьы уи дааны хатә ԥҳәысс дигозар ҳәа дгәыҕуеит.

Дмитри Карамазов згәазыҳәаракәа ирхаргало уаҩуп, арыжәтә иачычоу, нас аҵҟьара, аҳәса рышьҭазаҩра, ҭаҷкәымла аисра бзиа избо, аха иара убри аамҭазы иаб дызлаеиԥшым, уи иразу, згәы ҭбаау, иаахтны згәы иҭоу зҳәо, аромантикатә ԥсабара змоу арԥысуп. Хылҵшьҭрала иқәнагаз амал азы акыраамҭа аимак рыман иаби иареи, аха реимак еиҳагьы аҽарыӷәӷәеит, Дмитри иаб Фиодор, иара бзиа иибо аԥҳәыс Грушенка джьаны, иҩныҟа днаганы, лара лзы иҵәахны имоу 3000 мааҭ аԥара ҳамҭас илыҭаны, дхихырц шиҭаху анеиликаалак ашьҭахь.

Уахык зны, Грушенка дахьцаз уаҩы изымдыруа дыбжьаӡит. Уи илхыбааулаз Дмитри Фиодор иҟны дыҟазар акәхап ҳәа гәҩарас иҟаиҵан, иаб иҟны днеины дижәлеит, аҭызшәа илихит, усшьуеит ҳәа диқәмақарит, аха Грушенка уаҟа дыҟамызт. Аҵыхәтәан Дмитри уи лхырхарҭа еиликааит, иаб инхарҭа иазааигәаз станциак аҟны иааны иҟаз Польшатәи апан дшааз ала адырра анлиҭа дизцазаарын. Убри Дмитри иаб ажәа имакны, усшьуеит ҳәа диқәмақарны, диԥырҵны данца аамҭазы, Фиодор азәы дишьызаап. Ҳәарас иаҭахузеи, Дмитри гәҩарас дҟарҵан, аухаҵәҟьа дҭаркит. Ашьҭахь ишеиликааз ала, ари ацәгьоура ҟаиҵеит Фиодор ицәыбзаԥа, Алеқсеи Смердиаков. (Уи ииҭахын Фиодор иҵәахны имаз 3000 мааҭ аԥара ампыҵахалара). Смердиаков ари ауаҩшьра шыҟаиҵаз азбахә Иван Карамазов иеиҳәеит, аха ахара уеизгьы Дмитри идрыԥхьазалеит, аусӡбара аныҟалашаз аламҭала Смердиаков иҽыкнаҳан иҽахьишьыз, Иван Карамазов ахеилага ииҳәаз азәгьы агәра ахьимгаз, иахьахамҵгылаз азы.

Дмитри ашьауӷа хьанҭа иқәырҵеит. Аха иара ихаразшәаҵәҟьа идикылт азбаҩцәа иқәырҵаз ашьауӷәа, избанзар ацәгьара данақәшәа ихы азцеит, еиликааит уаанӡа иара ишиаҭәамыз ала ибааԥсны ихы шымҩаԥигоз. Ҵабыргуп, уи иаб димшьит, аха иԥсҭазаара зегьы цәгьоурамзи, еисрала, қәԥарала, каҳԥрала иҭәымзи. Абарҭқәа рышьҭахь Дмитри иҽеиԥсахит, ихдырра аҽеиҭанакуеит, ауаа рышҟа ақьырсиантә бзиабареи, арыцҳашьареи ааирԥшуа далагеит. Иуадаҩуп, ҳәарада, уи ихымҩаԥгашьа агәрагара.

Абасала, "Аишьцәа Карамазоваа" аҟынгьы иаарԥшуп ацәгьоуреи ахьырхәреи рыпроблема, араҟагьы ашьа каҭәоит, аха Раскольников идоуҳатә еиҭеира ацәгьаура аныҟаиҵалак ашьҭахь акәзар ианалыршахо, Дмитри иеиҭеира ҟалоит иҟаиҵар зылшоз, аха иҟаимҵаз ацәгьаура ашьҭахь.

Зынзаск Дмитри диеиԥшымкәан даарԥшуп ароман аҟны, уи иашьеиҵбы Иван. Ари, иҩабџьаза иҟоу ахшыҩи, аскептицизми игәылыжжуа дыҟоуп. Уи ганкахьала Раскольников дизааигәоуп. Ивангьы иуадаҩу, аиҿагыларақәа рыла иҭәу арԥысуп, аҵара имоуп, дхәыцҩуп, арелигиа даҿагылаҩуп, дрықәызбоит адунеиҿы аҳра зуа азалымдарақәа. Анцәа дқьиазар, дҳақуаҩызар, – дхәыцуеит Иван, – нас избан адунеи аҟны абри аҟара ацәгьауреи, агәымхареи зыҟоу, изгәаҟуазеи хара змазам ауаа, изгәаҟуазеи зыбыз ада зыхәлам асабицәаҵәҟьа? Ароман "Аишьцәа Карамазоваа" ахқәа руак аҟны Иван иашьа Алиоша ажәабжь гәыҭшьаагақәа изеиҭеиҳәоит.

Еинралк илашәарыца (амыҵуар) нхаҩ хәыҷык ахаҳә агәыдиҵан, ашьапы аирхьит. Ашьыжь ашацкыраз уи иҩызцәеи илашәарыцақәеи иманы шәарыцара ацара иҽаназыҟаиҵоз аамҭазы аинрал адҵа ҟаиҵеит аиакәым ҟазҵаз аҷкәын хәыҷы абра дааганы дҟьантазза, иан дшаалыхшаз еиԥш деилышәх ҳәа. Иеилырхыз ахәыҷы ахьҭа дакны, насгьы дшәаны дқьыџьқыџьуан. Уҩ ҳәа – иқәыҳәҳәеит уи. Ахәыҷы дыҩит, аинрал уи илақәа ишьҭеиҵаны, иан лыбла аҿаԥхьа деимыжәжәа дықәырҵеит.

– Иқәнагоузеи аинрал, иааигәыдҵаны ашьроу? – диазҵаауеит Иван иашьа.

– Иааигәыдҵаны ашьра!

Абас еиԥш иҟоу аҭак ҟаиҵозар Анцәахаҵаҩы Алиоша, изџьышьатәузеи, "Анцәа имчала" абри аҩыза ацәгьаршра аҳра ахьауа, хара змазам ауаа гәаҟ-ҵәаҟрас, аазабс иҟоу зегьы ахьырхырго, уашьҭан раԥхьаҟа "агармониа" ҟарҵарц, иахьыҟоу, "џьанаҭ" аҭалара азин роуран иахьыҟоу адунеи Иван дзанымшәозар.

– Исҭахзам, ауаатәыҩса рыбзиабара аҟнытә исҭахзам, ари аҩыза агармониа… нас убрахь аҭалага аблеҭгьы шьҭахьҟа исырхынҳәуеит, – иҳәеит Иван иаахҵәаны.

Абас еиԥш иҟоу зеиуахкы уҭаху ацәгьаурақәа, нас хара змам ршьакаҭәара ҟазҵо, асабицәа рылаӷырӡқәа казҭәо "агармониа", "аџьанаҭ" иаҿагыло Иван, ҳҿаԥхьа даагылоит аазабхгара зқәырҵоз ауаатәыҩса дрыԥсҿыхыҩны, насгьы згәы ҭырхьахьа иҟоу гуманистны. Аха, ашьҭахь, уи абарҭқәа зынзаск ирҿагыло алкаақәа ҟаиҵоит. Ари адунеи аҳақдареи, азалымдареи рыла ишьақәгылоуп, – дхәыцуеит Иван, – ус анакәха, ауаҩытәыҩса иарбанзаалак ауаҩышәатә уалқәа рыҟнытә ихы дақәиҭызаап, иара изы ауаҩ имчмырхара, нас ауаҩшьрагьы, "зегьы-зегь рзин имазаап". Абасала ацәгьоура иаҿагылаз Иван, иара убри ацәгьоура ариашара, адгылара аҟынӡа днеиуеит.

Иван инигилисттә хшыҩзцаракәа Смердиаков ихаирҵан, "теориала" иаб ишьра еиҿикааит. Ари иаанаго, Иван ауаҩшьра азыҟаҵара апроцесс шымҩаԥысуаз идыруан, аха уи аиԥҟьаразы, уи аҟамларазы акгьы ҟаимҵеит ҳәа ауп.

Раскольников "итеориа" ахәҭа бааԥсқәа Свидригаилов инаигӡозҭгьы, Иван Карамазов имц теориа мораль змазам, ацәгьаршҩы,

еилабаахьоу ациник, ашәаргәында, нас ауаарашәа ҳаҭыр зқәызарц зҭаху аҵан иаҟара ихәыҷзоу Смердиаков дахаҭарнакхоит. Уи ҵхыбжьон згәы зеаным иаб дишьуеит. Ашьҭахь иҟаиҵаз ацәгьоура азбахә Иван иамхаиаҳәоит. Аха Смердиаков ламыс хәыҷык изцәырҵын, даргәамҵуа далаган, иеишьуеит. Ивангьы "ирҿиаз атеориа" иахылҵыз атрагедиала ишҵаурамыз анидыр, ихы еилаԥсеит, дхагахеит. Алаԥшҵашәаракәа ирымҿхаркыз Иван даоысҭааушәа ихы ибо далагоит. Уи аоусҭаа (агызмал, аҵьныш) игәанала ари адунеи аҟны иҟоуҵалакгьы ҟалоит, ауаоы аморальтә ҭакԥхықәаракәа зегьы рҟынтәи ихы дақәиҭуп.

– Уара сара усхаҭарнакуп, – иаоусҭаахә диацәажәоит Иван, – уара игәымхоу, еилагоу сара сыхшыоозцаракәа ракәзаап ишьҭукааз.

Абасала "Аишьцәа Карамазоваа" аҟынгьы Достоевски иеазишәоит "иҵаҵгәыдоу атеориа" алҵшәа бааԥсқәа шарҿио аарԥшра. Автор игәаанагарала, ацәгьаршра иаҿагыланы ақәԥара даеа цәгьаршрак ашҟа ҳкылнагоит, анцәа мап ицәкра – ҳкылнагоит аоусҭаа иахь. Иван Карамазов ииндивидуалист-анархисттә теориеи, абунтреи рҵаҵгәыдара ашәҟәыоооы аԥхьао иҿаԥхьа ицәыригоит ареволиуциеи, асоциализми, атеизми рҵаҵгәыдара иаршаҳаҭганы. Ари иаанарԥшуеит, ҳәарас иаҭахузеи, ашәҟәыоооы идунеихәаԥшышьа иамаз реакциатә тенденциақәак.

Ихәыцуаз, ибунтуаз атеист Иван диҿаргылоуп иара иашьа еиҵбы Алиоша. Ари даара иқьиоу, иҳәатәхаҵаоу (иҭеслыму) анцәа бзиа дызбо, абер Зосим инапхгарала аныхабааҿы изызҳауа арԥысуп. Алиоша, автор дааирԥшыр иҭахын иҵауроу фырхаҵаны, адоуҳатә цқьара, хәыҷҵас ақьиара дашьананы. Достоевски игәы иҭан "Аишьцәа Карамазоваа" даеа хәҭақәакгьы аицҵарц, уаҟа хадара зуа фырхаҵаны дҟалар акәын Алиоша Карамазов, аха ашәҟәыоооы ари игәҭакы изынамыгзеит, 1881 шықәса ажьырныҳәамза 28 рзы иԥсҭазаара далҵит.

Ф. М. Достоевски Аԥсны бзиа ирбо, еицырдыруа шәҟәыоооуп.

УСПЕНСКИ
Глеб Иван-иԥа
(1843–1902)

1870-1890-тәи ашықәсқәа раантәи ауаажәларра-литературатә ԥсҭзаара. Аамҭа аҷыдаракәа. "Анародникра". ("Ажәлархзызаоора")

Урыстәылан аҳратәра аԥыхра, ари атәылаҿы акапитализм аҿиара иацхрааит. Афабрикақәеи азауадқәеи рхыԥхьазара иазҳауа иалагеит. Аусуцәа рыкласс хыԥхьазаралагьы социалтә хдырралагьы иҵәҩәахо иалагеит. Амала, егьа убас иҟазаргьы, убасҟантәи аамҭазы макьана иҵәҩәан афеодализм ацәынха-мынхақәа. Ҭауади-аамысҭеи макьаназы аҳра зуаз клаассын, ажәытә еиԥш атәыла напхгара азнауан амонархисттә еиҳабыра. Ажәакала иуҳәозар, 60-тәи ашықәсқәа раан имоаԥгаз Аҳәынҭқарратә реформақәа аԥсҭазаара иқәнаргылоз азҵаара хадақәа рзымызбеит, избамыз апроблемақәа зегьы ирыцкын миллион рацәала зхыԥхьазара ыҟаз анхаоыжәлар рызҵаара қәнагала иахьызбамыз.

Абарҭқәа зегьы иҳәаақәырҵеит анародникцәа рцәырҵра. Ари ацәырҵра аханатәгьы ахырхарҭақәа, агәыԥқәа, аиҿкаақәа рацәаны иаман. Убарҭ иреиуан Лавров, Бакунин, Ткачиов уҳәа убас азәырооы еиҿыркааз агәыԥқәа. Аха анародникцәа реиҳараоозак 70-тәи ашықәсқәа раан иқәгылеит (ицәырҵит) Чернышевскии даеа револиуционер-демократцәақәаки ридеиақәа ирыдгылаоцәаны, ирхылҵшьҭраны, ажәлар (еиҳарак анхацәа) ринтересқәа ирыхьчаоцәаны. 60-тәи ашықәсқәа ирхылҵыз аразночинеццәа (еиуеиԥшым ачынқәа змаз, еиуеиԥшым асоциалтә ҭагылазаашьа змаз аусуцәа) реиԥш, урҭ анхаоытә револиуциа аҟаҵарала ирҭахын (реазыршәон) афеодал-хатәымчратә шьақәгылашьа аҵҟьара, иара убриала асоциализм ашьақәыргылара. Урҭ зҿынҵәаауаз асоциализмгьы утопиатәын, избанзар анародникцәа зықәгәыҕуаз, гәыҕырҭас ирымаз аурыс уаԥшьына (община) акәын, дара ргәанала аурыс нхаоы ԥсабарала дсоциалиступ.

Анародникцәа иашан акапитализм аизҳазыҕьара иацыз, ауаоытәыоса инапала ауаоытәыоса аекспӆуатациеи, ицәымҕушьаша аморальдареи аназгәарҭоз, аха иоашьон, агха рыман Амраҭашәара Европа аҟнытәи атәылақәа рыҟны аиԥш ибуржуазиатәу амоала акәымкәа, Урыстәыла асоциализм ашҟа "ауаԥшьына" (община) шьақәгылашьа амоала ицароуп анырҳәоз. Анародникцәа, ирзазԥхьагәамҭеит Урыстәылан акапитализм аҿиара апроцесс азәгьы игәазыҳәарақәа ишырзаанымкылоз, акапитализм ахаҭа ишарҿиаз иара ықәызгаша, изжыша амч – апролетариат, ззинқәа анапаҿы раагарзы, зинтересқәа рыхьчаразы иқәԥаша, иреволиуциатәу акласс. XIX ашәы-

шықәса 70-тәи ашықәсқәа рылагамҭа инаркны, анародникцәа "ажәлар рахь аныҟәара" иалагеит, ареволиуциатә, нас асоциалисттә идеиа-қәа рыладырҵәон ақытауаа, аха урҭ анхаҩцәа ыжәлар рыԥсҭазаашьеи рҭахрақәеи цқьа ирзеилкаауамызт, убри аҟнытә реазышәарақәа лҵшәа дукгьы рымамызт, ари аҩыза аҭагылазаашьа урҭ рахь азәырҩы ргәы канажьит, шьоукы рсоциалтә гәҭаккәа рынагзаразы ииашамыз аиндивидуалтә терор амҩа ианылеит. Заа зызбахә азгәаҳҭаз М. Бакунин итәы ҳҳәозар, уи аханатәгьы асоциалтә проблемақәа аиндивидуалтә терор амҩала рызбара акәын дзыдгылаҩыз.

Анародникцәа 1881 шықәса хәажәкыра мза (март) акы азы Урыстәыла аимператор Алықсандр II дыршьит, аха ари ахҭыс иеиз лҵшәа амоуит, аҭагылазаашьа еиҳагьы иаруадаҩит (еицәанатәит). Атәыла аҳәынҭқар ишьра аҭакс, уи ихаҭыԥан иқәгылаз аҳәынҭқар ҿыц – Алеқсандр ахԥатәи, атәыла ареакциатә мчқәеи арепресиа бааԥсқәа ҟарҵо иалагеит. Абри аамҭа инаркны анародникра хәыҷы-хәыҷла еилыбго, адегредациа ахьуа иалагеит, нас аҵыхәтәаны илиберал-кулактә партиан иҟалеит. Ари аҩыза аҭагылазаашьа ауаажәларра ргәы канажьит. Урыстәылан инарҭбааны уаҩы илаԥш иҵашәо иалагеит атәылаҿы иҟоу асоциалтә шьақәгылашьа анышәаратә гәазыҳәара, алиберализм, ҵак дук змам акультуратә ус ссақәа ралыршара азырхара агәалаҟаракәа.

XIX ашәышықәса 80-тәи ашықәсқәа раан ареақциа еиқәаҵәа аҳра ауан, убри азыҳәан ауп ари аамҭа "аамҭадара аепоха" ҳәа изашьҭаз, абас шакәызгьы 80-тәи ашықәсқәа раан ишьақәгылеит, егьыҕәҕәахеит апролетартә ҵысра, апролетарцәа рықәгыларақәа. 1883 шықәсазы Г. Плеханов инапхгарала иаԥҵан "Аҵьа ахақәиҭтәра агәыԥ" ("Группа освобождения труда"), марксизм Урыстәылан аларҵәара напы аркын, атәылаҿы ауаажәларратә хшыҩзцара аизҳазыҕьара агыдра уаҩы ишимбацыз ала аҿыҳаранакит.

Зызбахә ҳамоу аамҭазы иҟазшьарбагоуп В. И. Ленин иажәақәа. Уи иҳәон: "Урыстәылан иҟамлацызт аепоха убриазы: "ахшыҩ-ҵаки ахшыҩи раамҭа ааит" уҳәартә, Алеқсандр III иепоха аан ишыҟаз еиԥш… хаҭала абри аепоха аан зегь реиҳа еышәала аус ауан Урыстәылатәи ареволиуциатә хшыҩ, избанзар уи иаԥнаҵеит асоциал-демократиатә дунеихәаԥшышьа ашьагәыҭқәа".[18]

Ишдыру еиԥш, асоциал-демократиатә, Амарксист-Ленинтә ҵысра еизҳазыҕьон, аҿарҕәҕәон анародникцәа ирҿагыланы ақәԥараҿы, абри аус аҟны ароль ҕәҕәа нарыгзеит В. И. Ленин иусумҭақәа: "Изакәызеи "ажәлар рҩызцәа", насгьы ишԥаеибашьуеи урҭ асоциал демокра-

[18] Ленин В. И. Полн. Собр. Соч. Изд. Пятое, Гос. Изд. Полит. Лит. М., 1958 т. 1 ад. 125-345.

тцәа ирҿагыланы"? иара убас "Анародникра аекономикатә ҵакы, нас уи акритика ихаҵкы Струве ишәҟәаҿы".

Абарҭ зызбахә ҳҳәаз аусумҭақәа рыҟны В. И. Ленин уаҩы агәра игартә ишьақәиргәҕәеит, XIX ашәышықәса 90-тәи ашықәсқәа раан анародникцәа ареволиуциатә қәԥара мап шацәыркыз, насгьы акулакцәа иридеологцәаны ишыҟалаз.

1895 шықәсазы Петербург ақалақь аҟны В. И. Ленин еиҿикааит "Аусуцәа рыкласс ахақәиҭтәразы ақәԥаратә еидгыла" зыхьзыз иҿыцу ареволиуциатә партиатә организациа раԥхьазатәи аҿырԥштәы. Абри аамҭазы ахақәиҭратә қәԥара аренахь иҵәырҵуан Урыстәылатәи апролетариат. Урыстәыла ҟалон жәларбжьаратәи ареволиуциатә ҵысра иацентрны.

Абарҭ асоциал-политикатә фақторқәа иҳәаақәырҵон зызбахә ҳамоу аамҭазтәи алитературатә ԥсҭазаара, уи аҟазшьеи ахырхарҭақәеи.

Абри аамҭазы рырҿиамҭатә усура нарыгзон И. Тургенев, А. Островски, Ф. Достоевски, Л. Толстои, Н. Некрасов, М. Салтыков-Шьчедрин реиԥш иҟаз исахьарку ажәа азҟазацәа дуззақәа азәырҩы. 70–80-тәи ашықәсқәа раан алитературатә аренахь иҵәырҵуеит анародник шәҟәыҩҩцәа, иара убас А. Чехов, В. Гаршин, Д. Мамин-Сибириак уҳәа азәырҩы.

70–80-тәи ашықәсқәа раантәи аурыс критикцәеи, апублицистцәеи, апрозаикцәеи, апоетцәеи, нас адраматургцәеи азәырҩы анародникцәа рҵысреи, урҭ ридеологиеи ирымадан. Урҭ арҿиаҩцәа хаҭахаҭала иааидкыланы урыхәаԥшуазар, политикала, естетикатә дунеихәаԥшышьала, баҩхатәрала, нас ҵара-дыррала еиуеиԥшымызт, аха ирыман еидызкылоз, ирзеиԥшыз ҷыдарақәакгьы. Анародник шәҟәыҩҩцәа анхацәа ирызгәыкны, гәцаракрыла, рыбзазашьеи, рҵасрқьабзқәеи, иашарала иаадырԥшуан реиҟарамра, рсоциалтә дифференциациа, аха абарҭқәа инарываргыланы арҿиаҩцәа ахшыҩрҵарахь, адидақтикахь иианагон, ирҭахын акапиталисттә мҩа хырхарҭас иалызхыз аԥсҭазаара аҵабырг, лҵшәа змам қадақьрыла аанкылара. Иазгәаҭатәуп иара убас, анародник шәҟәыҩҩцәа рсахьаркыратә рҿиамҭақәа аԥсҭазааратә ҵабырг иашаны ишырныԥшуаз, урҭ рсахьаркыратә ԥҵамҭақәа бжеиҳан дара авторцәа рнародниктә теориақәа ишырцәыхараз, ма зынзак ишырҿагылоз. Ари аҭагылазаашьа анародник шәҟәыҩҩцәа рырҿиамҭақәа аԥсынҵры рнаҭон, иԥсхаҵагоу ареалисттә ҟазара апринципқәа ирыманадон.

Анародникцәа рыҟнытә иҟан апоезиа амаҵа зуазгьы. Ажәеинраалақәа рыҩуан Н. Марозов, П. Лавров, В. Фигнер уҳәа убас азәырҩы. Ҵабыргуп, урҭ профессионалтә (занааҭтә) поетцәамызт, аха иҟәнумшьартә еиԥш иҟоу рхатәы хәҭаа аларҵеит аурыс револиу-

циатә поезиа аҿиара.

Ҷыдала иалкааны ирыхцәажәатәуп дара ианраамҭаз адоуҳатә роль ду назыгзаз анародниктә публицистикеи, акритикеи. Арҭ ажанрқәа лассы-лассы рхы иадырхәон: Н. Михаиловски, А. Скабичевски, П. Ткачов уҳәа убас азәырҩы. Анародник белетристика аҟнытә аԥхьаҩцәа ирылаҵәаны иҟан Николаи Петропавловски (уи ԥсевдонимс иман С. Каронин) иеилкаанҵақәа ("Цаҟантәи хыхь" уҳәа убас егьырҭгьы), Сергеи Кравчински (хьызшьарас иман – Степниак) иагитациатә жәабжьқәа, илакәқәа, ироман "Андреи Кожухов", иеилкаанҵақәа реизга "Адашьмаҵатә Урыстәыла" ("Подпольная Россия"), иара убас Николаи Златовратски ироман "Аҵаҵгәқәа" ("Основы") уҳәа убас егьырҭгьы.

Глеб Успенски иԥсҭазаареи ирҿиамҭеи актәи рпериод. "Растериаев имҩа аҵас-қьабзқәа". "Аимҵәара"

Глеб Успенски аурыс револиуциа-демократиатә литература ахаҭарнакцәа хатәрақәа дыруазәкын, инарҵаулан ихәыцуаз уаҩын, абаҩхатәра змаз шәҟәыҩҩ реалистын, иара ианиаамҭаз даара ихырҳагаз анырра аиҭеит аурыс револиуциатә ҵысра аизҳазыҕьара апроцесс, дпублицист хатәран.

Глеб Иван-иԥа Успенски диит жьҭаарамза (октиабр) 13 (25). 1843 шықәсазы, Тула ақалақь аҟны. Иԥсҭазаара далҵит хәажәкыра мза 24 (мшаԥымза (апрель) 5, 1902 шықәсазы Петербург. Г. И. Успенски диит ачынуаҩы иҭаацәараҿы (аҳәынҭқарратә малқәа рпалата амазаныҟәгаҩс дыҟан), ақыҭатә дикәан иԥа иҩны. Успенски данхәыҷыз, иҭынчыз, гәык-ԥсыкала изыҟаз ауаа рыҩнуҭҟа изҳауан. Ианду алакәқәа дизрыԥхьон, ашәҟәқәа ирныз асахьақәа рыла ажәабжьқәа изеиҭалҳәон. Анхацәа рыбзазара здыруаз иабду, иара Лев Николаи-иԥа Толстои дузза ҟасарыла дыззызырҩуаз ҭаҳмадан. Иан лганахьтәи иуацәа аҟазареи алитературеи бзиа избоз уаан. Уамак идумыз иаб ибиблиотекаҿтәи ашәҟәқәа рылоуп раԥхьаза ашәҟәыԥхьара агәыбылра шикыз. Успенски ҷыдала бзиа ибон Пушкин илакәқәа, гәахәарыла урҭ иҳәон ҿырҳәала, дрыԥхьон Карамзин иҩымҭақәа, ибзианы идыруан Лермонтов иажәеинраалақәа. Иԥшқарахыз, игәыбылҩыз ари аҷкәын хәыҷы зегьы бзиа дырбон, иизааигәаз Глебушка ҳәа ишьҭан. 1853 шықәсазы уи Тулатәи агимназиа дҭалеит, уаҟа ибзиазаны, алҵшәа ҟаиматәқа иманы аҵара иҵон аԥшьбатәи акласс аҟны днеиаанза. Анаҩсан иаб Черниговтәи аҳәынҭқарратә малқәа рпалатахь амаҵуразы даниаргагьы уахь дымцар амуит. Глеб дзышьцыламыз аҭыԥаҿтәи аҭагылазаашьа баапсны инырит: лассы-ласс дычмазаҩхо, аҵара ԥахьа аасҭа еицәаны иҵо, аҵәуара хҭеикуа далагеит. Ақәҿиарақәа ахьааирԥшуаз аурыс литература аҵараҿы маҵара акәын. Агимназиа аҿтәи иҵара аҵыхәтәантәи ашықәс азы ауп алитературатә ҩымҭақәа раԥҵараҿы раԥхьаза акәны ихы ԥишәо даналага. Алитературатә рҿиара ашҟа имаз агәаҳәара имаирхәон усҟантәи аамҭазы ажурнал "Современник" адаҟьақәа рыҟны зҩымҭақәа зкьыԥхьуаз, иара иаҵкыс иеиҳабыз иаб иашьа иԥа Н. В. Успенски. Г. Успенски раԥхьатәи ибелетристикатә нҵамҭақәа ҳара ҳҟынза изымаазеит, аха алитератураҭҵааҩцәа ргәаанагарала урҭ ақалақь аҿтәи ачынуаа рыԥсҭазаара автор инаҭоз аҵәалашәарақәа рныԥшуан.

1861 шықәсазы Глеб агимназиаҿтәи иҵара хыркәшаны, Петербургтәи Ауниверситет аиуристтә факультет дҭалеит, аха иара убри ашықәсан "астудентцәа руалуашара" иахҟьаны Ауниверситет адыркит. Г. Успенски иҵара иациҵарц иҭахын Москватәи Ауниверситет аҟны, аха иҕарра иахҟьаны ари ихықәкгьы изынамыгзеит. Уи Москватәи ауниверситет аҟны шықәсык аҟара аҵара иҵон уеизгьы, аха аҵара ахә ахьизымшәаз азы ауниверситет дҭырцеит. 1862 шықәсазы иаб дычмазаҩхан, ҩышықәса рышьҭахь иԥсҭазаара далҵит. Зхыԥхьазара маҷмыз аҭаацәара (иаҳәшьцәа ԥшҩыки, иашьцәа хҩыки) рныҟәгара Глеб ихәда иқәлеит. Уи агазеҭ "Московские ведомсти" аредакциаҿы корреқторс аусура далагар акәхеит.

1862 шықәсазы напы аиркуеит алитературатә рҿиаратә усура. Раԥхьазатәи иажәабжьқәа ркьыԥхьуеит ажурнал "Зритель" ("Ахәаԥшҩы") ("Идиллиа"), иара убас Л. Н. Толстои ижурнал "Иаснаиа Полиана" ("Михалыч") рдаҟьақәа рыҟны. Г. Успенски Петербург даннеицәҟьа ибла иабеит Чернышевски иқәырҵаз "ауаажәларратә шьауҕа".

1862–1866 шықәсқәа раан иаԥиҵаз Глеб иажәабжьқәеи иеилкаанҵақәеи иаадырԥшуан адашьмаҵаҿтәи ауаа, арыжәтә жәра иаҿу агәаҟцәа, ачынуаа рыԥсҭазаара. Иара ишәҟәҩышьа, иажәабжьҳәашьа аилкаанҵатә форма ианыԥшуан Н. В. Успенски ирҿиаратә нырра, ари гәаҭаны дадгылеит Н. Чернышевски "Не начало ли перемен?" ("Аиҭакрақәа ирылагамҭазар")? ҳәа хыс изиҭаз истатиаҿы.

Аурыс литератураҿы ажәлар раарԥшразы акрызҵазкуа, насгьы ихырҳагоу аиҭакра иаформулан иҟаиҵеит Чернышевски "имырԥшзакәан аиаша" аарԥшра. Ари аформула Глеб Успенски изы, иара убас А. И. Левитови, И. А. Кушьчевскии, Ф. М. Решетникови, М. А. Воронови даҽа литераторцәақәаки рзы иҟалеит ипринциптәу литературатә позицианы. Успенски ирҿиамҭа адемократиатә хырхарҭа ацхыраареи адгылареи аиуит зны ажурнал "Русское слово" ("Аурыс ажәа") аҟны, нас ажурнал "Современник" аҟны. 1865 шықәсазы "Современник" аредақтор Н. А. Некрасови Глеб Успенскии еибады-

рит. Ари афакҭ ашәҟәыҩҩы ҿа илахьынҵазы ихырҳагахеит. 1866 шықәсазы "Современник" ианылеит Г. Успенски аҧхьаҩцәа рмасса ҭбаақәа дыдзырдырыз аилкаанҵақәа рцикл "Нравы Растеряевой улицы" ("Растериаев имҩа аҵас-қьабзқәа"). Ашьҭахь ажурнал ахьадыркыз аҟнытә, икьыҧхьымкәа иаанхаз аилкаанҵа ахәҭақәа 1867 шықәсазы иркьыҧхьуан ажурнал "Женский вестник" аҟны "Очерки провинциальных нравов" ("Апровинциатә ҵас-қьабзқәа рзы аилкаанҵақәа") рыҟны инарҵауланы реалист ҵасла иаарҧшуп анхаҩытә реформа ашьҭахь ажәлар зқәыргәыҕыз ахақәиҭреи, ауаажәларра аиҭакреи рцынхәрас иахьабалак аҳра зуаз аҕарреи аимҵәареи. "Растериаевтәи ауаа" (ачынуаа, амешьчанцәа, агарнизонтә салдаҭцәа, анаптәрақәа занааҭс измоу ажәлар...) арыжәтә аҽаршьрақәеи, аисрақәеи ирхаргалан иҟоуп. Алкоголь амчра иахылҵит амамзара, абаҩданра, ихырҳагоу ҵакык змам аҧсҭазаара. "Растериаевтәи аҵас-қьабзқәа", "растериаевтәи аиаша", "растериаевшьчина" – арҭ автор иҟаиҵо зеиҧштәрақәоуп, урҭ асоциалтә критика ҕәҕәа рныҧшуеит. "Растериаевтәи аҧсҭазаара" алкоголь иамҭахәхаз, иаҧсаҭатәхаз рымацара ракәмызт иадыруаз, уи иарҿион аамҭа иахшоз "ауаа ҟәыҕақәагьы", урҭ ирылшон убри амчрагьы ырманшәаланы дара ирыхәартә аҟаҵара. Убас еиҧш иҟоу уаҩуп Прохор Порфириҧа аполициатә чынуаҩ ҧхьатәа иҧаҧса, анаптәҩы иҧсҭазаара мҽыҕ, иҧсҭазаара бааҧс ашкола иахысыз. Уи дқәыҧшуп, акры злоу азәы иоуп. Раҧхьатәи "ишьаҿа" иара еихигеит иаб данҧсы ашьҭахь, иҧсыз имал ампыҵахаларала. Прохор Порфирич аусуҩ-наптәыҩцәеи азауад знапаҿы иҟоуи рыбжьара цҳаражәҳәара зуа уаҩуп. Уи хықәкы заҵәыкны имоу абеиахара ауп, насгьы убри игәҭакы анагзаразы гәымхарас иҟоу зегьы ихы иаҭәеишьоит: анапҟазацәа жьаны рҵьабааҧса ампыҵахалара, ацәгьацәыҧхамшьара, амҵақьақьара. Ари акапитализм аизҳазыҕьара иарҿиаз мҵарсҩуп, "тиран хәыҷуп", ихаҭа асоциалтә еилазаара лаҟәқәа ирылҵыз азәы иоуп, аха дызлыҵыз рыхәда дықәтәаны ҵарбелҵас ршьа ижәуеит.

Ажәытә провинциатә Урыстәылазы итиптәу хаҿсахьоуп "Аҳақьым Хрипушкин". Амедицинаҿ уи акгьы издыруам, аха лаҭин ажәақәак иҵан, иааикәыршаны инхо ауаа рымдырра ихы иархәаны, ламысдарыла ижьоит, ирымоу ахәыҷы рымпыҵикәкәаауеит ипациентцәа.

Ачынуаҩы Толоконников итәы ҳҳәозар, уи ихаҿрала Успенски ҳҿаҧхьа дҵәырыгоит зхаҭараҿы ҧсабарала атәи атирани рыҧсихологиа еилазҩаны измоу ауаҩы. Толоконников рыцҳашьара злам деспотуп, уи агәахәара инаҭоит даҽазәы ихьҳәара, иргәаҟ-цәаҟра, иатәамбара. Уи исадисттә ҟазшьала лыҧсҭазаара шҳамиркуеит иҧхәыс рыцҳа.

"Растериаевтәи аҵас-қьабзқәа" зыхьзу аҩымҭаҿы иҿаҧҽуп иара убас ачынуаҩ, ауаҷар, аусаҧшьгаҩ, аобиватель, азауад-ҟазарҭақәа рнапхгаҩцәа реқсплуататортә ҧсабара, рыбнеикра. Уаҩ игәы ҭнашьаартә иҟоуп азауад-ҟазарҭақәа анапхгаҩы аусуцәа руалафахәы ахьриҭо асцена. Жә-шықәса зхыҵуа ахәыҷы ҩ-ҟәрышьк иоурц азы азауад зтәу аҧшәма ишьапсыргәыҵа даҵаиоит.

Г. Успенски аҵьажәлар ршьа зжәуа аҵарбелқәа сатиратә шәыгала рсахьа ҭихуазар, аусуцәеи анаптәыҩцәеи рызбахә иҳәоит згәыкра дула, рҭагылазаашьа хьанҭа ихы-игәы иалырсны, амала дақәызбоит урҭ рҽырҭеслымра.

Изхарада Растериаеваа рыҧсҭазаара абас иахьгәыҧҵәагоу, иахьҧшшәыдоу? Зегь раҧхьаза уи рхароуп амчра знапаҿы иҟоу, "аиҳабацәа", урҭ рлахьынҵа зызбо, аха ахара рыдуп дара аусуцәагьы, анапҟазацәагьы, избанзар урҭ жәаҳәарада рлахьынҵадара ианышәеит, аҭагылазаашьа хьанҭақәа ирыхҟьаны рхы аҳаҭырбара рцәызит.

Уаҩы игәы канажьыртә иҟоуп Растериаев имҩа азеиҧш сахьа: аҩганкгьы рыҟны еивҵарҧыхаа еивагылоуп зыжәҩахырқәа кыдыжәжәа иҟоу ақәацә-мацәқәа, зыҧс аарла иҭарҟьышәу, гәаҟ-цәаҟрыла иҭәу аҧсҭазаара, уи аҧшәыдареи аҭынчреи зны-зынла еиланагоит анапҟазацәа-ҩыжәыҩцәа реицәҳарақәеи, агәылацәа реисрақәеи.

Иҟоума Растериаевшьчина аҟнытә лҵышьа мҩак? Усҟан ари азҵаара аҭак аҟаҵара иҵәуадаҩын автор.

1866 шықәсазы "Современник" анадыркы Успенски иҭагылазаашьа дааразa ибааҧсхеит. Некрасов алитературатә фонд анапхгара дрыҳәеит уи ҵьара цхыраарак ирҭарц азы. Н. Некрасови, М. Е. Салтыков-Шьчедрини, Г. Е. Елисееви аредақциа ззыруаз ажурнал "Отечественные записки" ашҟа 1868 шықәсазы аусуразы даннарыҧхьа нахыс ауп. Г. Успенски зегь рыла дҭышәынтәаланы даныҟала. Иара убасҟан ауп 60–70-тәи ашықәсқәа раантәи аурыс ҧсҭазаара нарҵауланы уи ирҿиамҭа иананыҧшыз.

"Отечественные записки" ("Аҧсадгьылаҿтәи анҵамҭақәа") адаҟьақәа рыҟны Г. Успенски раҧхьаза акәны 1968 шықәсазы икьыҧхьит аилкаанҵа "Будка" ("Ақәацә"). Ашәҟәыҩҩы иаамҭазтәи аҧхьаҩцәа аилкаанҵа асимволтә ҵакы арҭеит. Ақәацә ахылаҧшҩы Мымрецов ихьз усҟантәи ахьчаратә система зегьы иахаҿсахьаны, иасимволны иҟалеит.

"Разорение" ("Аҕархара") зыхьзу аилкаанҵақәа рцикл аҧҵан 1869–1871 шықәсқәа раан. Араҟа иаарҧшуп уаанза аҵарҭыша згоз анцәа ишиҳәара иҟаз, уажәы аамҭа ҿыц рҽанырзақәмыршәа иҕархаз, еимҵәахаз ачынуаа Птицинааи Черемухинааи рлахьынҵа. "Аҕархара" аҟны Г. Усепенски ирҵаулеит, ҿыцымҭала иааирҧшуеит "Растериае-

втәи" асоциалтә проблематика. "Аҕархара" инҭкаацәҟьан иуҳәозар "Растериаев имҩа" ахаҭоуп, аха уи аҿыц ԥсҭазааратә ҭагылазаашьаҿоуп иахьаарԥшу. Ахҭыс мҩаԥысуеит дырҩегьых ааглыхратә провинциатә ҟалаҟь аҟны (иаҳа ииашацәҟьаны иаҳҳәозар Тулатәи ицәалашәараҟәа ааирԥшуеит автор), аҩымҭа аперсонажцәагьы растериаеваа излареиԥшу рацәоуп, аха урҭ рхаҭараҟәа рыҟны уажәы акласстә ҳдырра, азалымдара аҿагылартә цәанырра ҿыхоит. Араҟа ҳара иаабо ауаа иҭеслыму, апасивра аазырԥшуа мчымхаҟәазам, аҟтивра злоу, ихәыцуа усуцәоуп, убри азыҳәан ауп авторгьы гәыблыла урҭ рсахьа зҭихуа.

Аҩымҭа дафырхаца хадоуп Михаил Иван-иԥа, иҟәыҕоу, агәеилгара змоу аусуҩы, аԥсҭазаара акырынтә иԥнашәахьоу ауаҩы. уи игәы ԥыжәжәо дахцәажәоит асоциалтә залымдара, дрыҟәзбоит афабрикатцәеи ачынуааи, аусуцәа рыҩнуҵҟа агитациатә усура мҩаԥигоит. Михаил Иван-иԥа апротест ҟазҵо пролетаруп, уи азауад аҟны аусура далырцеит (даҟәырхит), "дахьҳәатәхамҵаз азы, рабрагьра рыцәгьара дахьаҿагылоз азы." Акартоҕатә усура уи игәабзиара ҵнашәааит, аха доуҳала дазымшьаеит.

Уи ибзианы еиликааует аматериалтә беиараҟәа раԥцараҿы аусуҩ инаигзо ароль ду, даҿагылеит асоциалтә залымдара, аха цҟьа изеилкааум, издырам убри асоциалтә залымдара ҟәхышьас, ԥырхшьас иамоу амҩа, ус гәыԥскьарыла дхәыцуеит хараза џьара иҟамкәа ҟаларым анасыԥ зцу, зхы иаҟәиҭу аԥсҭазаара ҳәа. Михаил Иван-иԥа дцоит Петербурҕҟа, анкьатәи ирцаҩы, ацәгьаршреи азалымдареи ирҿагыланы аҟәԥаҩы Маҟсим Петра-иԥа диниарц. Аха уи игәыҕра еижьагахеит, Маҟсим Петра-иԥа димбеит (дизымԥшааит), Петербург дзыниаз, ахаҟәиҭразы цәажәарыла дхызхыз Уасил Черемухин иакәзар ибаҩдану, бадаҟь асҩык иакәхеит. Черемухин "имцхәу ауаҩы" дитипны дааԥшит аамҭа ҿыц аҭагылазаашьаҿы, уи инкыдыгәгәала, игәароу, арыжәтә жәра хҭакны измоу интеллигентуп, иҕәҕәоу ахыҟәкгьы имам, имам аҟәԥара азы амчрагьы. Автор иаҳирбом наҟ-наҟ Михаил Иван-иԥа илахьынҵа зеиԥшрахо. Уи изку ажәабжь ҿахцәоит иҭагылазаашьаҿы иара ихаҭа ахәыцра данаҿу аамҭазы.

"Аҕархара" ("Разорение") аҟны иаарԥшуп апролетариати анхацәеи рыҩнуҵҟа "ахшыҩ аҿыхра". Абри аганахь ала аинтерес иҵоуп Иван-иԥа Николаи-иԥа – даара "иҟәыҕоу амужик" ("анхаҩы"), уи заманалаҵәҟьа ибоит ареформа ашьҭахь анхацәа рҭагылазаашьа зынзаск ишеиҕьымхаз, иҭахуп ажәлар рус ахьырзбо даҟәшәарц, нас убраҟа анхацәа ринтересҟәа ихьчарц, аха ихыҟәкы изынагзом.

Ари аҩымҭаҿы дцәыргоуп уаҩы гәыблыла идикылаша аперсонаж. уи аҟыҭа зҕаб, Надиа Черемухина лоуп, лгәы аԥыхәо аҵара даҿуп, ауаажәларразы хацәнымырха аусуреи, аҟәԥареи лгәы азыҳәоит,

аха уи лхыҟәкы анагзареи анамыгзареи рзы автор акгьы иҳәом, избанзар иара ихаҭагьы цҟьа ихаҿы иааганы имамызт, ԥхьаҟатәи аԥеиԥш лаша алыршаразы иаҭахыз аҟәԥара амҩаҟәа зеиԥшраз.

Аҳәааныруцәтәи агәҭахәыцраҟәа. "Ачекҟәа рышәҟә хәыҷы" ("Книга чеков")

Г. Успенски идунеихәаԥшышьеи ирҿиамҭеи рзы аҵак ду аман аҳәааныруцәтәи аԥсҭазаара лабҿаба агәылаԥшра. 1872 шыҟәсазы ашәҟәыҩҩы раԥхьаза акәны Амраҭашәарахьтәи Европаҟа дцеит, насгьы уаҟатәи ицәалашәараҟәеи игәҭахәыцраҟәеи дрыхцәажәеит исалам шәҟәҟәеи, "Новые времена, новые заботы" ("Аамҭа ҿыцҟәеи, ахзызара ҿыцҟәеи") ҳәа хыс изиҭаз иеилкаанҵаҟәа рцикли рҟны. Францызтәыла аҳҭныҟалаҟь аҟны уи днеиит Парижтәи акоммуна анаҵаха ашьҭахь, ибеит мызҟәак раԥхьа акоммунарцәа ахыҟәԥоз аҭыԥҟәа.

"Абар, аа абри аҭыԥаҿы – иҩуан Г. Успенски иԥҳәыс лахь, – Версальаа иҳаҩсыз ашыҟәс лаҵарамза (маи) 21 азы иршьит 450-ҩык акоммунарцәа, ашҭа зегьы шьала икәабан. Ашьа убриаҟара ахаҳә иадшәылеит, даара реазцәылхны ишыдрыцҟьозгьы ишадшәылац иадшәыланы ишыҟоу уаҩы ибарҭоуп. Сара абри ашҭаҿ саатҟ аҵкыс инеиҳаны сгылан, сеилагзшәа, сдысны сыҟан абысҟатәи уаа ахьҭахаз аҭыԥ сшьапҟәа адҷаблазшәа сгылан".

Г. Успенски акоммунарцәа русҟәа ахьеилдыргоз, иаартыз аусзбаратә процессҟәа дрылатәан. "Да, шәрыхәаԥши абарҭ астол ҟаԥшь иадтәалоу ауаа – иҩуан уи "Аламыс чмазаҩ" ("Больная совесть") зыхьзу иеилкаанҵаҿы, – …Арҭ, иҟалап зеиԥш ауаҩы Берлингьы изымԥшаауа, ухәырны узшьуа амаҭҟәа ирколеҟциазар (излеилкаау ала амилитаристтә Германтәыла Францызтәылантәи абуржуазиа ирыцхрааит Акоммуна аԥыххаараҿы).

Абраҟа иазгәаҭазар сҭахуп ҳазлацәажәо апериод аан шакәу Глеб Успенски аҭаацәара даналалаз.

1870 шыҟәсазы уи хатә ԥҳәысс дигеит А. В. Бараева. (1877 шыҟәсазы уи еиҭалгаз Л. Кладель ишәҟәы "Жәлар рыԥсҭазаарахьтә иаагоу аилкаанҵаҟәеи ажәабжьҟәеи" ҭыҵит. Аԥхьажәа иҩит И. С. Тургенев). Амемуаристцәа излашьаҟәдырҕәҕәо ала Глеб Успенски иҟәнагаз аԥҳәыс бзиа дигеит, аха мазарала уи иԥсҭазаара цҟьа ишеиҟәыршәамыз иаанхеит.

1876 шыҟәсазы Г. Успенски Амраҭашәара Европаҟа деиҭацеит акыраамҭа дынхартә еиԥш иеазыҟаҵаны. Ари иныҟәара аан еиҳаразак Париж акәын дахьыҟаз, аха даҭааит Лондонгьы. Араҟа уи иџьеишьон иԥылоз асоциалтә контрастҟәа. Амраҭашәара Европаҿтәи аԥсҭазаара

аҵабырг ацклаԥшра, ашәҟәыҩҩы абуржуазиатә ҳәынҭқаррақәа рполитикатә режими, рцивилизациеи аҵьажәлар рмассақәа зынзаск ирыдыркылартә иҟазам ҳәа алкаа инарҟаҵеит.

Аҳәаанырцә даныҟаз Г. Успенски дырзааигәахеит ареволиуционер Г. А. Лопатин, анародникра аидеолог П. Л. Лавров уҳәа убас аполитикатә емигрантцәа азәырҩы. Убасҟан ауп аиҩызара анрыбжьалаз И. С. Тургеневи иареи.

Аҳәаанырцәтәи иныҟәарақәа рышьҭахь Г. Успенски дақәзбеит америкатәи "ахақәиҭра" амҵрагьы. Уи дахцәажәоит абахә аханы иқәгылоу алашарбага ароль назыгзо абаҟа. Ари аҭбақәа рзы лашарбагара ауеит, "Ахақәиҭра" ахьзуп, "адемократиа иашаҵәҟьа" иасимволушәаҵәҟьа иҟоуп. Ашәҟәыҩҩы ишиҩуала, афырҭын бааԥс иалашәаз аԥсаатәқәа абри алашарбага рхы аздырхеит, убраҟа аԥхарреи ахыҵакырҭеи роурц азы, аха "ахақәиҭреи аиашьареи раҳаҭыраз идыргылаз алашарбага гигант иладԥыххаалан иҭахеит". Адырҩаены абаҟа амҵан "Ахақәиҭра" алашарбага иажьаз, 15000 ԥсаатә ҟәаҟәа-чаҟәаны икажьын.

1876 шықәсазы, аҳәаанырцә даныҟаз Г. Успенски иаԥиҵеит "Ачеккәа рышәкә хәыҷы" ("Книжка чеков") ҳәа хыс изиҭаз ажәабжь. Уаҟа сахьаркыратә мчы ӷәӷәала иааирԥшит Урыстәылатәи апатриархалтә қыҭаҿы акапитализм аҵәырҵреи, уи иарҿиаз аиҭакрақәеи. Распоиасово, ареформа ҟалаанза икҿаханы иҟаз, уаҩы иҿархасҭамыз қыҭан. Уи муча помешьчикк итәын, рыцҳашьарада инапаҵаҟа иҟаз анхацәа еимиҵәон, иара қьаф иуан, аԥсабара инаҭаз абеиарақәа: улаԥш зхьымзоз адәы еиужькәа, абна тоуракәа рхархәара дагьазхәыцуамызт. Ақыҭа ԥсҭазаара цәалашьшьза, иԥшшәыдаза имҩасуан. Анхацәа рҭагылазаашьа 1861 шықәсазтәи ареформагьы иамырласит. Уимоу, ажәытә анхаҩы деимызҵәоз апомешьчик, уажәы даеа еимҵәаҩыкгьы дицлеит, уи ауаҷар-фабрикант Иван Кузма-иԥа Миасников иоуп. Уи ихаҿрала ашәҟәыҩҩы дааирԥшуеит Урыстәылатәи абуржуазиа қәыԥш азы итиптәу ахаҭарнак.

Миасников апомешьчик иҟнытә аренда игоит Распоиасово ақыҭа – уи иаҵанакуа адгьылгьы, "абнатоуракәагьы, азиаскәагьы, адәқәагьы" неидкыланы. Абри ашьҭахь уи Распоиасоватәи анхацәа мчыла даеа ҭыԥк аҟны инирхоит, ажәлар қьырала аус дируеит, ажәытә қыҭа хымчыбжьа рыла ирбгеит, аҭәхырҭа афабрика иргылеит, еышәала ақыҭа аԥсабаратә мазарақәа аус рыдулара далагеит. Шәышықәса ҿызымҭуаз абна тоура абжьы духеит, шәышкәса зхыҵуаз аҵьҭлақәа ӷәқәаны, уасхыркәаны ирхит, ирҭирц азы аҳәаанырцәҟа ирышьҭуеит. Урҭ ирылҵуа амазара Миасников "ишәҟә хәыҷы" ("ичеккәа рышәкә хәҷы") арҭәуеит. Иван Кузма-иԥа амазара изҭаша даеа хыҵхырҭакгьы иԥшааит, – уи аиха маден ауп, машәыршақә Распоиасоватәи инхарҭаҭыԥ аҟны иааԥшит. Миасников абеиахара даҿуп анхацәа ракәзар иаҳа-иаҳа ррыцҳара иацлоит. Аҭарра урҭ русура акапеи аҟынза ахә ларҟәны афабрикантцәа иддырхәҳартә иҟанаҵоит. Иацтәи анхаҩы иахьа ицәҳәыҟьантазу, уахҭаԥса змам пролетарны дҟалоит.

Г. Успенски иԥсҭазаареи ирҿиамҭеи аҩбатәи апериод. Анхацәа рыԥсҭазаара иазку аилкаанҵа

Урыстәылан акапитализм ашьақәгылара иахҟьаны анхацәа рыԥролетархара Г. Успенски иҵарбгагоу цәырҵран дахәаԥшуан. Убри аҟнытә, 70-тәи ашықәсқәа рееиҩшамҭа нахыс ашәҟәыҩҩы иблаҵар анхаҩы иқәикит. Абри инаркны иалагоит уи ирҿиамҭа аҩбатәи апериод. Ари апериод уаанзатәи излеиԥшым рацәоуп. Уаанза уи ақалақь ԥсҭазаара акәын дзыхцәажәоз. Ақыҭа тематикахь ашәҟәыҩҩы ииасра иацхрааит убасҟан инарҭбааны ажәлар ирылаҵәаз анародниктә идеиақәагьы, "ажәлар рахь аныҟәарақәагьы". Абри ауаажәларратә ҵысра Г. Успенскигьы дамеханакит. Аҳәаанырцәынтә дшаахынҳәызҵәҟьа нхарҭа ҭыԥыс ақыҭа алихит. 1877–1878 шықәсқәа рзы уи Новгороди Самареи ргуберниақәа рыҟнытәи ақыҭақәа рҿы дынхоит, даара зҿлымҳара дула иҭиҵааусит анхацәа рыбзазашьа, рҵас-қьабзқәа, рӷәалаҟазаарақәа, рҟазшьақәа, нас, убарҭ ҵаҵӷәыс иныҟаҵаны, иҩуеит "Ақыҭатә мшынҵа аҟнытә" ("Из деревенского дневника", 1877–1880) зыхьзу арҿиамҭа. Ари аҩымҭа шаҳаҭра ауеит, аԥсҭазаара аҵабырг зҿлымҳарыла аҭҵаара Г. Успенски анхацәа рыԥсабаразы, анхаҩытә уаԥшьыназы имаз анародниктә иллиузиақәа шьаҭанкыла ишарҵысыз, ишаԥсахыз.

Ишдыру еиԥш, анародникцәа аурыс нхацәа рзы аидилиа-романтикатә гәаанагара рыман. Урҭ ргәанала аурыс нхаҩы ԥсабарала дсоциалиступ, уи аҟазшьа қьиа имоуп, "ихьу агәы" изҭоуп. Ақыҭа уаԥшьына акәзар, уаҟа анародникцәа изларҳәоз ала, аиашьареи, аиҟарареи (азинеиҟарара) аҳра руеит, уи ҳаԥхьаҟа иҟалаша асоциалисттә уаажәларразы узықәгәыӷша ҵаҵӷәуп. Аха рыцҳарас иҟалаз "Ақыҭатә мшынцаҟны" реалист ҵасла иаарԥшу афақҭқәа зынзаск даеакуп ишьақәдыргәӷәо, ирҳәо. Араҟа изыргоу аурыс нхаҩы анародникцәа инцәартәуа анхаҩы хаа зынзаск диеиԥшзам. Уи ихаҭараҿы даара иӷәӷәоуп ихатә мал азгәышьра, аиндивидуалисттә цәанырраҟәа, ибнеику аинстинктқәагьы; анхаҩытә уаԥшьына акәзар Урыстәыла акапитализм аҟнытә иазеиқәырхом, избанзар, иара ахаҭа ҩнуҵҟала абгара иаҿуп. Ауаԥшьына алахәылацәа рыҩнуҵҟа аҭыԥ амоуп аиқәшаҳаҭымра, шаҭара змам аеқсплуатациа, ааҿасра змам асоциалтә дифференциациа апроцесс, абарҭқәа рызоурала,

ганкахьала рхыԥхьазара шьҭыҵуеит акулакцәа, даҽа ганкахьала иҵәырҵуеит иҵәҳәыҟьантазу абатракцәа, апролетарцәа. Ари ауаԥшьына, аурыс уаԥшьына иаҟазшьарба иашан.

Г. Успенски ҕәҕәала игәы иалан инародниктә гәыҕрақәа ршьамхы ахьрыҵаҟәалоз, иааикәыршаны иҟаз асоциалтә еиҿагыларақәа дызларылҵша амҩа дашьҭан, ааԥсахрак ҟамҵакәа анхаҩытә бзазашьа, анхаҩ ҟазшьа ҭиҵаауан, акыр дныҟәон. 1881 шықәсазы Новгородтәи агуберниа аҟнытәи қыҭак аҿы аҩны ааихәан, убраҟа анхара напы аиркит. Аԥсҭазаара аҵабырг ашьклаԥшра абзоурала акрызҵазкуаз аҩымҭақәа жәпакы аԥиҵеит, убарҭ рахьтә иалкаатәуп "Анхаҩи, анхаҩытә џьеи" ("Крестьянин и крестьянский труд" 1880), нас "Адгьыл амчра" ("Власть земли", 1882).

Актәи аҩымҭаҿы дфырхаҵа хаданы дааргшуп анхаҩы Иван Ермолаи-иԥа. Уи иԥсхыхгоу акапитализациа апроцесс шымҩаԥысуагьы ихатә хьыԥшымра шьақәирхеит – дагькулакымхеит, дагьбатракымхеит. Иван Ермолаи-иԥа дыбжьара нхаҩуп, изҩыдоу, апоезиатә ԥсабара змоу, зегь рыла агармониа зныԥшуа хаҭароуп, адгьыл дықәаарыхуеит. Автор игәанала адгьыл ҭеиҭԥшлеи доуҳалеи азҩыдареи аԥшзареи ирхыҵхырҭоуп.

Аха излеилкаахо ала Иван Ермолаи-иԥагьы диндивидуалистызаап, дколлеқтивистымзаап, дсоциалистымзаап. Хазынхаҩык, зхатә мал змоу азәы иаҳасабала, иара зынза идикылар иҭахзам аколлеқтивтә усура аидеиа, ус анакәха ҳаԥхьаҟатәи кулакуп.

Аҩбатәи аҩымҭа аҵакы хада Г. Успенски ирҿиамҭа ахьз – "Адгьыл амчра" ("Власть земли") ианирԥшит. Иван Петров зыхьзу ари аҩымҭа аперсонаж хада хьызшьарас "Иван шьапхырҟьаҟьа" ("Иван Босых") ҳәа ишьҭоуп, уи адгьыл данацәыхараха, данаҟәҟьа, дзырызгоз, дхатәраны дҟазҵаз зегьы иҵәызит. Иван Ермолаи-иԥа адгьыл дықәаарыхуазҭгьы, уаҩҵас гармониала изызҳаз уаҩызҭгьы, Иван Петров чычиаҵас дыблаҟьа-бласуа дҵоит иасаашартәи иусура ашҟа, насгьы иара убас еиԥш дныҟәоит ирҳауа аԥара акрыфарҭаҿы ихарџьырц. Г. Успенски гәцаракрыла, хзызаарыла асахьа ҭихуеит акапитализм адгьыл иаҟәнаҟьаз, зкалапот иҭнацаз, инасыԥданатәыз абри ақыҭаҿтәи апролетар итрагедиа.

XIX ашәышықәса 80-тәи ашықәсқәа рызбжазы аныҟәарақәа жәпакы аԥшьигеит Г. Успенски. Уи дырҭааит Кавказ, Урал, Амраҭашәарахьтәи Сибра, Константинополь, Болгартәыла... Уи инаҵшьны иазгәеиҭон дахьнеилакгьы акапитал аҳра шауаз, ари аҵыхәтәантәи ацәырҵра иара даара игәнигон, избанзар акапитализациа апроцесс аҟны иара ихырҳагамыз аганқәа ракәын ибарҭаз.

Иԥсҭазаара аҵыхәтәантәи ашықәсқәа раан Г. Успенски "Акапитал" зыхьзыз аҩымҭа ҿыц асиужет игәы иҭакны иман, аха убри аҟнытә еилкаанҵақәак рыҩроуп дзыхьзаз. Заԥҵара дахьзаз аилкаанҵақәа иреиуоуп "Ибзоу ацифрақәа" ("Живые цифры").

Урыстәыла иҟаз асоциалтә еиҿагыларақәа издырҵысуаз адоуҳатә цәалашәара хьанҭақәеи, ахәыцрақәеи уи инервтә система ҵыршәаауа иалагеит, 1892 шықәсазы дычмазаҩхеит ԥсихикала, убри аҟнытә ашәҟәыҩҩы аԥсихиатртә клиника дҭашәеит. Иԥсҭазаара аҵыхәтәантәи ажәашықәса (1892–1902) Г. Успенски аԥсихиатртә хәышәтәырҭаҿы ихигеит, аха урҭ ашықәсқәа иара дызҿынҵәаауа бзиа иибоз алитература иацәыхаран.

Глеб Успенскии Кавкази

Г. Успенски бзиа ибон Кавказ. Ари дырҵабыргуеит иара исалам шәҟәқәа, иара убас «На Кавказе» зыхьзу иеилкаанҵа.

Ашәҟәыҩҩы Кавказтәи иныҟәарақәа ргеографиа иамҽханакуеит: Арра-қырҭуатә мҩа, Млеҭа, Қарҭ, Бақәа, Ленқоран, Баҭым, Ԥуҭ ... Уи араҟа дыҟан 1883 шықәсазы. Иибаз-иаҳаз, иоуз ацәалашәарақәа рныԥшит иепистолиартә ҭынха, "Аныҟәаратә згәаҭарақәа") ("Путевые заметки"). Ари аҩымҭа злеинтересу рацәоуп. Уи ианыԥшуеит автор игәы шдырхыҭхыҭуа Кавказ, Қырҭтәыла аԥсабара, аҭоурых-архитеқтуратә баҟақәа, иара убри аамҭазы уи игәы ихьуа иазгәеиҭоит иара абраҟагьы ишааиз акапитализм, уи рыцҳашьарада ишеиҿанакуа, ишықәнахуа амилаҭтә ҷыдарақәа, ишыԥхасҭанатәуа ауаҩытәыҩса иҟазшьа, ишаҟьашьуа аԥсабара аԥшзарақәа. Уи ианҵамҭак аҟны иазгәеиҭоит: Млеҭа, Арратә мҩа абри алакәтә дгьыл ԥшзаҿы Белохриуков зыхьзу хәаахәҭҩык дақьан харззалак иргылан абас зҳәо аҩыра аниҵеит: "Уҭраҭыхлеи, сса-мыссалеи ахәаахәҭра", Лермонтов "Мҵири" аҟны исахьаркны ԥсра-зра ақәымкәа иҟаиҵаз Мцхеҭа акәзар азәы арендала иааихәазаап.

Ҵабыргуп Г. Успенски акапитализм акритика шазиуаз, аха В. И. Ленин "Урыстәылан акапитализм аҿиара" ҳәа хыс изиҭаз иусумҭаҿы, "иара ахаҵкы Купон" "иԥагьаз ашьхауаҩ апоезиа зныԥшуаз имилаҭ маҭәа рыцҳашьарада ишәыхны, европатәи алакеи икостиум ала дшеиланаҳәоз"[19] азгәеиҭарц азы Успенски иҩымҭа ауп ихы иаирхәаз.

Кавказаа азәырҩы дрымадан Г. Успенски. Асалам шәҟәқәа рыбжьысуан XIX ашәышықәса 70-тәи ашықәсқәа рынҵәамҭазы Қарҭ урысшәала агазеҭ "Обзор" ҭзыжьуаз еицырдыруаз ақырҭуа хәыцҩы Нико Николазеи иареи.

Кавказаа гәалсра дула ирыдыркылеит Г. Успенски иԥсҭазаара иалҵра.

[19] Ленин В. И. Полн. Собр. соч. Изд. 5. Изд. полит. лит. М., 1967 т. 3, ад. 595.

ВЕРЕСАЕВ (СМИДОВИЧ)
Викенти Викенти-иԥа
(1867–1945)

Викенти Викенти-иԥа Вересаев диит ажьырныхәамза 4 (16) 1867 шықәсазы, Тула, иԥсҭазаара далҵит 1945 шықәса, рашәарамза 3 рзы, Москва. Даурыс шәҟәыҩҩуп. Аҳақьым иҭааҵәара далиааит. 1875–1884 шш. рзы аҵара иҵон Тулатәи агимназиаҿы. 1888 шықәсазы Петербургтәи ауниверситет аҭоурых-филологиатә факультет далгеит, 1894 шықәсазы Дерпттәи ауниверситет амедицинатә факультет аҟны аҵара хиркушеит, иагьиоуит аҳақьым изанааҭ. Иара убри ашықәсан Тулаҟа дхынҳәны аҳақьым иус анагзара далагеит. Нас дук мырҵыкәан Петербургҟа диасит. 1885 шықәсазы ажурнал "Имодоу адунеи" ("Модный свет") адаҟьақәа рыҟны икьыԥхьит аԥхьазатәи иажәеинраала "Ахәыцра" ("!!"). Раԥхьазатәи иажәабжь "Загадка" ("Ацуфара") кьыԥхьын 1887 шықәсазы.

Аҩеижәатәи ашәышықәсазтәи аурыс критикатә реализм иахаҭарнакцәа дуқәан В. В. Вересаевгьы А. И. Купрингьы.

В. В. Вересаев раԥхьазатәи иажәабжьқәа кьыԥхьын 80-тәи ашықәсқәа рҿеиҩшамҭа нахыс, иара убасҟанҵәҟьа иааԥшит абри ашәҟәыҩҩы иҷыда ҟазшьақәа: аԥсҭазаара нарҵауланы адырра, ажәлар рыбзиабара, урҭ зыргәамҵуа амучацәа рцәымҕра, акрызҵазкуа ауаажәларратә проблемақәа сахьаркыратә ажәала раарԥшра аҽеазкра. Аамҭа иқәнаргыло актуалтә проблемақәа ргәеисра бзиазаны изныруа, исахьарку ажәа дазҟаза дуны В. Вересаев алитература далалеит 1885 шықәсазы, "Мҩада" ("Без дороги") зыхьзу иажәабжьоу ала. Ари аҩымҭаҿы баҩхатәра ҟаимаҭла иаарԥшуп 80-тәи ашықәсқәа раан анародник-интеллигентцәа ирыхҭысыз аидеиатә каҳара, аидеиатә кризис. Ажәабжьоу дафырхаҵа хадоуп ауаҩышәа бзиа змоу, аусура згәы аҵԥыҳәо анародник – ажәлар рҳақьым Чеканов. Ари имчқәа зегьы азикыр иҭахуп ауаажәларразы ихәарҭахаша аус. Ахолера аепидемиа анҵысы, уи инапаҵаҟа аус зуаз ауаа ицырхырааны, абри ачымазара ҿкы бааԥс даҿагыланы дыкәԥоит уахгьыҽеынгьы. Аха урҭ ауаа изларыхәо маҷзоуп. Урҭ иаарыкәыршаны аҳра ауеит алашьцакра, амдырра, аҕарра, ананамгара. Дара аҳақьым иҩызцәеи иареи ракәзар, изаҵәқәоуп, иарбанзаалак џьарантә цхыраарак рымазамкәоуп аус шыруа. Аепидемиа бааԥс – азҩа-ҿкы анжьышуа аамҭазы, аҳәынҭқарра хадара азызуа ауаа анцәа иҳәарақәа, ауаа рацәа злахәу ажәлар рныҳәатә маҭанеиракәа еиҿыркаауеит, егьырҭ акультуратә уаажәларра ҳәа изышьҭоу, изыргоу ауаа хгыла-ҿгылақәа ракәзар, асас ааԥхьаракәа ҟаҵаны, латареиақәак дырхәмаруеит имлаго ауаа рыцхырааразы. Имч зқәымхоз ахалера ақәԥареи, аҳәынҭқар иеиҳабыра қәнамгарыла рхымҩаԥгареи ирыхҟьаны аҳақьым Чеканов рыцҳарыла дҭахеит, баша аҳәахәдеиԥш длыбжьаз дцеит: амдырра зыбла хнаҩаз ауаа ргәаҵәажәпара дамҭахәхауеит.

Абри ажәабжьоу ала В. В. Вересаев дрықәызбеит "аус хәыҷқәа ирызкны" анародникцәа рхы иадырхәоз атеориа. "Аус маҷ-саҷқәа раԥшьгаракәа" лҵшәа шырмоуа, Урыстәыла аҳра зуа асоциалтә система зегьы аԥсахра ауаа аԥсҭазаара амҩа ҭбаахь ишкылнаго, заманалаҵәҟьа ианыԥшит ажәабжьоу.

"Азҩа-ҿкы" ("Поветрие", 1897) зыхьзу ажәабжь аҟны исахьарку ажәала ихыркәшоумашь уҳәартә иҟоуп амарксистцәеи анародникцәеи реимаккәа. Вересаев ари аимак-еиҿак аҟны амарқсистцәа аиааира шыргаз шьақәирӷәӷәоит аԥхьаҩ агәра игартә еиԥш исахьаркны. Ажәабжь афырхацәа хадақәа, Наташеи астудент Даеви ӷәӷәала агәра ргоит ареволиуциеи марқсизми аиааира шырго.

"Амҩахыҵырҭаҿы" ("На повороте", 1902) ахьзуп 900-тәи ашықәсқәа раантәи ареволиуциа аизҳазыӷьареи уи зызқәа аиазырхаз абуржуазиа-либералтә интеллигенциеи исахьарку ажәа хатәрала изырызгаз В. Вересаев иажәабжьоу. Аҩымҭаҿы акрызҵазкуа аҭыԥ ааныркылоит амарқсистцәа рхаҿсахьақәагьы. Ашәҟәыҩҩы икалам иҵыҵыз ари аҩымҭа еиҳаразак ирызкуп аинтеллигенциа, урҭ ридеиатә ԥшаарақәа, рҩашьарақәа. Ари ажәабжьоу ахәшьара бзиа аиҭеит В. И. Ленин.

Ареализм ҵаулаҵәҟьа рныԥшуеит ақыҭа ԥсҭазаара иазку ашәҟәыҩҩы иажәабжьқәа. Убарҭ иреиуоуп: "Ҩнык иазкны" ("Об одном доме"), "Лизар" уҳәа убас даҽа ажәабжьқәак. Абарҭ аҩымҭақәа рыҟны аԥсҭазаара аҵабыргхаҭа иазааигәаны ицәыргоуп анхацәа рҕархара апроцесс. Машәыршақә иҟамлазеит "Урыстәылан акапитализм аизҳазыӷьара" зыхьзу В. И. Ленин ишәҟәаҿы, аурыс нхацәа рҕарра, рнанамгара ашьақәырӷәӷәаразы, ҿырԥштәык аҳасабала ажәабжь "Лизар" ахьигәалаиршәаз. Ари афақт заманалаҵәҟьа шаҳаҭра ауеит Вересаев ақыҭа ԥсҭазаара цқьа дагәылаԥшны ишидыруаз азы.

Хыхь ишазгәаҳҭаз еиԥш, В. Вересаев дагьҳақьымын. Уи акыр шықәса абри изанааҭ ала аус иуан. Иԥсҭазааратә ԥышәа ихы иархәаны иаԥиҵеит аҩымҭа "Аҳақьым ианҵамҭақәа". Уи кьыԥхьын 1901 шықәсазы. Урыстәыла ауаажәларра адемократиатә гьагьарақәа аҩымҭа гәахәарыла ирыдыркылт. Уи иҿаҿаза иаанарԥшит ажәлар рҭагылазаашьа хьанҭа, Урыстәылан жәлар ргәабзиара ахьчара агәыгәҭажьра (ахылаԥшыдара). Ашәҟәы ақәзбон аҳәынҭқар ихатәымчра, изырнагон ашәҟәыҩҩ-агуманист ԥсҭазаара шьаҭанкыла аиҭакразы иҟаиҵоз ааԥхьаракәа. Аҩымҭа ианыԥшуан аҳақьым ҿа иҿа-

ԥхьа ицәыртцуаз, иуадаҩыз ауаҩышәатә, асоциалтә, азанааҭтә проблемақәа.

"Аибашьра иазку ажәабжьқәа" ("Рассказы о войне", 1907–1908) зыхьӡу анцамҭақәа рыҟны Вересаев исахьарку ажәа алшарақәа рыла иааирԥшуеит, иара хаҭала ҳақьымк иаҳасабала дызлахәыз, 1904–1905 шықәсқәа раантәи Урыстәылеи Иапониеи реибашьра. Араҟа ашәҟәыҩҩы ганкахьала изыригеит аурыс салдаҭцәеи афицарцәеи рфырхацара, даеа ганкахьала, иара убри инаваргыланы иааирԥшит иацахаз аурыс ҳәынҭқар ир руаҩышәатә еилаҳара, рыҿаасҭара, ианхьацуази, 1905 шықәсазтәи ареволиуциа анеизҳазыҕьозтәи аамҭақәа раан.

"Аибашьраҿы" зыхьӡу ашәҟәаҿы изыргоуп ареволиуциа ааигәахара иарҿиаз агәалаҟара, иара убас аибашьра иахҟьаны згәынамзарақәа рацәахо иалагаз аруаа, аҳәынҭқари уи идгылаҩцәеи ирҿагылаҩы ареволиуциатә протест ишазхиоу узырбо аепизодқәа.

Ашәҟәыҩҩы даара ахә ҳаракны ишьон ауаажәларратә ԥсҭазаараҿы аҟазара иааннакылоз аҭыԥ. Абри апроблема заманалацәҟьа изныԥшыз аҩымҭақәа иреиуоуп уи иажәабжь "Аестрадаҿы" ("На эстраде", 1902).

1905 шықәсазтәи ареволиуциа анацаха ашьҭахь Вересаев идунеихәаԥшышьаҿы иҟалеит адоуҳатә кризис, иияаит агәкаҳара. 1909 шықәсазы уи икьыԥхьит ажәабжьоу "Аԥсҭазаарахь" ("К жизни"). Аҩымҭа дафырхаца хадоуп аинтеллигент Чердинцев. Ари ауаҩ, егьырҭ иара иҩызцәа абуржуазиатә интеллигентцәа реиԥш, ареволиуциа анацаха ашьҭахьтәи ашықәс хьанҭақәа раан ажәлар дрыцрыцуеит, амистикеи арелигиеи дырхаргалоит. Ашәҟәыҩҩы Чердинцев иеиԥшу ауаа рдоуҳатә гәалаҟарақәа ҟаимаҭла исахьаиркит, аха уи илымшеит урҭ ареволиуциа аиҿкааҩцәа иашақәа рҿаргылара. Цабыргуп, аҩымҭаҿы иаҳԥылоит адемократиа ахаҭарнакцәа рхаҿсахьақәагьы, аха урҭ аԥсҭазаара ацабырг иацәыхароуп, цқьа рыԥсы ҭацам, ирыцәмаҷуп атиптәра. Убри азыҳәаноуп ари аҩымҭа аперспеқтивадара, агәкаҳара заныԥшыз. Аха иазгәаҭатәуп уеизгьы, зызбахә ҳамоу аамҭа хьанҭа аан Вересаев дшаанхаз адемократиатә литературеи акритикатә реализм адгылаҩцәеи рлагер аҟны. "Аԥсҭазаарахь" зыхьӡу ишәҟәы иагәылалаз аҩымҭақәагьы иара автор ихаҭа дрыхәаԥшуан ирҿиамҭаҿы зегь реиҳа иԥсыеу ԥцамҭақәаны.

Асовет мчра анышьақәгыла ашьҭахь Вересаев ихы ааирԥшит литературадырҩык, критикк иаҳасабалагьы. Уи иаԥицеит Ф. М. Достоевски, Л. Н. Толстои, Ф. Ницше рҩымҭақәа, рдунеихәаԥшышьақәа рыҭцаара иазку аусумҭақәа. Икалам ицыцит, иара убас аинтеллигенциа рыԥсҭазаара аарԥшра иазку аҩымҭақәа "Атупик аҟны",

(1922), "Аиҳәшьцәа" (1933), агәалашәарақәа "Ақәыԥшра ашықәсқәа раан" ("В юные годы", 1927), "Астудентратә шықәсқәа" (1929), адокумент-мемуартә ԥцамҭақәа "Пушкин аԥсҭазаараҿы" (1926–27), "Гоголь аԥсҭазаараҿы" (1934–1936) уҳәа убас егьырҭгьы.

Вересаев аурыс литература амац азиуан еиҭагаҩык иаҳасабалагьы. Уи ҟазарыла еиҭеигеит "Гомер игимнқәа", "Сафо", "Архилох" убас ицегьгьы. Уи иԥсҭазаара ацыхәтәантәи ашықәсқәа раан еиҭеигеит, данԥсы ашьҭахь иркьыԥхьыз Го!мер ипоема дуқәа "Илиадеи", "Одиссеиеи".

Вересаев еснагь рыгәра игон ажәлар рымч, адемократиа амч. Оқтиабртәи ареволиуциа Ду гәахәарыла идикылт, иԥсы ҭанацы ирҿиаратә мчқәа зегьы, иԥышәа ду рзикуан асовет литература арҿиара аус ԥшьа, аус ҳарак.

КУПРИН
Алеқсандр Иван-ипа
(1870–1938)

Еицырдыруа аурыс шәҟәыҩҩы Алеқсандр Иван-ипа Куприн диит 1870 шықәса, нанҳәа 26 (цәыббра 7) рзы Наровчат ақалақь Пензатәи агуберниаҿы. Ипстазаара далцит 1938 шықәса, нанҳәа 25 рзы, Ленинград (уажәы Санкт-Петербург). Диит иҕарыз ачынуаҩы итаацәараҿы; иан иҕархахьаз ажәытә татар тауадцәа Куланчаковаа дреиуан. Ихәычреи иқәыпшреи ихигеит Москва; уахь уи иаб данпсы ашьтахь даалгеит иан. 1877–1880 шықәсқәа рзы Куприн драазон Разумовскстәи апансион аҿы. Жәашықәса (1880–1890) зегьы рзы иаартымыз, иаркыз арратә џареиуртақәа рыҟны ацара ицон. Дзанаат шәҟәыҩҩны дҟалаанза уи еиуеипшым азанаатқәа инапаҿы иааигеит: деидарақәтаҩын, дартистын, дшәарыцаҩын, дыдгьылшәаҩын, ахор аҿы дшәаҳәаҩын, апровинциатә газет аредакциа даусзуҩын. Убри агазет аҟны ауп Куприн иажәабжьқәа, иеилкаанцақәа, ифельетонқәа, ирецензиақәа рапхьаза ркьыпхьра дахьалагазгьы. Азанаат рацәа еитныпсахлара ашәҟәыҩҩы ихәеит инарцауланы апстазаара ацкарқәа, акәаматцамарақәа рдырраҿы.

А. И. Куприн шәҟәыҩҩык иаҳасабала рапхьаза ихьз-ипша зыргаз, апхьаҩцәа деицырдруа дҟазцаз ҩымтоуп инеитцыху ажәабжьоу "Молох" (1896). Уи азкуп Урыстәылан акапитализм ашьақәгылара апроблема. Ажәабжьоу ахьз асимволтә џакы амоуп. Ашәҟәыҩҩы акапитализм ажәытәзатәи асириатә нцәахәы – "Молох" иадикылоит. Уи анцәахәы, аҳәамта излаҳәо ала ауаа афозаарын (ичозаарын ауаа рыла). Ари аметафоратә еиҿырпшра ареалтә џакы зламоу рацәоуп. Азауад аҟны аусуцәа гыгшәыгцас иахьрызныҟәо, аеқсплуатациа баапс ахьырзыруа аҟнытә, Куприн излашьақәиргылаз ала акапиталисттә система ауаҩытәыҩса ипстазаара аркьаҿуеит. Хәычы-хәычла имчқәа зегьы илнацәцәаауеит, нас длахьынцадаха, дымҳәаркьыр ада псыхәа имамкәа, амҩа даннаргылоит.

Ажәабжьоу аҟны ауаҩытәыҩса ипсабара иацәтәыму аҟазшьақәа аашрпшуеит амиллионер афабрикант Квашнин – "иҟьашьу, ипсылоу, хьыла еимгәазза иртәу аацәа" – ҳәа ашәҟәыҩҩы иззиҳәо. Квашнин дызхатарнаку акапиталисттә система апринципқәа ирхықәкуп: ес иҟалалакгьы, заҟа ирызтәалакгьы абеиахара, амалрҳара.

Ажәабжьоу "Молох" автор дақәызбоит акапитализм, ирыцҳаишьоит, уи дрыдгылоит илахьынцаданатәыз ахархь уаа. Аха иазгәататәуп, иара убас Куприн абри ажәабжьоу аҟынгьы, егьырт иажәабжьқәа рҟынгьы ишилымшаз аҵьа иатцагылоу аусуцәа рмассақәа абри акапиталисттә гәылшьап амалох атцархара шрылшо аарпшра. Куприн зсахьа тихуа аусуҩцәа ацҳәа мҳәакәа изхьыпшу ауаа ирҳәо назызго уааун, урт рыкласстә хдырра лаҟәуп, ртагылазаашьа аиҕьтәразы акласстә протест аҟатцара рылшазом.

Абасала, абраҟа иаапшуеит аҵьа иатцагылоу ауаҩы идунеихәапшышьа апсыера. Уи ицәымҕуп акапиталисттә система, аха уи цҟьа-шәҟьа иқәызтцаша амчи-алшареи ибартам макьана.

Аҩымта аперсонаж анцьныр Бобров иакәзар, зуаҩышәа, змораль цқьоу уаҩуп. Апстазаара инатаз апышәа ицанаҳәоит, агәра инаргоит Молох – акапитализм – шыцәгьауратә цәыртцроу, уи иаҿагыланы ақәпара шатаху. Амала, абри аҩыза агәрахатцара, агәаанагара шимоугьы, Бобров игәыпскьаратә протест, ҳәарас иатахузеи, лтцшәа аиузом, избанзар уи дазәы затцәыкуп, дзатцәуп. Абасала, акласстә қәпара шатаху аилкаара аҟынза иҿизыҳарамкит Куприн.

Куприн ирҿиамта даара амҿхак тбаауп, еилоуп џкар рацәала, уи иҩымтақәа рыҟны иаҳпылоит еиуеипшым акласскәеи, асоциалтә гәыпқәеи рхатарнакцәа, еиуеипшым ақәрақәеи, азанаатқәеи змоу ауаа. Ашәҟәыҩҩы ибзианы идыруан апстазаара. Уи гәык-псыкала бзиа дибон аҕар, ананамга авиолинорҳәаҩы Сашка – апортаҿтәи адәқьан атааҩ, ажәабжь "Гамбринус" аперсонаж. Угәы ҿнакаартә, угәы арпшаартә еитеиҳәоит Куприн гәык-псыкала аристократ пҳәыс бзиа дызбаз ачынуаҩы Желтков ибзиабареи илахьынтцеи рызбахә ажәабжьоу "Анапхатца ҟапшь" ("Гранатовый браслет") аҟны. Уи уаҩышәала, гәытбаарыла, уаҩрала дҳаракуп, дыҕәҕәоуп амалгьы, амчрагьы иара иеитцкыс измоу аристократцәа рааста. Ашәҟәыҩҩы ирҿиамтаҿы, пҟарак аҳасабала, дықәныҟәоит иара изыҳәан итиптәу принципк: еснагь бзиа иибо, игәы ззыбылуа фырхацәаны иаарпшуп "ауаа хәычқәа" (ахархь уаа), дара убарт рыҟноуп ашәҟәыҩҩы иахьибо ауаҩытәыҩсатә хаташьа бзиақәа: ақьиара, агәцаракра, апстазаара абзиабара, аиҩызаратә цәанырра ҳаракы.

Куприн пстазааратә пышәала ар дшырзаагәаз еипш, зеипшыҟам ала идыруан аруаа еиуеипшым рыгьагьарақәа, афицарцәа, асолдатцәа рыпстазаара. Уи урт ирзикит ажәабжьқәа: "Уахынлатәи аитакра" ("Ночная смена"), "Бџьаршьтыхрала ақәгылара" ("Поход") уҳәа убас егьыртгьы. Џакыла, идеиатә хықәкыла Куприн иажәабжьқәа зегьы реиҳа еилыхха иҟатцоуп "Адиуал" ("Поединок") зыхьзу аҩымта. Уаҟа иҿапҿуп аурыс ҳәынтқар ир рыҟны аҳра зуаз ақьабзқәа, ашьцыларақәа, апҟарақәа: аруаа аазаб рыхтыхра, хшыҩтцак змамыз урт рныҟәцара, руаҩра ахьҳәара – рцәа апҿра... Амшгара, ақьафура иашьцылоу уааун Куприн ифицарцәа. Урт ирымоу зых иақәитцу раамта зегьы аҩыжәреи, амацасреи, акаҳпреи ирықәдырзуеит. Итшәоуп, ипшшәыдоуп рдоуҳатә тахрақәа, рдунеи. Даагап ҿырпштәыс акапитан Слива. Уи ипстазаараҿы инагзаны

шәҟәыкгы дамыҧхьаҵ, дамыҧхьаҵ газеҭк. Куприн зсахьа ҭихыз афицарцәа руазәк иаахтны абас иҳәоит: "Ҳара ҳус аҟны ахәыцра аҭахзам". "Апатынцәа афицарцәа" рыбжеиҳараѡык асолдаҭцәа лаҵас ирызныҟәоит. Куприн даара гәҵаракрыла, рыцҳашьарыла исахьа ҭихуеит аруаѡ Хлебников. Уи уаѡҵас иахьизымныҟәо аҟнытә аешьра иақәикыртә аҟынза днаргеит.

"Адиуал" зыхьзу ажәабжь аҟны аҳәынҭқар ир рыҧсҭазаара аепизодқәа златиптәу ала, ари аѡымҭа ахатәымчратә система ҿаҧызеуа цәырҵра иашаҵәҟьаны иушьаргьы ауеит.

Куприн ари иѡымҭа шьахә аҧҵан 1905 шықәсазтәи ареволиуциа аан, усҟан уи Горки дизааигәан. Ашәҟәыѡѡы ихаҭа излазгәеиҭаз ала ари иѡымҭа аҧҵеит Горки инырралa, убри аҟнытә иара апролетар шәҟәыѡѡ ду ихьзниѡылеит.

А. И. Куприн иажәабжь арехәаҧхьыз излаҧсоу ахатәымчра ахьҿаҧнаеуа азыҳәан мацара акәзам, уи иаҵоуп аѡымҭа ахәҭақәа жәпакы рҿы иуҧыло аоптимисттә пафос бзиагьы. Ажәабжь афырхаҵа хада, апоручик Ромашов "Молох" аперсонаж Бобров иеиҧш, згәы цқьоу, иаамысҭашәоу уаѡуп. Аха аҳәынҭқар ир рыҟны аҳра зуа азакәан меыӷқәа даныруҿаҳалакь, дҭахоит игәы ззыҳәоз хәартарак аҟаҵара илымшазакәа. Ари ажәабжь ҟаиматла ианыҧшуеит зыҧсы ҭалаз ареволиуциатә аамҭа ахаҭашьақәа. Аѡымҭа афырхацәа руазәк иҿала Куприн дирехәоит ауаѡ гәымшәа, аҧсҭазаара аразрақәа знапы рхьызыгзо, уи ахықәкы ҳаракқәа змоу, иара аҧсҭазаара ҧшза ахаҭацәҟьа зныҧшуа ауаѡы аамысҭашәа.

Ҵабыргуп Куприн ахақәиҭратә ҵысра гәыкала дазыҟан, дадгылаѡын, иҧагьаз, иӷәӷәаз ауаа дреигәырӷьон, аха идунеихәаҧшышьа ахьҭшәаз аҟнытә уи илымшеит аҧсҭазаара еиҭазкышаз ареалтә мѡақәа ралкаара, ргәаҭара. Уи апролетарцәа рыкласстә қәҧара дацәыхараны дгылан, уи дазхьуан иаамысҭашәаз, зых иақәиҭыз аҧсҭазаара, аха уи аҧсҭазаара иара изы цқьа еилгамызт, цқьа ибарҭамызт. Уи ирҿиамҭақәа рыҟны иаҳҧылазом апролетарцәа ирхаҭарнаку ареволиуционер ихаҿсахьа. Уи дызлахәыцуаз ала иаамҭазтәи акапиталисттә цивилизациа ашьамҭлаҳәқәа рыҟнытә ихы данақәиҭхалакь ашьҭахь ауаѡытәыѡса иоуеит анасыҧ ҧсҭазаара ишьҭахьҟа иеиҭахынҳәрала. Абри ахшыѡҵак аҟнытә иаауан ауаажәларреи акультуреи зеырҟәыҭханы игылаз ауаа, "аҧсабара ахшара" иашаҵәҟьақәа рышҟа уи иааирҧшуаз азҿлымҳара ду. Уи дрыдиҧхьалон, дрызгәышьуан иаамҭазтәи ауаѡы ишьапы злаимыргылацыз абнаршәырақәа, зых иақәиҭу амшынқәа ршәага-зага ҭбааҭыцәқәа, нас иара убри аҧсабара иеиҧшу ауаа: аҧсызкцәа ("Алистригонцәа") иҧагьоу амшынуаа гәымшәақәа, ("Гамбринус"), ибнеику аҧҳәыс ("Олесиа").

Абас еиҧш иҟаз аромантикатә иллиузиақәа, агәазыҳәарақәа Куприн иреализм акризис аҟынза инаргеит. Уи ирҿиамҭақәа иаҳаиаҳа агәкаҳара рныҧшуа иалагеит. Уаанза уи ауаѡытәыѡса игәра игозҭгьы, диқәгәыӷуазҭгьы, уажәы ауаѡы ихаҭараҿы абиологиатә лагамҭақәеи (абиологиатә хыцхырҭақәеи) ("Амшын чмазара"), афизиологиатә инстинкт мацарақәеи ("Ажра" – "Яма") ибо далагеит; уимоу уи иажәабжьқәак рыҟны ареволиуциатә қәгылареи асоциализми дрықәызбеит.

Куприн идимкылт Оқтиабртәи Асоциалисттә револиуциа Ду, дцеит емиграциа. Уи зназы дыҟан Финлиандиа, нас диасит Франциаҟа. 1920 шықәса инаркны Куприн дынхон Париж.

Аҳәааныpцә дыҟанаҵ уи изаҧымҵеит уаанза иѡхьаз иреиӷьу исахьаркыратә рҿиамҭақәа ирыдукылаша ѡымҭак, аха арҿиаратә усура дшаҿыц даҿын уеизгьы. Куприн-аемигрант ирҿиамҭақәа иртема хадоуп – иаѡсхьоу аамҭа лахьеиқәарала ахәаҧшра. Аҧсадгьыл аҟәҟьара анырра ашәҟәыѡѡы изнарҵысуеит атрагедиатә цәанырракәа.

Аемигрант Куприн ирҿиамҭа аҷыдаракәа асинтез рызуп ажәабжьоу "Жанета" (1931–1933) аҟны. Ари аѡымҭаҿы иаарҧшуп зыҧсадгьыл зцәызыз ауаѡы изаҵәра, атәым тәылаҿы уи дахьҭышәынтәалаша аҭыҧ шизымҧшааyа атәы. Аемиграннтә период аантәи ашәҟәыѡѡы ирҿиамҭа иаҟазшьа ҷыдоуп иара убас автор ихатә гәҭыхақәа, абстрактә идеиақәа рахь ихьаҵра, иуаажәларратә идеиақәа мап рыцәкра. Куприн-аемигрант иѡымҭақәа иреиҳауп амемуартә ҟазшьа змоу ароман "Аиункерцәа" ("Юнкера", 1928–1932). Ари аѡымҭаҿы уи далацәажәоит Москватәи Алеқсандровтәи аҵарaиурҭаҿы аҵара аниҵозтәи иҧсҭазаара. Аѡымҭа аиҳаразак азкуп аҵараиурҭа абзазара аҭоурых.

Куприн емиграциа даныҟазтәи иѡымҭақәа рҟынгьы ауаѡытәыѡса иқьиара агәрагара шицәымзыз убартә иҟоуп.

Куприн емиграциа даныҟазтәи иѡымҭақәа зегьы ирныҧшуеит иҧсадгьыл Урыстәыла агәхьаагара. Аҵыхәтәан, иҧсҭазаара анҵәамҭазы А. И. Куприн агха ду шыҟаиҵаз дырны, 1936 шықәсазы ихы иалиршеит иҧсадгьыл ахь ахынҳәра, дааит иѡныҟа, Урыстәылаҟа.

А. И. Куприн ипроза аѡеижәатәи ашәышықәса алагамҭазтәи аурыс литератураҿы аҧхьаѡцәа ибзианы рылаҧш иҵашәеит, ирылаҵәеит. Уи илитературатә традициақәа аҿыцаҧшьгара, аоригиналра рныҧшуан. Иара иаҧхьа алитература иалалахьаз ашәҟәыѡѡцәа рааста Куприн иѡымҭақәа рыҟны уаѡ илаҧш иҵашәартә еиҧш ирӷәӷәеит ахҭыстә, асиужеттә лагамҭа. Асиужетқәа рырацәареи, реиуеиҧшымреи иҵанаҳәон иҧсҭазааратә ҧышәа ду. Уи еснагь ахҭыс шәартақәа раарҧшра игәы азыҳәон, дхырхуан азанааҭ шәартақәа змаз ауаа ргәымшәаракәа. Иара дахаанын раҧхьаза акәны ажәѡан аҟны ауаѡы

иҧырраҟәа, аҳаиртә шар ала аҳауа далалан дҧырхьан, 1910 шыҟәсазы Урыстәылан иҟарҵаз раҧхьазатәи аҳаирпланҟәа руак даҟәтәаны ажәҩан далалан дҧырхьан, иҵон азатҵаҿтәи азсаратә ус, амшын аҵахь дылбааны ибахьан, игәы аладуун балаклавтәи аҧсызкцәа дахьырҩызаз, дхыхны даман ацирк амаҵ азызуаз ауаа, уи иадырбалоз амагиа. Абарҭҟәа зегьы А. Куприн иҩымҭаҟәа рдаҟьаҟәа ирыннарҧшуан асахьа блахкыгаҟәа, изҩыдоу аромантикатә доуҳа. Уи иблахкыгоу асиужетҟәа раҧҵаразы дҟаза дууп, зны-зынла ҟалашьа змам ахҭысҟәагьы анааирҧшуа ыҟоуп. Ари ахшыҩҵак зырҵабыргуа рҿиамҭаҟәоуп: "Аштабс-капитан Рыбников", "Акапитан", "Соломан ииаҵәа". Куприн иахьеи-уахеи иҟало-ианыло ахҭысҟәа ирҿаиргылоит абзиабара, аҟазара, аҧшзара.

Заагьы ишазгәаҳҭахьаз еиҧш, Куприн даара ицәыхьанҭан атәымтәылан аҧсҭазаара, уи изычҳауамызт аемигрантцәа рыгьагьараҟәак рышьцылараҟәа. "Ауаҩы шаҟа абаҩхатәра илоу аҟара ицәыхьанҭоуп Урыстәыла адлаҧса аҟазаара", – иҩуан исалам шәҟәҟәа руак аҟны. Абас еиҧш иҟаз ацәанырра ҵаула ауп уи иҧсадгьыл ахь дзырхынҳәыз. 1937 шыҟәса лаҵарамзазы Куприн иҧхәыс диман даауеит Москваҟа. Ашәҟәыҩҩцәа руаажәларреи аҧхьаҩцәа рабиҧара ҿыцҟәеи урҭ гәахәарыла ирҧылеит. Куприн иаҧиҵоит "Москва родная" ("Игәакьоу Москва") зыхьзу аилкаанҵа. Иман иҵегь арҿиаратә планҟәа, аха игәабзиара уашәшәырахахьан. 1938 шыҟәса, нанҳәамза 25 рзы, ихьуаз акьыба чымазара иахҟьаны иҧсҭазаара далҵит. Джуп Куприн Санкт-Петербург Волковотәи анышәынҭра Алитературатә цҳахәыҷҟәа (на Литераторских мостках) рыҟны.

СЕРАФИМОВИЧ
Алеқьсандр Серафим-иҧа
(1863–1949)

Еицырдыруа аурыс шәҟәыҩҩы Алеқсандр Серафимович илитература-рҿиаратә усура хынҩеижәаҟа шыҟәса рҟынза аҵанакуеит. Уи XIX ашәышыҟәсазтәи аурыс классикатә литература иреиҕьзоу атрадициаҟәа ҟаиматла ишьҭызкааз, ирыззырҳауаз, ҧхьаҟа изгауаз шәҟәыҩҩын, иара убас уи аурыс пролетартә литература ашьаҭаркыҩцәа дыруазәкын.

Машәыршаҟә иҟамлазеит Серафимович ирҿиамҭа В. И. Ленин ахәшьара ҳарак ахьеиҭазгьы. Абар В. И. Ленин Серафимович иахь иҩуаз ажәаҟәа: "Шәара шәырҿиамҭаҟәеи, насгьы сара саҳәшьа исалҳәоз шәара шәызбахәҟәеи рыбзоурала даараза ҳаҭыр шәыҟәысҵоит, егьысҭахуп ишәасҳәарц: аусуцәеи, нас ҳара зегьи ҳзы шаҟа ихәарҭаны иҟоу шәара шәусура".[20]

А. С. Серафимович ихәыҷреи иҷкәынреи

Алеқсандр Серафим-иҧа Серафимович (Попов) диит 1863 шыҟәса ажьырныҳәа мза 19 рзы Нижне-Курмоиарскаиа астаницаҿы (иахьатәи Цимлиантәи араион) Ростовтәи аобласт, донтәи аказак иҭаацәараҿы. Иҧсҭазаара далҵит 1949 шыҟәса ажьырныҳәа мза 19 рзы Москва. Уи иаб доурыс фицарын, зны аполк даказначеин, Донтәи ар рыҟны есаулс дыҟан, аҵыхәтәан амаиор ичынгьы иеаҧсеитәит. Поповаа рҭаацәараҿы имҩахыҵлон аруаа. А. Серафимович данхәыҷыз инаркны ибарҭан афицарцәа қьафла аамҭа шырхыргоз, иара убас даара ишҕарыз, аҵьамыҕәа ишаҵагылаз ауаа хархьҟәа, аказакцәа ҕарцәа.

Ихәыҷра шыҟәсҟәа ихигеит Польша, уаҟа игылан иаб дызлаз аполк. 1873 шыҟәсазы Поповаа рҭаацәара хынҳәит Донҟа, астаница Уст-Медведицкаиа (уажәы Серафимович ҳәа изышьҭоу аҟалаҟь) ашҟа нхара. Иара абраҟа ауп А. Серафимович иҭаацәа агимназиа дахьҭартҵаз. 1876 шыҟәсазы иаб иҧсҭазаара далҵит. А. Серафимович деибахеит, даара ахныҟәгара шицәуадаҩызгьы дызҭаз агимназиаҟны иҵара нагзаны далгеит.

Заҧхьаҟа ишәҟәыҩҩхараны иҟаз Алеқсандр ихбыцратә шыҟәсҟәа ауаа хархьҟәа рыҩнуҵҟа ихигеит, уи даара анырра ҕәҕәа рнаҭеит иара наҟ-наҟтәи иҧсҭазаареи ирҿиамҭеи.

Алеқсандр агимназиаҟны аҵара рыциҵон иҕарзаны инхоз аказак

[20] В. И. Шмнин. Полн. Собр. Соч. Изд. Пятое, изд. полит. лит., М., 1978, т. 51 ад. 198-199.,

нанамгацәа рыхшарагьы, урҭ рыҟнытә Серафимович дымҩашьахуа идыруан амал зкыз аказакцәа иӷарыз залымдарыла ишрызныҟәоз, ртәы-рымаа шрымаркуаз. Абасала, уи дышҟәыԥшзаз изцәыртит иахьеи-уахеи аҵьамыӷәа цәгьа иатҵагылаз ауаа ргәыбылра, ррыцҳашьара.

Агимназиа дантҵаз ашықәсқәа раан Серафимович дрызгәышьны дрыԥхьо далагеит Лев Толстоии Иван Тургеневи рсахьаркыратә ԥҵамҭақәа, Чернышевскии Добролиубови русумҭақәа. Арҭ зызбахә ҳҳәаз ашәҟәыҩҩцәа рҩымҭақәа уи идунеихәаԥшреи иестетикатә гьамеи рышьақәыргылараҿы анырра ӷәӷәа ҟарымҵар ауамызт.

Агимниазиа даналга ашьҭахь, 1883–1887 шықәсқәа раан Серафимович аҵара иҵон Петербургтәи ауниверситет афизика-математикатә факультет аҟны, иара абраҟоуп заԥхьаҟа ишәҟәыҩҩхашаз Алеқсандр идунеихәаԥшышьа нагзатҵәҟьаны иахьышьақәгылаз. Уи ара дырзааигәа-хеит ареволиуциатә гәазыҳәара змаз астудентцәа рыгьагьарақәа. Алеқсандр Попов ауааҗәларратә ԥсҭазаара аҟтивла иеалаирхәуа далагеит, уи ихы рыдикылеит аԥхьагылара змаз, зреволиуциатә хдырра шьҭыҵуаз астудентцәа, дагьалалеит ареволиуциатә хеидкыла, дизааигәахеит Владимир Илиа-иԥа Ленин иашьеиҳаб Алеқсандр Ульианов.

1887 шықәса лаҵарамзазы Ульианов напхгара зиҭоз агәыԥ Урысҭәыла аимператор Алеқсандр ахԥатәи дыршьырц азы иқәлеит, аха лҵшәа рмоуит. Петербург ауаа рҭакракәа ирылагеит. Астудентцәа рабжьгарала Серафимович иҟалаз ахҭысқәа рҵакы ажәлар идеилзыркааауаз апрокламациа иҩит. Дук мырҵыкәа дҭаркуеит Серафимовичгьы. Аполициа ахаҭарнакцәа уи ижәла шаныз рбеит А. Ульианов иблокнот аҟны. А. И. Ульианови уи иҩызцәеи рзы Серафимович хәышықәса иқәҵаны дырбаандаҩны аполициа Архангельскҭәи агуберниа ашҟа дахыргеит. Дахганы дахьыҟаз уи дидырит, дагьизааигәахеит 1885 шықәсазы Орехово-Зуевотәи Морозов ифабрика аусуцәа рзабастовка еиҿызкааз, напхгарагьы азҭоз Петра Моисеенко. Серафимович Моисеенкои егьырҭ иахганы иҟаз ауааи дрыланхон. Урҭ рыҩнуҵҟа еиҿыркааует "акоммуна" мач. Заԥхьаҟа ишәҟәыҩҩхараны иҟаз Серафимович иахь анырра ӷәӷәа ҟаиҵеит П. Моисеенко.

Серафимович дахганы дыҟан хышықәса. Араҟа уи блаҵарыла дрыцклаԥшуан Ҩадаҟатәи ажәларқәа рыԥсҭазаареи рыбзазашьеи рҷыдаракәа. Абраҟоуп раԥхьаза арҿиаратә усура напы аиркырц азы акалам ахьышьҭихызгьы. Раԥхьатәи иажәабжь "Аҵааҟны" ("На льдине") кьыԥхьын 1889 шықәсазы.

А. Серафимович 1890 шықәсазы дхынҳәит Донҟа, нас дук мырҵыкәа аусуҩцәа рыҩнуҵҟа ареволиуциатә пропаганда мҩаԥызгоз аҭыԥантәи асоциал-демократиатә гәыԥқәа иерымаидеит.

А. Серафимович иажәабжь "Аҵааҟны" анын агазеҭ "Аурыс лаҳәарақәа" ("Русские ведомости"). Иаҳәозеи ари ажәабжь?

Абри ажәабжь аперсонаж хада Аҩадатәи амшын ахықәан инхо Сорока дуаҩ нанамгоуп, дӷаруп. Уи бҵьарла ибааԥсны дахьеибыҭоугьы агәхьаа мкыкәа иаарту амшын агәахьы дхылоит аԥсабара астихиа даҿагыланы дшәарыцарц. Уи имч ихы иаирхәарц маҭәа-ҩыҭәалеи абҵьарлеи деибиҭоит акулак Ворона. Абри ала Сорока Ворона иҿаԥхьа ауал идны дҟалоит. Сорока амылмыҵқәа (атиуленьқәа) драшәарыцарц аҵаа-шьхақәа рахь раԥхьаза ииасқәаз дыруазәкуп, иҭахуп урҭ Ворона ииҭарц, нас ҵьара акы ахашәалозар, ицәҳәыҟьантазу, амлашьра иаҿу иҭаацәара рымгәахәгьы дазхәыцроуп. Сорока, иара изы иаҵьалхаз ахашәалахәы иԥсы азыцәгьахан, амылмыҵқәа рацәаны инирҵәеит аҟынтә, акыраамҭа аҵаа-шьхақәа рыҟны даанхеит. Даеаганакахь ала, аԥша анаҵас амшын ахьаҵра иалагеит, аҵаа хәычы-хәычла агаҿа иацәыхарахон, амшын агәахьы изса-зсо аеагәыланахалон. Амылмыҵ-цәақәеи ашьеи реидара хьанҭа иатҵаз Сорока агаҿаҟынза иаанханы иҟаз, ирласны дызнысран иҟаз амҩа ианаамҭаз дзанымсын, дҭахеит.

Аҩымҭа пафос хаданы иаҵоуп аҟазааразы, аԥсҭазааразы ақәԥара. Сорока иԥсра конкретла еыҵгас иамоу аԥсабара астихиатә мчы акәушәа иҟоуп, аха аҵабыргҵәҟьа уазхәыцуазар, уи ауаатәыҩса рыԥсҭазаараҿы иҟоу асоциалтә еиҟарамра ауп игәыхәтәы дахымыгзакәа дҭазырхаз.

Идеиалагьы сахьаркыратә ҙбашьалагьы абри ажәабжь излеиԥшқәоу рацәоуп Серафимович икалам иҵыҵыз, Аҩадахьтәи ажәабжьқәа рыҕаҕара иатҵанакуа даеа ҩымҭақәакгьы, убарҭ иреиуоуп 1890 шықәсазы иаԥҵаз: "Сыла иҭалаҳау асакара" ("Снежная пустынья"), "На плотах" ("Атыҩқәа рҿы") уҳәа убас иҵегьгьы. Арҭ ажәабжьқәа ирныԥшуеит автор Архангельскҭәи иахгара аҵәалашәара хьанҭақәа. Араҟа автор иаҳирбоит иара убас Аҩадатәи атәылаҿацә хараҿгьы иназо ишалагаз акапиталисттә еизыҟазаашьақәа. Арҭ ажәабжьқәа гәахәарыла ирыдыркылеит Г. И. Успенскии В. Г. Короленкои. Серафимович ажәлар реилазаареи рыбзазареи рахь иҟаиҵо азҿлымҳара, ҩашьарада иаҳнарбоит уи XIX ашәышықәса 60–70-тәи ашықәсқәа раантәи аурыс демократиатә литературатә традициақәа дшырзааигәоу. Акапиталисттә еизыҟазаашьа агыгшәыгтә ҵасқәа рыбзоурала аҵьамыӷәа иатҵагылаз ахархьуаа рҭагылазаашьа ааирԥшуеит А. Серафимович иажәабжьқәеи иеилкаантцақәеи жәпакы рыҟны "Амҩақәҵаҩ" ("Стрелочник" 1891); "Адгьыл аҵан" ("Под землёй", 1895); "Ашахтиор хәычы" ("Маленький шахтёр", 1895); "Аидҳәалаҩ" ("Сцепщик", 1898); "Азауад аҟны" ("На заводе", 1898).

Арҭ ажәабжьқәа уаҩы ирнибаалоит урҭ равтор усҟантәи Урысҭәылазы иҟазшьарбагаз ауааҗәларратә еизыҟазаашьақәа ирныԥшуаз аиҿагыларақәа анализ рзуны, акапитализм ауаатәыҩса зҭанаргылоз, ирызнауаз азалымдарақәа шҿаԥиеуаз.

Амала иазгәаҭатәуп Алеқсандр Серафимович заатәи ирҿиамҭаҟәак рфырхацәа апассивра шырныԥшуаз. Абас дыҟоуп ажәабжь "Амҩақәҵаҩ" ("Стрелочник") аперсонаж хада, ихы уаҕрагылазаргьы ҿиҭуам ззуҳәаша ауаҩы машьца, ауаҩы шьҭаха Иван. Ҩеижәиҩба шықәса аус иуит Иван аихамҩатә ааҭгыларҭаҿы (астанциаҿы), насгьы абри аамҭа аҩнуҵҟа уи еснагь дшәаԥырҳаԥуан, ицәа дҭазызон – анаџьалбеит џьара ҩашьарак смыхьзааит ма џьара акы схамышҭызааит ҳәа. Зны уи иаразнак абас игәы иаанагеит: аидара мҩангага адәыҕба аниас ашьҭахь амҩақәҵага ахырхарҭа аҵәаҳәа хада ашҟа аиагара ихашҭызшәа, арахь уи амҩала уажәы аԥочҭамҩангага адәыҕба ықәԥраа иаауазшәа; згәы ҭҟьаз Иуана деихеит "игха ириашарц азы", иара убри алагьы даҽа ԥсыԥрныҟәагак (паровозк) даҵашәеит.

Амҩа ахырхарҭа алзкaауаз ауаҩы иҭахаралеи уи иҭаацәара рахь адәыҕба ааҭгыларҭа аиҳабы игәымбылџьбарара аарԥшралеи аҩымҭаҿы ҕәҕәала ирықәызбоуп ареволиуциа ҟалаанзатәи Урыстәылан аҳра зуаз ақьабзқәа, аҵасқәа, агәымбылџьбарарақәа.

Иара абри аҩыза ахықәкы нанагзоит Серафимович аҩбатәи иажәабжь "Аиԥшьҩы" ("Сцепщик"). Ари аҩымҭаҿы ицәыргоуп аихамҩа аусзуҩы итәратә усуреи, ччаԥшь зҿықәымыз иԥсҭазаареи.

Иара убри апериод аан Серафимович иааиԥмырҟьазакәа аус иуан агазеҭқәа; "Приазовски краии", "Куриери" рредақциақәа уҳәа убас еғьырҭгьы рыҟны. Уи икьыԥхьуан аилкаанҵақәа (аочеркқәа), акорреспонденциақәа, афелиетонқәа аџьажәлар ринтересқәа, ргәазыҳәарақәа рыхьчаразы.

1900-тәи ашықәсқәа раан ашәҟәыҩҩы ирҿиаратә хықәкқәа, исоциалтә хдырра еилыкка уаҩы ибартә рхатә хаҿра рыманы ишьақәгылахьан. Аџьажәлар рыбзазашьа анализ азыҟаҵара, иааиԥмырҟьазакәа абуржуазиатә шьақәгылашьа агха-ԥхақәа рҿаԥера, царизм аҿагылара иазкыз аидеиақәа рпропаганда, насгьы ареволиуциатә мчқәа рыгәрагара – абарҭқәа зегьы Серафимович Урыстәылатәи ареволиуциатә қәгылара ахԥатәи аетап, апролетартә етап ҕәҕәала дамардон.

А. Серафимович ирҿиамҭа Актәи аурыс революциа апериод аан

1905–1907 шықәсқәа раантәи ареволиуциатә период Серафимович ирҿиамҭа анырра ҕәҕәа анаҭеит. Ирҿиамҭа даҽа ҳаракырак ашҟа ихалеит. Ареволиуциа аламҭала Алеқсеи Мақсим-иԥа Горки уи иабжьигон "амассақәа рыҩнуҵҟа иҵәаху" амчхара аарԥшра иҽанишәаларц. Ареволиуциа акәзар, урҭ амчқәа цәырнаго иалагеит, дук мырҵыкәа урҭ рсахьаркра баҩхатәра ҟаиматла напы аиркит Серафимович.

Ашәҟәыҩҩы Иалта дшыҟаз ауп ареволиуциа ишалагаз. 1905 шықәса, хәажәкыра мзазы уаҟа днеиит Мақсим Горки, дук мырҵыкәа абраҟа дымҩахыҵит аабыкьа абахҭа иҭрыжьыз А. Серафимович иашьа, абольшевик В. С. Попов. Абарҭ зегьы алархәны, лаҵарамза акы азгәаҭаразы А. Серафимович алитературатә шәҟәыԥхьара еиҿикааит. Ашәҟәыԥхьара анҵәамҭаз урҭ аполициа рықәлеит. Аполициа ирбаз-ираҳаз иазкны анҵа ҩны ишьҭырхит. Ари аус аҵәгьарақәа ахылҵыр алшон, аха ауаажәларра алибералтә гьагьарақәа азҿлымҳахан агубернатор аус атәы зҳәаз ашәҟәқәа ԥхасҭаимтәыр амуит. Иара убри ашықәсан абҵара мзазы Серафимович ҩыџьа ицны нхарақәа Москваҟа диасит, дагьынхеит Пресниа араион аҟны. Дук мырҵыкәа ари араион аусуцәа абџьаршьҭыхла рықәгылара иацентрны иҟалеит. Серафимович рҿиаҩык иаҳасабала араҟатәи аҳҭысқәа аҳтивла ихы рылаирхәуеит. Иаԥиҵоит хыԥхьазара рацәала ареволиуциатә хҭысқәа рызбахә зҳәо аилкаанҵақәа (аочеркқәа), ажәабжьқәа. Арҭ аҩымҭақәа ирфырхацәа хадақәаны иҟалеит ззинқәа здыруа, аԥсҭазаараҿы иааныркыло аҭыԥ еилкааны измоу, зыхдырра ҳараку аусуҩцәа. Серафимович ирҿиамҭа ибзианы ианыԥшит "иҭынчыз", мазала еиҿыркааыз аизарақәа инадыркны, абаррикадақәа рыҟны абџьаршьҭыхрала ақәгылара аҟынза ареволиуциа знысыз амҩеи аетапқәа зегьи. Уи иажәабжьқәеи иеилкаанҵақәеи рыҟны аусуцәа рыкласс ахаҭарнакцәа рымацара ракәым иуԥыло, уи иҩымҭақәа ирнубаалоит анхацәа, аинтеллигенциа, занааҭла иреволиуционерцәам аџьажәлар еиуеиԥшым рхаҭарнакцәа ареволиуциа ишазыҟоу.

"1905 шықәсазтәи ареволиуциа сара даара иҕәҕәаны иснырит, сыбла иабеит, ишрызҳаз, ԥхьаҟа ишцаз аусуцәа рыкласс… Шаҟа фырхаҵарыла, гәымшәарыла гәышԥыла аҳәынҭқар ибзарбзанқәа ирԥылоз урҭ" ҳәа игәалаиршәоит Серафимович ареволиуциа ашьҭахь.

Ԥхынҷкәын мзазтәи аиҿахысрақәа раан Серафимович Москва Пресниа араион аҟны дынхон. Уи хаҭала ибла иабон хаҵәнмырха еиҿагылаз реибашьра. Ари ашьакаҭәара анирԥшит "Пресниа аҟны" («На Пресне») ҳәа хыс измоу уи иеилкаанҵа. Араҟа аԥхьаҩ иҿаԥхьа иаацәырҵуеит ареволиуциатә шьаарҵәыра илагылоу Пресниа, аҳәынҭқар иеиҳабыра ирҿагыланы иқәԥо адружинауаа, бзарбзанхыла акгьы зхаразам ауаа рыҩнқәа зырбго аказакцәа, шәақьымцала ҭынч инхоинҵуа рзышәарыцара асахьа хлымзаахқәа…

Ари аҩымҭаҿы иара ихаҭагьы ихы ааирԥшуеит ашәҟәыҩҩы. Уи гәыла-ԥсыла аусуҩцәа дрыдгылаҩуп, аха абџьар икым аҟнытә адружинауаа дызрыцеибашьуам. Аха ирацәан аусуцәа дызларыхәозгьы, уи урҭ хаҭала абаррикадақәа рыцҟаиҵон. Ашәҟәыҩҩы ибон ибааԥсны абџьарла еибыҭаз зхыԥхьазара маҷыз аусуцәа ишырцәуадаҩыз зхы инаркны зшьапаҟынза еиқәных иҟаз, зхыԥхьазара рацәаз аҳәынҭқар

ир ржәылара аанкылара. Убри аҟнытә ауп ари аилкаанҵакьаҿ имҽыӷу амч-лашә аазырҧшуа аполициа раасҭа абџьаршьҭыхрала иқәгылаз аусуцәа рморалтә ҧыжәарақәа рымчхара иаҳа уаҩ илаҧш иҵашәартә изыҟаиҵо ашәҟәыҩҩы. А. Серафимович иааирҧшуан аџьа иаҵагылаз ауаа массала абџьаршьҭыхрала рықәгылара ареақциа амчқәа рцәа ишҭанарзызоз, уаанза ирымаз агәкаршәреи аҽырхықәымҵареи шрыцәнарзуаз. Ҵабыргуп, ибгеит Пресниатәи аҵыхәтәантәи абаррикадақәа, агвардиааи аказакцәеи аҩнқәа иреихсуеит, ашҭақәа ирҭахысуеит, аха адружинауаа рнапқәа ирҩахан ицәырымҵзеит, урҭ ргәаара рыхмырҧсаакәан ихьаҵит, ицеит аидыслараҿы рҽаҵамырхакәан, дырҩегьых рымч ҭагалан ахатәымчра хацәнмырха еиҭаҿагыларц азы. Ареволиуциа аҵахеит, аха зегьакоуп аҵыхәтәан уи миааир аузом, – абри ауп ари аилкаанҵа ҵакыс, идеиа хадас иаанарҧшуа.

Аџьажәлар ареволиуциатә қәҧара иазгәышьуа ишалагаз уаҩы агәра игартә, аҧсҭазаара аҵабырг иазааигәаны иааирҧшуеит А. Серафимович "Абомбақәа" зыхьзу иажәабжь аперсонаж хада, аусуҩ иҧҳәыс Мариа лхаҿсахьала. Мариа лыҧсҭазаара зегьы аџьамыӷәа дшаҵагылаз илхылгеит. Иаашар ахәлара иаалымнахаанза хҩахаха лымазамкәан ацәарҭаматәа лызәзәон. Ус ишнеи-шнеиуаз сабшала уи лҭызҭыҧ аҟны аусуцәеи, урҭ рагитатори рҽеизганы еиқәшәо иалагеит. Аҧхьаҵәҟьа Мариа урҭ рцәажәарақәа рхы ахьцоз ҳәа иауан-иашәан акы лзеилкаауамызт, аха хәыҷы-хәыҷла урҭ ацәажәарақәа лара лгәы дырхыҭхыҭуа, ддыргәаҭеиуа иалагеит, аҵыхәтәан ауп уи еилылкаауа даналага "аеқсплоатациа", "ахашәалахәы мыцхәы" зыхьзу… Нас ауп хәыҷы-хәыҷла ииашоу, ҽыҧныҳәа змам, изинтәу аҧсҭазааразы ақәҧара лхы алалырхәуа даналага. Мариараа рыҟны апрокламациақәеи акьыҧхьга шрифти анааргалакь лара дрыхзызаауа уаҩ илаҧш иахьыҵамшәашаз ҭыҧ маншәалак аҟны иныҧхьалкуан. Убас зны-зынла иныҧхьалкуаз абомбақәа роуп Мариа ашьҭахь абаррикадақәа рыҟны иқәҧоз адружинауаа ирымазгьы.

Мариа лсахьаркыратә хаҿсахьа ҿыцын алитератураҿы. Уи лыхдырраҿы иҟалаз аиҭакра ианыҧшуеит миллионла зхыҧхьазара рацәоу ауаа хархьқәа рыхдыррақәа рыҟны ареволиуциа иҟанаҵаз аиҭакрақәа.

Ҵабыргуп, зызбахә ҳамоу, азәзәаҩ ҧҳәыс макьана древолиуционерым, дполитикатә усуҩым, аха аполитикатә ҵак ду амоуп лхы дахьаиааиз, цәала-жьыла илыхҭысуаз, дзыргәамҵуаз лшәазызара дахьаиааиз. Абри афақт ала ашәҟәыҩҩы иааирҧшуеит ареволиуциа аџьа иаҵагылаз ауаа рахьтә зегь реиҳа зыхдырра лаҟәызгьы шарҿыхаз.

Асоветтә литературатә критикаҿы ари ажәабжь ҵакыла А. М. Горки ироман "Ан" иадыркылоит. Ҳәарас иаҭахузеи, Мариа лхаҿсахьа Пелагеиа Нил-иҧҳа лхаҿсахьа аҟара иҭбаам, иҵаулам, аха урҭ

злеиҧшқәоугьы рацәоуп. Мариа лхаҿсахьа иугәаланаршәоит Пелагеиа Нил-иҧҳа лреволиуциатә мҩа алагамҭа.

Ареволиуциа аепоха аан Серафимович ақыҭауаа, анхацәа рреволиуциатә қәҧара аарҧшрагьы асахьаркыратә ҩымҭақәа азикит. Убарҭ рахьтә зегь реиҳа аинтерес зҵақәоу иреиуоуп ("У обрыва") "Атыша ахықәан" зыхьзу ажәабжь. "Сара хықәкы хадас исымаз" апаника амҩа азкра акәын, ажәлар ареволиуциа шыргәаҧхоз, ишацхраауаз аарҧшра акәын. Ареволиуциа анырцҟьа ашьҭахьгьы, ажәлар доуҳала ишкамҳаз, ареволиуциа шнымҵәаз агәрагара шрымаз аарҧшракәын, иҳәон абри ажәабжь дахцәажәауа уи автор, Серафимович ихаҭа.

Ари ажәабжь шьақәгылоуп ҩ-хәҭакны. Ҩ-хык змоу уи актәи ахәҭаҿы ицәыргоуп ареволиуциа шаҵамхо азҵаара. Араҟа иаарҧшуп анхаҩ бырги аусуҩ қәыҧши реицәажәара. Аусуҩы игәы излаанаго ала, ареволиуциа аҵахеит, зегь ҭахеит, џьарамзар џьарантә ҳаиқәзырхаша ҳәа ҳзеигәыӷуа акгьы ыҟазам. Абри азҵааразы зынзаск даҽа гәаанагарак имоуп анхаҩы. Уи дагьреволиуционерым, абџьаршьҭыхрала ақәгыларагьы далахәзамызт, асоциалисттә революциатә теориа закәугьы издырам, аха иара ихатә дунеихәаҧшра имоуп, аиашареи ахақәиҭреи рышҟа агәазыҳәареи, абзиабара дуззеи имоуп, ихырҳагоу адгьыл амчқәеи, ауаҩытәыҩса иџьеи рыгәра игоит, урҭ еснагь ацәгьаршра аҵкыс иииааиуеит.

Ажәабжь ахҧатәи ахы инаркны, иара аҩнуҵҟа имҩаҧысуа ахҭысқәа рыҟны аиҭакра ду ҟалоит. Аицәажәара иаҿыз иаарыхҭыгәлеит ҩыџьа аказақцәа, урҭ цәҳа-шҳауа инарзыҭрысуеит, насгьы залымдарыла ирызныҟәарц, иахьдырхәырц иақәркуеит. Аказақцәа аусуҩ қәыҧш ақалақь аҟнытә ибналаз усуҩыс дыршьоит аҟнытә, дҭаркыргьы цәгьа ирбом. Ари анхацәа рхы иаақәырҵан, аказақцәа хаха инарыжәланы рабџьар ркадырҧсеит. Анхаҩ бырг аиашареи ауаҩреи рызбахәала дызҿыз иажәа наигзоит. Уи "философиа" хадас иаҵоу аҧсҭазаареи аҧсабареи рыбзиабароуп, насгьы абри апозициалоуп уи азалымдара, ауаҩы ишакәым изныҟәара, ишьаҽра дшақәызбо. Аицәажәара ашьҭахь анхацәа аказакцәагьы рхы иақәуиҭыртәуеит. Зых иақәиҭыртәыз аказакцәа руазәк дук мырҵыкәа ишьҭахьҟа деиҭахынҳәын, иҩыза аказак шәҩык рхы ишҟа анхацәа рыцәгьа иҳәарцаз дышцаз иҳәеит, насгьы иаарласны еимымпыр, егьырҭ аказакцәа дара ишрықәлоз ала ргәырҽаниҵоит. Абри аепизод ацәыргарала автор иааирҧшуеит аказакцәа реилазаарагьы аиҧхьыттара ишалагаз, уаҟа ишыҟалаз аусуцәеи анхацәеи ргәаҟра еилызкаауа, ирыдгыло ауаа.

Ареволиуциа анаҵаха ашьҭахьгьы аоптимизм аҵан Серафимович ирҿиамҭа. Ашәҟәыҩҩы агәра игоит ажәлар рыхдырреи рыҧсҭазаа-

реи рҿы ареволиуциа ашьҭа ӷәӷәаны ишыннажьыз, уи аидеиақәа ҧсра-ӡра шрықәымло. Ажәлар, мышкы ахы, мышкы аҵыхәан, имаиааир ҧсыхәа амазам – абри ауп зызбахә ҳамоу ажәабжь идеиа хадас иамоу.

1907–1917 шықәсқәа раантәи ашәҟәыҩҩцәа ирҿиамҭақәа

Ареволиуциа аҵахара адемократцәа рыгьагьара ҭбаақәа ӷәӷәала ирҧырхагахеит. Ашәҟәыҩҩцәа азәырҩы аидеиатә кәанызанрақәа, адоуҳатә дегредациа рыхҭысит, шьоукы-шьоук зынӡаск аҧхьагылара змоу аурыс прогрессивтә литература атрадициақәа рҿырҟәырыҭхеит.

Серафимович иара убасҟангьы алитература ажәлартәра апринципқәа дрыдгылоит, насгьы ихьчоит А. М. Горки дидгыланы ареиақциеи адекаденттә хырхарҭақәеи дырҿагылоит. Абри аамҭазы уи ирҿиамҭаҿы ицәырҵуеит акапитализм иагәылагӡоу ауаажәларра иаҿагылоу амчқәа рҿаҧера атематика. Ашәҟәыҩҩцәа ӷәӷәалаҵәҟьа агәра игоит ахатәмал азгәышьра амч ауаа шеицанакуа, аҵәгьаура ашҟа ишрыгәҭасуа. Абри атема иазикит ареақциа ашықәсқәа раан ашәҟәыҩҩцәа иаҧиҵаз арҿиамҭақәа: "Ашьыжь" ("Утро"), "Абзиабара" ("Любовь"), "Уахынлатәи ақәа" («Ночной дождь»), "Абриллиантқәа", "Аҧслымӡқәа" ("Пески"). Еиқәаҳаҧхьазаз ажәабжьқәа ирылукаартә иҟоуп аҵыхәтәантәи – "Аҧслымӡқәа".

Ари ажәабжь асиужет ааркьаҿзаны еиҭауҳәозар, абас иҟоуп: Уахҭаҧса змам ауаҩы иҧсҭазаара хьанҭа зхызгаз, згәы ҧнаҵәаз амаҵуҩ ҧҳәызба, неихыркәа змамыз аҭаҳмада азлагарахьча хатә ҧҳәысс диццарц лызбеит. Избанзар, аҭаҳмада излагареи имали уи анасыҧ мышмоурахә лзааргарашәа лгәы илнаҭеит. Уи лыгәҭакы налыгзеит. Азлагарахьча диццеит. Гәырҕьарак аҵазамкәа иниакәкәа ицеит лқәыҧшра, ааниасрада игьежьуеит азлагара акәыр, арахь анасыҧ ацәаарагьы уаҩы ибарҭам. Аҧҳәыс лгәанала абарҭқәа зегьы ҿыцгас дрымоуп аҭаҳмада – азлагарахьча, уи зынӡаскгьы игәы иҭазам аҧсра. Убри аҟнытә, лара даалаган лхаҵа – азлагарахьча ахәшә иҭан дылшьит, нас маҵауҩ ҷкәына қәыҧшк джьаны лхы илыргеит. Аҭаҳмада иҭыҧ амаҵауҩ ҷкәын иааникылт. Аха анасыҧ азәгьы илаҧш иҵашәом. Арҧыс, аҧҳәыс бырг лыцынхара игәы ахшәоит, игәнигоит, дгәамҵуеит, дишьырцгьы игәы иҭеикуеит. Дырҩегьых ишыгьежьыц игьежьуеит азлагара акәыр, иҧшшәыдаха иниагәгәа ацара иаҿуп аҧсҭазаара, иара убри инадкыланы ашьҭабара иаҿуп насыҧла иҭәу аҧсҭазаара азхьрагьы. Зегьы шьҭрақәлоит еиҭа, зегьы еиҭашьҭрақәлоит аханатә. Абарҭ ауаа аҩыџьа еидызкыло дара-дара реицәымӷра заҵәык ауп, иара убас урҭ еиднакылоит азлагара дасу хаҭала иара ихатә малны аҟаҵара аҭахра, уи дара

руаҩра ҵнашәаауеит, аҧсы ахнахуеит. Аҩыџьагьы ахатә мал рхы ақәырҵеит, иҭахеит аҩыџьагьы.

Ажәабжь ианыҧшуеит амал ампыҵахалара иҵарбгагоу амчра иаҿагыло агәазыҳәара. Аҩымҭа иалоу аперсонажцәа рыҩнуҵҟатәи рдунеи ицәырнагоит рыҧсихологиақәа раанализ ҵаула, ибеиоуп урҭ рбызшәа асахьаркыратә лшарақәа. Аҧхьаҩ иемоциақәа рнырра аганахьала "Аҧслымӡқәа" аурыс литература аҩымҭа лыҧшаахқәа ируакуп. Ари ажәабжь даараӡа игәы иахәеит Лев Николаи-иҧа Толстои.

Урыстәылан акапитализм аҿиареи уи иадҳәалоу апроблемақәеи ирзикит Серафимович иаҧиҵаз ароман "Ацәҳәыраҿтәи ақалақь" («Город в степи»). Ари аҩымҭа инарҵауланы ианыҧшуеит акапитализм аҿиара, нас уи аилабаара апроцесс аҟазшьарбагақәа рцәырҵра, акапитализм аҿагылаҩ хада – апролетариат – рыхдырра аизҳазыҕьара.

Серафимович ари ароман хышықәса (1906–1910) аус адиулон. Уи аҩымҭа ҩны даналга ашьҭахь абас иҳәон: "Сара исҭахын иаасырҧшырц акапитализм шаҭарада аусуцәа рыҧсҭазаара ишақәымчуаз… Исҭахын аизҳазыҕьара апроцесс зыхҭысуаз абуржуазиа, раҧхьазатәи аингаларатә процесс уадаҩ ашьақәыргылашьа раарҧшра. Исахьаркны изырызгар сҭахын абуржуазиа аҿиареи аизҳазыҕьареи, аусуҩцәа рыкласс аизҳазыҕьара инаваргыланы. Абуржуазиа аҿиара ианалаго, уи иаҭаххоит аполициа, иаҭаххоит апапцәа, аныҳәарҭақәа (аҧшьарҭа). Сара убри асахьаркрагьы сықәшәеит…"

Ароман аҟны иаарҧшу ахҭысқәа мҩаҧысуеит азеижәтәи ашәышықәса анҵәамҭазы. Ареволиуциа аиааира агәрагара ӷәӷәала ианыҧшуеит аҩымҭа.

Ароман зегьы алыреиҧш изхагьежьуа проблемоуп абуржуазиеи, аинтеллигенциеи, апролетариати рхаҭарнакцәа реиҿагылара. Ашәҟәыҩҩцәа исахьаркны иаҳзеиҭеиҳәоит акапитализм аиреи, нас аизҳазыҕьареи рызбахә, дрылацәажәоит раҧхьазатәи амал еизакра аварвартә ҵасқәа, иазгәеиҭоит аусуцәа ҿык-бзык иузамырҳәаша рӷарреи, акапиталисттә беиареи рыбжьара иҟоу ҵҩа змам атышеи ирбыжьдаз ацҳа шыҧҵәахьоу, еимадашьагьы шамам. Аҧхьаҩ иҿаҧхьа ицәырҵуеит раҧхьазатәи амалрҳаҩцәа – аусаҧшьгаҩцәа рмахьинациа ҟьашьқәа, ахәҳахәҭырҭеи акаҳҧырҭа аҩни рыҟны иаҧшьырго ахымҩаҧгашьа цәыршәагақәеи, абуржуазиатә ҭаацәарақәеи, нас донтәи аусуҩцәа ррыцҳаратә ҧсҭазаашьа асахьа ҿаасҭақәеи. Аҩымҭаҿы иаарҧшуп рыцҳашьарада акапитал иаҭаху ауаа ишрыланагӡо, насгьы иара иаҭаху ауаажәлларратә еизыҟазаашьа шышьақәнарӷәӷәаауа, ишзакәаннатәуа.

Ароман аҟны ҳаҧхьоит абас еиҧш иҟоу аепизод: "Захарка аиланхарҭаҿы инхоз зегьы, аусқәа зегьы, ауаа зегьы нас ауаҩытәыҩсатә

еизыҟазаашьақәа зегьы, абни иара иҩны ахьгылаз аҭыԥ центрк аҳасабала ишьаны, убри аҭыԥ ашҟа еихоз џьишьон. Ауаа амҩа ҟарҵон, амагәқәа рзахуан, анышә хәыҵаԥҟаны анхарҭақәа дыргылон, ихәаахәҭуан, аус руан, арыжәтә рҽадыршьуан, нас инкаҳан иԥсуан иара изы, Захарка изы мацара иӷәӷәахарц, иазҳазыӷьарц, насгьы иҭбааҭыцәхарц азы иара иҩны, иара иусқәа. Уимоу, иагьӷьычуан иара ихәарц азыҳәан, избанзар иаарӷьычуаз зегьы аҵыхәтәантәи акапеи аҟынза иара ихәаахәҭырҭаҟны ирхарџьуан. Насгьы, ари ҟалон ус баша, иҟамлар зымуа, ихымԥадатәу, Захарка изымдыруаз, аха еснагь ицәа-ижьы ианыруаз ҩнуҵҟатә закәанк амчала".

Захарка Короедов ихаҿсахьаҿы Серафимович иааирԥшит абуржуазиатә шьақәгылашьа ауаҩытәыҩса иԥсабара ишацәтәыму, ишаҿагыло, агыгшәыгтә цәаҩа шамоу, ишморальдароу; реалисттә ҵасла исахьаиркит абри амҵарсҩы, амалрҳаҩ, амазагәар, акалҭ бааԥс змоу, згыгшәыгтә ԥсабара гәырхынҳәыгоу абнауаҩы ихаҿсахьа. Захар Короедов (Захарка ҳәагьы иԥхьоит уи аҩымҭаҿы) икариера далагоит ажәлар ржьарала, ацәгьоурала. Захарка имоуп акаҳԥырҭа аҩны, ахәаахәҭырҭа – зкалҭ ҟьашьуи абрагьцәеи реизарҭа – иҭиуеит иӷьычу аматәарқәа, дызламхәаахәҭуа арбану, аусуцәа арыжәтә иаршьны рцәа рхихуеит. Захарка ихы иаҭәаимшьо акгьы ыҟазам. Уи илшоит ауаҩы дирҳәыр, азәы иуал иқәзар имырхынҳәыр, нцәахшаҵас ицқьоу ақыҭа ԥҳәызба джьаны акаҳԥырҭа аҩны дыҩнагаланы мчыла абжьысра амҩа бааԥс даниҵар…

Абарҭқәа уи илзыршо "зегьы ааихәар" ахьилшо ауп, уи илшоит "иааихәар" аҭыԥантәи амчра ахаҭарнакцәа – азбаҩ, ақәызбаҩ уҳәа убас егьырҭгьы. Урҭ зегьы Захарка ихәаахәҭырҭаҿы арыжәтә рҽарҭоит, нас икаҳԥуеит. Урҭ зегьы Захарка иуал рықәуп, иаргьы даргьы гәымхарыла аамҭа еицырхыргоит аҟнытә ари ахәаахәҭҩы ицәгьоурақәа рыла иадырбазом.

Укәа иҭаланы умаӷра иҭысуа Захарка, аиха иаҩызоу ахачҳара, ақәыџьма аиԥш аԥсымҭәра зныԥшуа хәаахәҭҩуп. Уи иаарласны дҟалоит дкапиталист дуны, абуржуазиатә уаажәларра иашьагәыҭу ауаа дыруазәкны. Ахәаахәҭҩы иҟазшьаз аццакрақәеи ахьаԥшкәаԥшрақәеи ихаиршҭын, дҟалеит еиқәтәа-еиқәгыла иҟоу, иҟасоу, иҭышәынтәалоу аныҟәашәа змоу, аха зымҵарсратә ԥсабара зымԥсахыз гыгшаыгны. Захар Короедов ицәтәымуп ауаҩытәыҩсатә цәанырракәа. Уи издырзом абзиабара иаша, аиашара, арыцҳашьара, аламыс зыхьзу. Уи ахашәалахәы, аԥара ахьирҳаша заҵәык ауп хықәкыс имоу, уахгьы-ҽынгьы дзызхәыцуа, дзызгәышьуа. Захарка дыхжәоуп, икалҭ бааԥсуп, дыԥхамшьоуп. Уи дылхыччоит, гәымбылџьбарала длызныҟәоит иԥҳәыс, иԥҳа гәакьаҵәҟьа ихы дадикылоит, иареи лареи дырхылҵуеит – амри Сергеи.

Ароман аҿы иаҳԥылоит абуржуазиа-либералтә интеллигенциа ахаҭарнакцәагьы. Убарҭ дреиуоуп анџьныр Полинов. Уи илахьынҵала аҩымҭаҿы иаарԥшуп аурыс либерал изы итиптәу аҭоурых, иара ареформақәа раԥшьгаразы ақәԥаралоуп ахы шакуа, инҵәоит ицәаԥҽыгоу аԥсҭазааратә ҭагылазаашьақәа рнышәарала. Аԥхьаза Полинов аԥхьагылара змоу уаҩушәа, дгуманистушәа ибоит аԥхьаҩ. Уимоу иара дагьықәԥоит аусуцәа рыбзазаратә ҭагылазаашьақәа реиӷьтәразы, урҭ рыхныҟәгаразы ирықәнагоу зегьы роур иҭахуп, ахәшәтәырҭа рызиргылоит. Уи уаҩҵас зхы мҩаԥызго, ҳаҭыр зқәу уаҩуп, иара убриоуп ацәгьацәыԥхамшьа, ауаа еимызҵәо ахәаахәҭҩы Захаркагьы дзицәымӷу. Азныказ Полинов цәымӷралоуп дшаԥылаз Захарка дидгыланы ажәлар еицдырҳәаларц ажәалагала анизыҟаиҵа ашьҭахь, ари аҵарбел дизиԥырымгозшәа аниба, аҵықьҳәа диеихсуеит. Аха, рыцҳарас иҟалаз, Полинов аџьа иаҵагылоу ауаагьы дрымадазам, урҭи иареи реизыҟазаашьагьы бзиазам. Иара урҭ ҽырхықәымҵала иларҟәны ауп дышрыхәаԥшуа, насгьы дара рҿаԥхьа имоу аԥыжәара игәы ҟанаҵоит. Полинов "зхы ҳаҭыр ақәызҵо" интеллигентуп, убри аҟнытә аусуҩцәеи амалуааи реидыслараан анеитралтә позициа ааникылар иҭахуп. Уи иҭахуп техникатә усуҩык иаҳасабала мацара дшыҟоу иҽышьақәирхарц, аха аҭагылазаашьақәа рымҩаԥысшьа азакәанԥҟарақәа иара аеқсплуататорцәа рдунеи аҟны днаган ддыргылеит. Полинов дышнеи-шнеиуаз иаҩзырҟьо иалагаз аусуцәа "ҟамчыла мацароуп рацәажәара шаҭаху" иҳәо далагеит.

Серафимович ироман излаҳнарбо ала абуржуазиатә уаажәларраҿы иҟоуп хацәнмырха еиҿагыло акапиталистцәеи аусуцәеи рыклассқәа. Урҭ рыбжьара анеитралтә позициа аанызкыло, ажәа ԥшзақәа зҳәо абуржуазиатә интеллигенциа, аԥсҭазаара азакәан мҽыӷқәа анаарыдыӷәӷәалалак, еснагь аусуцәа чарҳәара рзыруеит. Ари ас шакәу дырҵабыргуеит Полиновгьы, абуржуазиатә интеллигенциа аҩбатәи рхаҭарнак Петиагьы. Урҭ аҩыџьагьы аҵыхәтәаны аиашеи ақәнагеи ирызкыз ражәа ҭлаԥҟақәа аархашҭын акапиталист Захар Короедов инапаҵаҟа амаҵ аура иалагеит.

Ишԥаҟалеи шәымҳәои нас абри? Полинов аихамҩаҿы аусурҭа аҭыԥ ицәызит, арыжәтә мыцхәы ажәра дханагалеит, нас аԥсҭазаара аҵахь днанагеит. Полинов ихы ларҟәны днагылоит уажәраанза ицәымӷыз Захар Короедов иҿаԥхьа амаҵаура хырҳагаииҭарц азы. Полинов аҵыхәтәан иҽрааирбуеит иааикәыршан иҟоу азалымдарақәа.

Автор Полинов иабхәында Пиотр Иван-иԥа ихаҿсахьа аԥҵарала еиҳагьы иӷәӷәаны иааирԥшит ауаҩытәыҩса идоуҳатә хьысҳара, иуаҩышәа акаҳара. Пиотр данстудентыз древолиуционер пропагандистын, ашьҭахь аполитика инапы алакуп ҳәа дахган, аха аҵыхәтәан деиқә-

тәеит, "дҟәышхеит", "дҟасахеит", нас "заманалаҵәҟьа данаалеит" Захар Короедов ихаҭарнак гәрагас аҟалара.

Арҭ зызбахә ҳҳәаз Полинови, Пиотр Иван-иԥеи рхаҿҟәа раарԥшрала Серафимович иҿаԥиеит алибералтә интеллигенциа ареакциа апериод аан иҟарцаз аполитикатә чарҳәара, аҵьа иаҵагылаз ажәлар ринтересқәа рыҭира, ашәҟәыҩҩы иҿаԥиеит иара убас урҭ рбуржуазиатә идеологиа. Ароман "Ацәҳәыраҿҭәи аҟалакь" иамоу арҭ аҷыдаракәа уи анаԥцаз аамҭазы ареволиуциатә ҵакы арҭон, аҟтуалра аҵарҵон. Ароман аҟны хадара зуа аҭыԥ ааныркылоит аусуцәа. Амала иазгәаҭатәуп аусуцәа рхаҿсахьақәа нагзаны ишсахьаркым, цқьа игәылырҭәааны, иԥсҭазааратәны аԥсы шырхаҵам. Ароман алагамҭаҿы аусуцәа рмасса зыхдырра маҷу, еиҿкаам мчны ауп ишцәыргоу, аха нас урҭ рыҩнуҵҟа имҩаԥырго ареволиуциатә агитациа абзоурала иаҳа-иаҳа рыхдырра шьҭыцуеит, рсоциалтә дунеихәаԥшышьа аҿарҭбаауеит. Аусуцәа рмассатә қәгәыларақәа рсахьақәа ҟаимаҭла изырыргоит ацәҳәыраҿы аусуцәа еиҿыркааз аизареи, аполитикатә хеидкылаҿтәи аиҿцәажәарақәеи, азабастовкақәеи узырбо ароман аепизодқәа. Аҩымҭаҿы уаҩы ибоит аусуцәа рколлектив ашьақәгылашьа, уи иалиааз аусуҩ напхгаҩцәа рхаҿсахьақәа.

Урыстәылатәи аҵьажәлар рзы иуадаҩыз ареакциа ашықәсқәа раан иаԥцаз ароман "Аҟалакь ацәҳәыраҿы" аԥхьаҩ агәра иханарҵон ареволиуциа ҟамлар ада ԥсыхәа шамамыз, аусуцәа рықәгылара миааир шамуаз.

Аҟтуалра злоу аԥсҭазааратә материал ашьҭыхра, аҭоурыхтә фон амҽхакы аҭбаара, арҭқәа зегьы иузырҟәымҭхо ирыларҵәаны аҩымҭаҿы имҩаԥысуа ахҭысқәа рзыргара, илабҿабартәит ашәҟәыҩҩы исахьаркыратә стиль аҿыцра, насгьы ԥхьаҟатәи аперспектива. Серафимович ари аҩымҭаҿы иҽааирԥшит иҵару асоциалтә еиҿыхарақәа рсахьаркра дазҟазаны. Ари ароман аҟны ашәҟәыҩҩы даабоит акласстә еиҿыхарақәа раарԥшреи, амассатә сахьаркыратә хаҿсахьақәеи, урҭ ииашоу асоциалтә хәшьара рыҭареи зылшо шәҟәыҩҩ ҟазаны, шәҟәыҩҩ хатәраны. Абри аганахьала зызбахә ҳамоу ароман "Аҟалакь ацәҳәыраҿы" цҳаражәҳәара ауан ашьҭахь Асовет тәыла зегьы аҟны аԥхьаҩцәа гәахәарыла ирыдыркылаз, асовет литератураз иетаптәхаз аҩымҭақәа ируакыз "Аихатәы рҩаш" («Железный поток») асахьаркыратә ҷыдарақәеи астили рхыцхырҭақәа иара адаҟьақәа рыҟны ишԥашәыркыз ала.

Аҵьажәлар ргәынамзара ишазҳауаз, насгьы урҭ рреволиуциатә қәгылара аамҭа шааигәахоз атәы рныԥшуа иалагеит аимпериалисттә еибашьра иазкны Серафимович иаԥицаз аҩымҭақәа рыҟны.

1915 шықәса алагамҭазы Серафимович асанитартә гәыԥ реилазаара далаланы афронтахь дцоит. Ашәҟәыҩҩы дызлаз аҳақьымцәа ргәыԥ аҟны дыҟан иара убас В. И. Ленин иаҳәшьа Мариа Илиа-иԥҳа Улиановгьы. Уи лыбзоурала Серафимович дымҩашьахуа еилиргеит аимпериалисттә еибашьра абольшевикцәа шазыҟаз.

Аибашьра иарҿиоз арыцҳарақәа, ажәлар зҭанаргылоз ахамшҭыхәқәа рызбахә иҳәоит Серафимович галициатәи иеилкаанҵақәеи иажәабжьқәеи рыҟны. Убарҭ аибашьра аамҭазтәи иҩымҭақәа иреиуоуп "Атермометр" (1914), "Ашрапнель" (1915), "Аиԥылара" (1915), "Галициа" (1915) уҳәа убас егьырҭгьы.

Афронт аҟны даныҟаз ашәҟәыҩҩы дымҩашьахуа агәра игеит аурыс нхаҩы иҭахзамкәа аибашьра дшаларгалаз, уи дзыргәаҟуа иқыҭа гәакьа ашҟа дхынҳәны анхара-анҵыра напы аркра шакәу. Абас ауп аурыс нхаҩы ихәыцрақәеи ицәалашәарақәеи шаарԥшу ашәҟәыҩҩы иажәабжь "Аԥсшьараҿы" ("На побывке") ҳәа хыс измоу аҟны. Аурыс нхаҩы игәыхәтәы егьынаигзоит, уи аамҭала аԥсшьаразы ақыҭахь даарышьҭуеит. Амала, афронт ахь ихынҳәра аамҭа анааилакь ауп ихы имч анақәымхо. Уи дырҩегьых ихаҿы иааигоит, ҩнуҵҟала еиҭаихҭысуеит ажрақәа дырҭатәаны аибашьра ахлымзаахрақәа, нас иҽишьуеит.

Серафимович иҩымҭақәа ирҵабыргыҵәҟьаны ирныԥшит аҵьажәлар ррыцҳарақәа, аурыс солдаҭ ифырхаҵара, игәымшәара, амассақәа рыҩнуҵҟа зҽеизызгоз, еилашуаз ареволиуциатә протест.

А. С. Серафимович ирҿиамҭа Оқтиабртәи ареволиуциа ашьҭахьтәи апериод аан

А. С. Серафимович Оқтиабртәи ареволиуциа гәахәарыла даԥылеит, иагьидикылт, дадгылт абольшевиктә партиа. 1918 шықәсазы акоммунисттә партиа дагьалалеит.

"Оқтиабртәи ареволиуциа саԥылеит шәышықәсабжак ақәра сыманы, аха сара сышықәсқәа сыԥхьазоит иара алагамҭа нахыс", – иҳәон А. Серафимович.

Ари ареволиуциа амшқәа раан Серафимович иԥацәа Анатолии Игори агимназиаҿы аҵара рҵон. Урҭ рабгьы даргьы Москватәи ареволиуциатә пролетариат русура рхы аладырхәуан. Ашәҟәыҩҩ, РСДРП Москватәи акомитет адҵала Калеидин иҿагыларазы аибашьрахь ицоз арҟаԥшьаа рыхьзала ааԥхьарақәа, алозунгқәа, аброшиурақәа иҩит. Иара убасҟан ауп, аусуцәеи аруааи Москватәи Рхеилак иҟанаҵаз ажәалагала ала Серафимович агазеҭ "Известия" ("Адырраҭарақәа") аредақциа аҟны алитературеи, акритикеи, аҟазареи рыҟәша хадара азиуа даналагаз.

Ашәҟәыҩҩы усҟан апублицистикатә статиақәа иҩуан, аха ама-

териалқәагьы еизигон, аҵьа иаҵагылоу ауаа хшаҭарада атәыла ҿыц аргыларазы имоапыргоз ақәпара аазырпшуаз, "Ақәпареи амцабзи ирылагылоу Москва" ҳәа хьзыс изоураны иҟаз ашәҟәқәа рапҵаразы.

Серафимович аапсарак агәхьаа мкыкәа аус иуан алитературатә мчқәа ареволиуциа амаҵ аура иазкхарц азы. Дрыпхьон алекциақәа, иҟаиҵон ажәахәқәа азауадқәа рколлективқәа, алитературатә гьагьарақәа рыҟны, ашәҟәыҩҩы иуаажәларратә уалпшьеи, асоциалисттә ҟазара апринципқәеи ирызкны; Ауаажәларраҿы алитература инанагзо ахықәкы ҳаракы азы игәаанагарақәа иҳәон "Изакәызеи арҿиара?", нас "Алитературеи ареволиуциеи" ҳәа хқәас изиҭаз истатиақәа рыҟны. Асоциалисттә ргылара иацхраарц зҭахыз ашәҟәыҩҩцәа рыгәҭакы анагзара ргәы ақәирбзион иара ихаҭа ирҿиамҭатә ҿырпштәқәа рыла. Арҿиаратә интеллигенциа рыҟнытә ареволиуциатә рбгара ада акгьы зымбоз, дрыпхьон, иагьрабжьигон ауаажәларра аргылара, арҿиаратә усура ду даргьы рхы аладырхәырц, рыхәҭаа аларгаларц азы.

Зызбахә ҳамоу аамҭазы иапҵоу Серафимович иеилкаанҵақәа: "Аргылара ҿыц", "Аусуцәа рыҟалаҟь", "Абасыҩцәа" рыҟны иааирпшуеит ауаҩ ҿыц, амораль ҿыц рышьақәгылара апроцесс, аҵьауси, аҳәынтқарратә мали социалист ҵасла рзыҟазаашьа аҿырпштәқәа.

Серафимович ауаажәларра-политикатә, арҿиаратә усура дамҿхакын ауаҩытәыҩсатә еибашьра ашықәсқәа раан. Уи агазеҭ "Правда" акорреспондентк иаҳасабала днеиуан афронтқәа рахь, арҟапшьаа дырпылон, дрыҿцәажәон, еизигоз аинформациа ихы иархәаны иҩуан акорреспонденциақәа, аилкаанҵақәа, ажәабжьқәа. Ашьҭахь арҭ аҩымҭақәа зегьы агәылалеит "Ареволиуциа. Афронт, нас азқәа (атыл)" ("Революция. Фронт и тыл") ҳәа хьзыс изиҭаз ишәҟәы. Ари ашәҟәы иқәыпшыз Асовет ҳәынтқарра имоапнагоз аибашьреи аусуреи рызбахә зҳәоз шықәсынҵак иаҩызан. Абри ашәҟәаҟны Серафимович рапхьаза акәны, Асовет Тәыла апсҭазаараҿы аҭып змаз азҵаара ҵаркәеи, апроблемақәеи рацәаны ишьҭихит, дрыхцәажәеит, ашьҭахь урҭ, аҩеижәатәи ашықәсқәа раантәи асовет литература аҿапхьа иқәгылоу усзбатә хадақәаны иҟалеит. Иарбан проблемақәаз дара ҳәа азҵаара ықәымгыларц залшом. Урҭ апроблемақәа ирылан: аҳәааанырцәтәи аҕацәеи, аҩнуҵҟатәи аконтрреволиуциеи ирҿагыланы ақәпара, амлакреи, анхамҩа абгареи, ацәгьоуцәеи, азанааҭтә зыҟаҵара змаз ажәытә специалистцәа иҟарҵоз асаботажи, ахәыҷтәы цәгьоурақәеи рақәпара, ҭынха дызмамыз ахәыҷқәа рыгәцаракра, амҩа иаша рықәҵара. Абарҭқәа инарываргыланы ашәҟәыҩҩы иааирпшуан ауаажәларра ҿыци, ауаҩ ҿыци шиуаз. Абраҟа ҿырпштәык аҳасабала иахцәажәазар ауеит: ашәҟәыҩҩы иеилкаанҵаҿы рапхьаза акәны асоветтә литератураҿы

ицәырган акоммунист, аполитикатә комиссар ихаҿсахьа. Серафимович иполиткомиссар ишьҭахь ауп А. Фадеев иапиҵаз Левинсони, Д. Фурманов иапиҵаз Кличкови, убас ауаҩытәыҩсатә еибашьра егьырҭ афырхацәеи рхаҿсахьа ҟаимаҭқәа анапҵаха. Ари афақтгьы Серафимович ирҿиаратә қәҿиарақәа ируакуп ҳәарада, ифырхаҵа дзықәгылаз апсҭазааратә ҵаҵгәы шыгәгәаз, ақтуалра шалаз аныпшуеит.

"Аихатәы рҩаш"

Ареволиуциеи ауаҩытәыҩсатә еибашьреи раамҭа хьанҭақәа раан ажәлар иаадырпшуаз афырхаҵаратә қәпареи, Урыстәылан имоапысуаз ареволиуциатә еиҭакра дуқәеи, урҭ ирхылҵуаз аҵәырҵрақәеи асахьаркыратә епикатә рҿиамҭа дуқәа рыҟны исахьарку ажәа аҟазара алшарақәа рыла аарпшра иапсан, егьаарпштәын. А. Серафимович арҭ аепохатә цәырҵра дуқәа хаҭала дызларылахәыз, иааигәангьы излаидыруаз ала, урҭ ирызку аепикатә рҿиамҭа дуқәа рапҵара шаҭахыз ҟаимаҭла еиликааауан, ихаҭагьы дазхиан уи аус хатәра анагзара. Убри азыҳәан ауп 1924 шықәсазы акьыпхьра зилшаз асоветтә литератураҿы иетаптә ҩымҭаны иҟалаз ароман "Аихатәы рҩаш" ("Железный поток"). Ари аҩымҭа асовет литератураҭҵаараҿы иақәнагаҵәҟьаны ипхьазоуп ауаҩытәыҩсатә еибашьра иафырхаҵаратә епопеианы. Уи Серафимович иҩымҭақәа зегьы ахреипш ирылаҳәҳәоит, егьыҟалеит асовет литература иаклассикатә пҵамҭаны.

Ароман "Аихатәы рҩаш" ҵаҵгәыс иазыҟалеит 1918 шықәса нанҳәамзазы Тамантәи архәҭа имоапнагаз афырхаҵаратә еибашьра.

Заа ишазгәаҳҭаз еипш, Серафимович ауаҩытәыҩсатә еибашьра иазкны инеиҵыху аепикатә рҿиамҭа апҵара игәы иҭан. Ас еипш иҟаз аҩымҭа аҩраҿы ихы иаирхәашаз ихатәы гәалашәарақәа, ицәалашәарақәа, игәҭахәыцрақәа зынирпшыз анҵамҭақәа маҷымкәа иман, нас уи иҭиҵааит, еизигеит хыхь зызбахә ҳҳәаз аибашьра иалахәыз аруаа ргәалашәарақәа, ранҵамҭақәа, рымшынҵақәа. Урҭ ирныпшуан Тамантәи архәҭа иалахәыз аруаа есаашартәи рыпсҭазаара, реибашьрақәа. Абас ала, ашәҟәыҩҩы ибзианы ихаҿы иааигеит аибашьра азеипш панорама, ихаҭа хәыцрала, цәаныррала иеыргәылеихалеит аҩымҭаҿы дзыхцәажәараны дыҟаз ахҭысқәа, ахшыҩҵаккәа, апроблемақәа. Абарҭқәа рышьҭахь, уи напы аиркит исахьаркыратә гәҭакы анагзара.

Ароман "Аихатәы рҩаш" асиужет конкретла псыс иахалеит, ҵаҵгәыс иазыҟалеит абарҭ афақтқәа: 1918 шықәсазы бҵьаршьҭыхрала аконтрреволиуциатә қәгылара амцабз хәыцҟьеит Ҟәбан. Тамантәи архәҭа, Арҟапшьаа рыхәҭа хадақәа ирыҟәҟьеит. Убри аҟнытә, ари

архәҭа Ҟәбанынтәи Екатеринодарҟа (иахьатәи Краснодарҟа), аибашьра ҕәҕәақәа рыхҭыго, амҩадареи, амлакреи рҽалагзо, хәышә верс иҟаз амҩа уадаҩ ианысны ихьаҵыр акәын. Урҭ ирыцын, зынхарҭа ҭыԥқәа ныжьны, ирзышьҭыхуаз рмал-ршьал шьҭыхны иаауаз ахҵәацәа, зеилазаараҿы аҳәса, ахәыҷқәа, ауаа быргцәа рацәаз. Ари аибашьра мҩа хацыркын астаница Кримскаиа инаркны, ицон Амшын Еиқәа агаҿала алада, Новороссииск–Тҟәаԥс ахырхарҭала, Кавказтәи ашьхеибаркыра хада ихыҵны, егьынҵәеит Екатеринодар Арҟаԥшьаа рырхәҭақәа аҽрымадарала. Ас еиԥш иҟаз архәҭеи, урҭ ирыцыз еиуеиԥшымыз, еиҿкаамыз, аԥсышәала "зжьы-ужәыр зтәан еиламгыло" ззырҳәо ауаа еилаԥса, аибашьратә мҩа хьанҭа ианырсны, реиҿкаара иаиааиртә иҟаҵаны, еиқәырханы, рхырхарҭа аҵыхәтәантәи аҭыԥ аҟны рнагара, ашәҟәыҩҩы ирҿиаратә гәҭакы, исахьаркыратә идеиа иашьашәалан, ибзианы аҭак ҟанаҵон. Ашәҟәыҩҩы исахьаркыратә гәҭакы аиҿкаашьа бзианы иҳәаақәырҵоит иара ихаҭа иажәақәа: "Сара изгеит еиҿкаамыз, уаҩы ихымхәыцуаз, ес-иааиуа шәымҭацыԥхьаза зхадацәа ашәақь-ԥса иахазҵар зылшоз амасса, нас урҭ агәаҟ-ҵәаҟра амҩа ианҵаны изгеит аҵыхәтәанынза, Оқтиабртәи ареволиуциазы еиҿкаау мчны дара шыҟалаз агәра анырга, ианхарҵа аҟынза". Абасала Серафимович илиршеит еиҿкаамыз, анархиатә ҟазшьа змаз, зхыԥхьазара рацәаз, еиуеиԥшымыз ауаа рмасса имонолиттәу, еиҿкаау коллеқтивны, иҕәҕәоу алеишәа алшарала аҟаҵара.

Серафимович ироман "Аихатәы рҩаш" иафырхаҵа хаданы иҟаиҵар иҭахын зықьҩыла еиуеиԥшым ауаа рмасса. Ашәҟәыҩҩы игәҭакы еилыхха ицәыргоуп аҩымҭаҿы ажәлар рколлеқтивтә хаҿра аарԥшышьа аконтраст аҟны. Ари ҷыдала уаҩы ибарҭоуп ароман актәии аҵыхәтәантәии ахқәа рыҟны иаарԥшу амитингқәа рыла. Актәи аҭагылазаашьаҿы зхаҿсахьа аарԥшу еиҿкаам ауаа иреилазаароуп, аҩбатәи амитинг аҟны, актәи амитинг алахәылацәа иаку, имонолиттәу коллеқтивны ицәырҵуеит.

Актәи ахаҿы ашәҟәыҩҩы еиуеиԥшым асахьаркыратә цхыраагзақәа ихы иархәаны аԥхьаҩ иҿаԥхьа ицәыригоит еиҿкаам, леишәа змам ауаа рацәа реилазаара. Абар ашәҟәыҩҩы урҭ ауааи, изҭагылоу аҭагылазаашьеи шааирԥшуа: "Зегьынџьарантә иуаҳауеит зқьы бжьы зхоу аҟыжбыжьқәа, алаш быжьқәа, аҽқәа рыкьыркьырра, аихаҷамаҷа рхьаҩбыжьқәа, ахәыҷқәа рҵәуабыжь, уаҩ иҳәатәы змаҳауа ан лыцәҳәа-шҳара, аҭакәажәцәа рҵәылибахра, аҕьал-палқәа ирыцзырҕызуа абыжьҭахәаҽ ашәақәа, аҩы иашьу ауаҩы игармон аҟыжҟыжра, уаҩ ила иамбо, зан дызцәызыз ашьхыцқәа хи-ҵыхәеи змам рыбжьы зҭыҩуа шьхымзоушәа иҟоуп". Улаԥш зхьымзо адәеиужь аҟны ажәлар қызы-қызуа иқәуп, еилаҩ-еиласуеит. Араҟа еизазаап аруааи амшынуааи, аха абраҟа иҟахуп ахәыҷқәеи аҭаҳмадацәеи,

аҳәсеи ахацәеи; ашәақь-ԥсақәа иахьырхарԥоу ахәыҷқәа зладрыцқьо аԥаҕәырқәа боит, абзарбзан ашәырақәа агарақәа рхакнаҳауп, артилериа иаҵаҳәоу аҽқәа рывараҿы ажәқәа жаҳәоит. Аԥшазлагара аҟынтәи амитинг аҿы ауаа рмассақәа рлеишәадара еиҳагьы иааԥшуеит: азәгьы азәы дизызырҩзом, зегьы рыбжьқәа рдуны еицыҳәҳәоит, ицәҳашҳауеит; мшынуаҩык ишәақь-ԥынҵа, ҿыц иалырхыз ар рԥызак илиҳәаар иҭахуп, аха машәыршақә даҽазә дишьуеит.

Абраҟа зызбахә ҳәоу, аԥхьаҩ илаԥш анрықәиклакь ашьҭахь, ашәҟәыҩҩы абри еиуеиԥшым амасса закәу, насгьы аԥшазлагараҿы иназгаз иҳәоит. Абри еиуеиԥшым, абжьы рацәа зхоу, зхыԥхьазара рацәоу, аарла архәҭа еиԥшу ауаа роуп хаҭала Тамантәи архәҭа иалахәылацәоу. Даара еиуеиԥшым аилазаара. Уи иалахәуп аҳәынҭқар ихаантәи аруааи, асовет аамҭа аан аррахь изыԥхьаз ауааи; аинтервентцәа аҕбақәа ирықәырцаз амшынуааи, зхатә гәаԥхарала иааз аруааи; абарҭ аҵыхәтәантәиқәа реилазаараҿы иҟоуп: амҿы уасҭацәа, аимаазахцәа, ашәақьҟаҵаҩцәа, иара убас иҕарзоу аказакцәеи "иногородные" ҳәа изышьҭаз, Дони Ҟәбани иахьрыҵаркуаз инхоз иказакмыз амилаҭқәа рхаҭаранакцәа. Урҭ аҵыхәтәантәиқәа аказакцәа ирцәымҕыз, аконтрреволиуциатә "бунт" Ҟәбан ианыҟала, ихымҵәар ада ԥсыхәа змоуз уаан. Абарҭ еиуеиԥшым ақәреи, амилаҭқәеи ирыҵаркуаз ахацәеи, аҳәсеи, еиуеиԥшым азанаатқәеи, адунеихәаԥшышьақәеи, аҟазшьақәеи змаз ауаа рыла акәын изалашьақәгылаз Тамантәи архәҭа. Абарҭ ҕас иршьон абџьар шьҭызхыз Ҟәыбантәи аконтрреволиуционерцәа, аказак шкәакәацәа ("белоказаки"), акадетцәа, Амшын Еиқәа ихын урҭ ҕас изшьаз агерман ҕбақәа, раԥхьаҟа ладаҟа зхыҵра цәгьаз ашьхақәеи, ирабашьыр ауаз аршкәакәааи рзыԥшын. Абас еиԥш аҭагылазаашьа бааԥсы ианҭагылаз ауп Тамантәи архәҭа иаҵанакуаз, иахьыԥшыз зегьы ауаа рацәа злахәыз амитинг аҟны, иааухәо ҳара ҳзы изакәануп, ҳаԥхьа угыл, ҳәа Тамантәи архәҭа ахадас еицҿакны Кожух даналырхыз.

Ароман аҵыхәтәантәи ахаҿы иаарԥшу амитинг аҟны аԥхьаҩ ибоит, ужәрааанза илеишәадаз, еиҿкаамыз ауаа рмасса, Кожух хадас даныҟарҵа ашьҭахь, уи ибзоурала, зызбахә ҳамоу таманаа, ареволиуциатә леишәа ҕәҕәа змоу, аполитикатә хдырра ҳарак зныԥшуа коллеқтивны – **еихатәы рҩашны** ишыҟалаз.

Ашәҟәыҩҩы иԥсҭазааратәны иҳәаақәиҵоит таманаа рҽеиҭакра, урҭ рполитикатә хдырра аҿыхара апроцесс уадаҩ, иааирԥшуеит ари аҽеиҭакра алзыршаз аҭагылазаашьақәа, аҵәырҵрақәа. Иааркьаҿзаны иаҳҳәозар, ари аҽеиҭакра алдыршеит идырны еиҿыркааз алеишәа, анапхгара ҕәҕәа, нас ахымшаҭара. Абарҭқәа рцәыргара акәын "Аихатәы рҩаш" идеиа хадас иамаз, уи автор сахьаркыратә усзбатәыс имаз.

Кожух, Тамантәи архәҭа ахадара анидикыла, астихиареи, анархиеи алеишәа ӷәӷәа, аорганизациа бзиа рҿаиргылеит. Алеишәа арыӷәӷәаразы уи агәрагареи, ахдырра ашьҭыхреи рметод ихы иаирхәон, аха ианаҭахыз, ада ԥсыхәа аныҟамыз инармыгзар имуаз адҵа риҭон. Араҟа ар рхада еиԥхьытта иҟаз Таманаа зегьы ирзеиԥшыз ахыҵәк ду риҭеит, нас убри ахыҵәкы анагзаразы хацәынмырха аҟәԥара апроцесс аан дара азәк иеиԥш еидикылеит. Уи Таманаа агәра диргеит хҿыхга заҵәыс ирымаз Асовет мчра шакәыз, убри амчра анапаҵаҟа дара ҟаларц азы, егьа џьамыӷәа цәгьа, егьа аазаб рхыргаргьы, аанҿасрада ԥхьаҟа ицаны, Ар-ҟаԥшьаа рымч хадаҵәа рыҽрымарымдар ада ԥсыхәа шрымамыз.

Абри ахыҵәк ду акәын, урҭ ирхыргаз агәаҟ-ҵәаҟраҵәа, аибашьраҵәа раан ироуз аԥсыҭбараҵәа рыларыгзартә, ирычҳартә иҟазҵоз, ргәы збаауаз.

Тамантәи ар (армиа) еидызкылаз, рымчҵәа зегьы еизрыкәкәаз фаҟтны иҟалеит абри аҩыза ахҭыс: Аԥшыхәцәа Кожух адырра ирҭеит, дара зныз амҩа аварахь ала иавсуа амҩаҿы, аинрал Покровски хәҩуаак Маиҟәаԥтәи аусуцәа шыкнеиҳаз, ахәҩык рахьтә азәы дшызӷабу. Кожух ир аусуцәа ахькнаҳаз дирбарц азы, акыр километр амцхә ирныҟәар акәын, аха убригьы агәхьаа мкыкәа, ир ырхынҳәны, аусуцәа ахькнаҳаз амҩала идәыҵәиҵеит. Аарла зшьаԥҵәа еихызгоз Таманаа акнаҳарҭаҵәа ианаарыдгыла, ицәан аҭҳарцәҳәа иааԥшызшәа, иаразнак рҿеиҭаркит, ргәы-рҿанылеит, агәаареи, ашьоуреи рцәаныррақәа ирымҽхаркит, рҿеицхыны, ршьаҿақәа еиҵәырдәаны еихырго иалагеит, азәк иеиԥш еидызкылаз, зегь ирзеиԥшыз мчык, гәеисрак рызцәырҵит, рааԥсараҵәагь аархыԥсааит.

Тамантәи ар иагьа аазаб рхыргазаргьы, рԥынгылаҵәа зегьы ириааит. Урҭ аҭахараҵәагьы ирцәынхеит, егьыҟалеит иаку ахдырра, ахачҳара, иаку ареволиуциатә хыҵәкы змоу, зхыҵәказы аҟәԥара зылшо коллеҟтивны. Ари аибашьратә мҩа хьанҭа ахыркәшамҭаз Тамантәи ар ахада азин иман, егьиуалын абас еиԥш иҟаз ажәаҵәа рҳәара; "Нас иззы, аазаб зырхыргарызыз арҭ ауаа, аџьар изадчаԥалазыз жәанызҵьҩык ауаа абри аазабтә Голгофаҿы, иззы? Акызаҵәык азыҳәан акәын урҭ аазаб зырхыргоз: Асовет мчра азы, аусуцәеи анхацәеи рынасыԥ азы".

Ароман "Аихатәы рҩаш" зегь раԥхьаза иафырхаҵа хадоуп ареволиуциа иамҽхаку ажәлар рмасса. Убри азы ауп аҩымҭаҿы аиндивидуализациа зызуу афырхацәа, аперсонажцәа змачу. Аха, егьа убас иҟазаргьы, ашәҟәыҩҩы убарҭ амассаҵәа ирыликаауеит хаҿсахьаҵәак, иаҳа уаҩ илаԥш иҵашәо гәыԥҵәак. Убрҭ иреиуоуп иеилацәажәо арԥызацәа, амца иеҳәатәоу аибашьцәеи, урҭ рҭаацәеи; ҳарзирзырҩуеит ашәҟәыҩҩы урҭ реицәажәараҵәа, ҳҿаԥхьа

ицәыригоит амасса еиуеиԥшым алахәылацәа рахьтә шьоукы-шьоук риндивидуалтә портреҭҵәагьы.

Убас иалкаау рахьтә уаҩ илаԥш адхалартә иҟаҵоуп аԥҳәыс Горпина лхаҿсахьа. Горпина зыҵьҩыла анхацәа дырхаҭарнакуп, уи лхаҿрала иаарԥшуп Тамантәи ар реиҳараҩык рлахьынҵа, ареволиуциахь игоу, иуадаҩу, урҭ рымҩа. Ашәҟәыҩҩы зхыԥхьазара рацәам штрихҵәак, хҭысҵәак рыла иҭихуеит акыр аамҭа, иухамышҭуа уи лхаҿсахьа. Горпина раԥхьа лхатә мал днахыҳәҳәан акгьы лбарҭазамызт. Лгәы ԥыжәжәо илыцәҳауеит, даҵәшәиуеит лыҩнра-лгәара, лырахә, лмал зегьы ааныжьны дыхҵәартә аҭагылазаашьа ҟазҵаз ареволиуциа. Уи зегь реиҳа гәыҵхас илымоуп лан дызлеихралҵаз асамовар ахьынлыжькыз. Нас аҩымҭаҿы, зны-зынла иналаршә-ааларшәны амра иашәны иҟоу лхаҿы, ма иабаау, изгу лнапҵәа ҳалаԥш иааҭашәоит, зны-зынла лыбжьы ҳаҳауеит, ажәак иеицәажәо инарылалҵоит. Аҵыхәтәан лҩызцәа зегьы ирхыргаз ахамышҭыхәҵәа анылхылгалак ашьҭахь, уи лхаҭараҿы дҿыхоит ауаажәларратә ҵакы змоу ауаҩытәыҩса, лҩызцәеи лареи иргаз азеиԥш иааира лсамовар аҵкыс акырза шаҭанакуа еилылкааует. Ароман аҵыхәтәан иарбоу амитинг аҟны уи илҳәаз ажәа ибзиазан ианыԥшуеит лареи, лҩызцәеи реиԥш иҟоу рыхдырраҿы иҟалаз аиҭакра: – "Шәгәырӷьала, ажәлар, шәгәырӷьала! Асамовар аҩны исшәынрыжьит. Уи сара хаҵа санырышьҭуаз, сан салеихралҵеит, насгьы быбла аҷиц еиԥш бахзызаала лҳәеит, ҳара уаҟа икажьны ҳааит, џьаҳаным аҭыԥыз, изаат аҭахызаргьы! Ибзазааит, иҟазааит ҳара ҳҳәынҭҟарра, ҳара ҳаԥсадгьыл, уаҳа даҽазны гәаҟ-ҵәаҟрыла ҳабӷа меиџьааит, уажәраанза еиԥш гәырӷьара ҳамамкәа ҳҟамлааит ахаан".

Ароман аҟны ажәлар рмассаҵәа рыхдырра ашьҭыҵреи, урҭ рнапхгара аидеиеи дырхыҵхырҭоуп, дагьырхаҭарнакуп Тамантәи ар рхада Кожух. Уи ари аепопеиа дафигура хадоуп. Уи иоуп Тамантәи ар реиҵәырхареи рҿеиҭакреи рлахьынҵа зызбоз. Ари ароман аҟны Кожух ихьз иадҳәалоуп афырхаҵеи ажәлари реизыҟазаашьа шызбатәу азҵаара, аҭоурых аҟны ауаҩытәыҩса ихаҭара иааннакыло ароль азҵаара, ажәлар рмассаҵәа рполитикатә ҽеиҭакраҿы ареволиуциатә идеиара иамоу аазаратә ҵакы. Араҟа ишьҭыху азҵаараҵәа рызбышьа ҿырԥшыган иҟалеит ашьҭахь аҩеижәатәи ашәышыҵәса аҩеижәатәи ашыҵәсҵәа раантәи асоветтә литература зегьы азы.

Кожух ихаҭарала Серафимович иаԥиҵеит ажәлар рфырхаҵа иашаҵәҟьа ихаҿсахьа. Уи ажәлар рыжәпара дагәылнахит ареволиуциатә епоха. Убриазоуп иара ажәлар дызрымадоу, дзырзааигәоу, дареи иареи ринтересҵәа зеиҵәшәо. Абар, иԥсҭазааратә мҩа зеиԥшраз: Данхәыҷыз дыхьчан, иҵәыԥшра аамҭазы дмаҵуҩын, ашьҭахь актәи адунеитә еибашьра аан аруаҩ илахьынҵа хьанҭа ихиг-

еит, ажәакала зыкьҩыла аказак ҕарцәа рыԥсҭазаара иԥсҭазаран. Џабыргуп, Кожух игәымшәара иабзоураны апрапоршьчик ичын иҩапсеитәит, аха афицарцәа рыҩнуҵҟа иара дтәымуаҩны ихы иԥхьазон. Убри ауп абольшевик усуҩцәа рцәажәашьа, иқәдыргылоз азҵаарақәа данрызхәыц, лак-ҩакрада ареволиуциа дзадгылаз.

Ашәҟәыҩҩы ифырхаҵа идеализациа изиузом. Иаҳирбоит уи ихдырра аизҳазыҕьара апроцесс. Кожух Тамантәи ар рхадас даналырхуаз аамҭазы, иполитикатә хдырра лаҟәымзар ауамызт, уи анхацәа ирылҵыз револиуционерын. Аха ари игха, уи имиссиа анагзараҿы имыхәаазар, иԥырхагамхазеит. Иара, ар рхадас еицҿакны дзалырхыз, ҳара даҳтәуп, ҳаиԥш зеиԥшу азәы иоуп ҳәа ауп. Ари агәаанагара иашан. Кожухи ажәлари ринтересқәа еиқәшәон есқьынгьы, убри азы ауп аҭагылазаашьа уадаҩқәа аныҟалалакь, қәнагала аус азбра, ииашаз алкаа аҟаҵара зизымариаз. Кожух игыз атеориатә дырреи, аполитикатә ԥышәеи рцынхәрас иман ажәлар реилазаара иалҵыз ауаҩы иԥсабаратә ҟәыҕареи, мыц зымҳәоз аинтуициеи. Кожух Таманаа рреволиуциатә еиҭакреи, реибашьра ахырхарҭеи рлахьынҵа зызбо хада мацарам, уи ируаа ирыхҭысуа аҿеиҭакра, иаргьы ихҭысуеит, ишьҭыҵуеит иполитикатә хдырра, иазҳауеит истратегиатә ҟазара, иасааира амчхара иацлоит ауаа рацәа рнапхгаҩык иаҳасабала имоу аԥышәа.

Ашәҟәыҩҩы ифырхаҵа хада иԥсҭазара анааирԥшуа, уи иҭеиҭыԥши иҟазшьеи рыҟнытә иаликааует, иаԥиҵо асахьаркыратә хаҿсахьа аидеиатә хықәкы иашьашәалахаша ахаҭашьақәа. Уи даҩсуеит афырхаҵа ихатә ԥсҭазара, иҭаацәаратә ҭагылазаашьа, иҩнуҵҟатәи идунеи ауалуашарақәа. Иааирԥшуеит ифырхаҵа дызҿу аусқәа рзы имамзар ада ԥсыхәа ыҟам аҟазшьақәа. Кожух имоуп ахачҳара ҕәҕәа, агәымшәара, ажәлари ареволиуциеи рус гәык-ԥсыкала азыҟазаара, арратә баҩхатәра ду, ахшыҩҵарра, ахараԥшра. Абас еиԥш иҟаз аҟазшьа лыԥшаахқәа иман азы ауп Кожух изилшаз, еиҿкаамыз, анархиатә гәалаҟара змаз ажәлар рмасса раԥхьа дгыланы ареволиуциатә хдырра рыҭара, рыҩнуҵҟа алеишәа ҕәҕәа аиҿкаара, хәышә верс иахьаҵанакуаз ирыхҭысуаз аибашьрақәеи, уаҩ изымчҳашаз агәаҟ-џәаҟрақәеи рымҩа хьанҭа ианырсны, аҭынчра ахьроушаз аҭыԥ аҟны рнагара зиқәашьхаз.

Иазгәаҭатәуп иара убас, Серафимович ироман "Аихатәы рҩаш", ииҩырц игәы иҭаз "Ақәԥара" ҳәа хыс изоураны иҟаз аепопеиа ду аҟны актәи ахәҭа аҭыԥ аанныкыларaны ишыҟаз. Аха ашәҟәыҩҩы ари ирҿиаратә гәҭакы анагзара дахьымзеит.

Ҩеижәижәабатәи ашықәсқәа раан ашәҟәыҩҩы ақыҭа ԥсҭазара атема имачҳымкәа аҩымҭақәа азикит. Ари ахшыҩҵак ҳәаақәырҵоит ашәҟәыҩҩы иеилкаанҵақәа "Донтәи адәысакарақәа" ("Донские степи"), "Атәыла гәакьаҿы" ("В родной стране"), инагзаны иҩым ароман "Аколнхаратә дәқәа" ("Колхозные поля"). Арҭ аҩымҭақәа рыҟны иаарԥшуп ақыҭа нхамҩа аколлеҟтивизациа аназыру ашьҭахь асовет қыҭа аԥсҭазаараҿы иҟалаз аекономикатә, асоциалтә еиҭакрақәа.

Зызбахә ҳамоу аамҭазы уи игәы иҭакны иман автобиографиатә роман "Ашәҟәыҩҩы". Ари арҿиаратә гәҭакгьы анагзара дахьымзазеит.

Аҵьынҵьтәылатә еибашьра Ду ашықәсқәа раан 80 шықәса ирҭысхьаз ашәҟәыҩҩы арратә корреспондентк иаҳасабала қәҿиарала аус иуан афронт аҵәаҳәаҿгьы, афронт азқәаҿгьы. Аибашьра ашықәсқәа раан уи иаԥиҵеит хыԥхьазара рацәала апублицистикатә статиақәа, аилкаанҵақәа, ажәабжьқәа. Уаҟа иаарԥшуп асовет уаа хшаҭарак ҟамҵакәа рыԥсадгьыл ахьчараҿ ицәырырго афырхаҵара, ирымоу аиааира агәрагара ҕәҕәа.

А. С. Серафимович иԥсҭазаара аҵыхәтәантәи ашәымҭақәа рҟынза лҵшәа бзиала рымаҵ иуан ижәлари иԥсадгьыли.

Аԥсҭазаараҿы имҩаԥысуаз ахҭыс хадақәа инарҵауланы исахьарку ажәала аарԥшраҿы ашәҟәыҩҩы ихәеит иԥсҭазааратә ԥышәа дуи амарксисттә-ленинтә теориа адырреи. Уи еснагь еицакрада ихы иаирхәон аԥсҭазаара аарԥшра, ареалисттә метод. "Алитератураҿы аҵабырг иашьашәалам зегьы сара аҵәымҕра сыздырҵысуеит" иҳәон Серафимович.

Серафимович шәҟәыҩҩ ҟаза дууп аусуцәеи, анхацәеи, аҵьа иаҵагылоу ажәлари рыбзазашьа аарԥшраҿы. Инеизакны уи ирҿиамҭақәа ҳхаҿы иаагозар, иаҳҳәар ҳалшоит абзиабара атема имачны дазхьаԥшуан ҳәа. Аформа аганахьала ирҿиамҭақәа урыхәаԥшуазар урҭ рышьҭкаара мариоуп, исахьаркуп. Аҭыԥ ҕәҕәа ааныркылоит иаԥцамҭақәа рыҟны аԥсабара асахьақәа, урҭ афырхацәа ирыхҭысуа ахьымҩаԥысуа аԥсҭазаара зда ԥсыхәа амам дунеиуп, даҽа ганкахьалагьы аҩымҭақәа рфырхацәа рыҩнуҵҟатәи рдунеи, ремоциақәа, рцәалашәарақәа ирныруа, акрызҵазкуа адоуҳатә мчхарақәа зырҵысуа факторқәоуп.

А. Серафимович ганкахьала аурыс классикатә литература иреиҕьзоу атрадициақәа ирҿиаратә мҩа ахы инаркны аҵыхәанза рҿиаратәла ирықәныҟәоз, зхы иазырхәоз шәҟәыҩҩуп, даҽа ганкахьала уихәаԥшуазар, иумбарц залшом уи А. М. Горки днаивагыланы асоциалисттә реализм аметод аурыс литератураҿы ишьақәзырҕәҕәоз, иалазырҵәоз шәҟәыҩҩцны дшыҟоу. Џабыргуп, уи ирҿиамҭа макьана иамамызт Горки ирҿиамҭа иамаз амҽхаки, анархеи, аҵаулареи, аха аԥсҭазаара аҵабырг сахьаркны аарԥшра аан аиаша дадгылаҩын, апрогрессивтә еизҳазыҕьара атенденциа зыригон, асоциалисттә дунеихәаԥшрала ареволиуциа аидеал ҳараккәа рзы иқәԥоз ажәлар ԥхьаҟа рцара, рыгәҭыхақәа рынагзара гәык-ԥсыкала, ламысла дацхраауан.

Диашоуп, хымҧада, А. С. Серафимович ирҿиамҭа зегьы ихаҿы иааганы абас еиҧш иҟоу алкаа ҟазҵо: "Заатәи ирҿиамҭаҿы аурыс демократиатә литература атрадициақәа дырхьыҧшуа, Горки иидеиақәа исахьаркыратә принципқәа рнырра анихҭыс ашьҭахь, Серафимович иара ихатәы, оригиналтә мҩала дааит асоциалисттә реализм аҟазара ашҟа".[21]

А. С. Серафимовичи Аҧсни

Серафимович Аҧсны дшадҳәалоу, аҧсуа жәлар дшырдырыуа азбахә анаҳҳәо, зегь раҧхьаза ҳхаҿы иаагароуп уи ирҿиамҭақәа ирылыҳәҳәо ироман-епопеиа "Аихатәы рҩаш" ("Железный поток", 1924) аҩеижәатәи ашәышықәса аҩынҩеижәатәи ашықәсқәа рынҵәамҭазы аҧсуа ҧхьаҩцәа рхатәы бызшәала иаҧхьартә ишыҟалахьаз. Уи аҧсышәа ҟаиматла еиҭаганы, хаз шәҟәны иҭижьит Шамил Аимхаа. Аха ари афакт амацарала акәым А. Серафимович Аҧсны дшадҳәалоу. Уи, раҧхьазакәны 1912 шықәсазы Амшын еиқәа Кавказтәи аҧшаҳәа даҭааит. Иара иҭахымызт адунеи ари аҭыҧ блахкыгаҿы ирласны дымҩасыр, убри аҟнытә игәы ишаҭахыз цқьа дналаҧшаалаҧшны ибарц азы избеит ихатәы мотоцикл – "агызмал" ала даҭаарц, ус егьыҟаиҵеит. "Ари аҩыза аиҭанаиааишьала сара иаҳа сырзааигәахоит аҧсабарагьы ауаагьы. Иахьысҭаху саангылоит. Сара зегьы збоит, акгьы бжьасыжьзом" иҳәоит иара.

Убасҟан А. Серафимович дыҟан Гагра. Гагра усҟангьы Амшын еиқәа Кавказтәи аҧшаҳәаҿы имодоу, ауаа аамысҭашәақәа рыҧсы ахьыршьо курортны иҟалахьан, шәаҧыцьаҧ блахкыгала иҭалаҳан амҩақәа, илаша-лашон апринц Ольденбургтәи ихан, иаман афымцалашареи азымҩангагеи змаз хә-сасааирҭак.

18 верс Гагра инацәыхараны, Мамзышьха акалҭ аҿы, амшын аҟнытә 1000 метра рыла иҳаракны иргылан уамак идумыз, 16 ҧсшьарҭа номер змаз асасааирҭа. Амшын ахықә аҟныҵәҟьа иҟаҵан аҿыкәабарҭа, уи авараҟны иааиуан ақалақь акәакьҭақәак еимаздоз "атрамваи-конка" ҳәа изышьҭаз анеиааига атранспорт.

Убасҟан А. Серафимович амотоцикл ала Новороссиск–Баҭымтәи амҩачаҧа даныланы, уи акәша-мыкәша инхоз аҧсуаа рымхурсҭақәеи, рқәаҭақәеи, ршәыр-бахчақәеи дрылсны даант Гәдоуҭа, иҩыза аурыс шәҟәыҩҩы И. С. Шмелиов адача ахьимаз, дахьааиҧхьаз аҭыҧ ашҟа. А. С. Серафимович ари азбахә иҳәоит А. А. Кипен изиҩыз асалам шәҟәы аҟны: "Шмелиов Кавказ даҿхагаахоит, уи

uаҟа қьаф иуан амшыни амреи ахьицәырҕьычыз аҭыҧ аҿы. Дсыҧхьоит. Дынхоит Гәдоуҭа. Уаргьы саргьы инықәыршәны ҳцар цәгьамызт убрахь. Р1"[22]

Ҩымчыбжьа рышьҭахь уи И. А. Белоусов изиҩыз асалам шәҟәы аҟны абас иҩуан: "Сара Новочеркасскынтәи мотоциклла Амшын еиқәа аҿықәантәи амҩачаҧала Гәдоуҭаҟа Шмелиов иахь сцоит. Асалам шәҟәы ҳзыжәҩы уахь, даара ҳаигәырҕьоит, шәҳазнеир – еиҳагьы еиҕьуп".[23]

Амала абраҟа иазгәаҭатәуп, А. С. Серафимович Гәдоуҭа Шмелиов иҟны акыраамҭа дшаанымхаз. Избанзар ашьҭахь уи А. А. Кипен иахь абас иҩит: "Шмелиов иҟны сыҟан ҩымш, Шәача ҩынтә сыҟан хәба-хәба мшы".[24]

Ашәҟәыҩҩы иҩыза И. С. Шмелиов иҟны, Гәдоуҭа ас имаҷны иаанхара ҿыцгас иауз азы алитературатҵаао Николаи Веленгурин ишәҟәы "Аладатәи асоната" ("Южная соната") аҟны абас иҩуеит: "Уажәазы ҳара макьана иаҳцәуадаҩуп Серафимович Гәдоуҭа И. С. Шмелиов иҟны кыраамҭа дызнымхаз аҳәара. Мшәан, иныҟәара хықәкыс иамаз – каламла аҩраҿы иҩызаз иҟны аанҿасра, аҧсшьара акәымзи…

Иҟалап, ари иныҟәараан, Серафимович ибзиан иидыруаз ашәҟәыҩҩы иҧылара аасҭа, иара изы иҿыцыз атәылаҿацә, аҭыҧ ҿыцқәа, нас ауаа рдырра иаҳа дыхнахзар".[25]

Ари аныҟәараан Серафимович транспортла дызлеибыҭаз ала, Гәдоуҭанза данааи, Ҧсырзхеи Аҟәеи имбакәагьы дцомызт, ҳәарада, аха уи атәы зҳәо ҩыратә документ ыҟам макьана.

1913 шықәса, нанҳәамза 18 рзы А. С. Серафимович дхынҳәит Новороссиискҟа. Убасҟан фымш рышьҭахь Кипен изиҩыз асалам шәҟәаҿы ашәҟәыҩҩы абас иҳәоит: "Абар сара схынҳәит. Уара ухаҿы иузаагарым, изакәытә ныҟәара ссиру исқәашьхаз, ашьхақәа, абнақәа, амра, ауаа, аиҧыларақәа, нас сара сакәзар, доуҳаҭас, цьнышҭас скәалааyа срылоуп абарҭқәа зегьы. Саатҭылон амҩачаҧаҿтәи ааҭгыларҭақәа рыҟны, акаҳуажәырҭақәа рҿы, гәахәарыла сҭәит; сыҟан Тҟәаҧс, Шәача, Гагра, Гәдоуҭа, Гәбаа адәы (Красная поляна). Сыҩны сахысит илахҿыху, насгьы иухәлаччо Аҧсынтәыла. Сҳәыҳәҧшқа, изакәытә тәыла ссиру уздырам. Уажәшьҭа сара сыҿкит, аҧхарра ацәаара шаацәырҵлак, сара уахь исыхоит. Ари сныҟәара аҩнуҵҟала шаҟантә сцәа схыцызеи. Сара уажәы ацәа ҿыц зхалаз амаҭ саҩызоуп".[26]

[21] Соколов А. Г. История русской литературы конца XIX начала XX века. Москва, «Высшая школа», 1988, ад. 91.

[22] Серафимович А. С. Соб. соч. в 7 томах, т. 7. М., 1960, ад. 473.

[23] Иара уа, ад. 476.

[24] Иара уа, ад. 477.

[25] Веленгурин Н. Южная сонота. Краснодар, 1979, ад .125.

[26] Серафимович А. С. Указ. Соч., ад. 476–477.

Амшын еиқәа Кавказтәи аҧшаҳәаҟны дныҟәаны, иҧсы шьаны даныхынҳә ашьҭахь, А. С. Серафимофич иҩит «Скитания» ("Анкыдыгәгәаларақәа") зыхьзу ажәабжь ҟаимаҭ. Ари ажәабжь аҟны уи изныкымкәа игәалаиршәоит Гагра азбахә.

Иазгәаҭатәуп иара убас, А. С. Серафимович ииубилеиқәа Аҧсны жәлар еснагь гәахәарыла ишазгәарҭоз, ҳреспубликаҿтәи акьыҧхь, амассатә информациа ахархәагақәа рыҟны. Уи Аҧснытәи иныҟәарақәеи аҧсшәахь еиҭагоу ироман "Аихатәы рҩаш"-и рызбахә ҳәоуп аҧсуа ҵарауаҩ Вианор Панџьа-иҧа Ҧачлиа ишәҟәы «Русские писатели в Абхазии» адаҟьақәа рыҟны.

ГОРКИ
Алеқсеи Мақсим-иҧа
(1868–1936)

Адунеитә литература Алеқсеи Мақсим-иҧа Горки ишьаҧы баҕьаза иалаиргылт исахьарку ажәа дазҟаза дуны, зынаҧшы-ааҧшра, зымҩахакы ҭбаау сахьаҭыхҩны, дхәыцыҩны, дноваторны, асахьаркыратә метод ҿыц – асоциалисттә реализм дашьаҭаркыҩны, асовет литература дахацыркыҩны.

"Ари даара, даара ибзиоуп, – зныкымкәа иҳәон-еиҭеиҳәон Илиа-иҧа, – Горки ҳа дахьҳацу. Горки – древолиуциатә шәҟәыҩҩ иашаҵәҟьоуп, уи абаҩхатәра дузза имоуп...[27] – иҳәон В. И. Ленин. "Горки акырза зиҵеикуа, апролетариат раҧхьазатәи рышәҟәыҩҩ дузза иакәны дахьыҟоу азыноуп, абри зхы-зыҧсы еиқәырхауа, ауаатәыҩса зегьы еиқәзырхарц лахьынҵас измоу акласс, раҧхьаза акәны иара ибзоурала сахьаҩырала рхы агәра рго изыҟалаз, иара ихаҭа философиатәлеи, политикалеи Маркси, Енгельси, Ленини рыҟны ихы агәра иго дахьыҟалаз азыноуп[28], Горки ирҿиамҭа абас еиҧш иҟоу аҭыҧ азалихит А. В. Луначарски адунеитә литература аизҳазыҕьара, апроцесс аҟны.

А. М. Горки иҧсҭазаареи ирҿиамҭеи зегьы рызкын ажәытә ҧсҭазааратә шьақәгылашьа арбгареи аҿатә ҧсҭазаара аиҿкаареи. Уи дгуманист дуззан ауаҩытәыҩса инасыҧ ҧсҭазаареи ихақәиҭреи рзы ақәҧара акәын ирҿиамҭа зегьы хықәкы хадас иамаз, пафосс иаҵаз.

Ашәҟәыҩҩы ихәычреи иҿареи

Алеқсеи Мақсим-иҧа Пешков (Горки) диит хәажәкыра мза 16 (28) 1868 шықәсазы. Нижни-Новгород ақалақь аҟны. Иҧсҭазаара далҵит рашәарамза 18, 1936 шықәсазы, Москва, джуп Ашҭа ҟаҧшь аҟны. Иаб М. С. Пешков дымҿуасҭан, иан – В. В. Каширина зхатә шәырҭа (красильная) наплакы змаз амалуаҩ диҧҳан. Иаби иани заа ианиҧха Алеқсеи хәычы иабду В. Каширин иҩнаҭаҿы изҳауан. Араҟа ахәычы иҭагылазаашьа бааҧсын. Аҭаацәараҿы ирлас-ырласны аҕьалпал, аибаҧҟара аҳра ауан. Алеқсеи хәычгьы харада-барада даныруҧҟалоз ыҟан. Каширинаа рыҩнаҭаҿы агәы-ҧшқа зызҭаз, агәцараҟреи арыцҳашьареи злаз уаҩны иҟаз анду Акулина Иван-иҧха заҵәык лакәын. Убри лоуп ахәычы ан лгәыҧшқара закәыз изырдырыз, аурыс жәлар рҿаҧыцтә рҿиамҭа хазынақәа ргәыбылра изыркыз.

[27] В. И. Ленин и А. М. Горкий. Письма, воспоминания, документы. Изд. АН СССР, М., 1958, ад. 343.

[28] Луначарский А. В. Собр. соч. М., 1964, т. 2, с. 141.

Заԥхьаҟа ишәҟәыҩҩхараны иҟаз Алиоша аҩра-аԥхьара иирҵеит иабду, нас ауп ашкол данҭарҵа. Уи ашкол аҟны аҵара бзиазаны иҵон. Ахԥатәи акласс ашҟа данахыҵ Аҵьшьанҵеи (похвальная грамота) ашәҟәқәеи ҳамҭас ианаршьеит, аха адырҩашықәса нахыс Каширинаа рҭаацәара ахьӷархаз аҟнытә Алиоша Пешков наунагза инижьыр акәхеит ашкол. Жәеиза шықәса анихыҵуаз инаркны уи "ауаа рыҟны" аԥсҭазаара хьанҭа дналагылеит, аԥхьаза дмаҵауҩын ашьаҵа ахьырҭиуаз адәқьан аҟны, ашьҭахь дҵаҩын аҵәаӷәасҭаҟаҵаҩ иҟны, аха иара уаҟагьы амаҵауҩы иусқәа ракәын инаигзоз: адашьма ирыцқьон, ачанахқәа уҳәа ачысмаҭәа изәзәон, икаҵкәыр кны аҩынԥҳәыс цхырааҩыс длыццон аҵьармыкьахь… Абри аҵәаӷәасҭаҟаҵаҩ иҩны тәамбашақә иахьизныҟәоз аҟнытә, Алиоша дыбналеит, арахь дшәаны иабду иҩныҟа дзыхнымҳәит. Нас, Волга аԥшаҳәаҿы аидарашьҭыхыҩцәа рыцынхара, аус рыцура далагоит. Ашьҭахь, аӷбаҿы чысмаҭәазәзәаҩыс аусура напы аиркит. Абраҟа ашәҟәыԥхьара бзиа избоз ахәыҟаҵаҩ Михаил Смур Алиоша ишҟа даара аазаратә нырра бзиа ҟаиҵеит. Уи шәындыҟәрак азна ашәҟәқәа иман аӷбаҿы. Ари "абиблиотека" аҟнытәи ашәҟәқәа рылоуп Михаил Смур Алиоша ашәҟәыԥхьара агәыбылра ӷәӷәа злаилаиҵаз.

Азынра анааигәаха, Волга ихыз аӷбақәа аныҟәара ианаҟәыҵ, Алиоша дырҩегьых усурада дықәхеит, дырҩегьых аусурҭа днашьҭалар акәхеит. Ирлас-ырласны иԥсахуан иусурҭа ҭыԥқәа. Ашықәсқәа цон, уи аус иуан зны шҭаԥссаҩыс, зны мҿыԥҟаҩыс, нас чарзҩыс, зных атеатр аҟны статистыс… Абарҭ ашықәсқәа раан уи иԥсҭазаара хьанҭа маҷк изырласуаз, алакҭа хаа ахазҵоз, ашәҟәыԥхьаразаҵәык акәын.

Зхала зҵара-дырра иаззырҳауаз, аҵара нагза заур зҭахыз аҷкәын 1884 шықәсазы Ҟазантәи ауниверситет дҭаларц иақәикит, аха игәыхәтәы изынамыгзеит, избанзар уи имч-илшара зегьы имгәахә аарыхра, ичаҿаҵа аԥшаара иақәимырзыр ауамызт.

Горки Ҟазантәи иԥсҭазаара даара акры аҵанакуеит ашәҟәыҩҩы ибиографиаҿы. Уи араҟа анародникцәа рдунеихәаԥшра аҳра ахьауаз мазала "здырра иаззырҳауаз ахеидкылақәа" дрылан. Дрыԥхьон аурыс, иара убас аҳәааанырцәтәи аклассикцәа рҩымҭақәа, дырзааигәахеит аратәи аинтеллигенциа, ареволиуциатә гәалаҟара змаз аҿар, даԥхьо далагеит амарксисттә литература. Уи анародникцәа рыпрограмма критикатә блала дахәаԥшуан, аха иаарласыҵәҟьангьы иҽизышьақәмырӷәӷәеит амарксисттә позициаҿгьы. Егьа убас иҟазаргьы, Ҟазан ауп Горки раԥхьазатәи амарксисттә хеидкылақәа реиҿкааҩ Федосеев дахьизааигәахаз, "Акоммунисттә манифест", "Капитал" актәи атом, Г. В. Плеханов иусумҭақәа дахьрыԥхьаз. Араҟа Семионов ичазырҭаҿы чарзҩыс аус аниуаз ареволиуциатә пропаганда мҩаԥигон, аусуцәа рзабастовка еиҿикаарцгьы иақәикит. Ҟазанынтәи уи иҩыза анародник Г. Ромос диманы ақыҭа Красновидово ашҟа диасны анхацәа рыҩнуҵҟа агитациатә усура нап аиркит. Арҭ рхымҩаԥгашьа згәамԥхаз аҭыԥантәи акулакцәа Ромас иҭызҭыԥ былны иҩызагьы иаргьы ақыҭа иалырцеит.

Ҟазани Кросновидовои даныҟаз аамҭа иалагзаны А. М. Горки иполитикатә хдырра ҭбаахеит, идоуҳатә еизҳазыӷьара агыдра шьҭыҵит, аԥсҭазааратә ԥышәа ду иоуит, далгеит "аԥсҭазааратә университет".

Дук мырҵыкәа ажәлар рыԥсҭазаара цқьа иҭиҵаарц азы атәыла аҩнуҵҟа акыраамҭа аныҟәарақәа аԥшьигеит. 1888 шықәсазы Каспиатәи аԥсызкырҭақәа рыҟны аус иуан, ашьҭахь – Граизе-Царицинтәи аихамҩа адәыӷбаҭгыларҭақәа рыҟны. 1889 шықәсазы дхынҳәуеит Нижни–Новгородҟа. Уи араҟа ихы рықәиршәоит ашәҟәыҩҩцәа Н. Е. Каронин-Петропавловскии В. Г. Короленкои; аҵыхәтәантәи иара дицхраауеит алитература алалараҿы.

1889 шықәсазы Нижни-Новгород ақалақь аҟны ареволиуциатә усуразы дҭаркит Горки. Ҵабыргуп, мызкы ашьҭахь ихы дақәиҭыртәит, аха политикатә дунеихәаԥшышьала узықәгәыӷша уаҩым ҳәа дыԥхьазаны, мазала ашьклаԥшҩы дирҭеит аҳәынҭқар иполициа амаҵзуҩцәа.

Абри аамҭазы Горки икалам иҵыҵит ажәеинраалақәа, иара "Аҵьатә ашәа" зыхьзу, прозала иҩу апоема. Ашәҟәыҩҩы убасҟан ииҩыз аԥҵамҭақәа Короленко дыдирԥхьеит. Короленко иакәзар ашәҟәыҩҩы қәыԥш иҩымҭақәа ӷәӷәала акритика рзиуит, урҭ равтор иҵара-дырра шмаҷыз, аԥсҭазаара цқьа инҭкааны ишизымдыруаз мзакәан иеиҳәеит. Азныказы Горки ахаан акалам шьҭысхуам ҳәа избеит, ҩышықәса рыҩнуҵҟа цәаҳәакгьы имҩит, амала аԥышәа ду змаз ашәҟәыҩҩы ииҭаз аҽԥныҳәа дазхәыцит, иҵара-дырра азырҳареи аԥсҭазаара аҭҵаареи ҟасарылаҵәҟьа иҽазикит.

1891 шықәсазы Урыстәыла ажәлар рыԥсҭазаашьа аилкаара хықәкыс иҟаҵаны аныҟәара далагеит Горки. Уи Волга азиас аԥшаҳәа даваланы шьапыла дцеит Царицинынза, дыҟан Дон, Украина, Бесарабиа, дырҭааит Амшын еиқәа агаҿақәа (аԥшаҳәақәа), дыҟан Ҟрым, Одесса ақалақь аҿы, аҵыхәтәан Ҟубинеи Тереки азиасқәа дрываланы, Арра-қырҭуатә мҩала дааит Қарҭ.

Қарҭ аихамҩаҟаҵарҭа ҟазарҭақәа рыҟны Горки зны еихауасҭас (слесарс), нас шәҟәынҵаҩыс аусура далагеит. Горки араҟа ареволиуциатә гәалаҟара змаз аусуцәа дырзааигәахеит, иҽрымеидеит ақырҭуа ҿар, ихы дирдырит анародник Калиужни иеиԥш иҟаз, ареволиуциатә усуразы иахыргаз, Қарҭ инхоз аурыс интеллигентцәа.

Қарҭ ақалақь аҟны Горки иԥсҭазаара аҟнытә периодк еихишьалеит. Абраҟоуп уи иаԥхьаҟатәи ихықәкы, ирҿиаратә занааҭ кәанызан-

рада агәра ахьигаз. 1892 шықәсазы, Қарҭ ақалақь аҟны иҩит Горки раԥхьазатәи иажәабжь гәлымҵәах "Макар Чудра", иагьикьыԥхьит уаҟатәи аурыс газеҭ "Кавказ" адаҟьақәа рыҟны. Иара убри агазеҭ аредакциаҿы ауп иахьизбаз уи иԥсевдоним Горки ("Аша"). Ажәабжь "Макар Чудра" ала Горки алитература иашаҵәҟьа ишьапы алаиргылеит.

"Макар Чудра" аникьыԥхь ашьҭахь Горки дук мырҵыкәан Урыстәылаҟа дхынҳәит, апровинциатә журналқәеи агазеҭқәеи жәпакы рымаҵ иуа далагеит. Уи иажәабжьқәеи ифелетонқәеи икьыԥхьуан "Самаратәи агазеҭ" ("Самарская газета"), "Нижегородтәи абҕьыц" ("Нижегородский листок") уҳәа убас даҽа газеҭқәаки журналқәаки рдаҟьақәа рыҟны.

1898 шықәсазы ашәҟәыҩҩ-ҿа иажәабжьқәеи иеилкаанҵақәеи икьыԥхьуеит ҩ-томкны. Абри ашьҭахь Горки дҟалеит Урыстәыла ахьынзаназа-аазо, иара убас аҳәаанырцәгьы еицырдырыуа шәҟәыҩҩны. Абри ахҭыс ашьҭахь зегьы еицгәарҭеит Горки ирҿиамҭала аурыс литература аҭоурых аҟны даҽа етап ҿыцк шыҟалаз.

90-тәи ашықәсқәа раантәи Горки ирҿиамҭақәа

Заа ишазгәаҳҭахьо еиԥш, XIX ашәышықәса анҵәамҭазы аурыс литератураҿы арҿиаратә ус рнапы алакын Лев Николаи-иԥа Толстоии Антон Павел-иԥа Чехови реиԥш иҟаз акритикатә реализм ахаҭарнакцәа ҟаимаҭқәа, аха убасҟантәи аамҭазы иҿиеит адекадентреи анатурализми рыхьызқәа ирыдҳәалоу алитературатә хырхарҭа ҿыцқәагьы. Арҭ аҩхырхарҭакгьы абуржуазиатә формациа аизҳазыҕьара ауп изхылҵыз.

XIX ашәышықәса 90-тәи ашықәсқәа раантәи Горки ирҿиамҭақәа анатурализми адекадентреи ирҿагылон. Ашәҟәыҩҩ-ҿа иаԥиҵон ауаҩытәыҩса иԥсҭазаара аҵакы аманы дҟазҵоз, ақәԥашьа изырҵоз, ахаҵареи ахақәиҭреи рыбзиабара илазаазоз аҩымҭақәа.

Горки икалам иҵыҵыз ажәабжь "Аԥхьаҩ" («Читатель», 1988) аҟны акритика азууп абуржуазиатә литература, уи ауаажәларра иахьырҿагыло азы. "... Шәара ақьреи, ашшреи, аҕызреи роуп шәызҿзоу" ҳәа реиҳәоит ашәҟәыҩҩы ҿа адекадентцәа, иара убасҟанцәҟьа ашәҟәыҩҩы иашаҵәҟьа инаигзаша, дҳаразкыша апрограмма риҭоит: "...Алитература хықәкыс иамоуп ауаҩытәыҩса дзакәыҵәҟьоу аилкаараҿы ицхраара, ихы игәы ақәбзианы, ихаҭараҿы аҵабырг аилкаара игәы аҵԥыҳәо, аԥсымцқьара даҿагыло иҟаҵара, нас иахәҭоуп иинарԥшаарц ауаҩ илоу ақьиара, ауаҩ игәаҿы иарҵысырц агәаара, аԥхашьара, нас агәымшәара".

Анатуралистцәеи адекадент шәҟәыҩҩцәеи дырҿагыланы Горки ганкахьала ихы иаирхәон XIX ашәышықәсазтәи акритикатә реализм атрадициақәа, даҽаганкахьала уи дноваторын (дҿыцаԥшьгаҩын), асоциалисттә реализм дауасхыршьҭаҵаҩын.

Горки ирҿиамҭа актәи апериод арҿиаратә гәацԥыҳәаратә ԥшаарақәа ираамҭан. Убасҟан уи алитература иалаигалон аԥсҭазаара аҵабырг иагәҭылсаз, ареволиуциа-романтикатә цәа зыҟәныз афырхацәа рхаҿсахьақәа.

Горки асахьаркыратә рҿиаратә усура напы аиркит В. И. Ленин раԥхьазатәи истатиақәа ркьыԥхьра даналага, Урыстәылан аусуцәа рреволиуциатә организациақәа анеиҿыркаа, амилаҭ хақәиҭтәратә ҵысра ахԥатәи апериод – апролетартә период аан. XIX ашәышықәса 90-тәи ашықәсқәа раантәи Горки ирҿиамҭақәа абри аамҭа аҭахрақәа бзианы ирныԥшуан.

Абри аамҭа аан аусуцәа рполитикатә қәԥараҿы Горки изеилымкаақәоз ыҟан, аха уи азыҳәан еилкаан акы, алитература, аҵьа иаҵагылоу ауаа ирыцхраар акәын, иҳаҳу, ииашоу апринципқәа ирықәныҟәо аԥсҭазааратә шьақәгылашьа аиҿкааразы урҭ рықәԥараҿы.

XIX ашәышықәса 90-тәи ашықәсқәа раантәи Горки ирҿиамҭаҿы ганкахьала иааԥшит абуржуазиатә уаажәларра агха-ԥхақәа, даҽа ганкахьала ицәырҵит ахақәиҭреи афырхаҵареи рышҟа ауаҩытәыҩса имоу агәаҵԥыҳәара ду. Хыхь иазгәаҳҭаз аԥхьатәи ахаҭашьақәа ааԥшит ашәҟәыҩҩы иреалисттә жәабжьқәа рыҟны, аҩбатәи аҷыдарақәа цәырҵит аромантика-легендартә ҟазшьа змоу уи ирҿиамҭақәа рҿы.

Аромантика-легендартә рҿиамҭақәа

90-тәи ашықәсқәа раан Горки иаԥиҵеит "Макар Чудра", "Аԥҳәызбеи аԥсцәаҳаи" («Девушка и смерть»), "Ашьауардын азы ашәа", "Аҭакәажә Изергиль" уҳәа реиԥш иҟаз аромантика-легендартә рҿиамҭақәа. Арҭ аҩымҭақәа ирныԥшуеит ауаҩытәыҩса ибзиабара ҕәҕәа, иаамысҭашәара, иԥшзара, имч-илшара рыгәрагара. Абарҭ аҩымҭақәа рфырхацәа ирҟазшьа хадақәоуп ахақәиҭра азгәышьра, агәымшәара, ажәлар рынасыԥаз ахымшаҭара.

Хыхь ишазгәаҳҭаз еиԥш, Горки раԥхьазатәи иажәабжь "Макар Чудра" иҩит, иагьикьыԥхьит 1882 шықәсазы. Уи иафырхацәа хадақәоуп ҩыцьа: ациган ҷкәын Лоико Зобари ациган ԥҳәызба Радеи. Арҭ аҩыцьагьы рҿара аамҭа иҭагылоуп, аҩыцьагьы ԥшзақәоуп, игәымшәақәоуп, аԥсҭазаара ргәы аҵԥыҳәоит, ахақәиҭроуп аҩыцьагьы аԥсҭазаара иаҵакы хаданы ирыԥхьазо. Лоико Зобари Радеи бзиа еибабоит, аха урҭ аҩыцьагьы рыбжьара иҵысыз абзиабаратә цәанырра аҵкыс ахә ҳаракны иршьоит ахақәиҭра. Убриазоуп рхақәиҭра арзра аҵкыс аԥсра еиҳа изеиҕьаршьаз. Абри ажәабжь ала ашәҟәыҩҩы аԥхьаҩ ахақәиҭра абзиабара илаиаазоит, уи иҿаԥхьа ирҵабыргуеит,

ишьақәирҕәҕәоит абри аидеал ҳарак азы ахымшаҭара ауаԥытәыԥса иԥсҭазаара шарбеио, ишарԥшзо.

"Аԥҳәызбеи аԥсцәаҳаи" (1892) ҳәа хыс измоу апоемаҟны Горки гәыԥбарада ишьақәирҕәҕәоит ауаԥытәыԥса ицқыс иимаауа даҽа мчык ыҟам ҳәа агәаанагара. Аԥҳәызбеи аԥсцәаҳаи хацәынмырха реиҿагылароуп апоема џакыс иамоу. Иҳәаадоуп зыблақәа жәԥангәыԥштәылоу аԥҳәызба ԥшза арԥыс қәыԥш ишҟа илымоу абзиабара; уи иара Аԥсцәаҳа ихаҭа иацқыс иимаит. Ашәҟәыԥԥы игәанала аԥсра иаҿагыланы аԥсҭазаара шьақәзырҕәҕәо, аԥсра аҵазырхо иоуп афырхаца. Ауаԥытәыԥса игәҭакы ҕәҕәала агәра игозар, игәыхәтәы намзар ԥсыхәа амазам ҳәа ауп автор абри ажәабжь ала иҳаиҳәарц иитахугьы.

Ашәҟәыԥԥы иреволиуциа-романтикатә ԥцамҭақәа рфилософиатә џакы еиҳа игәылырҭәааны изырнагоит ажәабжь "Аҭакәажә Изергиль" («Старуха Изергиль», 1894). Ажәабжь идеиа хадас иамоуп абуржуазиатә индивидуализм аҿаԥҽреи ажәлар рынасыԥ азы хшаҭарак ҟамџакәа ақәԥареи. Ари аидеиа аарԥшуп аҭакәажә еиҭалҳәо, Данкои Ларреи ирызку ԥ-легендак рыла.

Актәи алегенда изкуп Ларра. Уи Ауарбеи аԥҳәыси дырԥоуп. Ларра дԥагьоуп дааразa, дҽырхықәымҵоуп, идам-здам уаԥ дызлаҟам ала иҟоу индивидуалиступ. Уи адунеи аҟны зеиԥш дыҟам хацаны ихы ишьоит, иара инаихырҳәҳәаны даҽазәы иԥсы ҭас игәы ыҟазам. Ларра ихатәы гәазыҳәарақәа рынагзаразы харада-барада азәырԥы рыԥсы иаԥирхеит, рыԥсҭазаара иалихит. Ажәлар ари арԥыс хамакәачра дыршьыртә, аазаб ихыргартә еиԥш акырынтә аҭагылазаашьеи алшареи рыман, аха дрымшьит, ашьра ацқыс еицәаз ашьауҕа иқәырџеит: ажәлар лахь ирҭеит, рызқәа иеиадырхеит, дрылырцеит. Иара аԥсра ахаҭагьы азқәа еианархеит уи, абар шәышықәса азаҵәра аазаб ихнагоит, дмида-гәидаха, дынкыдыгәгәало дгәароуп. Уи иблақәа адунеи ауаатәыԥса зегьы рышҳамыркра иазхаша агәырԥеи алахьеиқәреи рхыҳәҳәыла иҟоуп. Абри алегендала Горки ҳгәыҳеанитоит: ауаажәларра атәазымбаз, уи аинтересқәа рацқыс зхатәы интересқәа ҳаразкыз ауаԥы дарбанзаалакгьы абас, Ларра иеиԥш дахьырхәхоит ҳәа.

Аԥбатәи алегендаҿы Данко ихаҿрала Горки иааирԥшуеит ажәлар рынасыԥ фырхацарыла зхы ақәызцаз ԥсра-зра шиқәым. Данко агәамчхара ду змоу фырхацоуп. Уи ижәлар арыцҳара ианақәшәа: аҕа даныриааи, иитаху рылаигзо даналага, иԥсҭазаара ижәлар рҿыхра иахҭницеит: амреиԥш ишеишеиуаз игәы ҭыхны, лашарбагацас инаҳаракны инапала икны, абна тоура лашьца илахан иҟаз ижәлар рымԥа ырлашаны, абна илганы, насыԥла иахьынхашаз адәкаршәра ԥшзахь икылигеит; нас ижәлар рынасыԥ дақәгәырҕьо, игәҭыха нагзаны, ҭынч аԥсра даԥылеит.

Ари ажәабжь аҟны узлазҿлымҳахаша рацәоуп иара аҭакәажә Изергиль лхаҿсахьагьы. Уи Ларреи Данкои ирыхҭыргақәаз инарыдкыланы еиҭалҳәоит лара лыԥсҭазаараҿы илхылгақәазгьы. Изергиль здоуҳатә ԥсабара беиоу, ахақәиҭра зҭаху уаԥуп. Уи уаԥы иҵьеишьашаз агәымшәара аалырԥшит лыбзиабаԥ ихы данақәиҭыртәуаз, аха уи Данко иеиԥш лыԥсҭазаара акры аҵанакуа изыҟамлеит, аԥсабара илнаҭаз амчхара ду, аҟазшьа бзиақәа аус сса-мыссақәа ирықәлырзит. Убри аҟнытә лыԥсҭазаара ауаажәларра рылаԥш иҵазыршәашаз акгьы залымшазакәан, иԥшшәыдаза иниасит. Абри ахаҿсахьала Горки аԥхьаԥцәа иеилыкка идирбеит ауаԥытәыԥса ԥсабарала егьа идоуҳа беиазаргьы дшызфырхацамхо, ажәлар ирыхәаша уаажәларратә џак дук змоу хықәкык иԥсҭазаара аназимк, ма ианизахҭнымца.

Горки илитературатә рҿиаратә усура алагамҭазтәи иреволиуциатә гәазыҳәарақәа зегь реиҳа еилыкка изныԥшыз ԥымҭоуп "Ашьауардын азы ашәа" («Песня о Соколе», 1895). Араҟа еиҿаргылоуп, контрастра рзеибауеит "…Сыҟанац сыҟан!.. Насыԥгьы сыман! Ақәԥашьагь здырхуан! Ажәԥангьы сбарҭан…" зҳәо Ашьауардын гәымшәеи, "Ҳаи, ажәԥанхымкәа?! Уа ҭыԥ ҭацәыми… Уа сзыҳәазома? Ара ҟаимаҭуп, ԥхарроуп, цәаакыроуп!" зҳәо претензиа змам, аҭынч ԥсҭазаара иазгәыку, аегоизмра зныԥшуа азырлашәи. Зыԥысмҭа иааины иааҭагылаз Ашьауардын ахы иахашшаазом, уи знысыз аԥсҭазааратә мԥа иазгәдууп, насыԥ аманы ахы аԥхьазоит. Аԥсы ҭанацы иҳәазаларц лахьынцас изманы ииз Азырлашә акәзар, Ашьауардын ажәақәа, агәазыҳәарақәа баша быжәрас иаԥхьазоит. Иара иапатҟалеиуа амешьчантә ԥсҭазаара анцәатәра ахатәы интерес ҭшәақәа рынцәатәра иацанакуа иаҳа ишхьысҳау азгәаҭазом.

М. Горки ари аԥымҭаҿы "шәара зқәым рхымшаҭара", аиашазы хацәынмырха иқәԥо ауаа рфырхацара ауп ашәа ззиҳәо.

Ирацәоуп Горки иромантикатә рҿиамҭақәа рфырхацәа Лермонтови Гоголи рромантикатә фырхацәа (Мцыри Тарас Бульба) изларeиԥшу. Аха иазгәаҭатәуп Горки ипрогрессивтәыз XIX ашәышықәсазтәи аурыс классикатә романтизм аҳәаақәа иҽшырҭеимыгзозгьы. Уи иԥымҭақәа анаԥиҵозтәи аамҭа ҿыц аҭахрақәа ихаҿы иааганы ҿыцрақәакгьы алаигалон алитература. Горки ифырхацәа ажәлар ирылџыз уаауп, аромантикатә ҟазшьа рымоуп, алакәтә ҭагылазаашьақәа рыҟны ахымԥаԥгара рықәшәоит, алегендартә гәымшәареи афырхацареи аадырԥшуеит. Аԥсҭазаара злаҟаз ацқыс ирԥшзауа, Горки иҭахын аԥхьаԥ адунеи ҿыц аԥшзара иныруа дҟаицарц, насгьы иҭахын иара убас, убри адунеи ҿыц аиҿкааразы ақәԥара ауаԥытәыԥса игәы аԥыхәо дҟаицарц.

Горки иромантикатә рҿиамҭақәа рҷыдарақәа рызбахә анаҳҳәо иазгәаҭатәуп урҭ рбызшәа даара ишыцәыцәу, аемоциа ҷыда шацоу,

аметафорақәа, аепитетқәа уҳәа асахьаркыра-рҿиаратә цхыраагзақәа меигзарахда ишырныԥшуа.

Ареалисттә ԥсымҭақәа

XIX ашәышықәса 90-тәи ашықәсқәа раан Горки аромантикатә ԥҵамҭақәа инарываргыланы ареалисттә рҿиамҭақәагьы аԥиҵон. Урҭ аҵыхәтәантәиқәа рыҟны уи ҷыдала дазҿлымҳан игәаҟ-ҵәаҟуаз, идыргәамҵуаз ажәлар рхаҭарнакцәа рыԥсҭазаара. Ари ас шакәу дырҵабыргуеит уи иажәабжьқәа: "Абду Архипи Льионкеи" («Дед Архип и Лёнька», 1894), "Агәҿыҕьра аҟнытә" («Скуки ради», 1898), "Челкаш" (1895), "Коновалов" (1896), "Хаҵеи ԥҳәыси Орловаа" (1897) уҳәа убас егьырҭгьы.

90-тәи ашықәсқәа раан Урыстәылан ирацәахеит аусурҭа змамыз, афатә-ажәтә, ахкыдкыларҭа змамыз, инкыдгәагәало иныҟәоз ауаа рхыԥхьазара. Ас еиԥш иҟаз азәырҩы дрыниеит Горки Урыстәыла ажәлари иареи рыҭҵаароазы иныҟәарақәа раан. Уи урҭ рыԥсҭазаара зынза даеакала, иара идунеихәаԥшышьала иааирԥшит иҩымҭақәа рыҟны. Горки изы "абосиакцәа" ("ашьапхырҟьаҟьақәа") изҭагылоу аамҭа ишьаены иамоу уаа мацарақәазам, урҭ ирымоу аҭагылазаашьа бааԥсы иаҿагыланы астихиатә протест ҟазҵо уаа гәымшәақәоуп; урҭ зызхара ыф, зызхара ыжә иҟоу, амчра знапаҿы иҟоу, амешьчан ԥсҭазаара змоу ауаа цәымҕрала ирыхәаԥшуеит. Горки "ишьапхырҟьаҟьақәа" ("ибосиакцәа") иԥагьоу, агәымшәара злоу уаауп. Урҭ аԥсҭазаара аҵан ишгылоугьы ауаҩытәыҩсатә ҟазшьа бзиақәа, еиҕьу аԥсҭазаара азгәышьра, аидеал ҳараккәа ргәаԥхара рцәыззом. Коновалови, Челкаши, Орлови, нас егьырҭ дара рҩызцәеи амешьчантә гьагьарақәа рхаҭарнакцәа раасҭа иҳаракуп уаҩышәала. Аха иазгәаҭатәуп, Горки "ибосиакцәа" идеализациа шырзимуагьы, хықәкы змам, перспектива змам, наԥшыхақә ихақәиҭроушәа ирбо рыстихиатә протест дшадгылаҩымгьы, уимоу дагьшақәызбогьы. Горки иааирԥшит "абосиакцәа" анархист-индивидуалисттә ҟазшьа шрымоу, иагьазгәеиҭеит ари аҭагылазаашьа урҭ аԥсҭазаара ҿыц иаргылаҩцәаны, иреволиуционерцәаны рыҟалара ишаԥырхагоу. Ҿырԥштәыс даагар ҳалшоит ажәабжь "Челкаш" аперсонаж хада, аҕыч, аконтрабандист Гришка Челкаш. Уи уаҩытәыҩсатә хаҭашьала, цәаҩала, ахатәмал азгәышьратә цәанырра ҕәҕәа змоу анхаҩ ҷкәын Гаврил иаасҭа дызлеиҕьу, дызлаҳараку рацәоуп. Челкаш аусура игәы аҵԥыҳәо дыҟоуп, игәеилгара бзиоуп, деилыҷҷоуп, агәымшәара злоу, иаамысҭашәоу уаҩуп. Уи Гаврил акапеи дшахзызаауаз ангәеиҭа, цәымҕрала аԥарақәа зегьы ыршәны анхаҩ ҷкәын иҿаиԥсеит. Челкаш агәра ганы дыҟоуп Гаврил иҵкыс аԥыжәара иара ишимоу. Уи агәадура инаҭоит Гаврил иеиԥш иԥсы ахьыцәгьам, акапеи дахьахымзызаауа. Ҵабыргуп, Челкаш аҟазшьа бзиақәа имоуп, аха уи ихақәиҭра хақәиҭра иашаҵәҟьазам, хақәиҭра назазам, уи ахаангьы игәы иҭамшәазаҵ иқәыҕәҕәо асоциалтә шьақәгылашьа саҿагыланы сықәԥап ҳәа. Уи "хақәиҭрас" иԥхьазоит ауаажәларратә ԥсҭазаара агәхьаа ахьикым, изқәа ахьеиаирхаз. Ари иара зынзак хәарҭара злам, ауаа рызқәа зеиадырхаз уаҩны дҟанаҵоит. Ари шҵабыргу иара Челкаш ихаҭагьы инырууеит: "Иҭахаз уаҩуп уара, амҩа умазам" ҳәа Гаврил ианиеиҳәалак, убри ауп ҕәҕәалаҵәҟьа хьаас иҟаиҵо.

Иҕарзоу ажәлар рхаҭарнакцәа рыҩнуҵҟа агәынамзареи астихиатә протести реизҳара иаҳагьы иалкааны ицәыргоуп ажәабжь "Коновалов" аҟны. Уахьынаихәаԥшуа Коновалов итиптәу нкыдыгәгәалак иоуп, дҩыжәҩуп, џьара ҭыԥк аҟны иеизышьақәкуам. Ихатә кәакь имам, ԥҳәысгьы хшарагьы имам, иоурцгьы иҭахым, аха егьа убас иҟазаргьы, уи анкыдыгәгәала диеиԥшым. Коновалов Челкаш иеиԥш аԥсҭазаара мариа дашьҭазам, аус иуеит. Иус бзианы идырует. Коновалов ачазырҭаҿы аус аниуаз быжь-ԥуҭк зкапануаз амажәа инапы иқәыргьежьааны, ҟазара дула иртыруан иҵыр нацәкьарақәа рыла. Коновалов егьырҭ "ашьапхырҟьаҟьацәа" дреиԥшымкәа дҟанаҵоит аусура абзиабара, убри аҟнытә иааикәыршан иҟоу аԥсҭазааратә ҭагылазаашьа бааԥсы даҿагыланы уи иҟаиҵо апротест иконкреттәу асоциалтә ҟазшьа амоуп. Коновалов аԥхьареи-аҩреи издырзом, аха ашәҟәы бзиа ибоит, уи иаԥхьо сааҭла ихы-игәы изышьҭны дизызырҩлар илшоит. Уи бзиа иибо фырхацәоуп Тарас Бульбеи Степка Разини. Коновалов аиаша аԥшаара дашьҭоуп (дашьҭазаҩуп), аха издыруам, изеилкааауам иара убри ахаҭа закәу, убри ауп акрынтә агәкаҳара дзамехананакуа, аԥсҭазаара цқьа ахә мшьақәа, усымшәа дзахәаԥшуа. Иара убри азоуп уи дынкыдыгәгәалаҩны дзыҟалаз. Аҵыхәтәан уи иԥсҭазаарагьы трагедиала ихиркәшоит. Ҵакы змамыз, хырҳага зламыз аԥсҭазаара згәы ахшәаз Коновалов азы иеаҭаны ихы ҭаирхоит. Коновалов макьана зыхдырра ҭышәынтәалам, хықәкы змам уаҩуп, убриазоуп аԥсҭазаараҿы ихатә ҭыԥ зизнымкыло, изизымԥшааауа. Ажәабжь анҵәамҭа асимволтә ҟазшьа амоуп. Коновалов даниԥырҵлак ашьҭахь, автор акыраамҭа ахәышҭаара амца дыеҳәатәаны амца дахәаԥшуеит, акәицқәа шҿыцәааауа гәеиҭоит: "Аԥырҕ дуқәа хәыҷы-хәыҷла еиҵалон, аццышә рхаԥаны иаҵәахуан, нас ахәа илазуан. Иаарласны ихәажжаза еиқәыз амца аҟнытә афҩы ԥха заҵәык ада акгьы аанымхазеит. Сахәаԥшуан, насгьы схәыцуан", иҳәоит автор, "ҳаргьы абас ауп ҳшыҟоу... ма знык иадамзаргьы ҳҳәажжаза ҳаалашазҭгьы (ҳааилыԥхаазҭгьы)". Ҳәарас иаҭахузеи, арҭ ажәақәа ирхыҩуеит ауаҩытәыҩса иԥсҭазаара башаԥсакәат иниазааны иахьцаз агәынгара, ахьаагара.

Иазгәаҭатәуп, Горки заатәи ирҿиамҭақәа еиҳаразак атрагедиатә нҵәамҭақәа шрымоу, аха убас ишыҟоугьы, урҭ урыҧхьаны уанаалгалак, алахьеиқәра уамҽханакзом. Ашәҟәыҩҩы ифырхацәа ртрагедиа аҧсҭазаараҿы аиашара аиааира агарцаз иаҧшьырго аҽазкрақәа роуп изыхҟьо, убри аҟнытә урҭ рлахьынҵа аҧхьаҩ агәалаҟазара хьанҭа изыннажьзом, игәгьы канажьзом. Ҵабыргуп, Горки заатәи иажәабжьқәа рыҟны аусуҩцәа рыкласс ахаҭарнакцәа рзин-ҧшьақәа рылхразы рықәҧара асахьақәа ҭимхзеит, аха урҭ раҧхьаҟа иҟаларaны иҟоу ареволиуциа рныруеит, аҧхьаҩ иаҧхьаҟа еиӷьу аҧсҭазааразы агәыӷреи агәрагареи ирҭоит.

М. Горки 1900-тәи ашықәсқәа раантәи ирҿиамҭа

XIX–XX ашәышықәсақәа рҽеиҩшамҭазы ареволиуциатә ҵысра аҽарӷәӷәо иалагеит. М. Горки иҽрымеидеит аусуцәа рыкласс ахаҭарнакцәеи акоммунист партиеи. 1901 шықәсазы уи аҳәынҭқар иеиҳабыра ирҿагыло аусура мҩаҧызго уаҩыс дшьаны Нижни-Новгород ақалақь аҟнытә дахыргеит. 1902 шықәсазы Аҵара-дыррақәа р-Академиа ҳаҭыр зқәу алахәылас далырхит, аха ари ақәҵара аҧихит Урыстәыла аҳәынҭқар.

1905 шықәса, ажьырныҳәамза 9 рзтәи ахҭысқәа рышьҭахь, Горки иҩыз апрокламациа аҟны ажәлар аиҳабыра рышьаҽразы ақәҧарахь дрыҧхьеит. Абри апрокламациазы ашәҟәыҩҩы дырбаандаҩны абахҭа дҭаркит, аха иаарласны Аҳәынҭқарра аиҳабыра уи даурмышьҭыр ада ҧсыхәа рмоуит, избанзар адунеи апрогрессивтә уаатәыҩса апротест ҟарҵеит Горки дахьҭаркыз азы.

М. Горки 1905 шықәсазтәи ареволиуциа ақтивлаҵәҟьа далахәын. Уи дахьынхоз иуадақәа рыҟны еизаны еилацәажәон ареволиуционерцәа, иара иҟаиҵаз аҧшьгарала еизган ареволиуциатә массақәа абџьар зларзаархәашаз аҧара.

1905 шықәсазы М. Горки абольшевиктә легалтә газеҭ (аргама иҭыҵуаз) "Аҧсҭазаара ҿыц" ("Новая жизнь") ашьақәыргылара ақтивла иҽалаирхәит. Уи агазеҭ редақторс даман аҳәаанырцәынтәи зыҧсадгьыл ахь, Урыстәылаҟа иааз В. И. Ленин. Убри аамҭа инаркны М. Горкии В. И. Ленини аиҩызара ааигәа рыбжьалеит.

Горки аполитикатә усура инаваргыланы ауаажәларра-литературатә усурагьы мҩаҧигон. 1904 шықәсазы уи далагоит аизга "Адырра" ("Знание") аҭыжьра. Ари аизга акәша-мыкәша рхы еидыркылоит адемократиатә дунеихәаҧшышьа змоу ареалист шәҟәыҩҩцәа.

1906 шықәсазы Акоммунист партиа адҵала Горки дцоит зны Европаҟа, нас Америкаҟа. Аҳәаанырцә даныҟаз уи иаҧиҵеит хыҧхьазара рацәала аинтерес зҵаз апублицистикатә статиақәа. Убарҭ

иреиуоуп Франциатәи абуржуазиа ҿаҧызҽуа "Прекрасная Франция" ("Франциа бзиахә"), нас Америкатәи амиллионерцәа рагрессиатә хықәкқәа рсабрада рҿызхуа астатиа "Аҩысҭаа ҩеижь ақалақь" ("Город жёлтого дьявола").

1900-тәи ашықәсқәа раан М. Горки иаҧиҵаз ареволиуциа-романтикатә рҿиамҭа ҟаимаҭқәа иреиуоуп "Афырҭынзбахәҳәаҩы азы ашәа" ("Песня о Буревестнике"). "Еиҳагьы иӷәӷәаны ицәырҟьааит Афырҭын! ("Пусть сильнее грянет Буря!") иҳәоит ашәҟәыҩҩы абри ашәаҿы. Афырҭынзбахәҳәаҩ ареволиуциа ишасимволыз зегьы еилыркаауан, убриазоуп ари ажәеинраала здаҟьақәа ирнылаз ажурнал "Аҧсҭазаара" ("Жизнь") аиҳабыра изадыркыз.

Зызбахә ҳамоу апериод аан М. Горки ирҿиамҭаҿы ицәырҵуа иалагеит ажанр ҿыцқәа, дрызҿлымҳахо далагеит адраматургиеи аромани.

1900-тәи ашықәсқәа раантәи Горки ироманқәа

Акапитализм аира, ашьақәгылара, аизҳазыӷьара, аҵыхәтәан уи ақәзаара атема аҭыҧ ӷәӷәа ааннакылоит М. Горки ирҿиамҭаҿы. Урыстәылатәи ахәаахәҭцәа рыбзазашьа нарҭбааны изырнагоит 1899 шықәсазы уи иикьыҧхьыз ароман "Фома Гордеев".

Усҟантәи аамҭазы ашәҟәыҩҩы абри атема дазҿлымҳахартә дҟарҵеит алегалтә марксистцәа рпозициақәа, рхымҩаҧгашьақәа. Урҭ аурыс буржуазиа нцәартәуан, насгьы ауаажәларра ирабжьырган аус дырны, хшыҩла анхашьа акапиталистцәа ирҿырҵаарц. М. Горки иакәзар, алегалтә марксистцәа ргәаанагара иашам ҳәа иҧхьазоит, ироман аҟны абуржуазиа ахаҿсахьа иашаҵәҟьа аарҧшны аҿаҧҽрала алегалтә марксистцәа дырҿадоуеит, аполемика рзеиҿикаауеит.

Ароман "Фома Гордеев" аҟны иаарҧшуп Волга ахықәан игылоу ақалақьқәа руак аҿтәи ахәаахәҭцәа рыбзазашьа. Аҩымҭаҿы ибзианы ицәыргоуп абуржуазиа аиреи, аизҳазыӷьареи, нас аполитикатә мчра ампыҵахалаpазы уи еиҿнакаауа ақәҧареи, уаҟа уаҩы ибарҭоуп ахәаахәҭцәа рыкласс иуадаҩу аизыҟазаашьақәа шамоу ҭауади-аамысҭеи, ачынуааи, аинтеллигенциеи, апролетариати рыҟны. М. Горки аҧсҭазааратә ҵабырг иазааигәатәны исахьаиркит абуржуазиатә уаажәларра азакәанқәа шаҭарак шыҟарымҵо, уи иаҧықәсыло, ма иаахтны иаҿагыло ауаа рхаҭақәа руаҩра шьақәдырхарц ианалаго аамҭазы.

Ароман аҟны ицәыргоуп хыҧхьазара рацәала еиуеиҧшым ахәаахәҭцәа ртипқәа. Убарҭ дыруазәкуп Анани Шьчуров, ареформа аламҭалазтәи апатриархалтә, насгьы шьҭа заамҭа зфахьоу ахәаахәҭцәа рыкласс ахаҭарнак. Уи илабҿабоу амҵарсратә методқәа ихы иаирхәоит, закәандарыла иҧҟоу ҧаралеи уаҩшьралеи акапитал (амал)

еизигеит, дхәаахәҭыҩ беианы дҟалеит. Анани Шьчуров еиҵахоу, зыхдырра ҭшәоу, зыхдырра маҷу уаҩуп, дызхаану аамҭазтәи атехника дацәшәоит, иара игәанала амал аизгара ажәытә варвартә формақәа, аҿатә малырҳашьатә формақәа рааста иаҳа еиҕьын.

Фома иаб Игнат Гордеев ареформа ашьҭахьтәи Урыстәылан акапитализм аизҳазыҕьара заатәи астадиа дахаҭарнакуп. Уи, капиталистк иаҳасабала аизҳазыҕьара амҩа хьанҭа, амҩа уадаҩ данысит. Хылҵшьҭрала дынхаҩын, иусурала, еилҟьа-еилҕәыцәреи, имаашьареи рыбзоурала дуаҩ беиахеит, насгьы аус ду зымпыҵаку уаҩны дҟалеит. Абеиахара азгәышьра иампыҵахаланы иҟаз Игнат лассылассы ламысдарыла ихы мҩаԥигоит, игәҭакы анагзаразы иарбан методзаалак ихы иаҭәаимшьо ҳәа акгьы ыҟазам. Убри аҟнытә, уи хәыҷы-хәыҷла амгәарҭа иҭигаз иуаҩратә хаҭашьақәа иҵәызуеит, абуржуазиатә цәгьацәыԥхамшьарақәа дрышьцылоит, дышнеи-шнеиуа изакәанырҭәыз абрагьреи, асоциалтә еиҟарамреи рыхьчаҩцәа дырўазәыкны дҟалоит.

Егьа убас иҟазаргьы, Игнат ажәлар ирылҵыз азәы ахьиакәу аҟнытә, макьана иуаҩратә ҟазшьақәа зегьыцәҟьа иҵәымзыц. Уи акрура бзиа ибоит. Ауаажәларра аконсерватизми аморализми дырхәаеуашәа ибоит, уи ихымҩаԥгашьақәак рыла уизхәыцуазар, дагьԥсыцәгьазам, аԥара абзиабара иҵәанырра ҳаракқәа зегьы азымшьзаҵ. Ари ахшыҩҵак арҵабыргуеит абри аҩыза афакҭ: Игнат инаплакы асырзи аҵааи аазгоз Волга ахыҵра ирбганы иқәназәзәааyа ианалага, зынзагьы игәнигазомызт, жәа-нызқь мааҭла аԥара иаԥсаз амал анимпыҵазуаз, Волга азиас амчхара џьазшоз, згәы шьҭнахуаз Игнат дҟәынд-шәындуа абас иҳәон: "Убас уажәла!.. Да, еиҭах... Угәҭас, ирҟьыцы!.. Да, дырҩегьых..."

Иаков Маиакьин зынзаск дреиԥшзам Ананеи Шьчуровгьы, Игнат Гордеевгьы. Уи ахәаахәҭҩы дитип еыцзоуп, акапитализм аизҳазыҕьара амҩаҿы еиҳа иҳараку аетап дахаҭарнакуп. Маиакьин инҭкааҵәҟьаны идыруеит абуржуазиатә класс економикала амчхара ҕәҕәа шамоу, аҳәынҭқарраҿы ароль ду шааннакыло, акыр шаҵанакуа.

Игнат Гордеев дхәаахәҭҩы-практик мацараны акәзар дшаабо, Маиакьин дызхаҭарнаку акласс азы дагьтеоретикуп. Уи аполитикатә мчра ампыҵахаларазы дықәԥоит. "Аԥаразы мацара аума аус зааyа, уи акры аҵанакуама амчреи азини унамҭозар" иҳәоит уи. Иаков Маиакьин игәы излаанаго ала, аҳәынҭқарра ахәаахәҭцәа рмал ауп ԥсыс иахоу, арахь аԥсҭазаара уахәаԥшуазар, уи хадара азыруеит ҭауади-аамысҭеи, ачынуааи, ахәаахәҭцәа уахь инагазам. Убри аҟнытә, иақәнагоуп, иҳақуп ҭауади-аамысҭеи ршьапы иқәгылазамкәа наҟ иныԥхьаҳәан, аҳәынҭқарратә мчра анапаҿы аагара (ампыҵахалара). Маиакьин заманалаҵәҟьа идыруеит, акапитализм аизҳазыҕьара ажәытә формақәа раамҭа шҵаз, ишажәыз. Убри аҟнытә, уи илаԥш ахуп Европатәи ахәаахәҭцәа русура, ибзианы еилкааны имоуп аҵарадырра амчра.

Маиакьин ихаҿсахьала ашәҟәыҩҩы иааирԥшуеит акапитализм аизҳазыҕьара иҳараку аетап аангьы, абуржуазиатә мораль, акапитал аингалара заатәи апериод аҟны аиԥшҵәҟьа ауаҩымра шамоу, рыцҳашьареи шаҭареи шазымдыруа. Маиакьин игәаанагарала аԥсҭазаара шаҭара ззымдыруа еибашьроуп: "Ауаҩы иҟны уаннеиуа, уарма напы ала аҵха кыз, уарҕьа нап аҟны – аҳәызба... ма зегьы уҟаҟалароуп, мамзаргьы аҳәынҵәа улабылгьалароуп" уи абас диабжьоит Фома.

Ароман дафырхаҵа хадоуп Игнат иԥа Фома Гордеев. Уи иаб данԥслак ашьҭахь акапитал дуи анхарҭақәеи змоу уаҩны дҟалоит, аха иара ԥсабарала итиптәу хәаахәҭыҩзам. Фома изҩыдоу адунеихәаԥшра змоу уаҩуп, зых иақәиҭу аԥсҭазаареи, арҿиаратә усуреи дрызгәышьуеит. Уи заа игәеиҭеит аусура иаҿыцәҟьоу, акыр зырҿио, дшымлашьуа, насгьы дышзиндоу, арахь уԥшыр, адҵаҟаҵара мацара иаҿу роуп зегьы знапаҿы иҟоу, зегьы зтәу. Аԥареи амали реизгаразы аусура, уи газароуп ҳәа иԥхьазон, Маиакьинаа руаажәларреи урҭ рдунеии иҵәымҕын. Фома Гордеев игәаԥхом Маиакьин ихымҩаԥгашьа, убри аҟнытә шаҭарада уи диҿадоууеит, аеԥныҳәагьы ииҭоит. "Иҟасҵарызеи? Шәара ԥсҭазаарам, аха бахҭоуп иҟашәҵаз... Аиҿкаара аҭышәанырҭәалара аҵынхәрас, ауаҩы ашьамҭлаҳәқәа изышәчаԥеит... ауаҩшьцәа!" абас дрыҵаҳәҳәоит зычҳара хыҵыз Фома "хьзи-ԥшеи змоу" ахәаахәҭцәа реизара иалахәыз.

Аҩымҭаҿы Фома Гордеев даарԥшуп аҟазшьа ҕәҕәа змоу, иҵыхцыхуа агәы зызҭоу уаҩны. Аха Фома идоуҳатә наԥшы-ааԥшра даара иҭшәоуп, убри аҟнытә уи игәынамзара ааирԥшуеит хыда аԥара аныхраҿы, акыр зкуи, акыр зылшои рацәҳараҿы, хацклаԥшра, хынкылара змам аҩыжәреи, нас аамҭа қьафла ахгареи рыҟны. Зыҷкәынра аамҭа иҭагылоу Фома Гордеев истихиатә протест мчыдоуп, нас егьылҵшәадоуп, убриазоуп иара ихаҭа иаҵахарала изхыркәшахаз. Уи иазгәааз ахәаахәҭцәа гәымбылџьбарала изныҟәеит: доуҳала дычмазаҩуп ҳәа ауаа инарылаҳәаны, ахагацәа рыҩнаҿы дҭаркит. Абри аҩыза атрагедиатә лахьынҵа рԥеиԥшуп ари адунеи знапаҿы иҟоу, аҳас иамоу ирҿагыларц згәыҕьуа, зхы иақәиҭу ауаҩытәыҩсатә ԥсҭазаара заурц иақәызкуа зегьы, ҳәа ауп Горки иҳаиҳәо абри ароман ала.

Иазгәаҭатәуп даеа ҭагылазаашьакгьы: "Фома Гордеев" абуржуазиатә уаажәларраҟны аҳра зуа, ауаҩытәыҩса иԥсабара иаҿагыло азакәанқәеи анормақәеи рызбара мацара иазкым. Ари аҩымҭаҿы Горки аеқсплуататорцәа рыкласс аҩнуҵҟатә ԥсыереи раԥхьаҟа рҵыхә-

тәыдареигьы алкааны иазгәеиҭеит. Ари арҵабыргуеит, ганкахьала, Фома Гордеев "ибунт" (икласс ашҟа иааирҧшуа апротест), даҽа ганкахьала, ари аҩымҭаҿы изыргоуп аусуцәа репизодтә хаҿсахьақәа. Убарҭ аҵыхәтәантәиқәа рхаҿсахьақәа рыла аҧхьаҩ инырует Шьчуроваай Маиакьинрааи рдунеи ҧызыххааран иҟоу амчра.

Абуржуазиатә уаажәларра акритика иазкуп 1900–1901 шықәсқәа рзы М. Горки иикьыҧхьыз ароман "Хҩык"-гьы («Трое»). Ароман аҟны иаарҧшуп ақалақь аҟны инхо, зегь реиҳа иҕарзоу ауаа рыбзазара асахьақәа. Аҩымҭа агәҭаны игылоуп хҩык аиҩызцәа. Урҭ Илиа Луневи, Иаков Филимонови, Павел Грачови роуп. Ахҩыкгьы аамысҭашәала, қәнагала, хшыҩла аҧсҭазаара иазгәышьуеит, аха урҭ дасу ихатәы мҩала иҭахуп игәҭакы анагзара. Абарҭ афырхацәа ахҩык рахьтә ашәҟәыҩҩы иаҳа дизҿлымҳауп Илиа Лунев. Уи ахныҟәгага змоу, ихьыҧшым, насгьы ихы дақәиҭны аҧсҭазаара аиура аиллиузиа изцәырҵуеит. Илиа агәра ганы дыҟоуп, аҧара анирҳалак, амал аниоулак, зхатәмал змоу уаҩны даныҟалалак ашьҭахь, аҧсҭазаара напы аиркуеит ихы ахәырбҕьыц икылхны, ламысла, хшыҩла, насгьы хақәиҭрала ҳәа. Амала иазгәаҭатәуп абри аиҧш аҭагылазаашьа; уи игәҭакы наигзеит уҳәартә дыҟоуп, ихатә дәқьан ааиртит, аҕарра, ананамгара аҵәшәаратә цәанырра ихыҧсааит, иҵәызит, аха насыҧ иманы ихы изыҧхьазазом. Аромангьы Лунев идунеихәаҧшрақәа шиашам аарҧшра, рҿаҧероуп хықәкыс иамоу. Иара Илиа Лунев ихаҭа аҵыхәтәаны агәра игоит, анасыҧ изаазымгаз, лҵшәа змоуз аус имч-илшара зегьы баша ишақәирзыз. Илиа Лунев трагедиас имоу илашьцоу амешьчантә дунеи даҿагыланы ақәҧаразы амҩа иашаҵәҟьа ахьизымдырыуа ауп; уи ианархисттә протест ахықәкы азынагзом, инҵәоит ҵахарыла, ҵакыда, хықәкыда иара иҭахарала.

Ароман егьи афырхаҵа хада – Иаков Филимонов, иқьиоу, згәы ҧшқоу уаҩуп. Уи ауаатәыҩса рыбзиабара аидеиа рылазырҵәо уаҩны даарҧшуп, ҕәҕәала агәра ганы дыҟоуп, амешьчантә бзазареи, иарбанзаалак аҵәгьареи ирҿагылан ақәҧара, ақьырсиантә бзиеибабара аларҵәаратә идеиа ҵаҵгәыс иамазароуп ҳәа. Филимонов ихаҿсахьала Горки иҽаҧиҽуеит аҵәгьара иаҿагыланы ақәҧара зынза маҧ аҵәызкуа, ҽырҵысрак ҟазымҵо, иҵаҵгәыдоу азхьрақәа ирымҽхаку ауаа.

Ароман ахҧатәи афырхаҵа хада – Павел Грачов, хыхь зызбахә ҳҳәаз иҩызцәа реиҧш, амешьчантә бзазара игәы азҭазам, иҭахзам, дызлалҵыша амҩа дашьҭоуп. Грачов дусуҩуп, иара абри аҭагылазаашьа ауп уи амҩа иашахь ииасра зырмариаз. Уи ихаҿрала Горки иаҳирбоит, аусуцәа рыҩнуҵҟа апролетартә идеологиа аҧашәқәа акуа ишалагаз. Ҵабыргуп, ари афырхаҵа макьана инеиҧынкылан ареволиуциатә қәҧара амҩа данымлац, аха уи идырует дарбану ҕас имоу, дарбану иҩызоу, идыруеит изҿагыланы хацәынмырха изебашьтәу. Павел Грачов ихаҿсахьа аҩымҭаҿы иныкәырҧшшәа, изеиҧштәны ауп ишалкааху, избанзар ашәҟәыҩҩы гәыҵхас имаз даҽа проблеман. Уи иҭахын абуржуазиа ахаҿсахьа иашаҵәҟьа аарҧшра. Лунев иҿырҧштәы ала Горки иҳаиҳәар иҭахын, акапитализм аизҳазыҕьара апериод аан, уахьынагәыдыҧшыло насыҧ змоу, акгьы згымшәа иҟоу аҧсҭазаара шеижьагоу, анасыҧ иашаҵәҟьа ишацәыхароу.

1900-тәи ашықәсқәа раантәи апиесақәа

Адраматургиатә жанр М. Горки ирҿиамҭаҿы иналукааша аҭыҧ ааннакылоит. Уи хыҧхьазарала 20 пиеса инареиҳаны иаҧиҵеит. 900-тәи ашықәсқәа раан ауп ари ажанр дазҿлымҳахо даналага. Адрамаҿы ашәҟәыҩҩы иаҳа иналкааны, инарҵауланы иааирҧшыр илшон усҟантәи аамҭазы аҧсҭазаараҿы иҟаз асоциал-политикатә еиҿагыларақәа.

1902–1906 шықәсқәа рзы Горки иаҧиҵеит апиесақәа "Амешьчанцәа" ("Мещане"); "Аҵан" ("На дне"), "Аҧсшьарҭауаа" ("Дачники"), "Амра ахшара" ("Дети солнца"), "Аварварцәа" ("Варвары"), "Аҕацәа" ("Враги"). Арҭ апиесақәа зегьы ареволиуциатә доуҳа рныҧшуеит, автор иидеиа-политикатә еизҳазыҕьара ҳәаақәырҵоит, ари аҩыза аҭагылазаашьа аҳьеит убри аамҭазы ашәҟәыҩҩы абольшевик партиеи, уи ахада В. И. Ленини дахьырзааигәахаз, ареволиуциатә ҵысра дахьамҽханакыз, аҟтивла ауаажәларратә усура ихы ахьалаирхәуаз.

М. Горки ипиесақәа ирныҧшит Чехов идраматургиа анырра. Уи анырроуп изыбзоуроу урҭ ирнубаало аҧсихологиатә анализи алиризми. Аха Горки депигонмызт, уи рҿиаратәла ишьҭикааит Чехов идраматургиа, иагьаҧиҵеит зынзаск иҿыцыз апиеса хкы, асоциал-политикатә драма, уаҟа иқәгылоуп ианаҧцоу аамҭазтәи акрызҵазкуа апроблемақәа, иаҳҳәап, ауаҩытәыҩса ихаҭаратә трагедиа абуржуазиатә уаажәлармаҿы, нас уи иқәҧара ахақәиҭразы, аинтеллигенциа иаҿагыланы имҩаҧыргоз ақәҧара уҳәа убас иҵегьгьы аамҭа иқәнаргылоз аҟтуалтә проблемақәеи азҵаарақәеи.

1901 шықәсазы ашәҟәыҩҩы иҩны далгеит раҧхьазатәи ипиеса "Амешьчанцәа". Ари апиесаҿы уи раҧхьаза акәны еиҿаиргылеит амешьчанцәеи аусуцәа рыкласс ахаҭарнакцәеи. Амешьчанцәа аарҧшуп ашәырҭа (красильный) цех аиҳабы Бесеменови. уи иҧа Петреи, иҧҳа Татианеи рхаҿсахьақәа рыла. Урҭ рыҟазаара идеалс иамоуп ҧхьаҟа аҵареи, арҿиаратә усуреи зцым, иҭынчу, ихырҳагоу, зҽеиҕраҵа иҟоу аҧсҭазаара. Бесеменоваа реиҳабы егьизазом иҭшәоу иара иегоисттә гәазыҳәарақәа, насгьы лабҿабаҵәҟьа гәажәра рзиуеит, рыгәхьаагьы икым, хықәкыла иара хырҳага изымҭо, иара изкым зегьы. Ихшара –

Петреи Татианеи ракәзар, урҭ аҧсҭазаара ҿыц иазгәышьуа иҟоу уааушәа рҽыҟарҵоит, иахыччоит амешьчантә бзазара, иқәыҧсычҳауеит, иашшуеит, аха урҭ ргәынамзарақәа баша аҽраҧшразы иҟаҵоуп, раб данҧслак ашьҭахь амешьчантә ҧсҭазаара аетикатә нормақәа акгьы еиларгазом, ирықәныҟәоит, иагьныҟәыргоит инхьамырнаазакәан. Татиана дызҿу лырҵаҩратә усура бзиа илбазом, уи лара лзы ихьанҭоуп, гәазыҳәарак аҵам, Петра иакәзар, иҩызцәа дрыцны астудентцәа руалуашара ихы ахьалаирхәыз, ауниверситет ахьицәызыз, даара игәы иалоуп, дахьхәны дыҟоуп.

Ашәҟәыҩҩы Бесеменови афақьныҟәа (паровоз) аныҟәцаҩы Нили еиҿаиргылоит. Нил апиеса дафырхаҵа хадоуп, древолиуционеруп, амешьчанцәеи амешьчанреи дырҿагылоуп. Апиесаҿы иҟало-ианыло ахҭысқәа зегьы Бесеменов иҭаацәара ахышәара-ҵышәара иҭыҵзом аҟнытә, Нил иреволиуциатә усура уаҩы илаҧш иҵашәазом. Горки гәынхәҵысҭала ауп ҳашрызхьаирҧшуа, Нили аихамҩа анапхгаҩцәеи рыбжьара иҟоу аидысларақәа. Ҵабыргуп, автор Нил ареволиуциатә усура даларгылан даҳирбом, аха Бесеменов иҩнаҭаҿы уи ихымҩаҧгашьа, аҧсҭазаара азҵаара хадақәа рызбахә ала иихәо агәаанагарақәа, лабҿаба иаадырҧшуеит, егьзырыргоит Нил иреволиуциатә фырхаҵаратә ҟазшьа ӷәӷәа.

Нил аҧсҭазаара шуадаҩу, ишеиҿкаам, ишыхьанҭоу заманалаҵәҟьа идыруеит; уи идыруеит, иара убас аҧсҭазаара аиҿкаара иара имч-илшара зегьы шаҭаххогьы. Иаҧхьаҟа абзиа шыҟало агәрагара Нил иҟазшьоуп. Нил идыруеит иара иџьамыӷәа цәгьала даҽа шьоукы шбеиахо, идыруеит, иара убас аџьа иаҵагылоу ауаа реимҵәааҩцәа адҵақәа шрырҭо, ишрықәымчуа. Уи урҭ ажәалоуп макьана дышрықәызбо, аха иаҧхьаҟа адгылаҩцәа иҧшаауеит хымҧада, урҭ днарыдгыланы, еиҿкаарыла дықәҧашт аҧсҭазаара аиҭакразы. Ари афақт уаҩы инарбоит апиеса "Амешьчанцәа" асоциалисттә реализм аидеиатәи, аестетикатәи принципқәа зныҧшыз раҧхьазатәи сахьаркыратә ҩымҭа дуны ишыҟоу.

1902 шықәсазы М. Горки иаҧиҵеит апиеса "Аҵан". Уи иара убри ашықәсанҵәҟьа Москватәи асахьаркыратә театр асценаҿы иқәыргылан. Ашьҭахь ари апиеса даара ақәҿиара дуқәа аманы ирхысит Европеи Америкеи рыҟны ихадараз, акрызҵазкуаз атеатрқәа зегьы.

Апиеса "Аҵан" аҟны иаарҧшу ахҭысқәа мҩаҧысуеит аҳаҧ еиҧшу ҩнык аҵаҟа. Иалоу ауаа "босиакцәоуп" ("шьапхырҟьаҟьацәоуп") – анкьа иуааз, уажәы ауаа ирцәыхҟьахьоу, аҵахь, ус уҳәар ауазар, "ах ахь", аҧсҭазаара аҵахь инанагахьоу роуп. Ателеграфист Сатин, ақтиор, абарон, ахылҧазахҩы, инкыдгәгәало иныҟәо аҭаҳмада Лука, ламысла аусура иазхьуа аусуҩ Клешьч, нас аҧсҭазаара акалапот

иҭҟьаз ауаа дырҩегьых азәырҩы роуп апиеса персонажцәа хадақәаны иалоу. Ашәҟәыҩҩы арҭ апиеса иалоу ауаа рбиографиақәа нарҭбаан изыригом, аха еилкаауп абарҭ ауаа рыбжеиҳараҩык, иаарыкәыршан иҟоу залымдарыла иҭәу асоциалтә система харада ишахьнархәыз, аҧсҭазаара аҵан ишнанагаз. Сатин иаҳәшьа ахьымзӷ лзыргаз иақәнагаз аҭак ииҭеит, аусзбарҭа уи аҭакра иқәҵаны аҧсҭазаара аҵахь ддәықәнаҵеит. Клешьчгьы аҧсҭазаара ззыӷьашкыз дреиуоуп, дгәаҟуеит "ҳашҧанхари?.. Ҳҽаазқәаҳкыша ҵаҵаӷәык ыҟазам… Ҳаиба-кәеибаха адәы ҳақәуп… Џьарамзар-џьарантә цхыраара ҳамам, џьарамзар-џьарантә хҿыхгак ыҟам", дашшуеит игәы кыдгылазаны.

Ашәҟәыҩҩы иаҧҵамҭақәа рыҟны абуржуазиатә закәан мҽыӷқәа рҿаҧҽра мацара иҽалаигзомызт. Уи ипиеса "Аҵан" аҟны аҭыҧ хатәра ааныркылоит еиуеиҧшым, ауаҩытәыҩса иҧсҭазаараҿы акрызҵазҵуа азҵаарақәа. Убарҭ иреиуоуп: ҵакыс иамоузеи аҧсҭазаара ахаҭа, иаҵанакуазеи аҵабырг, аиаша, иаҭахума ауаа аҧсҭазаара иаҿагыланы рықәҧара, издыруада аҧсҭазаара ирзаанагалакь рҽандыршәар иаҳа иеиӷьзар? Абри азҵаара аҵакы азы еиҿагыло хгәаанагарак цәыргоуп аҩымҭаҿы: урҭ Лукеи, Бубнови, Сатини ргәаанагарақәа роуп.

Аҭаҳмада Лука ауаҩы игәы казмыжьша, агәыӷра изҭаша атеориа дадгылаҩуп. Уи игәанала ауаҩытәыҩса иҭагылазаашьа хьанҭа маҷк изырласуа агәыӷра ауп, дзықәгәыӷша акгьы анимамгьы, дзықәгәыӷша акгьы даналаҟамгьы. Лука итеориа аиашара арҵабыргразы, уаҩы хлаҳәадак, уаҩ рыцҳак дзыниаз азбахә еиҭеиҳәоит. Уаҩ рыцҳак дыҟан, – иҳәоит иара, – уи акырынтә аҧсра деилаҳартә агәаҟрақәа дрықәшәалон, аха игәы каижьуамызт уеизгьы, избанзар аиашара аҳра ахьауаз, ауаа иашақәа ахьынхоз, иахьынҵуаз атәыла аҟазаара агәра игон, агәраганы дыҟан иара убас, уи мышкы ахы, мышкы аҵыхәан убри аиашареи анасыҧи аҳра ахьыруаз атәылаҟны дышнанагоз. Аха ҵарауаҩык уи агәра ииргеит ус еиҧш иҟоу тәылак адунеи аҟны ишыҟамыз ала. Ари заҳаз ауаҩ гәаҟ иҽынкнаҳан иҽиишьит. Лука игәаанагарала ауаҩы агәыӷра изҭо амц иаҳа ихәарҭоуп, рыцҳашьара злам аиаша бааҧс аасҭа. Ауаа рҭагылазаашьа бааҧсы маҷзак иадамзаргьы арласра иҽазикуеит Лука агәыӷра рызҭо амыцҳәарала. Зхы зҵәымӷу, агәаҟра бааҧс иҭагылоу зегьы, Лука насыҧ змоу, ихыҭҳәаау атәыла азбахә аҳәарала агәыӷра риҭоит, ргәы ҟаиҵоит. Аҧсра иаҿу Анна лакәзар, Лука агәра лиргоит: ари адунеи аҟны аазаб ахьылхылгаз азы, Анна нарцәы даннеилак џьанаҭ гыларҭас ишлоуа ала. Ари агәра згаз Аннагьы аҧсра дацәшәазом. Згәы бааҧсу, ичмазаҩу анкьатәи ақтиор игәы ирӷәӷәоит Лука, уи ичымазара аҩыза ачымазара ахьырхәышәтәуа ахәышәтәырҭа ыҟоуп ҳәа иаҳәа-

ны. Агьыч Васка Пепел ибзиабаҩ диманы Сибраҟа дцарц иабжьигоит, уаҟа адгьылқәа хәыда-ԥсада ауаа ирзыршоит ҳәа иаҳәаны.

Иара итәала ауаҩытәыҩса бзиа дибоит Лука. Уи игәаанагарала ари адунеи аҿы иҟоу зегьы ауаҩытәыҩса изы иҟазароуп, аха ауаҩы дымчыдоуп, ацәгьара даҿагыланы ақәԥара илшазом. Убри аҟнытә ауаатәыҩса рыцҳазшьо Лука, урҭ ижьоит, избанзар агәра ганы дыҟоуп ажәлар рҭагылазаашьа аиӷьтәра зылшо ауаҩы агәыӷра изҭо амц заҵәык шакәу ала.

Ҳәарас иаҭахузеи, Горки Лука ифилосфиа дадгылаҩзам. Аҩымҭа анаҩстәи ахәҭақәа иаадырԥшуеит Лука ифилософиа шҵоурам, иргәыӷгоу амц аамҭала ауаа ргәы ажьжьаразгьы, инагзаны арыцҳара иазацәыхьчазом, ииашоу амҩа иазыкәҵазом. Акҭиор иҿыкнаҳан иҿишьуеит. Анна аазаб лыхганы дыԥсуеит, Васка Пепел харада, ҿыцгада дыкны абахҭа дҭаркит… Апиеса ахԥатәи ақәгылараан Лука дыԥхашьаны, насгьы дышиашам, дшаҵахаз дырны, уаҩы дизгәамҭазакәа адашьмаҵа ааныжьны дцоит, аҩымҭа аԥшьбатәи ақәгылара Лука далахәзам. Абарҭ афакҭқәа рыла автор иааирԥшуеит Лука ифилософиа шымчыдоу, ишҵаӷәыдоу, иара ихаҭа иакәзар дныҵашәкәа дцоит, асцена аанижьуеит адашьмаҵан инхоз ауаа агәаҟра баапс ианаииа аамҭазы.

Бубнов иара итәала аҭак ҟаиҵоит апиесаҿы иқәгылоу азҵаара – ҵакыс иамоузеи, иаҵанакуазеи, изакәызеи аԥсҭазаара? Лука иеиԥш акәымкәа, Бубнов иаахжәаны аиаша закәыҵәҟьоу иеиҳәоит ауаҩы, насгьы дзықәгәыӷша акгьы иимҭазом. Уи изазом аԥсҭазаара шгәымбылџьбароу, ишиашам, гәаҟ-ҵәаҟрыла ишҭәу, насгьы еиӷьхарц ишыҟам аринахысгьы, убри аҟнытә ауаҩытәыҩса ари аҭагылазаашьа данышәароуп, иҿирҭынчроуп. Ари агәаанагара игәамҵыз амешьчан игәалаҟара ауп иаанарԥшуа. Уи иааикәыршаны иҟоу абзазара ахәура дҭоуп, тәыс дҟаҵаны дамоуп, дзеигәырӷьаша акгьы имазам, имам агәҭакы разгьы. Уи хаҭалаҵәҟьа иара изкым зегьы гәаҵәа рхаикзом.

Сатин ипозициа Лукагьы Бубновгьы рпозиациақәа ирцәыхароуп, иреиԥшзам. Уи Бубнов игәымбылџьбарара дақәызбоит, Лука илоу ауаҩы ибзиабара аҿаԥхьа дхырхәоит, амала Лука дызлаиеиԥшымгьы ыҟоуп. Сатин ӷәӷәала агәра игоит ауаҩытәыҩса имчра, уи игәанала адунеи аҿы иҟоу зегьы ауаҩытәыҩса изы иҟазароуп, хымԥада, амала иазгәаиҭоит ауаҩытәыҩса ихаҭа зегьы шилоугьы, ус анакәха, адунеи аҿы иҟоу зегьы иара ауаҩы ихшыҩи имахәҿақәеи рыла ауп ишаԥҵоу. Сатин игәаанагарала, ауаҩытәыҩса ирыцҳашьара иара дланарҟәуеит, мыцҳәарыла иргәыӷра – уи имчхара агәра амгароуп иаанаго, иаҵанакуа. Сатин игәаанагарала ауаҩытәыҩса иабстракттәу индивидым, уи хықәкыла ауаажәларра далахәуп, далагылоуп. "Нас

дызусҭада ауаҩы?" азҵаара ықәиргылоит Сатин, аҭакгьы ҟаиҵоит абасала, "Уара, Сара, Анҭ, Аҭаҳмада, Наполеон, Маҳмад… зегьы неизакны", ауаҩ иоуп адунеи аҟны иҟоу, иԥшзоу, акрызҵазкуа зегьы зырҿиаз. Убри аҟнытә, ажәа "Ауаҩы" Сатин игәы аздуны, ҳаҭырқәҵарала ауп ишиҳәо. "Ауаҩы! Ауаҩы! Ари зегьы иреиҳазоуп. Ари ажәа иахьабалак игәадураны икаҩуеит! Ауаҩы! Шәимҵахырхәа Ауаҩы… Дрыцҳашәымшьан… Длашәмырҟәын уи рыцҳашьарала!"

Сатин иажәақәа ииашоу ахшыҩҵаққәа рацәаны ирныԥшуеит, аха зегь акоуп уи иҵауроу фырхаҵас дузшьом. Уи адашьмаҵан инхо егьырҭ ауаа раҵкыс ганкахьала ауп еиҳа дҳаракны дахьгылоу. Уи дҟәыӷоуп, ауаҩытәыҩса иаҳаҭырқәҵара ӷәӷәаны илоуп, иааикәыршан иҟоу, иҵаурам аҳәынҭқарратә шьақәгылашьа дахьаҿагыло иашоуп, аха иара илшом аҵьаус аиҿкаара, уи иааирԥшуа апротест анархисттә ҟазшьа амоуп, хықәкы амазам; ус анакәха Сатин ԥхьаҟа иишоу адунеи аргылаҩцәа, ииашоу адунеи азы ақәԥаҩцәа дызрылагылазом уҳәартә дыҟоуп.

1904 шықәсазы М. Горки иҩит апиеса "Аԥсшьарҭаҭыԥуаа" ("Дачники"). Ари аҩымҭаҿы иаарԥшуп ԥыҭк зматериалтә ҭагылазаашьа еиӷьызтәыз, нас ажәлар ирыҟәҟьаз, зыԥсадгьыли зыжәлари ирзеиӷьу азы ақәԥара зхашҭыз адемократиатә интеллигенциа рхаҭарнакцәа рӷьырак иреиуоу ауаа. Урҭ автор рсахьа шҭихуа ртәылаԥсадгьыл иаԥшәманы иҟоу ууаны акәым, урҭ аирԥшуеит атәылаҿы аамҭала инхо ууаны "Ԥсшьарҭаҭыԥууаны", иара Горки иажәала иаҳҳәозар "дачникцәаны".

1905 шықәсазы Горки Петро-Паволвтәи абахҭаҿы данҭакыз иаԥиҵеит аинтеллигенциа ртема иазку апиеса "Амра ахәыҷқәа" ("Дети солнца"). Ашәҟәыҩҩы алаф рылхны "Амра ахәыҷқәа" ҳәа дрышьҭоуп ажәлар рыԥсҭазаара зызқәа аиарханы иабстракттәу аҵара-дырра, ма аҟазара зхы авазҵәахуа, зеамаздо аинтеллигенциа ахаҭарнакцәақәак. Абас иҟоу уаҩуп апиеса "Амра ахәыҷқәа" афырхаҵа Протасов. Уи дуаҩ қьиаҵәҟьоуп, абаҩхатәра змоу ҵарауаҩуп, иус гәык-ԥсыкала дазыҟоуп, аха уи иусура азәымзар-азәы изы хырҳага алымҵыц, иара ихаҭа иакәзар хәарҭара злам иусура зхашәахы зымбо егоистны дҟанаҵеит.

1905 шықәсазы Горки иҩны далгеит апиеса "Аварварцәа" («Варвары»). Ари апиесаҿы иаарԥшуп ареволиуциа иацәшәаз аинтеллигенциа аҵарадырра амаҵзурала рхы еиқәдырхарц ишашьҭоу. Урҭ ргәанала, ирласны атехника аизҳазыӷьара, уи аҩазара ашьҭыҵра адунеи аиҭакра иҵаҵӷәны, иуасхырны иазыҟалоит. Аҩымҭаҿы астудент-демократ Степан Лукин иҿала Горки ишьақәиргәгәоит анцьныр Черкунови, уи игәаанагарақәа ицеиҩызшо ауааи рыхшыҩҵаққәа шымчыдоу. Лукин Урыстәыла аиндустриа аизҳазыӷьараҿы Черкунов иибо акәым-

кәан, зынза даеакуп, даеа еихьзароуп иибо. Уи идыруеит ааглыхреи атехникеи рыҿиара апролетариат шеиднакыло, ишарҵауло акласскәа реиҿагылара, аҵыхәтәаны арҭкәа зегьы акапитализм шарԥсыеуа.

1906 шықәсазы Горки иҩны далгеит апиеса "Аӷацәа" ("Враги"). Уи тематикалагьы стилистикалагьы автор ироман "Ан" иадҳәалоуп. Апиесаҿы ицәыргоуп еиӷацәоу, еиҿагыло ҩ-лагерк. Актәи алагер иаҵанакуеит азауад зтәу, хадарагьы азызуа Бардин, уи икомпанион Михаил Скроботов, уи иашьа, апрокурор ихаҭыԥуаҩ Николаи. Аҩбатәи алагер иаҵанакуеит аԥхьатәиқәа ирҿагылоу аусуцәеи аконтора амаҵзуцәеи.

Апиесаҿы излаабо ала аусуцәа азакәандаракәа ирҿагыланы азауад аиҳабы Бардин иҿаԥхьа рыпретензиақәа цәырыргоит. Алибералтә буржуазиа иахаҭарнаку Бардин иҭахуп аҭызшәа ҟамцакәа аусуцәа ргәазыҳәаракәа наигзарц, имаҵаура дамихырц аусуҩцәа тәамбашақә ирызныҟәоз аҟаза еиҳабы Дичков. Аха азауад адиректор, ареакционер Скроботов аусуцәа иқәдыргылаз азҵаарақәа рҭакс, урҭ зынза усурҭада иаанижьит, анаплакы аиркит. Ари ашьҭахь Скроботов дыршьит, аусуҩцәа ҭаркит, рус збаны, ахгара рықәырҵеит.

Апиеса ахықәкы хадақәа ируакуп алибералтә буржуазиа апролетараит рсоциал-политикатә қәԥараҿы ҩызара шзазымуа, ишзадымгыло. Абуржуазиа ахаҭарнакцәа аҭакԥхықәратә момент ӷәӷәа ианааҭагылалак ареакциа аганахь иасуеит. Скроботови Бардини еиҿагыланы еиҿадоууеит, аполемика рымоуп, аха урҭ реимак-еиҿак баша цәажәароуп. Ажәлар ргәынамзара, рычҳара анхыжжлак алиберал Бардин ареакционер Скроботов днаивагыланы аусуцәа днарҿагылоит.

Апиесаҿы аусуцәа рыкласс зыргоуп зполитика-социалтә хдырра ҳараку, ззинқәа рзы ақәԥара зылшо коллективны.

Апиесаҿы иаарԥшу ахҭыскәа рыла уаҩы ибоит азауад аҿы мазалатәи аполитикатә усура ӷәӷәа шымҩаԥысуа. Аполициа аусзуҩцәа апролетариат рхаҭарнакцәа анеимырдо апрокламациақәеи, имазоу алитературеи рыдырбалоит. Аусуцәа рколлектив аҿы аполитикатә усура мҩаԥигоит апрофессионалтә революционер, адҵа ҷыда иҭаны апартиа иаанашьҭыз аусзуҩы Синцов.

Апиеса нҵәоит аусуцәа рҭакрала, русзбарала, нас рахгарала. Абас шакәугьы ари апиеса аԥхьаҩ, мамзаргьы ахәаԥшҩы иакәыз, аоптимисттә гәалаҟара изыннажьуеит. Уи агәра игоит ес-иҟалалакгьы аҵыхәтәаны аиааира аусуцәа ишырго. "Мап, шәарҭ ҳара ҳашәзықәцом, ишәызхоит! Ҳанхон азакәандара алашьцараҿы, иазхоит! Уажәы ҳара ҳхаҭақәа иаҳаркит алашара, шәарҭ ишәылшом иҳацәшәырцәарц" абас иҳәоит апиеса анҵәамҭаҿы аусуҩы Левшин.

Арҭ ажәақәа рреволиуциатә пафос апиеса зегьы илеитмотивны иахыҩуеит.

Ароман "Ан"

Асоциалисттә идеиақәа ирымехаркыз ашәҟәыҩҩцәа (В. Вересаев, С. Гусев-Оренбургски, А. Серафимович) аҵьажәлар рреволиуциатә хымҩаԥгашьа иацклаԥшуазар, иазҿлымҳамхар ауамызт. Урҭ рырҿиамҭаҿы ӷәӷәала уаҩы инырыртә иҟалеит арҿиаратә метод ҿыц асоциалисттә реализм. Аха М. Горки иоуп излахьынҵахаз асоциалисттә реализм ашьаҭаркҩыс аҟалара.

Ароман "Ан" (1905–1906), адрама "Аӷацәа" (1906) рыҟны Мақсим Горки ареволиуциа аламҭалазтәи цәырҵрақәак (аинтеллигенциа-абунтҟаҵаҩцәа, асоциал-демократиатә хеидкылақәа, азеибыҳәаратә қәԥара (стачечная борьба) аарԥшраҿы даанымҿасит. Ас еиԥш иҟаз аҵәырҵрақәа рҩымҭақәа рыҟны иаадырԥшхьан иара иаԥхьа алитератураҿы зхы ԥызшәахьазгьы, иара иаамҭазтәи ашәҟәыҩҩцәагьы рҩымҭақәа рыҟны. Ари ахшыҩҵак дырцабыргуеит В. Вересаев иажәабжьқәа, Гусев-Оренбургски ироман "Абацәа ртәыла" («Страна отцов», 1904); А. Серафимович иажәабжьқәа "Ан" (1906); "Абомбақәа" (1906). Горки зынза даеакала ихы мҩаԥигеит. Уи, убарҭ ашықәсқәа раантәи апролетартә ҵысра апроблема хадақәа аизҳазыӷьашьа азакәанқәа, ахырхарҭақәа ааирԥшит, иаԥиҵеит шьаҭанкыла иҿыцу ароман ахкы.

Аурыс ҭаацәаратә романи апублицистикатә романи рыҟны аидеологиатәи, аемоциа-сахьаҩыратәи лагаламҭақәа реиларҵәаара алыршамызҭгьы, Горки иакәзар, илшеит ирҿиамҭаҿы урҭ иԥсабаратәны реилазҩара, реиларҵәара.

Ауаҩытәыҩса ихаҭара асоциал-философиатә концепциа ҿыц, аҭаацәара-бзазаратә канва мап аҵәымкыкәан, уи аполитика-идеологиатә ҵакы ырҵырны иаанарԥшуеит. Асоциал-класстә ҭагылазаашьа ауаажәларраҿы ауаҩытәыҩса ихымҩаԥгашьа ҳәаақәнаҵоит. Абри апозициа аанкыланы, ҳасаб азуны, ашәҟәыҩҩы афырхаҵа иҟазшьа ашьақәгылара, аизҳазыӷьара иахҭысуа аеволиуциа апроблема зынзак иҿыцу методла дазнеиуеит.

Горки ипиеса "Аӷацәа" атема еиҳагьы инарҭбааны, инеиҵыхны иааԥшит ароман "Ан" аҟны. Уи 1900-тәи ашықәсқәа раантәи алитератураҿы зегь реиҳа акрызҵазкуаз, уаҩ илаԥш иҵашәашаз ҩымҭан, иагьыԥхьазахеит асоциалисттә реализм аметод ала иҩу, иҿырԥшыгоу ҩымҭаны. Асоциал-политикатә ҵаки излаҩу асахьаркыратә методи рҷыдаракәа рыла, ароман "Ан" апрограмматә ҟазшьа змоу ҩымҭоуп Горки ирҿиамҭаҿы. Ашәҟәыҩҩы заатәи иҩымҭақәа агәымшәареи, ақьиареи, аԥшзареи рныԥшуазар, насгьы ауаҩытәыҩса аԥеиԥш лаша

агәазыҳәара ирҭозар, ароман "Ан" асоциалтә қәпара аконкреттә мҩақәа цәырнагоит, аҵарадырратә социализм апозициақәа ҵаҵгәыс иныҟаҵаны, насыԥла иҭәу уаҵәтәи амш ҟамлар ԥсыхәа шамам шьақәнарӷәӷәоит. Абри аҩымҭаҿы Горки иоптимизм апринциптә ҟазшьа амоуп, ареализмгьы, иара аизҳазыӷьара амҩаҿы иаҳа иҳараку аҭыԥ ааннакылоит.

Адунеитә литератураҿы раԥхьаза акәны ароман "Ан" ианыԥшит асоциалисттә реализм аҷыдара хадақәа зегьы. Асахьаркыратә хаҿқәа рыла Горки илшеит аҵарадырратә социализми ареволиуциатә ҵысреи реимадара, реиларҵәара, аусуцәа рыкласси апартиеи рроль аарԥшра ареволиуциаҿы, ажәлар ирeиӷьыз рҵеицәа ззықәԥоз аидеал ҳаракқәа рзыргара. Иааирԥшит иара убас аҵьа иаҵагылоу ауаа рполитикатә хдырра иахҭысыз аеволиуциа.

Ароман "Ан" аҩра аидеиа Горки изцәырҵит 1902 шықәса, лаҵарамза акы азтәи Сормовотәи аусуцәа рдемонстрациа ашьҭахь. Ашәҟәыҩҩы ихаҭа Сормовотәи ареволиуционерцәа хадақәа ааигәаны идыруан, рреволиуциатә усурагьы дамадан. Горки ироман азы аматериалқәа еизигон акыраамҭа, дазхәыцуан уи асиужетгьы. Аха ирҿиаратә гәҭакы наигзеит 1905 шықәсазтәи ареволиуциа ашьҭахь.

Ароман "Ан" аперсонажцәа аԥсҭазаара аҟнытә иаагоу ауаа прототипцәас ирымоуп. Уи афырхацәа хадақәа Павел Власови Пелагеиа Нил-иԥҳаи ирпрототипцәан Сормовотәи ареволиуциатә организациа аусзуҩцәа – Петра Заломови, иара иан Анна Кирил-иԥҳаи. Аха ари афакт аҩымҭа аидеиатә мехакы амырҭшәеит. Ашәҟәыҩҩы дзыхцәажәоз аамҭазтәи Урыстәыла ауаажәларра-политикатә ԥсҭазаара итиптәу ацәырҵрақәа, азеиԥштәра зныԥшуа сахьаркыратә хаҿсахьақәаны иҟаиҵеит.

Аҩымҭаҿы имаҷуп аусуцәа рыбзазашьа бааԥсы узырбо асахьақәа ииаанырылко аҭыԥ. Ароман актәи ахаҿы ашәҟәыҩҩы хыхь-хыхьла дрыхцәажәоит аусуцәа рыԥсҭазаара хьанҭа аҭагылазаашьақәа. Ашьыжь ианааҵәылашо, аусурахь ирыԥхьо афабрика абжьы анрыланаргалакь, иааԥса-икара иҟоу, зызхара измыцәаз аусуҩцәа, идыршәаз ахәаҷақәа реиԥш рқьалақәа ирдәылыҟьҟьаны еибарыҩуа рҿынархоит рфабрикахь, амшага дузза аҩнуҵҟала афабрика урҭ рымчқәа рылнацәцәаауеит, ишьаланарбоит, ахәылбыеха хәарҭара злам маҭәаркәаҵас амҩаду ашҟа идәылнарбӷьыжәааyеит. Зыҩныҟа ихынҳәыз, икарахаз аусуҩцәа ирылзааз рымчқәа реиҭашьақәырґылара изахьзазом, ус афабрика абжьы дырҩегьых еиҭарыԥхьахуеит аусурахь. Амшқәа, амзақәа, ашықәсқәа абас имҩасуеит, абас иԥшәыдаза иниазаа ицоит урҭ рыԥсҭазаара.

Ароман "Ан" аҩбатәи ахаҿы аусуцәа рыԥсҭазаара иконкреттәу, итиптәу ахаҿсахьа шьҭнахуеит. Иаарԥшуп аусуҩ Михаил Власов иҭаацәара. Араҟа аԥхьаҩ ибоит уи игәаҟра, имчымхара, игәырҩа аисреи ауаткажәреи ишырхиго.

Ароман ахԥатәи ахы инаркны ицәыргоуп иҿыцу аԥсҭазааратә ҵабырг. Ас еиԥш иҟаз асахьақәа уаанзатәи ашәҟәыҩҩцәа рырҿиамҭаҿы ицәырымҵыцызт. Горки илаԥшҳәаа ацентр аҟны дгылоуп забацәа ржәытә мҩа, ржәытә хымҩаԥгашьа мап ацәызкыз, зхатәы мҩа аԥшаара иалагаз Михаил Власов-иԥа Павел. Аҩымҭа аԥшьбатәи ахы нахыс еилкаахоит Павел Власов иԥсҭазааратә мҩа, иара убас ароман зегьы аҵакгьы. Ари ароман рызкуп зин змам, аха заԥхьаҟа аԥеиԥш лаша заураны иҟоу аусуцәа, урҭ рықәԥара, ииашоу, ҳақла дара ираҭәоу аԥсҭазааразы. Ароман аҟны аҭыԥ хада ааныркылоит аусуцәа, аха ареволиуциатә гәазыҳәара змоу анхацәа, нас аинтеллигенциагьы гәыгәҭажьым, урҭгьы акрызҵазкуа ароль нарыгзоит аҩымҭаҿы.

Ашәҟәыҩҩы ироман аҟны зсахьа ҭихуа аинтеллигентцәа ԥхьагылаҩцәа Егор Иван-иԥа, Николаи Иван-иԥа, Саша, Софиа уҳәа убас азәырҩы данрыхцәажәо, инаҵшьны иазгәеиҭоит, динтеллигент иашаҵәҟьоуп ззуҳәаша, зымч-зылшара, здырра зегьы ажәлар рус иазырхәо ауаҩы шиакәу. Абарҭ аинтеллигентцәа иреиуоу азәы абас иҳәоит аҩымҭаҿы: "Ҳара ҳиааиуеит, избанзар аусуцәа ҳрыдгылоуп, урҭ ирыцу ауаҩы зегьы рҟынза дназоит, насгьы зегь илшоит".

Аҩымҭаҿы изыргоу ахҭысқәа ҩ-хырхарҭак рымоуп, ҩ-хырхарҭак рыла еизҳазыӷьоит: ганкахьала иаарԥшуп ареволиуционерцәа рҟазшьа ашьақәгылашьа, урҭ рықәԥара, даҽа ганкахьала изыргоуп еиҵахоу, зыҳдырра лаҟәу амассақәагьы рполитикатә дунеихәаԥшра ашьҭыҵра, урҭ иззықәԥо здыруа, зхықәкы змоу қәԥаҩцәаны рышьақәгылара. Ароман иагәылоу ари аидеиатә цәаҳәақәа аҩбагьы зегь реиҳа иалкааны ицәыргоуп Павел Власови Пелагеиа Нил-иԥҳаи рыԥсҭазаареи русуреи рыла.

Ароман "Ан" аԥхьатәи абыжьхык рыҟны иаарԥшуп Павел Власови уи игьагьареи ридеиа-политикатә еизҳазыӷьара амҩа. Власоваа рҭаацәараҿы лассы-лассы еизон аусуцәа ԥхьагылаҩцәа ҿарацәа, иаԥхьон ареволиуциатә литература, акы еимаркуан, акы еиҿаркуан, еилдыргон, еилацәажәон. Анаҩсан Горки иааирԥшуеит абри агьагьара иалоу аҿар амасса рахь иҟарҵо анырра. Ароман аҩбатәи ахы алагоит абарҭ ареволиуциатә ҟазшьа змоу аусуцәа ҿарацәа ажәлар шрызҿлымхҳау узырбо аепизод ала. "Ақалақь анҭыҵ игылаз аҩын хәычы ажәлар рылаԥш аднаԥхьалон, уи аҭзамцқәа шьҭа гәрамгарҭас измаз жәабала аблақәа рылаԥш адхалон, – ҳаԥхьоит аҩымҭаҿы, – ажәлар ирҭахын… аҩны аҭзамцқәа рыҩнуҵҟа иҩнаҵәахыз еилыркаар, уахынла зны-зынла аԥенџьырқәа иркылаԥшуан".

Аԥхьатәи аамҭақәа раан Павел Власов иҩызцәеи иареи дара рхаҭақәа рхы аус адырулон, рсоциал-политикатә хдырра иаздырҳауан,

ашьҭахь урҭ русура амҽхакы дырҭбааит, асоциалисттә идеиақәа ажәлар ирыладырҵәо иалагеит. Урҭ агитациа-пропагандатә усура мҩаԥыргон, афабрикаҿы иҟоу аусуратә система ҿаԥырҽуан, акритика азыруан, азеибыҳәарақәеи (забостовки) адемонстрациақәеи реиҿкаара рҽазыршәон…

Автор инаҵшьны иазгәеиҭоит аџьажәлар рполитикатә ҳдырра ашьҭыхра иамаз ауадаҩрақәагьы. Аҿар рыхәҭак ракәын аполитикатә ҵакы змаз ақьаад бӷьыцқәа зҿлымҳарыла ирыԥхьоз, зықәрахь инеихьаз ауаа урҭ ианрыԥхьалак иаӷьуан, бжеиҳараҩык урҭ абӷьыцқәа зынӡа рыгәхьаа ркымызт… Аԥхьатәи аамҭақәа раан аусуцәа рыпротестқәа ԥсыҽын, убри аҟынтә рхықәкқәагьы рзынагӡомызт. Афабрика аиҳабы ачымазара зырҿиоз азбаарра аҭарбара аусуцәа рхарџь ала иалиршарц ианақәик, аусуцәа руалафахәы аҟнытә капеик-капеик рықәникыларц даналага, аусуцәа ргәы нхеит, Павел идгыланы азеибыҳәара рхы аладырхәып уҳәартә аҭагылазаашьагьы ҟалоит; аха афабрика ахада ибжьы анынарықәирга, урҭ дырҩегьых русурҭа ҭыԥқәа ирзыхынҳәит, Павел рызқәа наиеиарханы.

Павел гәҭыӷьӷьала аусуцәа днарацәажәар, азеибыҳәара (азабастовка) шаҭаху агәра џьабаада издыргоз џьишьон, аха игәы дажьеит, урҭ анидымгыла агәра игеит аусуцәа азеибыҳәара ишазыҟаҵамыз, заанаҵ аҽазыҟаҵаратә усура шаҭахыз, аусуцәа рсоциал-политикатә хдырра шышьҭыхтәыз.

Ароман ибзиан иаанарԥшуеит абольшевикцәа ажәлар рыгәрагара рыҽшаԥсартәыз, аусуцәа рполитикатә хдырра ашьҭыхра шрылдыршаз. Лаҵарамза акы иазкыз адемонстрациа ароман актәи ахәҭа иакульминациоуп, уи аҩымҭаҿы иаарԥшу асоциал-демократиатә гьагьара иагаз иааира дууп. Абри адемонстрациа ажәлар еиднакылеит, уи агәра днаргеит Павели уи иҩызцәеи шиашаз, насгьы рымч шыӷәӷәаз. Ароман аҩбатәи ахәҭаҿы асоциал-демократиатә гьагьара аусура иалҵшәаны, зсоциал-политикатә хдырра шьҭыҵыз аџьа иаҵагылоу ажәлар идырны имҩаԥырго ақәԥареи, инарыгӡо русқәеи роуп автор еиҳаразак дзызҿлымҳау.

Ароман актәи ахәҭа нҵәоит Павели уи иҩызцәеи рҭакрала. Аҩбатәи ахәҭаҿы урҭ хаҭала уаҩы ибарҭам, аха урҭи рдоуҳаи рыҟазаара аҩымҭа ари ахәҭа иахьабалак ианыԥшуеит, иагьаныруеит. Ажәлар Павели Андреи Находкеи рлахьынҵа иазхәыцуеит, рхы рақәиҭтәра рҽазыршәоит, излагаз рус анагӡара рҭахуп.

Аидеиатә хықәкы ҷыда амоуп Павел Власови иҩызцәеи рус анырызба ашьҭахь Пелагеиа Нил-иԥҳаи аџьажәлари реиԥылара асцена. Пелагеиа лнапы рыӷәӷәаны иааныркылоит лара зынӡаск илзымдыруа ауаа, гәацԥыҳәара ӷәӷәала илацәажәоит, уи агәра лдыргоит лара лыҷкәын шьҭарнахыс дара рзы агәымшәара дашьа-

наны, даҿырԥшыга бзианы дшыҟало азы. Аусӡбара аан Павел ииҳәаз ажәа, нас убри ажәа аџьажәлар ишрыдыркылаз атәы зҳәо аҭыԥ ароман аҩбатәи ахәҭа иакульминациоуп хымԥада. Араҟа иаарԥшуп ажәлар рзинқәа рнапаҿы иааргарц азы ақәԥара ишазхиоу.

Иҵауроу афырхацәа рхаҿсахьақәа ароман "Ан" аҟны

Рҿиаратә методк аҳасабала асоциалисттә реализм иапафос хадоуп ауаатәыҩса ридеал ҳаракқәа аԥсҭазаараҿы рышьақәырӷәӷәара. Ари иаанагом, уи аԥсҭазаараҿы иҟоу анегативтә цәырҵрақәа абом, ма иҿаԥнаҽуам ҳәа, аха асоциал-политикатә иашара, ажәлар рҭахрақәа, ргәазыҳәарақәа аԥсҭазаараҿы рынагӡара хықәкы хадас измоу алитературеи аҟазареи рырҿиаратә метод ус иҟамлар ҟаломызт, иагьыҟалеит. Убри ауп ари аметод ала иаԥҵоу алитературеи аҟазареи рырҿиамҭаҿы убарҭ аидеал ҳаракқәа аԥсҭазаараҿы рышьақәырӷәӷәаразы иқәԥо иҵауроу афырхаҵагьы дызфырхаҵа хадоу, дыззыхырҳагоу ауаажәларрагьы, ус еиԥш иҟоу афырхаҵа еснагь изизҿлымҳау.

Ароман "Ан" дафырхаҵа хадоуп, дагьҵауроуп Павел Власов. Уи дусуҩ-револиуционеруп, аусуцәа рмасаақәа дрылҵит, урҭ ринтересқәа ихьчоит, еидикылоит рхаҭақәа, насгьы иззықәԥо дырны апролетартә револиуциатә қәԥара амҩа иқәиҵоит. Иара убраҟа ауп асоциалисттә реализм аметод ала иаԥҵоу аҩымҭа иҵауроу афырхаҵа ихаҭашьа хадагьы ахьааԥшуа.

Ароман "Ан" аҟны зхаҿсахьақәа аарԥшу иҵауроу егьырҭ афырхацәа реиԥш, Павел Власовгьы ашәҟәыҩҩы исахьа ҭихуеит иеизҳазыӷьара апроцесс ҳасаб азуны. Аҩымҭа алагамҭаҿы Павел Власов иқәлацәа аусуцәа ҿарацәа дызлареиԥшым акгьы далаҟазам. Уи иҩызцәа реиԥш аус иуеит, арыжәтә иҽаиршьуеит, деисуеит… Аха асоциал-демократиатә гьагьара анапхгаҩра аҟынӡа зыҳдырреи зполитикатә дунеихәаԥшышьеи шьҭыҵыз Павел заатәи аусуҩ қәыԥш диеиԥшзам. Уи идунеихәаԥшышьаҿы аиҭакра ду ҟалеит, иеизҳазыӷьара амҩаҿы есааира исоциал-политикатә хдырра ирҵаулоит, ирҭбаауеит иреволиуциатә қәԥара амасштабқәагьы.

Аџьажәлар рреволиуциатә қәԥара анапхгаҩык иаҳасабала, Павел Власов ихаҿсахьа бзианы иаарԥшуп ароман аҿтәи ҩ-хҭыск рыҟны, лаҵарамза акы иазку адемонстрациаҿы ихымҩаԥгашьеи иҩызцәеи иареи русӡбараан ииҳәаз ажәеи рыла. Лаҵарамза акы азтәи адемонстрациаан Павел Власов абираҟ ҟаԥшь кны адемонстрантцәа рколонна аԥхьа дгылеит, иааирԥшит ахачҳара, аҟасара, агәымшәара, ахаҵара. Иҩызцәеи иареи рус анырызбоз ииҳәаз ажәа, уи итеориатәи иполитикатәи еизҳазыӷьара аҩазара, аҳаракыра лабҿабазтәыз фақтхеит.

Абасала, Мақсим Горки Павел Власов ихаҿсахьа ианирԥшит апролетартә револиуциаантәи ауаԥсытәыԥса ԥхьагыла иҟазшьеи ихымԥаԥгашьа хадақәеи.

Ароман аҟны изыргоуп иҵегь ареволиуционерцәа рхаҿсахьақәа. Убарҭ дреиуоуп аукраин чкәын Андреи Находка, Павел иԥыза ааигәа, ицнагаԥ, Николаи Весовшьчиков, аханатә ианархистбунтҟаҵаԥсыз, аха ашьҭахь иреволиуционер иашаҵәҟьахаз, аусуԥ қәыԥш Федка Мазин, ареволиуциатә мԥа ианылаз анхацәа рхаҭарнак Рыбин уҳәа азәырԥсы. Ароман аҟны аҭыԥ хатәра ааныркылоит аҵарадырратә социализм аидеиақәа аԥсымҭа ианзырԥшыз ареволиуциатә интеллигенциа ахаҭарнакцәагьы.

Пелагеиа Нил-иԥҳа, Павел Власов иеиԥш аԥсымҭа игәыцә хаданы иагәылоу фырԥҳәысуп. Уи лыхьз иадҳәалоуп ароман аҟны иқәгылоу анаԥстәи апроблема хада – аполитикатә хдырра змамыз, аполитика иацәыхараз ажәлар рмассақәа идырны ареволиуциатә қәԥара реаладырхәыртә рыҟаҵара апроблема. Ароман алагамҭаҿы Пелагеиа Нил-иԥҳа ишьаҿу, политикатә хдырра змам уаԥсноуп дышцәыргоу. Уи еснагь зхаҵа иҟнытә апҟареи, ақәымчреи иазыԥшыз ԥсынԥҳәысын, азәы ицҳәа лҳәомызт, зегьы дрыцәшәаны лцәа дҭазызон.

Павел амԥа ҿыц дананыла, иани иареи реизыҟазаашьагьы аеаԥсахит. Уи длагәыбзыгуа, лаҳаҭыр ибо, дрыцҳаишьо далагеит. Лԥа иҟнытә абри аԥсыза аизыҟазаашьа ашьҭахь Пелагеиа Нил-иԥҳа раԥхьаза акәны уаԥсыс лхы лшьо далагеит, лычкәыни уи иԥсызцәеи рҭахрақәа рыцеиԥсызшо, рус ҳаҭыр ақәылҵо дҟалеит. Ҵабыргуп, уи азныказ урҭ рус закәыз, иаҵанакуаз лзеилкааyaмызт, џьара акы рылшаҵәҟьап ҳәагьы дгәыгуамызт, аха лычкәын иахь илымаз абзиабара, уи иусгьы дахаҵгылартә, амаҵ азылуртә дҟанаҵеит, лычкәын арыцҳара иацәыхьчара амԥа даннаҵеит. "Азбааррата капеи" аҵыхәала лычкәын данҭарк, иаҭаххеит афабрика аԥнуҵҟа апрокламациақәа рҭагалара, урҭ уаҟа иҟалар аҳәынҭқарра иаҿагылоз ақьаад бгьыцқәа ажәлар рылартцәаразы ахара Павел изрыдыԥхьазаломызт, уи иара иус арчатон. Зԥа иеиқәырхара иазгәышьуаз Пелагеиа апрокламациақәа афабрикахь рҭагалара аус хьанҭа анагзара дадгылеит. Ари аусаз Павел иԥсызцәа Пелагеиа иҭабуп ҳәа ахьларҳәаз, лара лхы еиҳа ҳаҭыр ақәылҵо, дзыԥсоу ахә ҳаракны илшьо дҟанаҵеит, аринахысгьы урҭ лыцхыраара рҭаххозар, лара уи дшазхиоу длырдыруеит. Аамҭа цацыԥхьаза, ан лыхдырраҿы иааиуа иалагеит жәлар ирыхәаша аус дшаҿу агәрагара, уи агәра лго далагеит, иара убас лара аџьажәлар рзы хәарҭара шлылаз. Аԥсымҭаҿы Горки инаҵшьны иазгәеиҭоит ареволиуциа аазаратә ҵак дузза шамоугьы. Аусуцәа рреволиуциатә усура шаҟа аеарҵауло аҟара, еизҳазыгьоит, аҵакы ҭбаахоит ан лхаҿсахьагьы. Абри аганахьала аинтерес аҵоуп лаҵарамза акы азтәи адемонстрациаан лыхдырраҿы иҟанаҵаз анырра. Ирыԥҟаз, зылахь еиқәыз ан аҵыхәтәанынза аусуцәа ԥхьагылаԥсцәа ргәыԥ даԥырымҵзеит, дхьамҵзеит, мԥахыҵырҭа ҭшәак аҟны, зышьҭахьҟа иԥсыз аусуцәа ргәыԥк данахҭыгәла, лгәы иҭамкәа, лхы нарықәкны ажәа лҳәеит. Пелагеиа Нил-иԥҳа урҭ лахь рылҭеит, дара рзы "иқәыԥшу" зшьа казҭәо рычкәынцәа ааныжьны, арыцҳара иамҵажьны, дара аххьаҵыз, рышьҭахьҟа иахьыԥсыз азы. Араҟа раԥхьаза акәны, АН, агитатор лроль налыгзоит. Уи лажәақәа зегьы ааyан лгәаҵа аҟынтәи, рхықәкгьы нарыгзеит заманалаҵәҟьа, аусуцәа иҟарҵаз ашәаргәындара хьымзгыршьеит, даеазны уажәы изыниаз аҭагылазаашьа аԥсыза аҭагылазаашьа иақәшәан иҟалозар, урҭ усҟан хымԥада шьҭахьҟа ихьаҵуам.

Аҵыхәтәан Пелагеиа Нил-иԥҳа ареволиуциаз аҟтивла зхы аазырԥшуа уаԥсны дҟалоит. Уи ақыҭақәа рыҟны анхацәа рыԥснуҵҟа ареволиуциатә усура мԥаԥылгоит, аполитикатә литература рылалырҵәоит. Пелагеиа Нил-иԥҳа лхаҭа иҕарзоу ауаа дахьреиуоу аҟнытә, анхацәа уи лажәа еиҳа агәра ргоит, аҵара змоу аинтеллигентцәа рыпропаганда ааста.

Ароман нҵәоит Пелагеиа Нил-иԥҳа лҭакрала. Уи аполициа лыкәшоит прокламациала иҭәу ачамадан лыманы адәыгба дҭаланы дцарц данаҿу аамҭазы. Абри аԥсыза аҭакԥхықәратә момент аан, еиҳагьы иааԥшит Пелагеиа Нил-иԥҳа лхаҿсахьа занааҭтә агитаторк лаҳасабала. Уи лыпрокламациақәа аполициа ирымҭакәан, ирбгьыжәааны адәыгбаҭаларҭа аҿаԥхьа аперронаҿ игылоу ауаа иԥсаҟьаны ирылалыԥсоит.

Ароман анҵәамҭаҿы Ан лхаҿсахьа символтә хаҿсахьаны иҟалоит. Уи даарԥшуп Павел Власов имала дианны акәымкәа, ареволиуционерцәа зегьы , нас иара ареволиуциа ахаҭагьы дранны.

Ароман "Ан" ала адунеитә литератураҿы раԥхьаза акәны иаарԥшын аусуцәа рыкласси, аџьа иаҵагылоу ажәлар зегьи, аексплуататорцәеи аргәаҟыԥсцәеи рџьамҭлаҳәқәа рыҟнытә рхы рақәиҭтәразы мазала апролетариат имԥаԥнагоз ақәԥара ду. Ароман аԥхьаԥ иҿаԥхьа ицәырнагоит уаԥ дзеилаҳаша, иԥшзоу, еиҿкаау аидеалтә ԥсҭазаара ахаҿсахьа, насгьы ауаԥсытәыԥса инарҵоит иаԥхьаҟа убри аидеалтә ԥсҭазаара иоурц азы ақәԥашьагьы.

1907 шықәсазы В. И. Ленин апартиа ахәбатәи Лондонтәи Аизара Ду аҟны М. Горки даниԥыла абас иеиҳәеит: "Ари – ихәарҭоу шәҟәуп. Аусуԥсцәа азәырԥсы стихиала, изакәу еилымкаазакәа ареволиуциатә ҵысра иалахәын, убри аҟнытә уажәы урҭ рзы ихырҳагахоит "Ан" аԥхьара. Даара изаамҭану шәҟәуп". Абас иҳәоит М. Горки еилкаанҵа "В. И. Ленин" аҟны. Аха В. А. Десницки излаигәалаиршәо ала В. И.

[29] В. И. Ленин и А. М. Горкий. Письма, воспоминания, документы. Изд. АН СССР, М., 1958, ад. 346-347.

Ленини А. М. Горкии 1907 шықәса мшаԥымза анҵәамҭазы РСДРП V аизара Ду амҩаԥысра мызкы шагыз акырынтә еиқәшәахьан Берлин. Ус анакәха, ароман "Ан" иазикыз В. И. Ленин иажәақәа иҳәахьан апартиа V аизара Ду мҩаԥысаанза.[29]

Ароман "Ан" кьыԥхьын 1907 шықәсазы Актәи аурыс буржуазиа-демократиатә револиуциа анаҵаха ашьҭахь, аиааира згаз ареакциа иаҳа-иаҳа ианыҕәҕәахоз, ауаажәларратә ԥсҭазаараҿы, алитература-ҿы агәыҕырҭадареи алахьеиқәреи анҭышәынтәалоз аамҭазы. Ахақәиҭ-ратә ҵысра абри аамҭа хьанҭаан, ароман "Ан" ауаҩытәыҩса ареволиу-циатә мҩа дацәыхзырҟьоз амчқәа зегьы ирҿагылон.

М. Горки иԥсҭазаареи ирҿиамҭеи 1908–1917 шықәсқәа раан. Автобиографиатә трилогиа

1905 шықәсазтәи ареволиуциа ашьҭахь М. Горки аҳәаанырцә-ҟа дымцар амуит. Избанзар уи ареволиуциа аҟтивлаҵәҟьа далахә-ын, Урыстәыла дықәымҵыр, хымԥада, дҭаркуан. Убри аамҭазы Горки хаҭала В. И. Ленини егьырҭ абольшевикцәеи дырзааигәахеит. Ашә-ҟәыҩҩы далахәын 1907 шықәсазы Лондон имҩаԥысыз апартиа V аизара Ду аусура. Ирлас-ырласны Ленини Горкии еиԥылон, алитера-туреи ауаажәларра-политикатә ԥсҭазаара азҵаарақәеи ирызкны асалам шәыҟәқәа рыбжьысуан.

1906–1910 шықәсқәа рзы Горки Италиа дыҟан, адгьылбжьаха Капри аҟны дынхон. Убасҟан уи араҟа дырзааигәахеит А. А. Богданович напхгара зиҭоз аотзовистцәа ҳәа изышьҭаз ргәыԥ, иагьинырит иишамыз урҭ рфилософиатә гәаанагарақәа. Богданович ифилософиазы иҟазшьарбагаз анцәахаҵаратә идеиақәа аныԥшит 1908 шықәсазы Горки иаԥиҵаз асахьаркыратә рҿиамҭа "Ауасиаҭ" ("Исповедь"). Аха ашәҟәыҩҩы арҭ иишамыз, хырҳага зламыз аидеиақәа ирласны ихы рцәигеит В. И. Ленин ибзоурала. 1909 шықәса абҵарамза 16 рзы уи абас иҩуан Горки иахь: "Шәара шәсахьаркыратә баҩхатәрала Урыстәыла, нас Урыстәыламоу – аусуцәа рырҵысра Шәара убри аҟара ахырҳага ашәҭеит, иҵегь ахаҳара ашәҭаран шәыҟоуп, убри аҟнытә азин шәымазам аҳәаанырцәтәи аҟәԥара иахҟьаз епизодқәак ирхылҵуа агәалаҟазаара хьанҭақәа шәрымхаркыр".[30]

В. И. Ленин Горки ибаҩхатәреи инырра дуи ҳасаб рзуны, игхақәа акритика рзура мацара ихы алаимыгзеит, уи ашәҟәыҩҩы апартиатә усура далаигалеит. Ажәабатәи ашықәсқәа раан В. И. Ленин агазеҭ "Звезда" ("Аиацәа") аиҭаҭыжьра даналага, Горки уи аредакциа

[30] В. И. Ленин и А. М. Горкий. Письма, воспоминания, документы. Изд. АН СССР, М., 1958, ад. 45

аусзуҩыс днаиԥхьеит. Абри агазеҭ адаҟьақәа рыҟны ауп раԥхьаза ашәҟәыҩҩы "Италиатәи алакәқәа" ҳәа хыс изиҭаз иажәабжьқәа ахьикьыԥхьыз.

Горки илиршаз рацәоуп 1912 шықәсазы аҭыҵра иалагаз абольшевик газеҭ "Правда" ("Аиаша") ажәлар ирылаҵәартә, ашьапы аҕьараҳәа иқәгылартә аҟаҵараҿы. Уи агазеҭ аредакциа малла ацхыраара аиҭеит, уи абелетристикатә ҟәша напхгара азиуит. Зызбахә ҳамоу апериод аан Горки икалам иҵыҵит "Ахаҭара абгара" ("Разрушение личности"), "Ҳазҭагылоу аамҭа иазкны" ("современности") реиԥш иҟоу астатиақәа жәпакы. Урҭ рыҟны ашәҟәыҩҩы дрықәызбон адекадентцәа, иааирԥшуан "Аҟазара цқьа" ҳәа изышьҭаз атеориа шхырҳагамыз, ареакциатә ҵакы шамаз, ихьчон аурыс классикатә реализм атрадициа шьахәқәа.

1915 шықәсазы ашәҟәыҩҩы далагоит "Ашықәсынҵа" ("Летопись") зыхьзу ажурнал аҭыжьра. Уи адаҟьақәа рыҟны икьыԥхьуеит аимпериалистцәа рреакциа-мҵарсратә политика ҿаԥызеуа, ашовинисттә литература иҟанаҵо аԥырхагара аазырԥшуа астатиақәа.

1917 шықәсазы, жәабранмзатәи ареволиуциа ашьҭахь М. Горки аполитикатә ҟазшьа змаз агха-ԥхақәа еиҭа иоуит. Уи анхацәа апролетарцәа ирыдгылап ҳәа игәы иаанагомызт, агәрагьы игомызт урҭ рполитикатә интересқәа еиқәшәап ҳәа. Аха В. И. Ленин дырҩегьых Горки иахь иҟаиҵаз анырра ҕәҕәа абзоурала, ашәҟәыҩҩы агхақәа шимаз еиликааит, нас Оқтиабртәи ареволиуциа ашьҭахь, атәылаҿы асоциалисттә ргылара аҟтивла зхы алазырхәыз уаҩны дҟалеит.

1908–1917 шықәсқәа рыҩнуҵҟала Горки хыԥхьазара рацәала аҩымҭа шьахәқәа аԥиҵеит. Убарҭ иреиуоуп ажәабжь "Ааԥын" ("Весна", 1909), ароманқәа "Ақалақь Окуров" ("Город Окуров", 1909), "Матвеи Кожемиакьин иԥсҭазаара", 1910–1917). Ажәабжь "Ааԥын" аҟны иаарԥшуп ақыҭаҿы иҵәырҵыз акласстә қәԥара асахьа, зызбахә ҳҳәаз егьырҭ аҩроманк рыҟны ирықәызбоуп амешьчанцәа. 1911–1913 шықәсқәа раан Горки икьыԥхьит хыхь зызбахә ҳҳәаз "Италиатәи алакәқәа" ҳәа хыс изиҭаз ажәабжьқәа. Урҭ рыҟны автор исахьарку ажәала иааирԥшуеит Италиатәи апролетариат рыԥсҭазаареи, еиҕьу аԥеиԥш азыҳәан имҩаԥырго акласстә қәԥара аепизодқәеи.

Зызбахә ҳамоу апериод аан ауп Горки ианаԥиҵаз иавтобиографиатә трилогиа актәи аҩхәҭак ("Ахәыҷра", 1913), "Ауаа рыҟны" ("В людях", 1916). Ари атрилогиа ахԥатәи ахәҭа – "Сара суниверситетқәа" ("Мои университеты") автор иҩны икьыԥхьит Оқтиабртәи ареволиуциа ашьҭахь – 1922 шықәсазы.

Автобиографиатә ҩымҭа ажанр XIX ашәышықәсазтәи аурыс литературазы иҿыцмызт. Лев Толстои дназлаз аурыс классикцәа

азәырҩы бааҩхатәра ҟаимаҭла иаадырԥшхьан ахәыҷы иҩнуҵҟатәи идунеи аԥсабара, уи идоуҳатә хшыҩзцаратә еизҳазыҕьара, насгьы ашьақәгылара апроцесс. М. Горки итрилогиаҿы инаигӡоит аурыс литература убарҭ атрадициақәа, аха уи ари ажанр злаирбеиазгьы рацәоуп. Иара дызлареволиуционер шәҟәыҩҩыз ала, ихәыҷра аинтерес аҵан, уи ԥсҭазааратә школк иаҩызан, аҳәынҭқар ихатәымҷра иаҿагыланы аџьажәлар рықәԥараҿы ҿырԥштәык аҳасабала рхы изладырхәашаз рацәан. Атрилогиаҿы ашәҟәыҩҩы иаарԥшуеит иаамҭазтәи асоциалтә шьақәгылашьа даҿагылартә дҟазҵаз афақторқәа, изыригоит аҳәынҭқар ихатәымҷра даҿагыланы ақәԥара дшалагаз. Арҭ афақтқәа зегьы аҩымҭа аполитикатә ҵакы арҭоит.

"Ахәыҷраҿы" иаарԥшуп Алеқсеи Пешков Каширин иҩнаҭаҿы ианизҳауаз аамҭазтәи иԥсҭазаара. Даҽакала иаҳҳәозар, араҟа изыргоуп уи ԥшьышықәса инадыркны жәашықәса ихыҵаанӡатәи иԥсҭазаара. Абри ашьҭахь Алеқсеи Пешков ашьаҵа ҭирҭа адәқьан аҟны маҵуҩыс аусура даладыргеит. Алиоша Пешков данмаҷӡаз инаркны аԥсҭазаараҿы аҵәгьеи абзиеи ааицрымшәо еизааигәаны ишыҟаз, ишеицыз ибарҭан. Аҵәгьареи, агәымбылџьбарареи ирхаҭарнакуп иабдуи уи иԥацәеи, урҭ шаҭара ззымдыруа, амешьчантә гәазыҳәаракәа зыԥсхаку уаауп; абзиара, агәцаракра ирхаҭарнакцәоуп анаԥҟазара иамадоу Григори, анду Акулинеи. Урҭ лакҩакрада рыгәра ргоит ақьиареи аиашареи шиаауала. Абарҭ зызбахә ҳҳәаз ауаа даара анырра ҕәҕәа арҭеит Алиоша хәыҷы идоуҳатә дунеи ашьақәгылара. "Ахәыҷра" нҵәоит уи иабду иҭаацәара ааныжьны ицарала. Ари иаанагоит Алиоша хәыҷы амешьчантә ԥсҭазаара данымшәеит, насгьы наунагӡа даԥырҵит ҳәа.

Атрилогиа аҩбатәи ахәҭа, хыхь ишаҳҳәаз еиԥш, "Ауаа рыҟны" ҳәа хыс иамоуп. Араҟа иаарԥшуп Алиоша Пешков иԥсҭазаара 1878 шықәса анҵәамҭа инаркны 1884 шықәса рҟынӡа, Ҟазан ақалақь ашҟа ицара аамҭазынӡа. Жәашықәса зхыҵуа ахәыҷы хлаԥшҩы, пикун димамкәа, ихьыԥшым аԥсҭазаара напы аиркуеит, зны аус иуеит ашьаҵаҭирҭа адәқьан аҟны, нас аҵәаҕәастаҟаҵаҩ (чертиожник) иҩнаҭаҿы, аҕбаҿы, анынхаҩыратә ҟазарҭаҿы, Волга азиас аԥшаҳәааҿы уҳәа убас акырџьара.

Алиоша Пешков ари апериод аан дызлагылаз еиуеиԥшым аԥсҭазааратә ҭагылазаашьақәеи, ауаа реизыҟазаашьақәеи, рхымҩаԥгашьақәеи дрыцклаԥшуан, аԥсҭазаара аҵакы азы ихатәы лкаақәагьы ҟаиҵеит. Уи амешьчантә бзазашьа ақәызбара мацара аҟынгьы даанҿасуам, иҭахуп убарҭ иҽеим ҳәа иипхьаӡо абзазаратә нормақәа раԥыхра, урҭ раҵкыс еиҕьу абзазаратә нормақәа раԥҵара. Пешков шьҭа агәра игоит аԥсҭазаара бзиа азхьра мацара акгьы уаҩы ишинамҭо, ишаҭаху уи азы ақәԥара. Уи дрықәзбоит, ахара рыдиҵоит анынхаҩыратә (анынхаҭыхырҭатә) ҟазарҭаҿтәи иҩызцәа, раԥхьаҟа аҵакы змоу аԥсҭазаара бзиа азхьра мацара рҽахьаларыгӡо, ргәазыҳәаара аԥсҭазаараҿы инарыгӡарц акымзарак ахьыҟарымҵо азыҳәан. Атрилогиа ари аҩбатәи ахәҭа анҵәамҭаҿы Алиоша Пешков ҕәҕәала агәра игоит аԥсҭазаара бзиа ашьақәыргыларазы ақәԥара шаҭаху.

"Сара суниверситетқәа" зыхьӡу атрилогиа ахԥатәи ахәҭаҿы иаарԥшуп Алиоша Пешков иԥсҭазаара 1884 шықәсазтәи ааԥынра инаркны 1888 шықәсарзынӡа. Ҟазанҟа Пешков дцеит ауниверситет дҭаларц азы, аха игәҭакы изынамыгӡеит, уи аҭалара иақәиргӡшаз аамҭа ча-ҿаҵак аԥшаара иахьақәирӡуаз азыҳәан. Егьа убас иҟазаргьы, Горки иԥсҭазаараҿы акырӡа аҵанакуеит Ҟазан иҟазаара аамҭа.

Ҟазан даныҟаз Горки аинтеллигенциа дырзааигәахеит, 80-тәи ашықәсқәа раантәи аинтеллигенциа рдоуҳатә ҭахрақәа дрызҿлымҳахартә илаԥш иҵашәеит. Ашәҟәыҩҩы атрилогиа ахәҭаҿы акритика рзиуеит иԥырхагоу аидеиақәа апропаганда рзызуа еиуеиԥшым ауаа: апесимистцәа, алиберал-народникцәа, иҟазҵара ззымдыруа, џьаҵгәы змам абстрақттә цәажәарада акгьы злам "аԥсҭазаара арҵаҩцәа". Ҟазан даныҟазтәи аамҭазы Горки иалкаан дрыцклаԥшуан марксизм ҭызҵаауаз, Урыстәыла асоциал-политикатә ҭагылазаашьа иаҿагылоз ареволиуциатә, оппозициатә гьагьарақәа. Абри аганахь ала иазҿлымҳатәуп ашәҟәыҩҩы зызбахә иҳәо агьагьарақәа руак аилатәараҿы Плеханов иусумҭа "Ҳара ҳаиқәышаҳаҭымрақәа" аԥхьара, Горкии амарксист Федосееви реибадырра, насгьы реизааигәахара. Ажәакала, ашәҟәыҩҩы Ҟазан ихигаз ашықәсқәа ушьар ҟалоит иара изы "иуниверситетны" ҳәа, избанзар араҟа аҽарҭбааит идоуҳатә наԥшы-ааԥшра алаԥшҳәаа, ихшыҩ. Еиҭасҳәахуеит, уи абраҟа агәра игеит ақтивла, гәымшәарыла ақәԥара аԥшьымгакәан аԥсҭазаара еиҕьу ала еиҭакшьа шамамыз.

Оқтиабртәи ареволиуциа ашьҭахьтәи Горки иуаажәларра-публицистикатә усура

Урыстәылатәи аусуцәа рыкласс ареволиуциатә қәгыларақәа дрымадан М. Горки Оқтиабртәи ареволиуциа ҟалаанӡагьы ирҿиаратә иуаажәларратәи усурала. Ареволиуциа ашьҭахь ари аимадара еиҳагьы иҕәҕәахеит, алҵшәа бзиақәагьы аиуит. Аҩеижәатәи ашықәсқәа раан ашәҟәыҩҩы акрызҵазкуа арккаратә, ауаажәларратә усура ду мҩаԥигоит.

1919 шықәсазы Горки еиҿикааит иара ихаҭа редақторс дызмаз, зҿыгҳара дууз ажурнал "Красная новь" ("Аҿыцра ҟаԥшь"). 30-тәи ашықәсқәа раан ашәҟәыҩҩы ишәҟәҭыжьра-рккаратә усура еиҳагьы аҽарҭбааит. Уи еиҿкааны напхгара риҭон ажурналқәа "Наши достижения" ("Ҳара ҳаихьӡарақәа"), «За рубежом» ("Аҳәаа нырцә"),

"Литературная учёба" ("Алитературатә ҵара"), М. Горки иаԥшьгарала еиҿкаахеит том раҵәала иҭыҵуаз "Афабрикақәеи азауадқәеи рҭоурых" ("История фабрик и заводов"), "Ауаҩытәыҩсатә еибашьра аҭоурых" ("История гражданской войны") уҳәа убас егьырҭгьы.

1921 шықәсазы Горки ичымазара аҽаргәгәо иалагеит. Уи уаанзагьы ихьуаз арԥҳа чымазара, ачахотка (аимҳәа ду ҳәа аԥсуаа зышьҭоу) аҽарыцәгьо, ишәарҭахо ианалага, В. И. Ленин иабжьгарала, иҽихәышәтәырц азы дцеит аҳәаанырцәҟа: дынхон Швеицариа, Германиа, Чехословакиа, аҵыхәтәан Италиатәи ақалақьқәа: Сорренто, Неаполь рыҟны. Уи быжьшықәса аҳәаанырцә дыҟан, иҽихәышәтәуан, арҿиаратә усурагьы дшаҿыц даҿын. Горки Асовет Еидгыла ашҟа дхынҳәит 1928 шықәсазы. Аҳәаанырцә даныҟазгьы ашәҟәыҩҩы итәыла-ԥсадгьыл аԥсҭазаара даҟәҟьамызт. Илаԥш рхын ареспублика қәыԥш аихьзарақәа, иааиԥмырҟьазакәан асалам шәыҟәқәа рыбжьысуан ашәҟәыҩҩцәеи, аҵарауааи, иҩызцәеи иареи. Урҭ рахьынтә азәырҩы рыԥсҭазааратә уадаҩрақәа ириааиртә еиԥш ацхыраара риҭон, дрылабжьон.

Горки, асахьаркыратә рҿиаратә метод ҿыц – асоциалисттә реализм ашьаҭаркҩык иаҳасабалагьы илиршаз раҵәоуп асовет шәҟәыҩҩцәа ҿараҵәа реиҵаазара, реизырҳара аус аҟынгьы. Уи икалам иҭыҵыз ароман "Ан"-и, егьырҭ арҿиамҭа ҟаимаҭқәеи злахырҳагахаз раҵәоуп ҳаамҭазтәи ашәҟәыҩҩцәа шьахәқәа азәырҩы реиҵаазараҿы.

Оқтиабртәи ареволиуциа ашьҭахьтәи аамҭақәа раан арҿиаратә еизҳазыгьара ахҭысит иара Горки ирҿиамҭагьы. Аҽарҭбааит уи иҩымҭақәа ржанртә еилазаарагьы. Уи икалам иҭыҵит амемуартә ҟазшьа змоу аилкаанҵақәа, апублицистикатә статиақәа, адраматә ҩымҭақәа, ажәабжьқәа, ажәабжьоуқәа, ароманқәа. Амемуартә ҟазшьа змоу аҩымҭақәа рахьтә иалкаатәуп еицырдыруа аурыс шәҟәыҩҩцәа дуқәа: Л. Толстои, А. Чехов, В. Короленко, С. Есенин ирызку аилкаанҵақәа. Ашәҟәыҩҩы иаԥиҵеит иара убас еицырдыруа аполитикатә усзуҩцәа-ареволиуционерцәа Камо, Красин рпортретқәа. Убарҭ рахьынтә ҷыдала уаҩ дазҿлымхахартә иҟоуп "В. И. Ленин" ҳәа хыс измоу аилкаанҵа. Ари аҩымҭа раԥхьазатәи авариант кьыԥхьын 1924 шықәсазы, ашьҭахь уи харҭәааны, аус адуланы аҩбатәи авариант ҭижьит 1930 шықәсазы. Ленин ихаҿсахьа аԥҵара имариаз усмызт. Ари атема асовет шәҟәыҩҩцәа азәырҩы шазҿлымҳазгьы инагзаны аус адуламызт. М. Горкии В. И. Ленини акыр шықәса аиҩызара ааигәа рыбжьан, асалам шәыҟәқәа рыбжьысуан. Горки инапаҿы иҟан ихы иаирхәашаз хыԥхьазара раҵәала мыц зымҳәоз, аинтерес зҵаз афакттә материалқәа. Абри аҭагылазаашьа ашәҟәыҩҩы илнаршеит ес-ииуа абиԥарақәа зызҿлымҳахаша, аԥсҭазаара аҵабыр-

гхаҭа иазааигәоу, иҟазшьатә ҷыдарақәа зныԥшуа, ҳаамҭа иахылҵыз ауаҩ дузза ипортрет аԥҵара. Аҩымҭаҿы зегь реиҳа иалкааны уаҩы илаԥш иҵашәоит апартиеи ажәлари рхада ихараԥшра, ипринципра, игуманизмра, ихархьуаҩра, ауаҩытәыҩса изааигәара реиԥш иҟоу иҟазшьа ҷыдақәа жәпакы.

Ашәҟәыҩҩы ипублицистика еиҳаразак амҽхакы арҭбааит, аҽыҳәаранакит Европантәи иԥсадгьыл ашҟа данаа, 1928 шықәса рынахыс.

Абри апериод аан ашәҟәыҩҩы Асовет Еидгыла акәакьқәа жәпакы днарылс-аарылсны ибеит, иара изы илабҿабахеит ареспублика қәыԥш иамаз анхамҩатәии асоциал-политикатәии еихьзарақәа. Абарҭ аныҟәарақәа раан ашәҟәыҩҩы иоуз агәаанагарақәеи агәазыҳәарақәеи рынирԥшит уи икалам иҵыҵыз "Асоветқәа Реидгылаҿы" ("По Союзу Советов"), "Афырхацәа ирызку ажәабжьқәа" ("Рассказы о героях") уҳәа убас егьырҭгьы реиԥш иҟоу астатиақәеи аилкаанҵақәеи.

Горки илаԥш иҵамшәакәа инымхазеит дызхааныз абуржуазиатә культурагьы. Уи акультура агха-ԥхақәа рыкритика иазикит хыԥхьазара раҵәала астатиақәеи аилкаанҵақәеи. Убарҭ рахьынтә ҿырԥштәыс иаагар ҳҭахуп астатиақәа: "Шәызыдгылода, шәарҭ, "акультура аҟазацәа?" ("С кем вы, мастера культуры?"), "Аҕа иҽиимырҭеслымуазар, дԥырырхуеит" ("Если враг не сдаётся, его уничтожают"). Статиақәак рыҟны Горки Аҩбатәи Адунеитә еибашьра ашәарҭара далацәажәоит, адунеи ауаатәыҩса дрыԥхьоит ргәырҽанызарц, афашизм шәарҭахар аибашьра иазхиазарц.

Хаз ҷыдала ирыхцәажәатәуп Горки илитература-критикатә статиақәа. Урҭ ирыҵаркуа раҵәоуп асовет литература аизҳазыгьара амҩаҿы. Урҭ астатиақәа жәпакы рыҟны ашәҟәыҩҩы дырзааҭгылоит, иҭиҵаауеит атеориатә зҵаарақәа, асоциалисттә реализм апроблемақәа, ашәҟәыҩҩцәа рырҿиамҭақәа. Аҳәаанырцәынтә данааи нахыс Горки ақтивла ихы рылаирхәит асовет шәҟәыҩҩцәа актәи Зегьеидгылоутәи Реизара Ду аҽазыҟаҵареи амҩаԥгареи ирызкыз ауснагзатәқәа.

Асахьаркыратә рҿиамҭақәа

М. Горки исахьаркыратә рҿиаратә усурагьы хьысҳамхазеит Оқтиабртәи асоциалисттә революциа ашьҭахьтәи апериод аан. 1922 шықәсазы уи иҩны далгеит иавтобиографиатә трилогиа аҵыхәтәантәи ахәҭа "Сара суниверситетқәа".

Иазгәаҭатәуп иара убас 30-тәи ашықәсқәа раан ашәҟәыҩҩы игәы ишҭеикыз адраматә рҿиамҭақәа жәпакы раԥҵара. Аха урҭ игәҭакқәа зегьы изынамыгзеит. Инагзаны иҩыз рахьтә акрызҵазкуа пиесақәоуп "Егор Булычиови егьырҭи" ("Егор Булычёв и другие"), иара убас "Достигаеви егьырҭи" ("Достигаев и другие"). Арҭ апиеса-

қәа рызкуп абуржуазиатә класс аҟазаара аҵыхәтәантәи амшқәа. Актәи апиесаҟны иаарԥшу ахҭысқәа мҩаԥысуеит 1916–1917 шықәсқәа раан; аҩбатәи апиеса ахҭысқәа ракәзар, иҟалоит 1917–1918 шықәсқәа рзыҳәан. Аҩпиесакгьы темас ирымоуп акапиталисттә социалтә шьақәгылашьа аҵьал ааигәара, нас асоциалисттә револиуциа аиааира. Апиесақәа рыҟны иҵәыргоуп абуржуазиатә уаажәларра еиуеиԥшым ахаҭарнакцәа, исахьаркны, агәра угарттә еиԥш иаарԥшуп урҭ рцәалашәарақәа, ргәалаҟарақәа, рдунеихәаԥшышьақәа, насгьы аԥсҭазаараҿы ирымоу амчрақәа рышьақәырхаразы хацәынмырха имҩаԥырго ақәԥара.

Абри зызбахә ҳамоу аамҭазы М. Горки икалам иҵыҵыз аҩымҭақәа рахьтә зегь реиҳа ихатәроуп ароманқәа "Артамоноваа рус" ("Дело Артамоновых"), "Клим Самгин иԥсҭазаара" ("Жизнь Клима Самгина").

"Артамоноваа рус"

Ароман "Артамоноваа рус" ("Дело Артамоновых") аҟны Горки исахьаркны иааирԥшит абуржуазиатә класс аизҳазыгьареи, нас адеградациеи рҭоурыхтә процесс.

Ашәҟәыҩҩы ари аҩымҭа аҩра игәы иҭеикит 1900-тәи ашықәсқәа рылагамҭазы. Горки иҭахын ҭаацәарак иахылҵыз х-абиԥарак ирыҵаркуа ауаа рҿырԥштәала инеиԥынкыланы абуржуазиатә класс азы итиптәу аҭоурых аиҭаҳәара.

"Артамоноваа рус" арҿиаратә ҭоурых аҟны акырза рыҵаркуан уи автори В. И. Ленини реицәажәарақәа. Ашәҟәыҩҩы иҩымҭа аҵакы аазыркьаҿны В. И. Ленин ианизеиҭеиҳәа, уи Горки иҩымҭа атема имаирехәеит, аха абасгьы иеиҳәеит: "…Сара избом: ари аҩымҭа шыншәырҵәо. Уи анҵәамҭа аԥсҭазаара аҵабырг ишәнаҭазом. Мап, ари ҩтәуп ареволиуциа ашьҭахь…"

Ажәакала, Ленин иҭахын ари аҩымҭа аԥҵахарц иара аԥсҭазваара ахаҭа абуржуазиа класск аҳасабала ианықәнахлак ашьҭахь. Горки иҩыза ду ишиҳәаз еиԥш дагьныҟәеит. Ароман ҩны далгеит 1925 шықәсазы.

Ароман "Артамоноваа рус" аҟны иаарԥшу ахҭысқәа алагоит Урыстәылан аҳратәра аԥыхра ҩбаҟа шықәса шагу, инҵәоит 1917 шықәсазтәи ареволиуциа ала. Аҩымҭаҿы даара инарҭбааны изыргоуп Урыстәылатәи еиуеиԥшым ауаажәларратә еилазаарақәа рыбзазара, аха урҭ зегьы реиҳа аҩымҭаҿы ихадароу аҭыԥ ааннакылоит акапитализм аизҳазыгьара атема. Ашәҟәыҩҩы иҿаԥхьа иуснагзатәны иқәгылан аурыс буржуазиа раԥхьаза акәны аԥашәқәа аԥсҭазаараҿы ишоунажьыз (даеакала иуҳәозар, ашьапы ишықәгылаз), нас ишеизҳазыгьаз, ашьҭахь адеградациа ахҭысуа ишалагаз, аҵыхә-

тәан ишеилабгаз аҭоурых аарԥшра, иара убас абри акласс ҿыц аекономикатә бзазашьеи уи аморалтә хаҿсахьеи зеиԥшроу асахьаркра.

Ароман гәыцәс иагәылоуп Артамоноваа рҭаацәара иахылҵыз х-абиԥарак. Артамоноваа зегьы иреиҳабу – Илиа, уи иԥацәа Петра, Алеқсеи (ари диаҳәшьаԥоуп, аха ԥас дҟаиҵеит), Никита, нас имоҭацәа; Илиа (аиҵбы), Иаков, Мирон, Елана, Татиана.

Илиа Артамонов (аиҳабы) ихаҿсахьала ашәҟәыҩҩы дзыригоит раԥхьаза амалеизгара напы азыркыз акапиталист, иааирԥшуеит уи дызнысыз иуадаҩу, ихьанҭоу амҩа. Илиа анкьа ихьыԥшыз нхаҩын, зны аҭауад иҟны дмаҵауҩын, ашьҭахь уи диԥырҵын, иԥацәа иман ақалақь Дриомов ашҟа диасит, уаҟа ихатә усурҭа – атила сырҭа афабрика еиҿикаарц азы. Дриомов ақалақь иаланхоз ауаа имыццакуаз, иҵәалашьшьы иҟаз, аҳратәратә Урыстәылаз итиптәыз аԥсҭазаашьа рыман. Иара ақалақь ахылаԥшҩы Баибаковгьы иҭынчыз, ахаԥшьгара змамыз, ишәаргәындаз, насгьы згәы бааԥсыз уаҩын.

Дриомов ақалақь аҟны Артамонов иҵәырҵра ароман аҿтәи ахҭысқәа ирхеиқәҳәаларҭоуп; Илиа ақалақь иаланхо ршәазызареи ргәынамзареи дырхыҵхырҭан. Ари урҭ зегьы ирыцәтәымыз ауаҩы ихы игәы алаҟаны ақалақь амҩақәа дырнын, ишьапы зықәгылаз адгьыл иара итәушәа, еидгәыԥла игылаз ауаа иҿырзажәны дрыцәхасуа имҩа ылихуан, урҭ зынзаск иуаамызшәа иԥхьазаны.

Илиа Артамонов ипатреҭ аныҟаиҵо Горки иалкааны аԥхьаҩ илаԥш иҵашәартә исахьаиркуеит уи инапоуқәа, урҭ рыгәгәара. Уи инапсыргәыҵақәа ишьамхқәа рҟынза иназон. Ари адеталь ала автор ифырхаҵа иҩнуҵҟатәи иҵакгьы зыригар иҭахуп, ҳгәы ҳеаниҵоит ас имахәажәшьахәажәза иҟоу ауаҩы инапы акырцьара иназоит, насгьы акыр рымҵарсра, рымпыҵахалара рылшоит ҳәа.

Артамонов дрыцәшәазом, гәхьаасгьы имам Дриомоваа гашақә иахьишьҭоу. Уи заманалаҵәҟьа еилкааны имоуп дызҭагылоу аамҭа зтәу, ақалақь аҳас, аԥшәымас иамоу, аԥсҭазаара ҿыцымҩала имҩақәызҵарцгьы зылшо аԥара, амал змоу ауаҩы шиакәу. Илиа акгьы ҵкьыҵкьаишьазом, аԥсҭазаараҿы иара ишиҭаху ишьапы дықәгыларц, инарҵауланы иԥашәқәа иҳарц азыҳәан намысдарыла ихы иааҭашәалак ҟаиҵоит. Уи акгьы ԥымкуа, акы дацәыԥхамшо ақалақь аҿтәи "ауаа бара-баракәа" дрыгәҭасны днеины днарылагылон. Ахаҭарнак Баимаков мчыла ихы иуаитәит, изгаб заҵәы Наталиа убри иԥеиҳаб Петра димгар ада ԥсыхәа имамкәа аҭагылазаашьа изыҟаҵаны хатә ԥхәысс дииргеит, аҭауад Раткевич иадгьыл аҟны изызҳауаз аҵиаа чыкьқәа ықәыхны, урҭ рхаҭыԥан афабрика ахыбра еихҳәа-еиҵҳәа ду иргылеит.

Илиа акапитализм раԥхьазатәи аргылаҩцәа, усаԥшьгаҩцәа зегьы реиԥш уаҩы дхызхшаз, дзызҿлымҳахашаз аҟазшьақәа рацәаны иман:

арҿиаратә (малырҳаратә) лшарақәа иман, ихшыҩ ҵарын, аусура абзиабара илан, агәақәкра ӷәӷәа, ахачҳара, ахықәкынагзара азгәышьра илан. Уи имч зқәымхоз уснагзатә ыҟазамызт, иара ӷаҵас изныҟәаар зҭахыз ауаҩы иаарласны дхарҟәаланы (дыҧены) инапаҿы дааигон. Ҵабыргуп, Дриомоваа уи иус иаҵашьыцгәышьон, аха иҿаҧхьа ҳаҭырқәҵарала ихырхәон, зҿлымҳарала иазызырҩуан абри "аразҟы ззылҧхаз" ауаҩы иажәа.

Илиа акры злоу уаҩуп, напышьашәала акриуеит усуҩҵас. Убри ауп уи макьана иабацәа реиҧш дызлыҵыз ауаа дызрыцәтәымым. Иҽируаҩдузом, аусуцәа ихы раҟаратәны драцәажәоит, рчара-гәырӷьарак ихы агирхом, рхәыҷқәа инаҭуеит, аҧсшьара мшқәа раан зықәрахь инеихьоу аусуцәа дрыдтәаланы драцәажәо аамҭа ихигоит. Аусуцәа рыбжеиҳараҩык, еиҳаразак абыргцәа Артамонов дара иртәу, рыгьагьара иалҵыз, амала дара раасҭа зразҟы зыцныҟәаз, ибеиахаз нхаҩны дрыҧхьазоит, рҿар иара иҿыҧшларц рабжьыргоит. Аха аусуцәа рыҟны Илиа ихымҩаҧгашьа инагзаҵәҟьаны ақьиара аныҧшуа иҟамызт. Илиа иеиҿикааз аус аусуцәа ргәы иамыргакәа, еқсплуатациа рзымукәан ҧхьаҟа цашьа амамызт. Уи аусуцәа дырзааигәазтәуаз, ус дыҟамзар иусура иахьаҧырхагахоз акәын. Ажәакала, аусуцәеи иареи реизааигәара Илиа изы ихырҳаган, дара аусуцәа рзы аасҭа. Аусуцәа идмырбазакәа рҵьалыҵ итәитәуан. Убри азыҳәан ауп Илиа иҧацәа аусуцәа имҽыӷны иахьрацәажәо азы лахь зриҭо, алаф ахьрарымҳәо, уимоу иахьрықәҟаауа зранаимыжьуа.

Аҧгала ду змоу Илиа Артамонов иҧсҭазаара сахьаркны аарҧшра Горки иҩымҭаҿы аҭыҧ рацәагьы азикзом. Имч-илшара агәараҳәа ишеилашуаз, азауад азы иааигаз ақәаб дузза ашьҭыхра дшаҿыз, ишьа-дақәа руак ааҧжәан дшьабаны дыҧсит Илиа. Абасала, Артамоноваа реиҳабы иҧсра асимволтә ҵакы амоуп. Ари Урыстәылан акапитализм аизҳазыӷьаразы иҟазшьарбагоу ахаҭашьақәа рацәаны иаҳнарбоит. Араҟа зегь реиҳа уаҩы дазҿлымҳахартә иҟоуп Урыстәылан акапитализм аизҳазыӷьара апериод даараза иахькьаҿыз, ирласны иахькаҳаз, насгьы ахаҭашьақәа акры ахьацәызыз, адеградациа ӷәӷәа ахьахҭысыз.

Илиа данҧсы ашьҭахь иҧацәа иус иахагылеит, аха раб ишиаҭәаз еиҧш ирзынамыгзеит, ирызныҟәымгеит. Урҭ раб иеиҧш аус иамарамызт, аҧсҭазаара ахы ахьцаша, аперспеқтива ахьоуша рзеилкаауамызт, абуржуазиа аизҳазыӷьара апериод иамаз арҿиаратә усура алшареи, аҭахреи дара ирымамызт, иалхәдаан. Абарҭқәа ирыхҟьаны Илиа Артамонов ихшара рзы афабрика игәыҧҵәагоу, ибӷаҧҵәагоу еидара хьанҭаны иҟалеит. Уажәы, Артамоноваа аҩбатәи рабиҧара рзы афабрика абеиареи ақьафуреи ирхыҵхырҭа мацараны, доуҳала рырӷарреи руаҩышәатә деградациеи ирҽыҵганы иҟалеит.

Абри апроцесс аарҧшроуп "Артамоноваа рус" аҟны ашәҟәыҩҩы еиҳаразак азҿлымҳара зиҭогьы. Автор днеиҭанеиҭасуа, азәк иҟнытә даҽазә иахь диасуа Артамоноваа рҭаацәара ахаҭарнакцәа зегьы рҭоурых зыригоит. Урҭ зегьы анызаарахь зхы хоу, зҵыхәтәы ызуа уаауп, аха дасу икаҳара, иҵыкәкәара иара ихаҭа изы иҟазшьарбагоу аиндивидуалтә форма амоуп.

Илиа Артамонов иҧеиҳаб Петра, аҩымҭа алагамҭаҿы иқьиоу, иҧхашьа-ҧхаҵауа иҟоу уаҩ ҭынчны дцәырҵуеит. Уи иҧҳәыси иареи реизыҟазаашьа аҧшқарахреи, аҟәымшәышәреи, ацқьареи ирымҿхаку цәаныррала иҳәаақәҵоуп. Петра Наталиа диманы ақыҭа иналганы игылоу ҩны хәыҷык аҟны иҭынчу аҧсҭазаара ауп дзызхьуа, игәы ззыҳәо. Аха, иаб данҧсы ашьҭахь, аус анапхгараҭара даналага, Петра иуаҩытәыҩсатә ҧсабараҿы иааџьоушьартә еиҧш аиҭакрақәа ҟалеит. Горки даара зҿлымҳарала иааирҧшуеит ауаҩытәыҩса иуаҩра аҵыкәкәара апроцесс хықәкыла ҽыҵгақәас иамоу рышьақәыргылара, реилкаара. Уи игәанала Петра идоуҳатә ҵыкәкәара иҧсабаратәу аобиеқтивтә ҽыҵгақәа амоуп. Уи иҟазшьа аҧсахит ижәҩахыр иқәыӷәӷәаз акапиталист-афабрикант иус. Илиа иусура, абаша нхаҩы аҧсҭазаараҿы аҭыҧ аанкыларазы иаҧшьигаз усуран, қәҧаран ҧсаҭалаҵәҟьа ҳцәажәозар. Амал аарыхра, уиазы аҧсҭазаараҿы, ауаажәларраҿы аҽҧашәыркразы, аҽышьақәырӷәӷәаразы, зда ҧсыхәа имамыз азинқәа инапаҿы раагаразы цхыраагзак, лшарак иаҩызан. Убри аҟнытә, Илиа Артамонов иусура ихырҳагаз аҵаки агәазыҳәареи, нас агәырӷьареи аҵамызт узҳәом. Петра иакәзар, иаб иус наигзоит зынзаск даҽа аамҭанык аан. Ари апериод аан Артамоноваа ауаажәларраҿы ҳаҭыр зқәу рхатә ҭыҧ ааныркылахьеит, рҽышьақәдырӷәӷәахьеит. Асеиҧш иҟоу аҭагылазаашьа аан амалеизгара, иара Петра ихаҭара аҟнытә иааауаз, иҧсабаратәыз, иӷәӷәаз ҵаҵӷәык змамыз, ахшыҩҵак ду зыцәтәымыз, ихаҭара адоуҳатә ҵыкәкәара ашҟа икылызгаз мзызны иҟалеит.

Зымҽхакы ҭбаахаз ааглыхра Петра ихаҭара ихырҳагоу ахшыҩҵаки ахәыцреи ацәнарзуан, иаҭахыз иланагзон. Уи зны-зынла афабрика ахаҳә иалхзаргьы, зыҧсы ҭоу гыгшәыгушәа, насгьы иара хықәкыс иамоу атиласра акәымкәан, "Петра Артамонов иҿагыло, ӷас имоу, зынза даҽакушәа" игәы иабон. Даҽазныхгьы, иара ихаҭа ауӷә иаҵаҳәоу, иҭахы-иҭахым аидара хьанҭа зырҳәазо ҽушәа ихы иҧхьазон. Уи иҩнаҭаҿы агәырӷьара ҩнам ҳәа дашшуан, иҧсҭазаара зегьы гәырӷьарак, мышныҳәак ацымкәа имҩасит. Аамҭа наскьацыҧхьаза Петра иааикәыршан иҟаз зегьы ргәаӷ шьҭыхуа, ицәымыӷхо далагеит: уи ицәымӷын афабрика, аусуцәа, уимоу иҭаацәарагьы. Абас еиҧш иҟаз игәалаҟара хиҽырц азы арыжәтәыжәра, аисра, ауадалақьҳәсақәа (апраституткацәа) рахь аныҟәара, хыда аҧара ныхра далагеит,

аха акгьы игәы азырҭынчуамызт. Иара изеилкаауамызт, иаргьы иеиԥш зеиԥшыз аҭаацәареи ахшареи змаз ауаа ҟасақәа афабрика дуззақәа змоу ауаагьы ааԥсарак агәхьаа мкыкәан хацәынмырха аус зыруаз, ԥсыхәа зламоу ала аԥара рацәаны архара рыҽзадыршьылоз, нас урҭ аԥарақәа, аԥсуаа ишырҳәо еиԥш, инаганы баша азы изҭарыԥсоз, ма зцәа ԥҿхьоу ауадалықь ҳәсақәа, акаҳԥцәа хшыҩҵакык амҭазакәа иршәны иахьрымҵарыԥсоз.

Ажәакала, Горки баҩхатәрала иааирԥшуеит ауаҩытәыҩса иуаҩышәара еицазкуа, иҵзыркәкәо аобиеқтивтә ҽыҵгақәа. Абеиара Петра аҭаацәаратә насыԥ иҭара алымшеит, иуаажәларратә ҭагылазаашьа аиӷьтәрагьы изамыхәеит, уимоу зынзак игәы ахнаршәеит аԥсҭазаара, игәы ахнаршәеит аусура, еицәанатәит иҭаацәара реизыҟазаашьа. Ароман анҵәамҭаҿы Петра ацәа далоушәа дҭашьыхаа дцәыригоит автор. Уи икәша-мыкәша иҟоу ахҭысқәа изеилкаауам, ифабрика шимырхыз, иҩны дышдәылырцазгьы цқьа ихшыҩ азцартә дыҟам.

Петра диеиԥшмызт Алеқсеи, уи длахҿыхын, деилҟьа-еилӷәыцәын, ибз хны иҿан, дыҷкәына ҵарын, насгьы дыцьбаран, дагьԥагьан. Илиа Петра иеиҳагьы дзықәгәыӷуаз убри Алеқсеи иакәын, уи аб игәанала, Петра иаасҭа ихы дақәгәыӷуан. Алеқсеи ари адунеи аҳас дшамаз иаҳа агәра игон, иааикәыршаны иҟаз асоциал-политикатә ҭагылазаашьа еиҳа еиликаауан, лассы-лассы агазеҭқәа дрыԥхьон, аполитикатә мчра ампыҵахалара игәы азыҳәон. Ҳара даҳҭахзам аҵыргәа сышәҭар адгьыл аасырҳәуеит зҳәоз аҟәыӷа, иҿыҵакын еснагь Алеқсеи. Ҳара ҳакласс иамоуп аҵыргәа – уи аԥара ауп. Ҳара иаҳҭаху, акгьы змам ҭауади-аамсҭеи рхаҭыԥан, ҳара ҳахәаахәҭцәа рыгьагьара иалҵыз ачынуаа рымазаара мацара ауп. Алеқсеи иаразнак иаашьақәгылалак аполитикатә ҭагылазаашьа ахьцо еиликаауеит, насгьы еснагь хаҭала иара изы иманшәалахаша апозициа ааникылоит. 1905 шықәсазы ареволиуциа анааигәаха, алибералреи аконституциеи дрыдгылоит, избанзар уи идыруеит аконституциа абуржуазиаа рзы еиҳа ишеиӷьу, урҭ рыклассҭә зинқәа шахьчо; иҭахуп иҷкәын Мирон Аҳәынҭқарратә Дума даларҵартә аусқәа еиҿикаар. Петра изы игәы ԥыжәжәоит аҭагылазаашьа ҿыц ахьизеилымкаауа азыҳәан. Алеқсеи ихаҭараҿы автор ицәыригеит алиберал уаажәларратә усзуҩы изы итиптәу ахаҭашьақәеи аҟазшьақәеи. Уи дгызмалоуп, алыбз-ҩыбзра илоуп. Еицырдыруаз ахәаахәҭцәа, иахьеи-уахеи Алеқсеи дызлагылаз, ахәшьара бзиа рырҭон уи ихшыҩ, иҿаԥыц, аха урҭ заманалаҵәҟьа ирныруан уи дышуаҩ шәарҭаз, аламыс шицәмаҷыз, ауаҩы ишаҭара шиламыз, иара ихәошәа ибар, азәгьы дшимшаҭоз, иашьаҵәҟьа иакәзаргьы дҳәаркьиины дшыҟаиҵоз.

Ауаажәларратә ҭагылазаашьеи амали рзы ақәԥара, Алеқсеи

ицәнарзит игәыцхәцәеи иҭаацәара ахаҭарнакцәеи рахьҵәҟьагьы абзиабара. Акапитализм еизҳазыӷьара азакәан, аамҭа ԥхьаҟа инаскьацыԥхьаза Алеқсеи ихаҭараҿы еиҳагьы иӷәӷәаны аҽцәырнагон. Аԥсҭазаара ҿыц ааигәахара, уи доуҳала дланарҟәуан. Уи уаҩ имыхәазо амаҭәарқәа реизгара, аԥсыцәгьара ҟазшьас иҵигеит. Иҩны ирҭәит аҳцәа анкьа зны иныҟәыргахьаз ақьафуга амаҭәарқәа рыла, дашьцылеит аҩыжәра, амацасрала аҵхқәа неиԥынкыланы иршоит, аҳәса ркалҭ дазгагоуп. Афабрика аусқәа ишакәым ала, ҟасарада дрызнеиуеит. Жәабранмзазтәи ареволиуциа дахьзазҭгьы, Алеқсеи Артамонов уи гәахәарыла даԥылон, ааанза иԥсҭазаара далҵит.

Илиа ахԥатәи иԥа Никита дымрин, ибӷа цьыҟәын, ԥсабарала зымч кәадаз уаҩын. Убри аҟнытә афабрика аусқәа ихы изрылархәуам хаҭалаҵәҟьа. Аҭаацәареи асоциалтә сфереи дрылаҳәзом. Ари иара иҩнуҵҟатәи идунеи ианыруеит, иашьцәа дреиԥшымкәа дҟанаҵоит. Уи Анцәа иус дамаҵауҩуп. Иаби, нас иашьцәеи рыгәнаҳақәа Анцәа иранаижьырц азы ацқьацәа рыԥсҭазаареи Абацәа-ацқьацәа рырҿиамҭақәеи рызбахә дырзаԥхьоит. Никита аԥсабара дазааигәоуп. Иаашар хәлаанза абаҳча ҟаҵара, уи аиҵаазара даҿуп. Анышә ирԥыслоит, ашәҭқәа еиҭеиҳауеит, абаҳча мҩахәасҭақәа ирыцқьоит. Никита агәаара ззымдыруа, иқьиоу, ауаҩ игәыбылра злоу, зыблақәа жәҩангәыԥштәылоу ҷкәыноуп, аха зегь акоуп уи зыкласс иаҵеи иашоу азә иоуп. Убри аҟнытә абуржуазиатә уаажәларра аизҳазыӷьара анырра ӷәӷәа иаргьы ихҭысит. Ари идеградациа, иҵыкәкәара аҷыда ҟазшьа амоуп, иара ихатәы мҩала имҩасуеит. Никита аус азы хәарҭара ахьиламыз аҟнытә, азәгьы игәхьаа икзамызт. Иаб иакәзар, диагәыбзыӷуамызт, иҷкәын бӷа-цьыҟә ари адунеи дшықәыз еғьизгәаҭомызт. Зыбзиабара игәы иҭашьуа имаз иҭаца Наталиа лакәзар, Никита дылцәымӷын, мцҳәаҩыс, гәымхас, лара хьчаҩыс илызкны ирымоу уаҩыс длыԥхьазон. Абас гәацәа ихазымкуаз ауаа данрылаха, аԥсҭазаара игәы ахшәеит Никита, изакәызаалак цьара бзиарак агәра имго дҟалеит, нас ауп иҽишьырц игәы ианҭеикызгьы. Аҵыхәтәан ашҭаԥссаҩ иҟнытә аԥсра иацәынхаз Никита аныҳәарҭаҿы анцәа иус амаҵаура далагеит.

Амонастыр аҟны Никита иаарласны Никодим зыхьзу, еицырдыруа рҵаҩны дҟалеит. Уи иуалыз анцәа иҳәараз иааиуаз ауаа рырҭынчра, насгьы рылабжьара акәын. Аԥсҭазаара аҵара-дырра зҭахыз, иазгәышьуаз ажәларгьы Никита идеизалон, аҵабыргхаҭа аԥшаара рҭахын иара иажәақәа рыҟны.

Аб Никодим иусура, Горки акырынтә иҩымҭақәа рыҟны иаабахьоу, ауаа зыргәыӷуа, изырҭынчуа атеориақәа рҿаԥҵера иадҳәалоуп, хымԥада. Ари агәырҭынчратә теориа аԥсҭазаара аҵабырг аҿаԥхьа

ишымчыдоу ааирҧшхьеит Горки апиеса "Аҵан" аҟны Лука ицәыргаралагьы. Лука игәырҭынчратә теориа шҵабыргу агәра игозҭгьы, агәыӷра узҭо амц ажәлар рҭагылазаашьа арласуеит иҳәозҭгьы, Никита ари агәыӷра имазам. Уи игәырҭынчгоу атеориа рылазырҵәо қадақьҩуп ганкахьала, даҽа ганкахьала убри атеориа акритикагьы азиуеит. Ус анакәха, араҟа Горки иҟаиҵо акритика иаҳа иҵаулоуп, насгьы агәра угартә иҟаҵоуп. "Исҭаауеит, иҳарҵа ҳәа исыҳәоит, – дашшуеит, дгәамҵуеит Никита, – арахь сара идсырҵаша акгьы сыздырӡом. Сара саухшыҩҭраху. Зегьы зхароу аныҳәарҭа ахылаҧшҩы иоуп, убри иоуп сыхьыз ҭызгаз… мамзар, сара акгьы сыздырӡом, шьауӷаҵас исыдуп, идырҵа ҳәа сарҳәеит. Иауеи абас еиҧш иҟоу ашьауӷа зсықәырҵаз?" Никита ицәуадаҩуп ачҳареи аҿырҭеслымреи рыхьзала ақадақьра, ауаа агәыӷра рыҭара, избанзар инырует урҭ ауаа рычҳара хыҵырц уамак шагым, анцәа игәцареикырц азы ишиҳәо. Никита издырам икылгәгәа изаауа аҭааҩцәа иҽахьырцәихьчара. Уи ақадақьра имч ақәхом, иламыс даҟаҟоит. Ароман анҵәамҭаҿы Никита дуаҩ рыцҳаҵәҟьоуп уҳәартә дыҟоуп, аҧсҭазаара ацәаара зхым уи иблақәа агәаҟра, арыцҳара ауп иаадырҧшуа.

Артамоноваа ахҧатәи рабиҧара ахаҭарнакцәа рыҧсҭазаара, еиҳаразак аусуцәа рыкласс ақтивла ахы аанарҧшуа, ареволиуциатә қәҧарақәа еизҳазыӷьо ианалага апериод аан ауп ианымҩаҧысуа.

Алеқсеи иҷкәын Мирон аусуцәа рыкласс иаҿагыло уаҩны даарҧшуп аҩымҭаҿы. Уи дызхылҵыз дреиҧшзам. Иреиҳазоу аҵара имоуп, ихашәа хы ибом, дуаҩ зажәуп. Аполитикатә мчра инапаҿы аагара дазгәышьуеит, аминистр ипартфел иҭахуп, аусуцәа рыцҳашьарада дрықәымчуеит. Иара иҟаиҵаз адҵала, 1905 шықәсазтәи азеибыҳәара иалахәыз аусуцәа зегьы азауад аҿы аусура иаҟәыхын, урҭ рахьынтә шьоукгьы ҭаркит. Жәабранмзатәи ареволиуциа уи гәахәарыла даҧылоит, абуржуазиа атәыла анапхгара ашҟа инеип ҳәа дгәыӷуеит, аха игәыӷрақәа башахоит. Аҭагылазаашьақәа шуадаҩхо иблақәа рыла ибоит. Азауад аҿы ишәарҭоу аҭагылазаашьа ҟалоит. Аусуцәа рыкласс ахаҭарнакцәа иаҳа-иаҳа рыҽдырӷәӷәо, аполитикатә мчра ампыҵахалара рҽазыршәо иалагеит. Мирон иҭахым иабџьар шьҭаиҵарц, иҽирҭеслымырц, уи дазхиоуп иҧсы ҭанаҵы аусуцәа дырҿагыланы ақәҧара.

Петра иҧа аиҵбы – Иаков даашьаҩуп, иҧсылоу, ишәаргәындоу, акы згәы ацҧыҳәо иҟам, здырра маҷу, зыбз ада зыхәлам уаҩуп. Уи игәанала, ауаҩытәыҩса иҟазаара хықәкыс иамоу, иҭынчу, азхарафара зцу аҧсҭазаара ауп. Убри аҟнытә аҭакҧхықәра зҭаху аус ихы ацәихьчоит, иара иаҵкыс Мирон ишилшо дырны, уи ианаижьуеит ааглыхра анапхгара, иара уамак зҵазымкуа аусқәа рыҟаҵара ихы алаигӡоит. Иаков иҧсра, иҧсҭазаара зегьы аиҧш ирҧхашьагоуп, уаҩы длазырҟә-

уа фақтуп. Аусуцәа руалуашарақәа ирыцәшәаз Иаков ибзиабаҩ Полина диманы ақалақь аҟнытә дыбналарц дышнеиуа шьоукы дрып_ҟоит, нас ахыкәалаа аиҧш инеиуа адәыӷба аҟнытә ддыршәуеит.

Хыхь-хыхьла урыхәаҧшуазар, Мирони Иакови еиуеиҧшым, еиҿагыло персонажцәоушәа иҟоуп, аха цқьа урыцклаҧшыр, иумбарц залшом урҭ епохак иахылҵыз, абуржуазиатә класс ишаҧацәоу. Аурыс империализм иахылҵит ауаҩ ирыцҳашьара злам Мирон иҩыза аусеиҿкааҩцәагьы, Иаков иҩыза апаразитцәагьы.

Уаҩ дазҿлымҳахартә иҟоуп Петра иҧеиҳаб Илиа иҧсҭазааратә мҩа. Даныхәыҷыз инаркны аус иазҟазоу уаҩхоит уҳәартә дыҟан. Еснагь акы ицәуан, акы ҧиҟон, акы ҧиҽуан, ма џьара акы еидирҷаҷалон. Иабду – Илиа Артамонов (аиҳабы) имчхареи иҟазшьеи иныҧшуан. Петра дгәыӷуан уи дуаҩ иашаҵәҟьахоит, аус дзықәгәыӷхша ауаҩы имаидап ҳәа, аха аамҭа цацыҧхьаза аб ибо далагеит Илиа иара инырра имазамкәа, "зымҩа ишизҳауаз". Илиа аусуцәа рҭагылазаашьа хьанҭа гәҭыхас иман, афабрикантра зынзагьы иҭахымызт. Абри иахҟьаны аби аҧеи аконфлиқт роуит. Аҧа дызлыҵыз ауаа ааныжьны, наунагӡа иҩны ддәылҵны дцар акәхеит. "Ааи, сара уи аҩны ддәылысцеит, – иҳәеит Петра, – избанзар атәым ҽы дақәтәеит, нас ирҩит… аха ахы абаирхеи?". Ашәҟәыҩҩы Илиа политикатә усзуҩык иаҳасабала ишьақәгылара аҭоурых неиҵыхны иааирҧшуам. Аҩымҭа иалоу егьырҭ аперсонажцәа рцәажәарақәак рыҟнытә аҧхьаҩ еиликаауеит Илиа иусура аҵакы. Зны уи Сибра дыҟан, мазалатәи аполитикатә усуразы дахганы дыҟазар акәхарын. Абуржуазиатә шьақәгылашьа иаҿагыланы ақәҧараан, уи ареволиуциатә пролетариат дрыдгылаҩын. Убри аҟнытә ицәҳәыҟьантазхаз, насгьы зыхшара нагӡаны изызнымхаз Петра Артамонов "Илиа дабаҟоу?" ҳәа ашҭаҧссаҩ Тихон даниазҵаа, уи абас аҭак ииҭеит: "Абарҭ дрыцуп рҳәоит, уи абарҭ дахьрыцу азы акәхап уаргьы уҧсы зҭоу".

Ахәаахәҭцәа рыкласс аҵыкәкәаара, аусуцәа рыкласс аинтеллеқтуалтәи аполитикатә еизҳазыӷьареи хықәкылаҵәҟьа еимадоуп. Убри аҟнытә ауп ашәҟәыҩҩы Артамоноваа рҭаацәара ахаҭарнакцәа рҵыкәкәаара инаваргыланы, аусуцәа рыкласс ахаҭарнакцәа реизҳазыӷьара апроцесс зааирҧшуа. Ари атема аҩымҭаҿы маҷк азеиҧш ҟазшьа амоуп, аха уаҩы илаҧш иааҵашәартә изыргоуп.

Артамоноваа рҭаацәара аҭоурых инаваргыланы, Горки изыригоит аусуҩы-асҩы Морозов иҭаацәараҟнытәи х-абиҧарак рхаҭарнакцәа рыҧсҭазаарагьы. Морозоваа рабиҧара еиҳабы ахаҭарнак Борис Морозов 90 шықәса дрықәын, анхаҩ хьыҧшы Илиа Артамонов атиласырҭа афабрика аргылара даналагаз. Убри азыҳәан акәхап Борис Морозов Илиа Артамонов – афабрикант ихаҭараҿы аус бзиа избо, насгьы "ауаҩытәыҩса игәы нызмырхо" ауаҩы дзибо.

Морозов иҭаацәара аҩбатәи абиҧара ахаҭарнак Иван, Петра Артамонов еиҳа иҿынкыланы, иҿырхьшәашәаны ауп дышихцәажәо. Уи ицәажәара иагуп Борис Илиа данихцәажәоз иааирҧшуаз аҳаҭыр-қәҵареи агәахәареи. Егьа убас иҟазаргьы, Иван Морозов макьана изеилымкаац Артамоноваа рҭаацәара аҵьа иаҵагылоу ажәлар ишраҕа-цәоу, насгьы урҭ ирҿагыланы ақәҧара шаҭаху.

Морозоваа рҭаацәара ахҧатәи рабиҧара ахаҭарнак Захар идунеи-хәаҧшышьа аусуцәа рыкласс рполитикатә хдырра ашьҭыҵреи рреволиуциатә уалуашаракәа реизҳазыҕьара апериоди раан ишьақә-гылеит. Убри аҟнытә, уи Артамоноваа дышраҕоу аахтны ицәыригоит. Актәи Адунеитә еибашьра аҟнытәи Захар дыхәны, агра ганы дхын-ҳәит, аха икласстә хдырра иазҳаит, аҿарҭбааит, уи абольшевикцәа дрыдгылаҩуп, азауад аусуцәа ҧхьагылаҩцәа иҿрымаидоит, азауад анапхгаҩцәа рцәа иҭаирзызоит. Мирон Артамонов зегь реиҳа дзы-цәшәо Захар иоуп, иҭаацәара иманы азауад ааныжьны абналара игәы иҭоуп.

Ароман анҵәамҭаҿы, аштаҧссаҩ Тихон Виалов иҿала автор абуржуазиатә социалтә шьақәгылашьа зегьы дақәызбоит. "Агәнаҳа ҟаҳҵеит, убриаҟара агәнаҳа ҟаҳҵеит, иҟаҳҵаз агәнаҳа ҧхьазашьа амоуртә аҟара... Нас абар, шәҵыхәтәагьы аашәыдгылт... Ауардын акәыр ацәызит... Шәдыршәшәеит лабала идыршәшәаз асабеиҧш..."

М. Горки ироман "Артамоноваа рус" асовет литератураҿы акрыз-ҵазкуа аҩымҭақәа ируакуп. Араҟа ашәҟәыҩҩы иааирҧшит аҭоу-рыхтә еизҳазыҕьара азакәан-ҧҟарақәа инарҵауланы рдырра. Ари иаанаго уи арҿиаратә метод ҿыц – асоциалисттә реализм апринцип-қәа дрықәныҟәаны исахьаркыратә хықәкы баҩхатәра ҟаимаҭла инаиг-зеит ҳәа ауп.

"Клим Самгин иҧсҭазаара"

Ауаҩи аамҭеи, ауаҩытәыҩса ихаҭареи ажәлари М. Горки иса-хьаркыратә рҿиамҭа иапроблема хадақәоуп, урҭ еиуеиҧшымкәа, ҵкар рацәала ианыҧшхьеит зжанртә еилазаара амҽхакы ҭбаау ашәҟәыҩҩы идоуҳатә ҭынхаҿы. Ароман "Ан" аҟны ашәҟәыҩҩы иҿаҧхьа ипроблема хаданы иқәиргылеит ауаажәларратә социал-политикатә қәҧара азҵаарақәа раарҧшра, ароман "Артамоноваа рус" аҟны иаҳа дацклаҧшуеит иара убри апроблема асоциал-ҧсихо-логиатә аспект. Ашәҟәыҩҩы ирҿиаратә ҧсҭазаара еихызшьалаз ашәҟәы "Клим Самгин иҧсҭазаара" аҟны иқәгылоу апроблема хадақәа аарҧшуп социал-философиатә аспектла.

Ароман "Клим Самгин иҧсҭазаара" Горки иепикатә рҿиамҭақәа зегьы иреиҳауп. Уи ҧшь-томк рыла ишьақәгылоуп. Уи иҧсҭазаара

аҵыхәтәантәи ажәашықәса абри арҿиаратә гәҭак ду анагзара иази-кит, аха инагзаны иара ишиҭахыз инапы изыҵымхит уеизгьы. Ароман аҧшьбатәи ашәҟәы ахәҭа ҕәҕәак аредакциа ишьақәнаргылеит ашәҟәыҩҩы инапҩымҭеи иблокнотқәа рыҟны иҟаиҵахьаз анҵамҭа-қәеи рыла. Ашәҟәыҩҩы ароман аус адулара далагеит 1925 шықәсазы, аха уи аҩра игәы иҭеикхьан Урыстәылан ареакциа амчқәа ианрыса-кьаҳәымҭаз аамҭазы. Аригьы баша иҟамлазеит. Ареакциа ашықәс-қәа раан абуржуазиатә интеллигенциа ганкахьала рдоуҳатә ҧсыҽра, риндивидуализм аадырҧшит, даҽа ганкахьала урҭ аргамаду ицәырырго иалагеит ахақәиҭтәратә уалуашарақәа ҕашақә ишрыхәаҧшуаз.

Ароман "Клим Самгин иҧсҭазаара" иагәыланагзеит Урыстәыла ауаажәларратә ҧсҭазаара 40 шықәса рыҩнуҵҟала изнысыз аҭоурых. Горки инарҭбааны, акакала инеиишьҭаргыланы исахьаиркуеит абри апериод аан Урыстәылан иҟалаз аҳтыс хадақәа: анародникцәа рцәыр-ҵра иахҭысыз акрах, Урыстәылатәи асоциал-демократиа ашьақәыр-гылара, Ходинтәи акатастрофа (ишдыру еиҧш, уаҟа аҳәынҭқар ик-оронациа иазкыз амшныҳәаҿы хыҧхьазара рацәала еизаз ауаа дара-дара еибарҟьацит), ишьаарҵәырахаз амҽыша, ҧхынчкәын мза азы Москватәи абҵьаршьҭыхралатәи ақәгылара, Столыпин иреакциа аантәи арыцҳаракәа, нас Актәи адунеитә еибашьра. Ароман хыркәшоуп аҳәааанырцәынтәи В. И. Ленин 1917 шықәсазы Петроград иаареи Финтәи авокзал аҟны ажәлари иареи реиҧыларала.

Абарҭ аҭоурыхтә хҭысқәа ирышьаршәаланы ароман аҟны ицәыр-гоуп XIX ашәышықәса анҵәамҭеи, XX ашәышықәса алагамҭеи раан иҟаз еиуеиҧшым аидеологиатә еидысларақәа. Аҩымҭаҿы ицәыргоу аҳтысқәа мҩаҧысуеит Москва, Петроград, нас Урыстәылатәи провин-циатә қалақьқәак рыҟны.

Ароман дафырхаҵа хадоуп абуржуазиатә интеллигенциа ахаҭар-накцәа ируазәку Клим иира аарҧшрала, инҵәоит иара иҧсрала. Аҧхьаҩ иҿаҧхьа имҩаҧысуеит 40 шықәса зхыҵыз афырхаҵа дани инаркны дыҧсаанзатәи иҧсҭазаара аҭоурых зегьы.

Автор аҧхьатәи игәҭакала ироман хьзыс иаиур акәын "Иҭацәу аҧсы аҭоурых" ҳәа. Иара убри алагьы автор иҭахын иҳаиҳәарц ифырхаҵа хада Клим Самгин иҭацәу ҧсуп ҳәа, ауаҩытәыҩсатә цәаныррақәа ицәтәымуп ҳәа, арҿиаратә усура алшара далхәдаауп убарҭқәа инарываргыланы, уи даара ихы иамхабзиацәоуп, диндиви-дуалиступ, амала ипретензиақәа дууп, иҭахуп аҧсҭазаараҿы иалкаау аҭыҧ ааникылар ҳәа.

Автор ироман аҟны аҭыҧ ҕәҕәа азалихуеит Клим Самгин иҟаз-шьа ашьақәгылара анырра азҭаз атмосфера, ауаажәларратә ҭагыла-заашьа аарҧшра, Клим иҧсҭазаара аҧхьатәи ашықәсқәа, анародник-цәа ридеиақәа ихырхыз ақәҧаҩцәа ажәлар рахь иныҟәара ианалагаз

аамҭа иақәшәеит. Клим иҭаацәара иалахәыз (иаб, иаб иашьа), аинтеллигенциа ахаҭарнакцәа ишырҵасу еиԥш, ари ақәԥара маҷк рхы аладырхәуеит, аахагьы роуит. Иабиашьа дахыргеит, иаб ҳамҭакы дҭаркит, анаҩсан ауниверситет дҭырцеит. Анародникцәа рҵысра анырыцҟьа ашьҭахь, еиқәхаз азәык-ҩыџьак урҭ рфырхацәа, уажәы абуржуазиатә интеллигенциа ахаҭарнакцәақәак урҭ зынӡа ихьаԥшынгьы ирыхәаԥшуамызт, ирхадыршҭит анародникцәа аҵахаанӡа ирҳәоз ажәақәа гәык-ԥсыкала ишырзыҟазгьы.

Абарҭ ашықәсқәа раан Клим дызхылҵыз рыҩнаҭа ашә макьаназы зегьы рзы иаартын. Хәылԥазыла урҭ рыҟны, анкьа ишыҟарҵалоз еиԥш, ауаа еизалон, аимак-аиҿакқәа аԥшьыргон, аха арҭ ауаа уажәшьҭа зынӡа даҽа гәалаҟаран ирымаз, урҭ чарҳәара рзыруит, насгьы рызқәа реиадырхеит рабацәа рреволиуциатә народниктә идеалқәа. Клим Самгин иҩнаҭаҿы иаҳԥылоит анародникцәа ридеиақәа згәы рыхшәаз (изцәымыҕхаз) ауаа, алибералтә народникцәа рхаҭарнакцәа. Убарҭ иреиуоуп анџьныр Варавка, аусеиҿкааҩцәа, анархистцәа уҳәа убас азәырҩы. Ашәҟәыҩҩы шаҭарада дрықәызбоит абарҭ аԥсҭазаараҿы акы гәацәа ахазымкуа, хшыҩҵакык амазамкәа аимак-аиҿак аԥшьызго, уаажәлларратә интереск, ҵаҵгәы змоу, ихырҳагоу гәазыҳәарак змам ауаа. Рыцҳарас иҟалаз, абри зызбахә абыржәы иаҳҳәаз аинтеллигенциа ахаҭарнацәа реилазаараҿоуп Клим Самгин иҟазшьеи, идунеихәаԥшышьақәеи ахьышьақәгылаз.

Клим маха-шьахала дуаҩы ԥсадан, джәымпытза дыҟан, уаҩы далкааны дызлаигәаԥхашаз акгьы далаҟамызт, шамахамзар иуԥымлоз ихьӡ заҵәык акәын, убригь заа ихәшьадны иаб иоуп ихьӡызҵаз, егьырҭ ахәыҷқәа дрылкаахарц, дреиԥшымхарц азыҳәан. Ҽазә ихьӡ иаламҩашьо ахьӡ иҭараҿгьы даанымҿасит Клим иаб. Аб Клим абаҩхатәра змоу, зыхшыҩ ҵару, згәы еилыҷҷоу ахәыҷы ироль анагӡара идиҵеит. Асасцәа аниҭаалак Клим иаб ихәыҷы аҿаԥыц бзиа имоушәа дихыҽхәон. Климгьы игәы иахәон аиҳабацәа ахьизҿлымҳаз, насгьы иҽазишәон зегьы дреиԥшымкәа аҽыҟаҵара. Аха иара дызлалукааша акгьы далаҟамызт аҟнытә, уахьихәаԥшуа иалкаау реиԥш ихы мҩаԥигалар акәын. Уаҩ илаԥш зыдхалаша ма уаҩы иџьеишьаша акы изблар акәын. Ари иара имчи ихшыҩи азхомызт аҟнытә, аиҳабацәа ражәақәа гәынкыланы, иара избызшәа рҳәара далагеит. Аҵыхәтәан, дызлаҟамыз далаҟоушәа аҳәареи, аҟаҵареи, ихатә хаҭара злаҟам ала азыргара Клим иԥсҭазаара иахықәкны, иаҵакы хаданы иҟалеит, ари дызлаз ауаажәлларреи иареи реизыҟазаашьа иаԥырхагахеит, иара иҟазшьа быжьнахит, иҩызцәа дрыҟәнаҟьеит, аԥсҭазаараҿы зегьы изеиԥшны, дара ауаагьы иара иаҕацәоушәа ибо, иаргьы гәаҕшақә дрыхәаԥшуа далагеит.

Ашкол аҿы Клим иҩызцәа ахәыҷқәа дырцәымҕын, ҿырҳәала иҵаны имаз итәым ажәа ҟәыҕақәа рыла иаԥшьигоз аҽхәарақәа урҭ ԥышәырҷҷо ихнарҷҷон, гәрамгарҭас дышьҭырхыртә дҟарҵон, уимоу дагьырцәымҕнатәуан. Аҩны ирқьынцыцны ирымаз Клим, иҩызцәеи иареи реизыҟазаашьа ахьымӡҕ инаргошәа ибон аҟнытә, иҩызцәа ргәы иазыргаша аҟаҵара дашьҭан. Абри аҩыза агәазыҳәара уи дыцәгьаҳәааҩны дҟанаҵеит. Уи ицәгьа иҳәеит икласс аҟны итәаз аҷкәын хәыҷы Иноков, ахаҳә ыршәны аинспеқтор ихышә асаркьа ԥызҽыз. Абасала Клим иҩыза Иноков ашкол дрыҭирцеит. Иара ицзызҳауаз аӡҕаб хәыҷы Лидиа Варавка лашьа Борис иԥсы иахырӡаан иимҳәоз амаӡа иман, уи ииаисуа дыпҟаны, игәы дшадыргахьаз азәгьы иаҳар иҭахымызт. Лидиа Варавка лашьа имаӡа Клим ианиалҳәа, уи Борис имаӡа шидыруаз иирдырит, иара убри алагьы Клим иҩыза игәы иирхьит, ихы хьымӡҕишьо дҟаиҵеит, длаирҟәит.

Клим ацәгьаҳәаара "шхаҵарамыз" идыруан, убри аҟнытә ацәгьаҳәаара дзаҟәыҵуамызт, аха игәиҽанын, уаҩы гәҩарас дҟаимҵартә ихы мҩаԥигон. Зны Клими иара икласс аҵаҩы Дронови ашкол абарҵаҿы ишгылаз аинспеқтор дшырзааигәахоз игагала иангәеиҭа, аԥенџьыр аԥера азбахә цәырганы, Дронов аԥенџьыр ԥызҽыз аҵаҩ ижәла иҳәартә аҭагылазаашьа изыҟаиҵеит, аинспеқтор уи иаҳарц азыҳәан. Аҵаҩцәа даара ихәыцзаргьы, ирзеилымкааит рҩыза ицәгьа зҳәаз ауаҩы дызусҭаз. Клим азәгьы гәҩарас дҟаимҵазеит, иаргьы акгьы ихаразамшәа акәын ихы шымҩаԥигоз.

Клим данарԥысхагьы дышҽеимыз узырбо адетальқәа уԥылоит аҩымҭаҿы. Клим уахьынаигәыдыԥшыло дуаҩы аамысҭашәоушәа ихы уирбон, убри азы акәын уи иаарласны, имарианы идырцәа ргәы дзақәшәоз, аха, ишдыру еиԥш, ауаҩытәыҩса иблақәа иҩнуҵҟатәи идунеи иасаркьоуп, уи идыруан Клим, убри аҟнытә иблақәа ауаа ирцәихьчон, ауаа рыбла дхыԥшылазомызт дзакәыҵәҟьоу рдырыр ҳәа дшәаны. Уи ихаҿы еснагь идырԥшзон, – иҳәоит Горки, – алҩаԥшра змоу аланарԥшыгақәа, урҭ ииаҵәаза иҟаз, ихьшәашәаз, игәрамгаз Клим иблақәа рҿаԥшылара рҵәахуан. "Алҩа ԥшра змоу аланарԥшыгақәа" ашәҟәыҩҩы ифырхаҵа дызлаликаауа, иҟазшьа злаирҵауло детальуп.

Клим данстудентызгьы, ауниверситет даналгагьы аҳәынҭқарра аопозициа азыҟазҵоз, ареволиуциатә ҟазшьа змаз аҿар дырзааигәаны дыҟан, аха ари ус зыҟаиҵоз рдунеихәаԥшышьақәа идикылоны, ирыцеиҩишоны акәзамызт, ари ас зыҟаиҵоз, ареволиуционерцәа дырзааигәазар Клим иаҳа уаҩ илаԥш дыҵашәартә, уаҩы дзызҿлымҳахаша хаҭараны дҟанаҵоит ҳәа игәы иахьаанагозаз акәын. Убри аҟнытә имаҵауратә усқәа рзы Урыстәыла еиуеиԥшым агуберниақәа рахь данцалоз, апартиатә усзуҩцәа ирҭоз адҵақәагьы наигӡон инаимҩатәны. Уи изгәамҭазакәа дрышьцылеит убарҭ адҵақәа рынагӡара,

инаигӡон дара зҿлымҳарыла, насгьы зны-зынла игәы дҭаччон, ареволиуциа дамаҵауаҩны ихы ахьишьоз азы. Абарҭ апартиатә дҵақәа рынагӡара иара гәымрҿыҕьгас иԥхьазон, уи иара аинтерес зҵоу, иџьоушьаша ауаа дрыннарион, драцәанаржәон, насгьы згарҭа имамыз аамҭа алаихигон.

Ароман аҟны иуԥылоит Клим аполициа шиқәлаз атәы зҳәо хҭыскгьы. Урҭ уи инхарҭаҭыԥ еимырдеит, ашәҟәынҵагьы имырхит џьаргьы дшымцоз ала. Абри ахҭыс уи уаажәларратә гьагьарақәак рыҟны иаҳаҭыр шьҭнахит. Агазеҭ аредақтор даниба, инапы рыҕәҕәаны иааникылт, Клим ауаа ирзааигәоу, рлахьынҵа злахьынҵоу азәы иаҳасабала ҩызаҵас, гәыблыла изыҟоу ауаа дышрылоу агәра игартә дҟалеит. Арҭқәа зегьы Клим игәы иахәон, ихы дубеиа ибо дҟарҵон, аха ареволиуционерцәа рзааигәахара ианамыжькәа, дахьдырхәыр ҳәагьы дшәон. Уи еиликаауан агәаҽанызаара шихәҭаз. Убри аҟнытә, Клим иҭызҭыԥ дырҩегьых еимырдартә ашәарҭара данҭагыла, зыԥхьара азин ыҟамыз ашәҟәынҵақәа, астатиақәа рколлекциа, ажәеинраалақәа ԥхасҭеитәырц, иқәигарц избеит. Хаҭала, иара изы убарҭ анҵамҭақәа изакәызаалак акы иаԥсаны иҟамызт. Иара урҭ ҵәахны изимаз, дара рыбзоурала ажәлар азҿлымҳара ахьизыҟарҵоз мацараз акәын.

1905 шықәсазтәи ареволиуциа аан, Москва, Клим дзыҩназ аҩны аҿаԥхьа абаррикада аныҟарҵа, ақәԥаҩцәа азәырҩы ахыҵәахырҭеи афатә ԥхеи Клим ихәыҟаҵартаҿы ирыгхомызт. Абаррикада ахьчаҩцәа Клим Самгин данырԥылалакь, ҳаҭырқәҵарала аԥсшәа иаҳәо ихәлаччон. Зны апартиа иалаз аҩызцәа рабжьагарала Клим ишәарҭаз адҵагьы наигӡеит. Иҩны аԥхьа идыргылаз абаррикада знапы ианыз ауаҩы дыԥшааны, иҟаиҵашаз аусқәа ринструкциа иитеит. Амҩа ианылан инеиуаз Клим ажандармцәа ианаарыхҭашәа шьаҿацыԥхьаза даанкыланы деимырдар ауан. Деимырдо иалагар, ашәҟәынҵа аҕа имԥыхьамшәарц азы, Клим уи апапирос агильзаҿы иҵәахит, иаҳҳәап нас, дыркызҭгьы, апапирос агильза ҟаҟаны илбааидон. Абас еиԥш иҟаз аусқәа шыҟаиҵозгьы, Клим ареволиуциа даҕаҵәҟьан. Иара игәанала, ареволиуциа заҭаху ажәлар рыршәаразы ауп, ргәыҕрақәа рцәырзны, ақәԥараз мап дыркразыҳәан ауп. Клим Самгин игәаанагарала, ареволиуциа, иара убри ареволиуциа аидеиа ақәхзаразы зеиԥшыҟам амаанақәа ируакуп. Убри аҟнытә иџьашьатәзам, ареволиуциа анаҵаха ашьҭахь, Клим иҩны ахышә аҟнытә абаррикадақәа рыбганы иԥҽыз амаҭәарқәа амца рыцразҵоз аруаа гәахәарыла дахьрыхәаԥшуаз.

Уаҩ дархәыцыртә иҟоуп аҳәынҭқар ижандармцәа Клим Самгин ихаҭара ишазыҟоу. Уи ихымҩаԥгашьақәа жәпакы ажандармериа гәҩарас дҟарҵартә иҟан, деимырдартә, дҭаркыртә аҽыҵгақәа рырҭон, аха

Клими ажандармцәеи хаха ианааиҿагылалак, уи ихаҭараҿы раҕа ицынхәрас, дҩызан дара ргәаангарала рҿаԥхьа иаацәырҵуаз. Клим иҩны раԥхьаза ианеимырда ашьҭахь, аконфискациа ззыруз иқьаадқәа ырхынҳәны ирҭарц ажандармериаҿы даннарԥхьа, иара иҿаԥхьа аҭамзара шьҭарҵеит. Ажандармериа амаҵзуҩы Клим инаԥҩымҭақәа данрыԥхьа, ари иҩызцәақәак ицәа ԥырҽуеит акәымзар, ҳара ажандармериаа ҳашхәыцуа дхәыцуеит, ҳдунеихәаԥшышьа идунеихәаԥшышьоуп ҳәа игәы иаанагеит.

Аха Клим дызцыц иҩызцәа дрыцын убри ашьҭахьгьы. "Игәрагам" ауаа дахьрыҿцаауаз азы Клим дҭаркит, жәеизамш кәымрак иаҟараз акамера дҭакын, аха абраҟагьы деиқәнархеит ажандармериа аиҳабы дзыԥхьаз Клим имшынҵа. "Џьашьахәыс исымоуп, – дцәажәон уи ихы Клим инаиқәкны, – ажандармериа анапхгара рылаԥш зху асфера ҩынтәны шәахьақәшәо. Ас еиԥш жәбахьоума, шәарҭ шәкариера шәхала ашәарҭара иҭашәыргылоит, аполитика аганахьала игәрагам, шәара ишәцәымҕу ауаа иахьеи-уахеи шәгьежьуа шәрылоуп".

М. Горки ихшыҩзцарала ахаҵа иморалтә хаҿсахьа ҿаҿаза иааԥшуеит аусураҿы, аҩызеи аԥҳәыси реизыҟазаашьаҿы. Убриазоуп, Клим Самгин иԥсҭазаара иаҵанакуа абарҭ асферақәа ашәҟәыҩҩы иалкааны дызрызҿлымҳау. Клим дусеилыргаҩуп, аха абри аганахьала иуалу гәажәра азиуеит, цқьа игәцареикуам зус инапы иану ауаа рлахьынҵа. Уи ицәтәымуп арҿиаратә усура, дызҿу аус дырны аџьа адбалара ауаҩы инаҭо агәахәтәыхьзара, агәахәара. Уи идырцәа азәы аусурҭа ҿыц анидигалоз усурҭа бзиоуп ҳәа имаирҽхәо далагеит, Самгин иакәзар, убри аусурҭа ахашәалахәы инаҭозу, инамҭозу акәын интерес имаз. Клим зны иабԥса анџьныр Варавка еиҿикааз агазеҭ аредақциаҿы аусура далагеит, аха убраҟагьы ихы изаамырԥшит. Уи истатиақәа равтор дзыхцәажәо гәыла-ԥсыла дшырзыҟамыз, инарҵауланы ишизҭымҵаауаз рныԥшуан.

Клим Самгин иусура дшазыҟоу аарԥшрала ашәҟәыҩҩы изырыгоит уи иҩнуҵҟатәи идоуҳатә ҕарра, иара убри алагьы автор иҳаилиркаауеит арҿиаратә ҟазшьа змоу аџьаус (аусура) шакәу дарбан уаҩытәыҩсазаалакгьы ауаажәларра азы ихәарҭоу, ихырҳагоу уаҩны дҟазҵо.

Клим Самгин иԥсҭазаараҿы азәымкәа-ҩыџьамкәа аҭыԥҳацәа рыҟны аинтимтә еизыҟазаашьа иман, аха азәымзар азәы лахь игәы-иԥсы змадаз, ицқьаз ацәанырра имоуцызт. Лидиа Варавка дылзааигәахар иҭахын Клим, уи егьырҭ аҳәсақәа дызлареиԥшымыз акыр лыдибалон, ахатә ҷыда ҟазшьақәа лыман азы, аха убраҟагьы игәы дажьеит. Лидиа лоригиналра баша адәахьалатәи оригиналразаарын, цқьа данеиликаа гәыла-ԥсылатәи ацәанырра иацәыхараз апаталогиатә ԥсабара змоу уаҩны даацәырҵит. Аамҭа маҷк аҩнуҵҟа еизааи-

гәан Лидиеи Клими, нас аҩыџьагьы хьшәашәаза еимыҵит. Клим ҧхәысс дигоит зыҧшра-зсахьа уаҩ илаҧш иҵамшәо Варвара, лара иара бзиа дахьылбо, уаҩ дызлаҟам иалаҟоу, иалкаау уаҩыс дахьылшьо азыҳәан. Урҭ рхаҵара-ҧҳәысратә еизыҟазаашьа ҧхарак, насыҧк аҵамызт, аилибакаара амамызт, урҭ реизыҟазаашьа усуратә еиқәшаҳаҭраҵас, контрақҭҵас акәын ишыҟаз. Амешьчан ҟазшьа змаз Варвара ҟәыҕара дук шлымамызгьы, дук мырҵыкәа еилылкааит, Клим лара дыззылкуаз ахаҭашьақәа дышрылаҟамыз, убри ауп уи ҳаҭыр иқәымҵо, тәамбашақә длыҧсахуа дзалагаз, уимоу лара зынызынла зынзаск иҧсы ҭаны адәы дшықәыз анылхашҭуазгьы ыҟан. Варвара лыҧсра Клим гәалсрыла идимкылазеит, иаарласны уи анышә днамаидан, лмал ааидикылт. Клим дыхьшәашәаза акәын дшыҟаз егьырҭ ҧҳәысс иигахьаз аҳәсақәа рҟынгьы. Урҭ рыҟнытә азәгьы гәык-ҧсыкала бзиа дибомызт, данрылҵуазгьы азәымзар-азәы гәхьаас, гәырҩас дҟаимҵазеит. Амала, убарҭ дрылкаатәуп Никонова. Уи лхаҿсахьа акраҵанакуеит ароман аҟны. Ашәҟәыҩҩы Никонова лхаҿсахьа ихы иархәаны Клим Самгин иҟазшьа амазақәа зыригоит. Ареволиуционерцәа рыҩнуҵҟа Никонова урҭ гәык-ҧсыкала ирзыҟоу, насгьы аус азы зхы иамеигзо уаҩыс дрыҧхьазон, уи ус диҧхьазон Климгьы, аха иҵабыргны, гәык-ҧсыкала лара зымаҵ луаз аҳәынҭқар ижандармериа акәын. Аха дук мырҵыкәа, Клим еиликааит Никонова дзакәыҵәҟьаз. Уи машәыршақә имҧыхьашәеит Никонова аҳәынҭқар иахранка аҟны аус шылуаз зырҵабыргуаз ашәҟәы. Абри ахҭысгьы дамыргәаазеит Клим. Никонова иара изы акыр дшаҧсаз ихаҿы иааганы, ари ахҭыс ихаиршҭит. Апартиа иалаз Клим иҩызцәа Никонова аҳәынҭқар иохранка дрымадазар ҟалап ҳәа гәҩарас даныҟарҵа, Клим лара чарҳәара лзимуит, апартком аҿаҧхьа дҩагылан ари аҧҳәыс саргьы гәҩарас дсымоижьҭеи акыр ҵуеит, аха ахаан иџьоушьаша, узлалықәымгәыҕша акгьы лыдсымбалазаҵ ҳәа реиҳәеит.

Никонова лахь Клим Самгин имоу ацәаныррақәа ирҳәо рацәоуп. Урҭ Клим Самгин ихаҭара ҳәаақәырҵоит, избан акәзар гәыкҧсыкала бзиа иибо, изааигәоу ауаҩы аҳәынҭқар иохранка рыҟны амаҵ луеит, дыпровокаторуп. Дук мырҵыкәан Никонова лысалам шәҟәы иоуит Клим. Абри асалам шәҟәы аҟны Никонова Климгьы ларгьы еиҧшу занаатк змоу ууаны рыхә лшьон. "Сара даара снасыҧдоуп, – илыҩуан уи, – сгәанала... уаргьы, убас уҟоуп. Амала иулшозар, убарҭқәа зегьы урҟәаҵ. Ауаҩытәыҩса иҧсы ҭанаҵы аӷыҵәахра шилымшо умбои. Уааҟәыҵны, мап ацәкы, сара абас зысҳәо бзиа узбоит, урыцҳасшьоит азоуп". Клим Самгин Никонова лысалам шәҟәы данаҧхьа, "абри аҧҳәыс лхы еилагеит сара сышпиону џьылшьозар" игәахәит. Аха Клим иҿаҧхьа Никонова дахьиашазгьы рацәаан. Самгин иҟазшьа уазхәыцуазар, уи аҳәынҭқар иохранка дрышпионны дҟалар ауан уҳәартә дыҟоуп. Уи иҟазшьақәа цқьа урызхәыцуазар, дпотенциалтә шпионхаҭаҵәҟьан ҟазшьала, ҧсабарала. Уи иполитикатә интересқәа, игәаанагарақәа, идунеихәаҧшышьа здунеихәаҧшышьоу ауаҩы иҭыҧ ажандармериа рыҩнуҵҟа ауп уҳәартә дыҟан.

1905 шықәсазтәи ареволиуциа анаҵаха ашьҭахь, Клим Самгин лак-ҩакрада ареақциаа рганахь диасит. Изқәа реиаирхеит ареволиуционерцәеи, егьырҭ аҳәынҭқар имчра аопозициа азыҟазҵоз, иаҿагылоз ауааи. Абри иазгәаҳҭаз апериод аан уи ихатәы интересқәа мацара ракәын гәыҵхас имаз. Уи еснагь дазгәышьуан аҧсшьара, иҭынчу, азхарафара зцу аҧсҭазаара, уи игәы азыҳәон иара убас, зеиҧшыҟам уаҩызаап ҳәа ауаажәларра идзырҳәаша, ихьз-иҧша адунеи иахзырҵәаша ашәҟәы аҩра.

Актәи Адунеитә еибашьраан Клим аполитикатә усура далагарц иҭахуп, игәы азыҳәоит аминистр иҭыҧ аанкылара. Жәабранмзатәи ареволиуциа уи азныказ дацәшәон. Уи игәалашәон 1905 шықәсазтәи ареволиуциатә хҭысқәа, рыцҳашьарак зламыз ажәлар рацәа рхымҩаҧгашьақәа, убри аҟнытә, зназы уи аҩны даадәылшәаны ашәиҭышәи днеиуамызт, амҩадуқәа рҿы шҭырнчроу, ажәлар дара-дара еиҗәыланы ишнибамырҵәоз агәра анига, аамҭалатәи аиҳабыра рхаҭарнакцәа "аидгылараҿоуп амчра ахьыҟоу", "Аҧсадгьыл ашәарҭа иҭагылоуп" ҳәа ажәлар агәра ддырго ианалага, убасҟан Клим иҭахҳеит адәахьы ддәылҵны ауаажәларра-политикатә ҧсҭазаараҿы ихатәы ҭыҧ ааникыларц иақәикит. Ҵабыргуп, М. Горки ироман "Клим Самгин иҧсҭазаара" нагзаны иҩаанза иҧсҭазаара далҵит, аха иаанхаз анапылаҩымҭақәа рыла ароман нҵәоит Клим иҧсрала. Амҩаду ианылаз ажәлар дрылагыланы дышнеиуаз, Клим машәырла дкаҳауеит, нас ажәлар ршьапы дарҟьацын дыҧсит. Ари аҩыза аҧсрагьы асимволтә ҵакы аиҭоит автор, уи иаанаго ажәытәра шҭахо, уи аҭыҧ аҿатә ҧсҭазаара ишааннакыло, ишиааиуа ауп.

Аҩымҭаҿы инагзаны, насгьы аҧхьаҩ агәра игартә еиҧш ицәыргоуп 1900-тәи ашықәсқәа раантәи аурыс буржуазиатә интеллигенциа еиуеиҧшым аилазаарақәа. Автор абуржуазиа аилабаара апроцесс инаваргыланы исахьа ҭихуеит ҧхьаҟа иҟаларагы иҟоу ауаажәларра ахаҭарнак абольшевик – Кутузов. Уи древолиуционер-профессионалуп, аџьажәлар ринтересқәа ихьчоит. Ароман аҟны иаабо ахҭысқәа рыҟны Кутузов аҭыҧ рацәаны иааникылом, аха ароман аидеиа азыргараҿы иҵаикуа рацәоуп, ҳәарада. Ари афырхаҵа функциа хаданы имоуп Клим Самгини уи ихәыцшьа зхәыцшьоу егьырҭ ауааи перспективак шрымам аарҧшра. Баҩхатәра змам, ицәыгьхәыцу, ипринципдоу, ауаҩы цәымгырҭахәыс дызмоу, ачарҳәаҩ Клим Самгин диҿагылоуп, зынзак уи иеиҧшым ауаҩытәыҩсатә ҟазшьақәеи ахаҭашьа-

қәеи анцәа ҧсабарала изаҭәеишьаны иҟоу Кутузов. Уи ҳаҧхьаҟа ишьақәгылараны иҟоу асоциалисттә уаажәларразы иқәҧо уаҩытәыҩсоуп. Степан Кутузов ихаҿсахьала ашәҟәыҩҩы иаҧицар иҭахын итиптәу абольшевик ихаҿсахьа. Амала ари афырхаҵа ашәҟәыҩҩы илаҧш даатцымшәазо, хыхь ишаҳҳәаз еиҧш, аҭыҧ ҕәҕәа изкзам ароман аҟны, уи зыхҟьаз автор ирҿиаратә хықәкы ауп, уи иҭахын: ажәытә хатәымчратә шьақәгылашьа аҵыкәкәара, аилабаара аарҧшра. М. Горки ирҿиаратә хықәкы наигзеит қәҿиарала.

М. Горкии Аҧсни

М. Горки Аҧсынтәыла дызламадаз рацәан. Зегь раҧхьаза иазгәаҭатәуп ҩеижәиҧшьба шықәса ирҭагылаз Алеқсеи Пешков раҧхьаза акәны 1892 шықәсазы Ҧуҭынтәи ҕбала Аҧсныҟа дшааз. Ари аамҭазы уи дқәыҧшын, аха аҧсҭазаараҿы иибахьаз-иаҳахьаз рацәан, Волга азиас аҧшаҳәаҿтәи ақыҭақәеи ақалақьқәеи жәпакы дрылсны, Ҟрымтәи адгьылбжа ахы-аҵыхәа еимданы, Нхыҵ Кавказтәи ашьхаруа жәларқәа рыбзазашьа гәаҭаны, Дариал аиҩхаа дҭысны, Аахыҵ Кавказтәи атәылақәагьы рықалақьқәеи рқыҭақәеи жәпакы дрылсхьан, акыр нызқь верс шьапыла дныҟәахьан, еиуеиҧшым азанааҭқәа жәпакы инапаҿы иааганы аҵьамыҕәа иаҵагылаз ажәлар рлахьынҵа рыцеиҩишахьан, аҧсҭазаара ауниверситетхаҭа далгахьан. Иара убри 1892 шықәсазы, ҭагалан, Алеқсеи Пешков дааит Аҟәа. Адокументқәа излаадырҧшуала уи дыҟан Афон Ҿыцтәи аныҳәарҭа иамаз ашьҭаларҭа ҩны аҟны. Уи уаҟа дыҧхьон. Уаҟа акәын ҧхьарҭаҭыҧыс иахьрымаз Афон Ҿыцтәи амонастыр ашҟа иаауаз ахархьуаа.

Алеқсеи Пешков Аҧсны данааи, 1891 шықәса раахыс зыргылара иаҿыз Новороссииски Баҭыми еимаздаран иҟаз амҩаду аргылаҩцәа Аҟәатәи рконтора дадымҵаалар ауамызт. Уи уаҟа дрыҳәеит амҩаду аргылараҿы усуҩыс дрыдыркыларц азы.

Усҟан, Аҟәа, 1877–1878 шықәсқәа раантәи аурыс-аҭырқәуатә еибашьра ианнаҵаз ахәрақәа цқьа еинымлацызт, аха уеизгьы иҧшзан, уаҩ илаҧш зладхалашаз рацәан. Аҟәа агаҿа иаҧныз амҩаду аҟны иуҧылон асасааирҭақәа, адәқьанқәа, уаҩ ҭынч дахьтәашаз-дахьгылашаз аҭыҧқәа, аҳәса ргимназиа, ақалақь аҿтәи аныҳәарҭатә хан (асовет аамҭаан ирбганы Аҧснытәи Аҳәынҭқарратә Филармониа аҩны злырхыз), уи анаҩсан, уаҩы ибла иаҿагәыбзыҕуан аботаникатә баҳча уҳәа убас иҵегьгьы.

Иахьа уажәрааңза идыру адокументқәа изларҳәо ала, М. Горки Аҧсны даахьан ҧшьынтә: 1892 , 1903 (ари ашықәсан ҩынтә дыҟан), 1929 шшықәсқәа раан. Аҧсныҟа уи иаарақәа ирҿиамҭагьы ианыҧшит.

Алеқсеи Пешков 1892 шықәсазы Аҧсны данааи, дыҟан Гәдоуҭа, нас Афон Ҿыцтәи амонастыр аҟны, амонахцәа рҿы мчыбжьык аҟара аус иуан. Анаҩсан Аҟәа даҭааит, Аҟәантәи амла иакуаз, аусурҭа иашьҭаз ауаа дрылагыланы шьапыла Очамчыраҟа амҩа дықәлеит, урҭ Аҟәантәи Очамчыраҟа усура ицон, уаҟа идыргылон (иҟарҵон) амҩачаду Аҟәа–Новороссииск".

Алиоша Пешков Аҧснынтәи Қарҭҟа дцеит 1892 шықәса, нанҳәамза анҵәамҭазы. Убасҟан, Қарҭ иҟалеит иара иҧсҭазаараҿы акырза зҵазкуаз ахҭыс: цәыббрамза 12 (24), 1892 шықәсазы, убраҟа урысшәала иҭыҵуаз агазеҭ "Кавказ" адаҟьақәа рыҟны иркьыҧхьит "Мақсим Горки" ҳәа изҵаиҩыз, иара икалам иҵихыз ажәабжь "Макар Чудра".

М. Горки раҧхьазакәны Аҧсны даныҟаз ихҭигаз ахҭысқәа ирыдҳәалоуп 1912 шықәсазы ииҩыз ажәабжь ҟаиматқәа: "Ауаҩытәыҩса иира", нас "Калинин". Арҭ ажәабжьқәа раҧхьа "Амҩасҩы ианҵамҭақәа" ҳәа хыс измаз иҩымҭақәа рцикл иагәылаиҵеит, ашьҭахь «По Руси» ("Урыстәыла") зыхьзыз ишәҟәы ианиҵеит.

1892 шықәсазы М. Горки Аҟәантәи Очамчыраҟа данцоз, Кәыдры азиас ахықәантәи аҭыҧ ҧхьакырҭақәа руак аҟны ахшараура зықәнакыз, Орловынтәи иааз анхаҩҧҳәыс длыхҭыгәлеит. Уи, ахшара дзауаз аҧҳәыс дакушерны дылзыҟалеит.

Ари ахҭыс азбахә зҳәо "Ауаҩытәыҩса иира", М. Горки ихаҭа излазгәеиҭаз ала, иреиҕьзоу иажәабжь хатәрақәа ируакуп. Ажәабжь ахы инаркны аҵыхәанза ицәаҳәа ҟаҧшьны иагәылсуеит аҧсҭазаара аиҭакра, аҭышәнырҭәалара аидеиа. Аҧсҭазаара аиҭакразы, ажәабжьҳәаҩ иажәақәа рыла иуҳәозар, "иаҭахуп ауаа злаҟоу аҵкыс реиҕьтәра, мамзаргьы – еиҳа еиҕьуп – урҭ ҿыцымҭала реиҭакра".

"Калинин" зыхьзу ажәабжь аҟны М. Горки дақәызбоит ауаҩытәыҩса иегоисттә ҭахрақәа рзыҳәан аҧсҭазаара ацәхьаҵра, аҽаҟәыҭхара. Ари ажәабжь афырхаҵа Калинин ҩнуҵҟала иҭыкка, иҭацәны иҟоу, инкыдыгәгәало игәароу ныҟәаҩуп. Уи иҧсҭазааратә "философиа" абас иҟоуп: "Сара уара уҟынтә акгьы сҭахым, уаргьы акы сыҭ ҳәа саумҳәан... Сара ауаа ракәым, схы амаҵуроуп сзызку". Ҳәарас иаҭахузеи, ари аҩыза "афилософиа" ицәтәымын ажәабжь алирикатә фырхаҵа, автор-ажәабжьҳәаҩ, убри азыҳәан ауп уи Калинин дидызҳәалоз арахәыцқәа, акалашәа иаалрыҟьаны изыблыз, изҧыцәҵәаз..."

Аха иазгәаҭатәуп, уеизгьы, аҧсҭазаара ашьақәырҕәҕәара аидеиа абри ажәабжь аҟынгьы ишыҟоу. Ари адгьыл иазку гимнуп, ауаҩ ҧагьа изку гимнуп: "Цәгьалаҵәҟьа исҭахуп аҧсҭазаара, – убас исҭахуп аҧсҭазаара, иажәу ахаҳәқәа ччартә еиҧш, насгьы амшын аҽыхәақәа ргыгцәа ргыланы излаҟоу еиҳа рҽышьҭырхыртә еиҧш: исҭахуп адгьыл арҽхәаҧхьыз ашәа азысҳәарц, арҽхәаҧхьыз ианарҩашьлак,

еиҳагьы меигзарахда абеиаракәа аанарԥшларц, иаанарԥшырц иара абзиабара, иара иашақәаз ируазәку – ауаҩы, аԥҳәыс бзиа дшибара, адгьыл бзиа избо, уи дамҽхакуп иара аԥшзара ҿыц ахзыршаша агәазыҳәара".

Арт аҩжәабжькгьы ирныԥшуеит Аԥсны аԥсабара; ҭагалан аԥшзара, апеизаж блахкыгақәа, амшын ақәыԥсычҳара, ашьха гәышьҭыхгақәа рлакҭақәа, Кәыдры азиас ацәқәырԥақәа ргәеибафара, Гәдоуҭа акәша-мыкәшатәи аҭыԥ блахкыгақәа, Афон Ҿыц алакәтә пеизажқәа, Анаӄәаԥиа абаа, Симон Кананит ихьз иадҳәалоу аҭыԥ ԥшьақәа, аԥсуа ибзазара аӄнытә уаҩ игәникылаша асахьақәа, аштрихқәа…

1903 шықәсазы, аԥхын, М. Горки ҩынтәны Аԥсныӄа данааз, уи ицын иԥҳәыс Е. П. Пешкова, ашәӄәҭыжьҩы К. П. Пиатницки, Москватәи Асахьаркыратә театр арежиссиор А. А. Тихомиров. Урҭ Кавказтәи аҭыԥқәа жәпакы ирҭааит усӄан. Арра-Қырҭуа мҩала рашәарамза 19 рзы инеит Қарҭ, нас ирбеит Баҭым, Боржом, Абасҭуман, Қәҭешь, Аӄәа уҳәа убас даҽа қалақьқәаки ҭыԥқәаки.

Ҩыратә дырраҭаракәак изларҳәо ала, 1903 шықәса, рашәарамза 30 рзы М. Горки иԥҳәыс Е. П. Пешкова ҭаацәаратә усқәак ирыхӃьаны Қәҭешьынтәи дызцыз дрыцрыцны дцеит Нижни-Новгородӄа. А. М. Горкии, Пиатницкии, Тихомирови уи днаскьаргеит Новороссиискынза. Арҭ амҩанызаҩцәа Аӄәа иӄан ԥхынгәымза акы азы, арантәи ауп ӷбала Новороссиискӄа ишцаз. Уахьынтәи мышқәак рышьҭахь М. Горки Қәҭешьӄа дхынҳәит.[31]

Аакьыскьа излеилкаахаз ала, 1903 шықәсазы М. Горки Аԥсны ҩынтә дыӄан. Ари ӄалеит уи иԥҳәыс Новороссиискынза днаскьаганы Қәҭешьӄа даныхынҳәуаз.

1963 шықәсазы атәылаҿацәҭцааҩ Е. Польскаиа Ставропольтәи агазеҭ «Северный Кавказ» (№109, 1963 ш.) аӄны илбеит анҵыныр И. Акинфиев иеилкаанҵа (аочерк) «По Черноморскому побережью Кавказа» ("Амшын еиқәа Кавказтәи аԥшаҳәала"), уаӄа иаҳәоит уи дышрықәшәаз аӷба "Батум" иҭаз А. М. Горкии, уи имҩанызаҩцәа К. П. Пиатницкии, А. А. Тихомирови Гагрантәи Афон Ҿыцынза ианеицҵоз аамҭазы. Араӄа урҭ аӷба аанрыжьит, нас адырҩаҽны ахәылбыҽха Аӄәаӄа идәықәлеит, уантәи шьапыла Шәантәылаӄа ицарц азы.

Акинфиев адырра злаӄаиҵо ала, аҳақьымцәа Горки инервқәа ӷәӷәахарц азы, иахьынзауа шьапыла дныӄәаларц иабжьыргеит. "Аха, ашьҭахь ишыӄалаз ала, – иазгәеиҭоит Акинофиев, – урҭ шьапыла имаҷзаны иныӄәеит. Избанзар ҳара урҭ еиҭаабеит ӷбала Аӄәантәи Пуҭӄа ианцоз, уантәи урҭ еихамҩала Қәҭешьӄа ицеит…"

[31] Пирадов Б. На рубеже. Тбилиси, 1975, ад. 199.

1928 шықәса алагамҭазы Аԥснытәи ауаажәларра М. Горки 60 шықәса ихыҵра аиубилеи амҩаԥгара рҽазыӄарҵон. Қырҭтәылатәи КП Аԥснытәи аобком Апрезидиум М. Горки ииубилеи амҩаԥгаразы хәаажәкыра мза 30 рзы ишьақәнарӷәӷәеит Ацентртә комиссиа. Уи иалахәын: апартиа аобком актәи амазаныӄәгаҩ Н. Амас, Жәлар рдепутатцәа Рхеилак ахантәаҩы Н. Лакоба, ЦИК (ацентртә нагзком) ахантәаҩы С. Ҷанба, жәлар рҵара акомиссар А. Ҷоҷуа, Д. Гәлиа, Ашәба, Иакубович.

Ари акомиссиа алахәылацәа ирыдҵан Горки Аԥсныӄа иааԥхьара.[32]

1929 шықәса, ҭагалан алагамҭазы, М. Горки Ростовтәи аобласт аӄнытә дааит Шәача, уантәи Аԥсныӄа амҩа дықәлеит. Цәыббрамза 6 рзы ахәылбыҽха М. Горки Афон Ҿыц дыӄан. Цәыббрамза 8 рзы иҭыҵыз агазеҭ "Советскаиа Абхазиа" ианын «Максим Горкий в Сухуми» зыхьзыз анҵамҭа. Уи иаҳәон: "Қарҭӄа ицараны иӄоу аҩыза Мақсим Горки Аӄәа дыӄоуп. Ахәаша ахәылԥазы уи Шәачантәи Афон Ҿыц дааит, ауха уа дыԥхьеит, ашьыжь аҭыԥантәи асовнхара аҭагылазаашьа гәаҭаны ддәықәлеит Аӄәаӄа.

Аӄәа данааи, Мақсим Горки дышиашаз амаамынқәа раазарҭаӄны днеит, уаӄа акыраамҭа аҵарадырратә усзуҩцәа рҿы аиҿцәажәара иман.

Иахьа ашьыжь аҩыза Мақсим Горки Қарҭӄа амҩа дықәлоит".

М. Горки Аԥсны иааира гәахәарыла иаԥылеит ареспублика анапхгара, аҵьажәлари аинтеллигенциеи рхаҭарнакцәа.

М. Горки хымш ракәын Аԥсны дахьыӄаз, аха ари аамҭа кьаҿ аҩнуҵӄала еиуиеԥшымыз ауаа азәырҩи иареи аинтерес зҵаз аиԥыларақәа рыман. Уи Афон Ҿыц данааи дырбеит Аԥсны Ацентртә Нагзком ахантәаҩы, еицырдыруаз аԥсуа шәӄәыҩҩ С. Ҷанба, нас агазеҭ "Аԥсны ӄаԥшь" аредақтор, ашәӄәыҩҩы М. Аҳашба. Урҭ анеиқәшәаз цәыббрамза 6 аҽны М. Горки днаԥхьан Ԥсырзхатәи аԥсуа нхаҩы-ажәабжьҳәаҩ Исмаил Быҭәба иҩнаҭахьы. Ашьҭахь ашәӄәыҩҩ-ажурналист М. Аҳашба излазгәеиҭоз ала Исмаил Быҭәба иҩны асас дахь данаҭаа, уаӄа еизазаап уи игәылацәа азәырҩы, аиԥылара мҩасзаап иеиниаз зегьы рзы аинтерес аҵаны, алахҿыхра аманы, ихырҳаганы.

Саатқәак рыҩнуҵӄа М. Горки ихырҳагаз аиҿцәажәара иман Аӄәатәи амаамынқәа раазарҭаҿы аус зуаз аҵарауааи иареи. Ашьҭахь, ари аорганизациа ӄалеит СССР амедицинатә ҵарадыррақәа р-Академиа иатәыз аеқсперементалтә паталогиеи атерапиеи иринститутны. 1929 шықәсазы амаамынқәа Аӄәатәи раазарҭа аеқсперементалтә ендокринологиа Москватәи аинститут иаҵанакуан. Амаамын аазарҭа аусура азбахә М. Горки изеиҭеиҳәеит академик И. П. Павлов иҵаҩцәа ируазәкыз апрофессор Л. Н. Воскресенски. М. Горки даара гәцарак-

[32] ЦПАА, ф. 1, оп. 1, с. 527, л. 24.

рыла идикылеит Аҟәатәи аҵарауаа аус здырулоз амаамынқәа раклиматизациа азҵаарақәа, алазара змоу амаамын жәлақәа рылхра, ауаԥытәыԥсеи аԥстәқәеи ражәреи рҿареи рыпроблемақәа ирыдҳәалаз аҭҵаарадырратә проблемақәа. Ашьҭахь М. Горки адгьылбжьаха Капри аҟынтәи ажурнал «Наши достижения» ("Ҳара ҳаихьзарақәа") аредакциа аусзуԥцәа ирзиԥыз асалам шәҟәы аҟны дрыҳәон, абри Аҟәа ақалақь аҿтәи аҭҵаарадырратә усбарҭа аусуразы аилкаанҵа ԥоны иркьыԥхьырц.

Пыҭрак ашьҭахь ари аҭҵаарадырратә усбарҭа акорпус хада аҭзаҿы икыдҵаз амемориалтә ӷәы абас еиԥш аԥыра анҵан:"1929 шықәса, цәыббра мза 7 рзы СССР АМН иатәу Аҟәатәи амедико-биологиатә станциа (анкьатәи аҭҵаарадырратә маамын аазарҭа) даҭааит апролетартә шәҟәыԥҩ дузза Алеқсеи Мақсим-иԥа Горки (Пешков)".

Ари афақҭгьы уаԥы инарбоит зызбахә ҳәоу аҭҵаарадырратә усбарҭа аусзуԥцәа М. Горки иҭаара агәахәара ду шырнаҭаз.

М. Горки амаамынаазарҭа аниба ашьҭахь, маҷк иԥсы ишьеит, нас уи Аԥсны жәлар ркомиссарцәа Рхеилак ахантәаԥы Нестор Лакоба диԥылеит. Ари аиԥылара ашҟа Н. Лакоба инеиԥхьеит аԥсуа жәлар рмузыкатә культура аҭҵааԥ ду К. Ковачи, аԥсуа жәлар рашәақәа бзианы иназыгзоз шәаҳәаԥцәақәаки.

Нестор Лакобеи Мақсим Горкии аԥсуа жәлар рҿаԥыцтә рҿиамҭа акыраамҭа иалацәажәон. Н. Лакоба М. Горки инапы иаиркызаап К. В. Ковоч 1929 шықәсазы Москва иҭижьыз ашәҟәы "101 абхазская песня (этногрфическая запись с историческими справками)".

Ари аҭыжьра алдыршеит Аԥсны Жәлар рҵара аминистрреи Аԥсуа бызшәеи алитературеи р-Академиеи.

Абри аиԥылара азбахә иҳәоит К. В. Кович 1936 шықәса, ԥхынҷкәын 25 рзы агазеҭ «Советская Абхазия» ианиҵаз "А. М. Горьки об абхазском народном творчестве" ("А. М. Горки аԥсуа жәлар рырҿиамҭазы") зыхьзу истатиаҿы.

"Алеқсеи Мақсим-иԥа Горки аԥсуа жәлар рырҿиамҭа аизгареи, ашәҟәы ранҵареи агәҵаракра ҵаула ааирԥшит" игәалаиршәон К. Кович ашьҭахь.

Ари аиԥыларахь инаԥхьаз аԥызцәа аԥсуа ашәақәагьы рҳәазаап. Урҭ ашәа рыциҳәозаарын Нестор Лакоба, уимоу зны-зынла Алеқсеи Мақсим-иԥагьы ирыциҳәозаарын аԥсуа мелодиақәа.

Ашәак ҳәаны ианаалга, Алеқсеи Мақсим-иԥа абас иҳәазаап: "Ашәа бзиақәоуп, иссиру ашәақәоуп! Ас еиԥш иҟоу амелодиақәа коллективымзар даеазәы изаԥҵомызт, аҵьа иаҵагылоу ажәлар рыдам здам даеазәы изаԥҵомызт! Бзиа ишԥабатәыз, ргәалашәара шԥеиқәырхатәыз афырхацәа, абас уаԥ игәы арԥшаартә, хаҵарыла, насгьы гәаҵаҳәҵаҳәла ашәа рзырҳәарц азы!"

М. Горки убасҟан акомпозитор К. Ковач абас иабжьигеит: иаашәаԥхьашәалак ашәақәа зегьы ҭашәыԥла, иаҳҳәап шәара дуззак аинтерес рыҵамшәа ижәбаша ашәақәа шәыниаргьы, иҭашәыԥла. Шәара ашәақәа ажәлар ирҿыхны иҭажәыԥла, дара рзы, ажәлар рзы. Ирызҳәауеит асовет уаа ҿыцқәа. Урҭ, ҳәарас иаҭахузеи, ашәа ҿыцқәа аԥырҵалашт, аха урҭ ирдыруазарц рыхәҭоуп ииасхьоугьы. Иарбан жәытә ашәазаалакгьы иалоуп, абиԥара ҿыцқәа ирымдырыр ада ԥсыхәа ыҟам, ииасхьоу аамҭа аҟәырҷахак".

М. Горки даара агәахәара инаҭеит К. Ковач аԥсуа ашәақәа инарываргыланы, алакәқәагьы, алегендақәагьы ашәҟәы ишаниҵоз, ишеиқәирхоз аниеиҳәа. "Асахьаҭыхԥы иашаҵәҟьа изы, – иҳәеит ашәҟәыԥҩы, – ажәлар рырҿиамҭа, ажәлар рҟәыӷара иарбан ҟәырчахазаалакгьы акыр иаԥсоуп, акыр уаԥы изааигәоуп. Алакәқәеи алегендақәеи дырԥегьых шәԥыла ауаа еизыргалааит, еизырго аматериалқәа рыҟны еиԥшу аматериалқәагьы ҟалааит аҭахызаргьы. Урҭ авариантқәа шаҟа ирацәаны еизгахо, еиҳагьы еиӷьуп".

1929 шықәса, цәыббрамза 8 рзы ашьыжьымҭан имԥанызцәа ицны М. Горки Аҟәантәи Очамчыраҟа амԥа дықәлеит. Уи ицын Нестор Лакобеи Константин Ковачи. Очамчыраа иреигәырӷьаҵәа ирԥылеит рысасцәа. М. Горки иԥызцәеи иареи шьыбжьхьафара ҳәа инаԥхьан ақалақь аҿы Иларион Қанҭариа иԥны ашҟа. Уаҟа иҟан араион анапхгара азҭоз аусзуԥцәагьы. Очамчыратәи араинагзком ахантәаԥы Д. Габуниа, уи асас дахь ихьзала еиҿкааз аишәачара ашҟа инаиԥхьеит Платон Џанцулаиа напхгара зиҭоз Очамчыратәи араионтә хор ашәаҳәацәа гәыԥԥыкгьы.

Аԥснытәи акьыԥхь еиқәнархаз М. Горки изку агәалашәарақәа изларҳәо ала: "ашәҟәыԥҩы зҿлымҳарыла дырзызырԥуан "Шьардаамҭа" (аԥсуа стол ашәа), "Гәдиса иашәа", "Мравалжамиер" (ақырҭуа стол ашәа) убас егьырҭ афырхаҵаратә, аусуратә, ақьабзтә ашәақәа. Ирҳәеит, иара убас аурыс ашәақәа – "Где бы я ни скитался", "Дитья не тянется за розой".[33]

Аԥсуа ашәақәа згәаԥхаз М. Горки "Арҭ ашәақәа ссируп, иара шәтәыла ахаҭа аиԥш" иҳәазаап.

Абраҟа иамԥоуп ҳәа исыԥхьазоит Очамчыра М. Горки иаҳаҭырқәҵараз еиҿкааз аишәачараҿы иҟалаз даеа хҭыскгьы. Уи сара исзеиҭеиҳәеит зыԥсҭазаара иалҵхьоу, еицырдырыуа аԥсуа шәҟәыԥҩы Чычыкәа Џьонуа…

… Аишәачара иахатәаз ауаа аԥсуа кәашара амелодиа хаа анаацәырырга, Мақсим Горки астол дызхатәаз даахыҵны, аԥсуа

[33] Ашванба С. Максим Горьки в Абхазии. – Советская Абхазия, 19 июля 1966 г. Ацитата аагоуп Хә. Бӷажәба ишәҟәы: Х. Багажба. Книга первая. Изд. «Алашара» Сухуми, 1987, ад. 183–184.

кәашара атаҟт инаҟәыршәаны ишьапҟәа наргыла-ааргыло инапҟәа наҟьа-ааҟьо аишәа аҧхьа дзаза-мазо идауаҧшь жәҩахыркәа џаџаза акәашара далагеит. Ари збаз Нестор Аппалон-иҧа Лакоба ашырҳәа дҩагылан дыҟәҧраан аҧсуала акәашара далагазаап Горки дивагыжьуа. Нестор икәашашьа ҧшза М. Горкигьы дамеханакын, даара ҳаҭыр рыҟәибаҵаны еицыкәашазаап. Акәашара иаиалга, М. Горки Н. Лакоба амцабз аҵаҵаны дыҟәҧраан икәашашьа шигәаҧхаз имҳәар имузаап. Абар уи иихәаз ажәаҟәа:

– Нестор Аппалон-иҧа, Шәара даара ҟазарыла, насгьы ирласны, иҧшзаны шәкәашоит, ибзиаҵәҟьаны иаашәырҧшуеит шәыжәлар рхореографиатә культура!..

– Акыр иаҧсоу Алеҟсеи Маҟсим-иҧа, Шәара еиҳагьы ҳшәытҟәеит шәыкәашареи шәгәалаҟара бзиеи рыла!

– Сара сызҿыз кәашарамызт, саазазеит, сааҟәара-ҟәанееит аҟароуп!..

– Иара убри ауп зегь мазас ирыҵоугьы, Урыстәыла дузза, ҳара ҳажәлар раҳаҭыр аҟнытә иаазазазар, Аҧсны хәыҷы Уи аҳаҭыр аҟнытә иаанарҧшыр акәын аҧшатлакә иаҩызоу акәашара мцабз!..

Горки даара игәаҧхеит Нестор ихшыҩҵаррагьы. Аишәачара иалахәыз зегьы агәахәара рнаҭеит, амилаҭ дуи амилаҭ маҷи рхаҭарнакцәа ас еизгәдуны алаф ахьеибырҳәаз, ҳаҭыр ахьрыҟәибаҵаз.

Ишдыру еиҧш, ишьаҟәхеит М. Горки Очамчыра даныҟаз иҭыхыз афотопатреҭ. Уи иануп асасдкылара ахьеиҿкааз аҩнаҭа ашҭаҿы игылаз Н. Лакоба имашьына лас, улаҧш дыҵашәоит ҧхын маҭәала еилаҳәаз Маҟсим Горки, уи ивагылоуп иара иҧылоз очамчыраа – апартиа араиком амазаныҟәгаҩ Тарас Абӷаҵь, араинагзком ахантәаҩы Дмитри Габуниа, Очамчыратәи араиком аҳәса рыҟәша аиҳабы Капитолина (Капа) Лагәлаа-ҧҳа, нас иара Нестор Лакобеи даеа шьоуки.

Нестор Лакоба иҩызцәеи иареи Маҟсим Горки днаскьаргеит Ахали Сенакинза (Цхакаианза).

* * *

Араҟа иазгәаҭаз ахҭысҟәа рыла инҵәом М. Горкии Аҧсны жәлари реимадараҟәа.

1931 шыҟәса, лаҵарамза 23 рзы Аҟәатәи аҳәынҭқарратә драматә театр аҿы имҩаҧысит А. М. Горки илитературатә усура 40 шыҟәса ахыҵра иазкыз ахәылҧа.

Ашәҟәыҩҩы ду изкыз ахәылҧаҿы еизеит Аҧснытәи ашәҟәыҩҩцәа, амаҵура уаа, аҟалаҟь аҿтәи аҵьажәлар рхаҭарнакцәа, аинтеллигенциа. Ари ахәылҧа рхы аладырхәит анемец поет ду И. Бехер, авенгер шәҟәыҩҩы Андром Габор, еицырдыруаз аполиартә ҧырҩы Б. Чухновски.

Ахәылҧа ааиртит аҧсуа шәҟәыҩҩ ду, ауаажәларра-ҳәынҭқарратә усзуҩы С. И. Ҷанба. Уи иааркьаҿны иҳәеит М. Горки ирҿиамҭаҟәа асовет культура зегьы аҟны еиҧш, адунеи зегьтәи акультуразы ибаҟа дуны ишыҟалаз. Уи иҩымҭаҟәа апролетартә культура арҿиара, аршәҭра иҵәатәы шьаҟаны ишаҵагылаз.

М. Горки иҧсҭазааратә мҩеи ирҿиамҭеи ирызкны ажәахә ҟаиҵеит абаҩхатәра змаз аҧсуа шәҟәыҩҩ-адраматург Владимир Агрба.

Ари ахәылҧаҿы иҟәгылаз И. Бехер инаҵшьны иазгәеиҭеит: А. М. Горки адунеи аҿы зегь реиҳа насыҧ змоу шәҟәыҩҩуп. Уи дзыҟәгылоу афундамент ӷәӷәоуп. 160 миллионҩык ракәым ҧхьаҩцәас имоу. Горки адунеизегьтәи ипрогрессивтәу ауаатәыҩса ҧхьаҩцәас имоуп".[34]

Ахәылҧаҿы урыс бызшәала дыҟәгылеит авенгер шәҟәыҩҩ А. Габор. Уи иазгәеиҭеит, Горки апролетартә ҟазара дшарҿиаҩ дуу еиҧш, ирҿиамҭаҟәа ишырныҧшыз Урыстәыла аҧсҭазаара, ареволиуциатә ҟәҧара. Ҵыргәа хадас ишизыҟалаз асахьаркыратә ажәа иаша![35].
Ахәылҧаҿы дыҟәгылт, иара убас Б. Чухновски. Уи иҟәгылараҿы иазгәеиҭеит М. Горкии иареи шеиниаҟәахьаз, ишеицәажәалоз Соррентои Москвеи, "Горки даара дырзеинтересын, – иҳәеит Б. Чухновски, – ҳара ҳполиартә еҟспедициаҟәеи урҭ аеҟспедициаҟәа рыҟны авиациа алархәреи..."

Ауха Аҟәатәи атеатр аҟны иҟаз зегьы гәахәарыла ирыдыркылеит ахәылҧа ашҟа М. Горки иааишьҭыз, изыҧхьаз ателеграмма. Аха рыцҳарас иҟалаз, иахьанзагьы иҟам, ашәҟәыҩҩы иархив аҿгьы ишьаҟәымхеит ари адокумент.

1968 шыҟәса хәажәкырамза 28 рзы иҭыҵыз агазеҭ "Аҧсны ҟаҧшь" №61 аҟны икьыҧхьуп М. Горки изку афранцыз шәҟәыҩҩ ду Анри Барбиус иажәаҟәагьы. Уи иҳәоит: "Горки ҳара ҳҿы, Франциа, ахьз ду имоуп асоциалтә ҟәҧареи асоциалтә еиҿыхараҟәеи раарҧшраҿы илиршаз зеиҧш ҟамлац ареализми ареволиуциатә пафоси ирыбзоураны. Уи ирҿиамҭаҟәа ҵауа, ҳара ҳашәҟәыҩҩцәа ҿарацәеи ҳсахьаҭыхыҩцәа ҟәыҧшцәеи еилыркааит ҳаргьы ишаҳҭаху акультура ҿыц арҿиаратә ус даеакала ахәаҧшра, ишахәҭоу, ишыҟамлауа аҟазара азы мацара".

Абраҟа иавстәым, аҩеижәатәи ашәышыҟәса 30-тәи ашыҟәсҟәа рылагамҭаз М. Горки иаҧшьгарала Москва алитературатә институт аартра азҵаара шцәыргаз. Ари азҵаара азбахә ааҩит Аҧснынза-

[34] Агазеҭ "Аҧсны ҟаҧшь" №61. хәажәкырамза 28, 1968 шыҟәса.

[35] Иара уа.

гьы. Ашәҟәыҩра напы азыркыз аԥсуа шәҟәыҩцәагьы ирҭахын уи аҩыза аинститут аҟны аҵара рҵартә алшара роурц. 1933 шықәса алагамҭаз Аҟәатәи аурыс шәҟәыҩҩ ҿа Зинаида Морина М. Горки асалам шәҟәы изылҩит, дагьиҳәеит алитературазы убри иреиҳазоу аҵараиурҭа дҭалартә ацхыраара лиҭарц азы. Дук мырҵыкәан М. Горки Зинаида Морина лышәҟәы аҭак ҟаиҵеит. Ашәҟәыҩҩы уаҟа З. Моринагьы, ҿыц ашәҟәыҩҩра напы азыркыз аԥсуа ҿаргьы ирыхәашаз абжьагарақәа рзыҟаиҵеит: "Шәара зызбахә шәҳәо алитвуз макьана апроект аҟны ауп иахьыҟоу, уи реаллаҵәҟьа иҟалараны ианыҟоу сыздырам.

Сара даара ишәабжьызгоит алитвуз аартра шәазымԥшыкәан аҵара шәҵаларц, шәаԥхьаларц, аимак-аиҿаккәа еиҿышәкааларц, напы ашәыркы аԥсуа бызшәа аҟнытә аурысшәахь аиҭагара, шәалага ажәлар рҿаԥыцтә поезиа аҵара, еизыжәгала, ашәҟәы ианышәҵала аԥсуа ашәақәа, алакәқәа, алегендақәа, изеиԥшроу шәыҩла ажәытәзатәи ақьабзқәа уҳәа убас иҵегьгьы.

Абарҭқәа зегьы ажәлар – еиҳаразак аҵьа иаҵагылоу амассақәа рҿаԥыцтә рҿиамҭа – "афольклор" аҵара ауп иаанаго. Насгьы ари хаҭала шәара шәымацара шәакәзам акыр знаҭар алшо, – ари ауаа азәырҩы иднардырыеит Аԥсны иахҭнагахьоу.

Шәара аҭак шәыҭара сцәыхьшәахеит, избанзар "гәаранла ауп аҭак шыҟасҵо" (заа асалам шәҟәы сзызҩыз, заа аҭак рысҭоит ҳәа ауп араҟа М. Горки ииҳәарц иҭаху. Б. Г.).

Зызбахә ҳҳәаз М. Горки З. Морина илзиҩыз асалам шәҟәы даара анырра бзиа ҟанаҵеит аԥсуа жәлар рҿаԥыцтә рҿиамҭа аизгареи, ҵара-дыррала аҭҵаареи, аиқәырхареи реиԥш иҟоу аус ԥшьа анагзараҿы. 30-тәи ашықәсқәа рылагамҭазы аҟтивла нап зыркыз аԥсуа жәлар рфольклор аизгареи, ашәҟәы анҵареи, зра-ԥсра ақәымло аҟаҵареи, ҵара-дыррала аҭҵаареи, ахәшьара аҭареи иахьанзагьы иаҿуп ҳҵарауаа, ҳашәҟәыҩцәа, ҳинтеллигенциа ахаҭарнакцәа азәырҩы. Ирацәоуп ҳажәлар ркультура ари аусхкы аҟны иахьа уажәраанза иҟаҵоу, аха макьана иҟаҵам еиҳагьы еиҳауп. Ус анакәха, араҟа иҳамоуп ҳаԥхьаҟатәи абиԥарақәа иҟарҵаша аус хатәрагьы.

Ишдыру еиԥш, М. Горки зызбахә иҳәаз Алитвуз Москва иаартны, иара ихьз ахырҵеит, аҩеижәатәи ашәышықәса 30-тәи ашықәсқәа раан. Ари алитературатә институт аҟны аҵара рҵеит рырҿиаратә баҩхатәрақәа ирыздырҳаит аԥсуа шәҟәыҩцәа азәырҩы. Убарҭ иреиуоуп: Леуарса Кәыҵниа, Мушьни Папасқьыр, Алықьса Лашәриа, Кәымф Ломиа, Алықьса Гогәуа, Владимир Анқәаб, Мушьни Лашәриа, Џьума Аҳәба, Денис Чачхалиа, Витали Амаршьан, Рауф Ебжьноу, Гәында Сақаниа-ԥҳа уҳәа убас азәырҩы.

Ирацәоуп, ҵкар рацәала еилоуп Горкии Аԥсни ртема иаҵанакуа азҵаарақәа. Абри аганахь ала зегь раԥхьаза иазааҭгылатәуп уи исахьаркыратә рҿиамҭақәа аԥсышәала рырцәажәара азҵаара. М. Горки ипиеса "Аҵан" ("На дне") 30-тәи ашықәсәқа раан аԥсшәахь еиҭеигиет Аԥсны жәлар рартист Азиз Агрба. Иара убарҭ ашықәсқәа раан Аԥсуа ҳәынҭқарратә драматә театр аҟны иқәыргылан ари апиеса, Аԥснытәи аҳәынҭқарратә шәҟәҭыжьырҭаҿы хаз шәҟәны аԥсышәала иҭыжьын "Аҵан". 50-тәи ашықәсқәа раан М. Горки ипиеса "Аҵыхәтәантәиқәа" («Последние») еиҭиегеит Иасон Ҷоҷуа. Уи Аԥсуа ҳәынҭқарратә театр асценаҿы ақәыргылара ҟалеит Аԥсны акультуратә ԥсҭазаараҿы ихҭыс дуны. М. Горки ирҿиамҭақәа бзиа ирбоит, рхатәы бызшәахь еиҭаргоит аԥсуа шәҟәыҩцәа еиуеиԥшым рабиԥарақәа, ишьҭыркааует уи исахьаркыратә ҟазара, агәаҳәара ду роуеит иидеал ҳараккәа рыҟнытә.

М. Горки исахьаркыратә рҿиамҭақәа аԥсышәала иҭыҵуа Иалагеит 30-тәи ашықәсқәа инадыркны. Хаз шәыҟәқәаны иҭыҵхьеит: "Ажәабжьқәа" ("Челкаш", "Аҭакәажә Изергиль", "Ауаҩытәыҩса иира", "Ахани уи иԥеи", "Сымҩалаҩ", "Маи акы"), апиеса "Аҵан" (еиҭегеит А. Агрба), апиеса "Аҵыхәтәантәиқәа" (еиҭеигеит И. Ҷоҷуа), ажәабжьоу "Ахәыҷра" (еиҭ. М. Папасқьыр), агәалашәара "В. И. Ленин" (еиҭ. А. Гогәуа), ароман "Ан" (еиҭ. Ш. Ԥлиа). Еиуеиԥшым аҭыжьымҭақәа иргәылоуп Аԥсны жәлар рпоет Баграт Шьынқәба еиҭеигаз М. Горки иаԥцамҭа "Ашьауардын азы ашәа", М. Лашәриа еиҭеигаз "Италиа иазку алакәқәа" уҳәа убас иҵегьгьы.

М. Горки изкны азәымкәа-ҩыцьамкәа аԥсуа жәеинраалақәа аԥырҵахьеит апоетцәа. Убарҭ иреиуоуп: Леуарса Кәыҵниа, Сандра Сангәлиа, Алықьса Лашәриа, Кәымф Ломиа, Платон Бебиа…

Горки иԥсҭазаареи ирҿиамҭеи ирызкны, уи Аԥсныҟа иаарақәеи, Аԥсни аԥсуааи рыԥсҭазаара ирҿиамҭақәа ишырнырыз атәы аҵарадырратә усумҭақәа, астатиақәа рзыркхьеит аԥсуа ҵарауаа, академикцәа: Хәыхәыт Бґажәба, Шьалуа Инал-иԥа, апрофессор, Аԥсны Аҭҵаарадырракәа ракадемиа алахәыла-корреспондент Маргарита Ладариа, афилологиатә ҭҵаарадырракәа ркандидатцәа: Инна Кәыҵниаԥҳа, Алықьса Папасқьыр, аҭоурыхтә ҭҵаара-дыррақәа ркандидат Тариел Аршба, аԥсуа журналистцәа: Сандра Сангәлиа, Б. Иунусба, Иулиа Гериа уҳәа убас азәырҩы.

Аԥсуа литературатә критика ашьаҭаркҩы, академик Хәыхәыт Бґажәба ииашаны, фактла ирҵабыргны излазгәеиҭо ала, М. Горки исахьаркыратә рҿиамҭа ихырҳагоу арҿиаратә нырра марымажа анаҭон, аринахысгьы ианаҭараны иҟоуп аԥсуа милаҭ литература. Ари иԥсабаратәу культуратә цәырҵроуп, избанзар М. Горки "иаҳа инхарҭәааны, иуниверсалтәны дарбанзаалак даҽазәы иаасҭа иа-

аирҧшит XX ашәышықәсазтәи асахьаркыратә ҧстәазаара апроблема хада, иаҳа ихаҭәааны имехаикит уи аспеқтқәеи, нас рызбашьа ҿыцқәеи".[36]

А. М. Горки ииубилеиқәа акык-ҩбак рызбахә ҳҳәеит, аха ари иаанагом зызбахә ҳамоу атемала абраҟа иахәҭаз зегьы азгәаҭан ҳәа. А. М. Горки ииубилеиқәа зегьы Урыстәылан, иара убас СССР аҟны ареспубликақәа ианазгәарҭоз, ианымҩаҧыргоз Аҧснытәи ауаажәларра XX ашәышықәсазтәи ари аурыс шәҟәыҩҩ ду ииубилеиқәа нарҭбааны, инарҵауланы ҟасарыла, гәыблыла иазгәарҭон. Убри азыҳәан ауп Аҧснытәи апериодикатә кьыҧхь, амассатә информациа ахархәагақәа рархивқәа, хаз иҭыҵыз ашәҟәқәа, арҿиаратә, аҭҵаарадырратә организациақәа, ақырҭуа мпыҵахалаҩцәа акыр ишырҧырхагахазгьы, ҳашәҟәыҩҩцәа, ҳҵарауаа, ажурналистцәа, Аҧсны ауаажәларра рхаҭарнакцәа русура, рҩымҭақәа, ргәалашәарақәа, еиуеиҧшым аинтерес зҵоу, хыҧхьазара рацәала аҳҭысқәа рызбахә зҳәо аматериалқәа зрымадахаз. Урҭ нарҭбааны, инарҵауланы рыҭҵаара, рзыргара ҷыдала аус зыдулатәу проблемоуп.

[36] Щербина В. Р. Эстетика обновления мира. Сб. «Горький и литература народов Советского Союза». Ереван, 1970., ад. 23.

ПАСТЕРНАК
Борис Леонид-иҧа
(1890 – 1960)

Еицырдыруа аурыс поет, апрозаик, аиҭагаҩ Борис Леонид-иҧа Пастернак диит ажьырныҳәамза 29, 1890 шықәсазы Москва. Иҧстәазаара далҵит 1960 шықәса лаҵарамза 30 рзы Переделкино, джуп ари аҳаблаҿтәи азеиҧш нышәынҭра уамак иацәыхарамкәа. Заҧхьаҟа ишәҟәыҩҩхараны иҟаз Борис диит еицырдыруаз асахьаҭыхҩы Л. О. Пастернак иҭаацәараҿы, иан лтәы ҳҳәозар, уи дпианиноарҳәаҩын. Москватәи ахәбатәи агимназиа даналга ашьҭахь, 1909 шықәсазы Борис Пастернак Москватәи Ауниверситет аҭоурыхтә-филологиатә факультет дҭалеит, истудентратә шықәсқәа раан афилософиа ҟасарыла иҭиҵаауан.

1912 шықәсазы семестрк аҩнуҵҟа аҵара иҵон Марбургтәи ауниверситет аҟны, уи уаҟа еицырдыруаз афилософ Г. Коген илекциақәа дырзызырҩуан. Ашьҭахь Г. Коген икафедраҿы Пастернак адокторҭә ҧышәара аиҭарц иабжьигеит, аха иара абри аҩыза ааҧхьара бзиа идымкылакәа дцоит Италиаҟа, (ибоит Венециа, Флоренциа), уантәи даҭааусит Швеицартәыла, аҵыхәтәан дгьежьуеит Москваҟа. 1913 шықәсазы Москватәи ауниверситет далгоит.

Б. Пастернак ихәыҷра мҩасуан аҟазара агәыбылра изыркышаз аҭагылазаашьа аҳра ахьауаз аҭаацәараҿы. Абри аамҭа аантәи Пастернак игәалашәараҿы аҭыҧ ҕәҕәа ааныркылоит Лев Николаи-иҧа Толстои ихаҭара, уи идырра, изааигәахара иара насыҧ дуны иҧхьазон, дхыхны дрыман иара убас Р. М. Рильке илирикеи А. Н. Скриабин имузыкеи.

1903 шықәсазы игәы аҵҧыҳәаҵәҟьаны напы аиркуеит акомпозиторҭә усура. Ари аҟазарахк аҟны уи иеҧышәара алҵшәақәа даара гәахәарыла идикылоит акомпозитор А. Н. Скриабин. Аха 1909 шықәсазы Пастернак имузыкаҧҵаратә усурақәа дырҟәаҵуеит. Абар ари азҵаара азбахәала иара Б. Пастернак ииҳәо: "Амузыка, фышықәса аус здысулоз (аҵьа здызбалоз) бзиа избоз адунеи, агәыгракәеи агәҭынчымракәеи, сара исгәылызжәеит, саҧырҵит зегь реиҳа хәы зманы ирыҧхьазо акы ишаҧырҵуа аиҧш. Ҳамҭакы, афортепианотә фантазиорра сара исзынханы иҟан, иаҳа-иаҳа ииазааиуа шьцыларак аҳасабала. Аха ҧыҭрак ашьҭахь сара иаалырҟьазаны сеиҭаскырц сызбеит, ароиаль зынзакыс саламкьысуа салагеит, аконцертқәа рахь снеиуамызт, амузыкантцәа рҧылара сеацәысысхьчон."[37]

Афилософиа аус адулара Б. Пастернак иҧстәазаараҿы, аамҭалатәи етапын амузыкеи, алитературеи рышҟа имаз аинтересқәа аниз-

[37] Воздушные пути. – М., 1982 – Ад. 424 – 425

цәырҵуаз аламҭала. Уи игәалашәарақәа рыҟны азбахә ҳәоуп "Сердарда" зыхьзыз, апоет, асахьаҭыхҩы И. П. Анисимов иҭызҭыԥ аҟны еизоз аиҩызаратә уаажәларра. Уи ауаажәларра даҭаалон Б. Пастернакгьы. Амала еиҳа иҟасаз анырра ирҭон ашәҟәыҩҩы еиуеиԥшымыз ахеидкылақәа иҽрылархәарақәа. Урҭ ахеидкылақәа зегьы амадан "Мусагет" зыхьзыз аҭыжьырҭа. Уаҟа иалдыршон асимволистцәа рырҿиаратә ԥышәа алитераторцәа ҿарацәеи, ахәыцыҩцәа қәыԥшцәеи рабиԥара амадара. Б. Пастернак итәы ҳҳәозар, уи ихы рылаирхәуан Еллис (Л. Л. Кабылински) напхгара зиҭоз асимволизм аҭҵааҩцәа рхеидкылеи, Ф. А. Степун напхгара зиҭоз афилософиатә хеидкылеи. 1913 шықәса жәабран мза 10 рзы аскульптор К. Ф. Крахт истудиаҿы, "Акультуреи аестетикеи рыпроблемақәа рыҭҵаареи, аҟазара асимволизми ирызку ахеидкыла" алахәылацәа реилатәараҿы иҟаиҵеит ажәахә "Асимволизми ԥсра зқәыми" ҳәа хыс иаҭаны. Уи ажәахә атезисқәа рыҟны ҳаԥхьоит: "Живая душа, отчуждаемая у личности в пользу свободной субъективности – есть бессмертие. И так, бессмертие есть Поэт... Поэзия – бессмертие, допустимое культурой".

1913 шықәсазы Б. Пастернак "Алирика" зыхьзу литературатә гәыԥ маҷк дахыԥхьазалоуп, насгьы ихы алаирхәуеит убри иҭнажьуа альманах. Ари альманах аныркьыԥхь ашьҭахь, акритика уаҟа зҩымҭақәа аныз авторцәа асимволистцәа шәырҿыԥшуеит, шәепигонцәоуп ҳәа аҽыԥныҳәақәа рнаҭеит, "лирика" зыхьзыз агәыԥ алахәылацәа рыҩнуҵҟа аилибамкаарақәа аныҟала, 1914 шықәса алагамҭаз Б. Пастернак афутуристтә ориентациа змаз, "Центрафуга" зыхьзыз агәыԥ ҿыц еиҿызкааз С. П. Боброви, Н. Н. Асееви дырзааигәахеит. Оқтиабртәи ареволиуциа аламҭала Б. Пастернак ипоезиатә ԥшаарақәа иара убри "Центрафуга" иадҳәалан. Уи иҩымҭақәа кьыԥхьын "Центрафуга" иҭнажьыз альманах аҩномеркгьы рыҟны. Актәи аномер "Руконог" ахьзын, иҭыҵит 1914 шықәсазы, "Центрафуга аҩбатәи аизга" ҭыҵит 1916 шықәсазы; игәы иҭан иҩымҭақәа аниҵарц иҭымҵыз "Центрафуга ахԥатәи аизга" аҟынгьы.

1914 шықәсазы "Лирика" иҭнажьит "Близнец в тучах" ("Аԥҭақәа ирылоу аҩаза") зыхьзу, Б. Пастернак иажәеинраалақәа згәылалаз раԥхьатәи ашәҟәы. Уи аԥхьажәа иҩит Н. Асеев. "Центрафуга" аҭыжьырҭа 1917 шықәсазы иҭнажьит "Поверх барьеров" ("Аԥынгылақәа иҩархыкны") зыхьзыз Б. Пастернак иажәеинраалақәа аҩбатәи рышәҟәы. Иазгәаҭатәуп, Б. Пастернак дызлаз агәыԥ аҩнуҵҟа ихьыԥшымыз апозициа шааникылоз, ари аҭагылазаашьа уи инаҭон алшара акубофутуристцәа рҭыжьымҭақәа рҟынгьы ахалархәразы, насгьы агәыԥтә гәаанагарақәа рыҟнытә ҩнуҵҟала ахақәиҭра иманы аҟала|разы. Б. Пастернак ари аҩыза апозициа ааникылеит 1914

шықәсазы, уи усҟан иаахтны иҳәеит иажәеинраалақәа аԥхьазатәи реизга ашәҟәы Н. Асеев иаиҭаз аԥхьажәа агәыԥтә ҟазшьа шамаз, насгьы иара уи дшақәызбоз, дшадымгылоз. Алитературатә еимакыеиҿакқәа рыҟны абри аҩыза апозициа аанкылара ҳәаақәырҵон, убри аамҭазы аҟазареи, аԥсҭазаареи рҿы уи иамоу ароли рзы Б. Пастернак имаз агәаанагарақәа.

"Асимволизми ԥсра зқәыми" зыхьзыз Б. Пастернак иажәахә аҟны ицәыргоу агәаанагарала, апоезиаҿы асахьаҭыхҩы ихаҭара анеиқәха, иара убри арҿиаҩы ирҿиамҭаҿы "аамҭа иҭамзо аҵакы" иашаны, еилкааны ианзыриго ауп. Б. Пастернак ирҿиамҭа атәы ҳҳәозар, ҳара ҳҟынза иааиз раԥхьазатәи илитературатә усумҭақәа инадырккны, уи ахшыҩҵак иашьашәалоуп, егьҳәаақәнаҵоит. Иԥсҭазаара анҵәамҭазы "Ауааи аҭагылазаашьақәеи" зыхьзыз иавтобиографиатә ԥҵамҭаҿы уи абас иҩуан: "сара еснагь сазхьуан иара ажәеинраала ахаҭа ҵакык амазарц: уи иаанарԥшуазарц иҿыцу хшыҩҵакык, мамзаргьы иҿыцу сахьак... Сара акгьы сҭахзамызт схаҭа сыҟнытә, аԥхьаҩцәа рыҟнытә, аҟазара атеориа аҟнытә. Ара исҭахын ажәеинраалак аҟны иаарԥшызарц Венециа, егьи (ажәеинраала аҟны) изыргазарц Бресттәи, уажәы Белоуруссиа-Балтикатәи авокзал".[38]

Аха аԥсҭазааратә ҵабырг баша ишыҟаҵәҟьоу аарԥшра Б. Пастернак зынзаскгьы ихахьы иааигомызт, избанзар аҵабырг, нас, уи аарԥшра зыԥхықәу абызшәа, – зынзаск еиуеиԥшым цәырҵрақәоуп, араҟа иԥшаатәуп акомпромис (аҭагылазаашьа), убри аҭагылазаашьаҿы абызшәеи аԥсҭазааратә ҵабырги, рхатә ҷыдарақәа мырзкәа, ииашаҵәҟьаны дара-дара еишьашәалахартә еиԥш, еиқәнагахартә еиԥш.

Б. Пастернак данқәыԥшымызтәи иестетикеи ипоетикеи ҵаҵгәыс ирыман аԥсҭазаараҿы уаҩы иԥыло маҭәарқәак реилалара, реилаҵәара ахаҿы аагара, ауаҩытәыҩса иԥсихьика ианыруа, апоет иааикәыршаны иҟоу адунеи зегьы реилаҵәара. Апоет игәаанагарала ауаҩы аԥсабара дузаҟәыҭхазом, иаарԥшуи иаарԥштәуи узеиҟәыҭхазом, апоезиа акәзар аԥсҭазаара иузаҟәыҭхазом. Абарҭ еиҟәыҭхашьа змам ракра ауп Б. Пастернак аамҭанык аҩнуҵҟала апоезиаҿгьы апрозаҿгьы имчқәа рԥышәара ҳәаақәызҵо.

Абри аҩыза адунеишьҭкаашьа ауп заатәи Б. Пастернак ипоезиа-хаҿсахьатә структура ҳәаақәызҵо; уаҟа абызшәа азакәанқәа иҟарҵо аԥынгылақәа ириаауп иԥҽу асинтақсис ала, маҭәарк ахаҭашьақәа даҽа маҭәарк ашҟа риагара. Ари аҩыза аҭагылазаашьа иԥнаҽуеит иԥсабаратәу ассоциациақәа ажәеинраала ашәагазагаҿы, аритмикаҿы, арифмаҿы... Ари Б. Пастернак ипоезиа афутуристцәа рпоезиа иазааигәанатәуан, насгьы ианаҭон аҩнуҵҟатә ҽыҵгақәа еиуеиԥшым агәыԥқәа ихы рхиԥхьазаларц азы.

[38] Воздушные пути – М., 1982. Ад. 446.

Иара Б. Пастернак ихаҭа заатәи ирҿиамҭа ахәшьара аҭо абас иҩуан: "Аиаша ԥшааны аҳәара алымшара – гха-ԥхоуп; Изакәытә мчхаразаалакгьы ахархәарала, ииашам аҳәара ҵәахышьа амазам."[39]

Асахьаҭыхҩы иуаҩышәатә уал азы Б. Пастернак игәаанагара абас иҟоуп: Асахьаҭыхҩы аԥсҭазааратә ҵабырг закәу удырыртә конкретла аарԥшра мацара акәым иуалу, уи ихәҭоуп иаамҭазтәи асоциалтә ԥсҭазааратә ҵабырг адәахы иадубало ахаҭашьақәа инарываргыланы, ибозарц иааирԥшуа ахҭыс аҩнуҵҟатәи аҵакы ҵаула. Уи игәанала ашәҟәыҩҩы иҭакԥхықәра иаҵанакуеит, насгьы иааирԥшуа аԥсҭазааратә ҵабырг аҵакы ииашаны ацәыргара иузаҟәымҭхо иацзароуп дызхаану аамҭазтәи аҵабырггьы, ԥсра зқәым ауаатәыҩса рморальтә закәан-ԥҟарақәа.

Абраҟа иазгәаҭатәуп даҽа хшыҩҵакыкгьы. Иазгәаҳҭаз аҷыдарақәа Б. Пастернак заатәи ипоезиеи ипрозеи рыҟны иуныруазҭгьы, аҵыхәтәантәи иажәеинраалақәа рциклқәа рыҟны ирҿиаратә принципқәа иаҳа еилыкка иубартә иҩуа, ажәала изырииго далагеит. Апоет иҭәымҭа данҭагылатәи абарҭ арҿиаратә принципқәа роуп изыхҟьаз заатәи иажәеинраалақәа изныкымкәа иахьирҽеиуаз, акырынтә дышьҭрақәланы аус еиҭа ахьрыдиулоз. Амала иазгәаҭатәуп иҭәымҭаз апоет цқьа игәылиршәоз ахшыҩҵакқәа, заатәи иажәеинраалақәа (дышьҭрақәланы аус здиулоз иажәеинраалақәа) ишрыцҵәыммыз, урҭ ирыҵаҵәахын дара ахшыҩ ҵакқәа, аха уаҩы иибарҭамызт, уажәы иубартә изыриигон автор иқәыԥшратә жәеинраалақәа рҵакқәа.

Б. Пастернак раԥхьазатәи иажәеинраалақәа реизгақәа аҩба азкын адунеи аҟны иҟоу амаҭәарқәеи, ацәырҵрақәеи зегьы шеимадоу, насгьы иарбан моментзаалакгьы зеиуахкы уҭаху аҽыԥсахра, атрансформациа ҟалар шауа узырбо атмосфера (аҭагылазаашьа) аарԥшра.

Уи аҭагылазаашьа акры злаҵанакуа зегьы ирыцкуп адунеи ауаҩышәатә ҵаҵӷәқәа рзы ҳара ҳгәаанагарақәа алзыршо цхыраагзаны иахьыҟоу. Абри аганахь ала ҿырԥштәыс уаҩы иааигар ауеит ажәеинраала "Венециа" (1913) атеқст аҭоурых. Аизга "Близнец в тучах" ("Аҩаза аԥҭақәа рыҟны") ианылаз абри ажәеинраала аԥхьазатәи авариант аҿы азбахә ҳәаан апоет илаԥш иҵашәаз пеизаж дуззак уаҩы еиликаартә, еилыкка ишыҟамыз азы. Ашьҭахь, 1928 шықәсазы иҭыҵыз апоет аус еиҭа здиулаз, ари ажәеинраала авариант аҟны аҩымҭа ианыԥшуаз апоет игәҭынчымра еиҳа конкретизациа азун, згәы ндырхаз аԥҳәыс лыҳәҳәабжь азбахә аҳәарала. Аԥҳәыс лгәы анырхара, лцәа аԥера ҟалоит Пастернак ирҿиамҭаҿы хадара зуа атемақәа ируакны. Аҩымҭа атеқст аҵакы иагәылоу ауаҩышәатә зҵаара хәыҷы-хәыҷла аарԥшра, азыргара ҟалеит Борис Пастернак ипоезиа аизҳазыӷьара амҩаҿы хадара зуа итенденциақәа ируакны.

Б. Пастернак ирҿиамҭа ари аҷыдара иаҳагьы аҽцәырнагеит "Сестра моя – жизнь" ("Сара саҳәшьа – аԥсҭазаара") зыхьзу иажәеинраалақәа ахԥатәи рышәҟәы аҟны. Ари ашәҟәы кьыԥхьын 1922 шықәсазы, аха уи иагәылалаз ажәеинраалақәа рыбжеиҳарак аԥҵан 1917 шықәса аԥхынразы; арҭ аҩымҭақәа рҿы ауаҩи аԥсабареи иаку акы иахәҭақәакны иҟоуп, уи иаҵанакуеит ауаҩытәыҩса иԥсҭазаара иагәылагзоу абеиара, аиуеиԥшымрақәа зегьы, иалубаауеит иҟалараны иҟоу ареволиуциатә хҭысқәа, ауаҩытәыҩса иинтимтә цәанырракәа, иҟалараны иҟоу аиҭакра дуқәа уҳәа аамҭа еиҭасра ацәаҩақәа. Ари аизга иагәылоу ажәеинраала "Заместительница" ("Ахаҭыԥуаҩԥҳәыс") аҟны афотопортрет аԥҳәыс лхаҭыԥуаҩыс иҟоуп, "Душная ночь" ("Ишоурацәоу аҵх") зыхьзу ажәеинраалаҿ аҵлақәеи аԥшеи ауаҩи ихырҟьаны аимак рымоуп, "Памяти Демона" ("Демон игәалашәара иазкны") зыхьзу ажәеинраалаҿы Демон ажәа иҭиуеит дымца-қьауқьадха дхынҳәырц, "Зеркало" ("Асаркьа") зыхьзу ажәеинраала аҟны абаҳча асаркьа иажәлоит. Абасала ипеизажтәқәоуп ззуҳәаша Б. Пастернак иажәеинраалақәак рҵакқәа рымҿхакы дырҭбаауеит, аглобалтә (азеиԥш) проблемақәа шьҭырхуеит. Абас еиԥш иҟоу ажәеинраалоуп "Степь" ("Адәкаршәра".) Ҳаизызырҩып автор:

"Как были те выходы в степь хороши!
Безбрежная степь, как марина.
Вздыхает ковыль, шуршат мураши,
И плавает плач комариный.
<…>
Не смог ли в тумане?
Кто поймет!
Не наш ли омет? Доходим. – Он.
– Нашли! Он самый и есть. – Омет.
Туман и степь с четырех сторон".

Абарҭ ацәаҳәақәа рылагьы уаҩы ибоит зызбахә ҳамоу Пастернак иажәеинраалаҿы апеизаж шагәылоу адунеи зегьы асахьа, убри аҟнытә ԥсахрас адунеи аҟны иҟалалакгьы иара аҵакы рыԥсахуеит, ари ас шакәу дырҵабыргуеит анаҩстәи ацәаҳәақәа:

Тернистная полночь стоит у пути,
На шлях навалилась звездами,
И через дорогу за тын перейти
Нельзя, не топча мирозданья.

[39] Воздушные пути – М., 1982. Ад. 111.

Абраҟа ажәеинраала иамоу абзиабаратә тема, аинтимтә ҟазшьа мырзкәан, иара убри аамҭазы аҵакы арҭбааует, аглобалтә ҟазшьа аанахәоит, адунеи зегьы зыԥсахуа, изырҿыцуа акакәны иҟалоит ажәаҟәа: "акәыбырҟәа рҵәуара", "ашышкамсҟәа" ("мураши"), "волчицы" ("аҟәыцьма лаԥсҟәа"), "аҟалбадҟәа" апоет иҩуеит нбан дула, урҭ ҟалоит адунеи дузза иасимволҟәаны (иашьанаҟәаны), урҭ ашьанаҟәа иргәылоуп "1917 шыҟәса аԥхынразы" иҟалаз ахҭысҟәа зегьы, иинтимтәу иуаҩытәыҩсатәу, ихаҭаратәу инаркны, ауаажәларратә ҵак ду змоу ахҭысҟәа рҟынза.

Абасала Б. Пастернак заатәи иҩымҭаҟәа рыҟны аҽаанарԥшуеит ирҿиамҭа зегьы иеибгоу, иаку цәырҵраны ишыҟоу узырбо аконцепциа, уи аконцепциа ахылҵуеит адунеи зегьы акзаара. Ус анакәха, апоет ихаҭа иаамҭазтәи асоциалтә ԥсҭазаара даҟәҟьаны дыҟан ҳәа агәаанагара змаз, апоет акритика изызуаз акритикцәа иашамызт. Ари ас шакәу дырҵабыргуеит апоет ирҿиамҭа зегьы зымҿхаку амотивҟәа, ари ас шакәу арҵабыргуеит ашәҟәыҩҩы ипоезиагьы ипрозагьы – иҟәыԥшра аамҭаз иаԥицаз арҿиамҭаҟәа инадыркны "когда разгуляется" ("Ианынеиааилакь") зыхьзу ашәҟәы иагәылалаз иажәеинраалаҟәеи ироман "Адоҟтор Живаго-и" рҟынза.

"Сара саҳәшьа – аԥсҭазаара" ("Сестра моя – жизнь") зыхьзу Б. Пастернак ишәҟәы анҭыҵ ашьҭахь, уи дҟалеит аԥхьаҩцәа рыгьагьара ҭбааҟәа еицырдыруа асовет поетцәа дыруазәкны. Пастернак ихьз-иԥша еиҳагьы ишьҭыҵит ипоемаҟәа "Жәшәи хәба шыҟәса", "Алеитенант Шмидт" аникьыԥхь ашьҭахь. Аԥхьаҩцәеи акритикеи гәахәарыла ирыдыркылеит Б. Пастернак иажәеинраалаҟәа реизгаҟәа "Аҩынтәтәи аира", ("Второе рождение",1932) "Заатәи адәыӷбаҟәа рыҟны" ("На ранних поездах", 1945). 1958 шыҟәсазы аҳәааныркә иҭыҵыз уи ироман "Адоҟтор Живаго" азы ашәҟәыҩҩы ианаршьеит Нобель ихьз зху апремиа. Ари ахҭыс асовет тәылаҿы иаҟәзбеит. Б. Пастернак СССР Ашәҟәыҩҩцәа Реидгыла далырцеит. Ҳәарас иаҭахузеи, СССР Ашәҟәыҩҩцәа реидгыла анапхгаҩцәа ашәҟәыҩҩы иишамкәа изныҟәеит. 1987 шыҟәсазы СССР Ашәҟәыҩҩцәа Реидгыла анапхгаҩцәа Б. Пастернак Аидгыла иалцаразы иҟарҵахьаз аҟәҵара аԥырхит. 1988 шыҟәсазы ашәҟәыҩҩы ироман "Адоҟтор Живаго" ркьыԥхьит ажурнал "Новый мир" ("Адунеи ҿыц") адаҟьаҟәа рыҟны.

Б. Пастернак иахьагьы гәахәарыла аԥхьаҩцәа рыгьагьара ҭбааҟәа ргәыбылра зцу аурыс шәҟәыҩҩуп, еиҭагаҩуп.

ЕСЕНИН
Сергеи Алеҟсандр-иԥа
(1895–1925)

Асовет литература аҭоурых Сергеи Есенин данылеит абаҩхатәра дузза злоу поет лирикны. Уи ирҿиамҭа ҟаимаҭлаҵәҟьа ианырит Урыстәыла аҭоурых аҟны акрызҵазкуаз асоциалтә проблемаҟәа. Ирҿиаратә усура алагамҭаз еиҵахаз, иҕарыз, ипатриархалтәыз Урыстәыла азбахә зҳәоз – поетызҭгьы, Оҟтиабртәи ареволиуциа ашьҭахь иара дҟалеит Асовет Урыстәыла ашәа азызҳәоз поет дуззаны. "Сара слирика ԥсыс иахоуп Аԥсадгьыл абзиабара, Аԥсадгьыл анырра сара сырҿиамҭаҿы хадара ауеит", – иҳәон Есенин.

Сергеи Есенин "дмилаҭ поет дуззоуп" иҳәон Маҟсим Горки. Уи ҷыдала иалкааны иазгәеиҭон даҽак иаламҩашьоз апоет ирҿиамҭа ахатә ҷыдараҟәа. С. Есенин ипоезиа уаҩы илаԥш иааҵашәартә еилыкка ианыԥшит аурыс жәлар рмилаҭ ҟазшьа ҕәҕәаҟәа, рмилаҭ ҟазшьа ԥшзаҟәа: ахаҟәиҭра абзиабара, агуманизм, хацәынмырха аиаша аԥшааразы аҟәԥара.

Сергеи Алеҟсандр-иԥа Есенин диит 1895 шыҟәса жьҭаарамза 3 рзы Риазантәи агуберниа, аҟыҭа Константиново аҟны, анхаҩ ҕар иҭаацәараҿы. Иԥсҭазаара далҵит (иҽеишьит) 1925 шыҟәса ԥхынҷкәынмза 27 рзы Ленинград, асасааирҭа "Англетер" аҟны. Ихәыҷра аҟыҭаҿы ихигеит. Уи изҳауан анхацәа рыҩнуҵҟа, иҵәтәымымызт адгьыл иҟәаарыхуаз ауаҩы иусурагьы. Ирлас-ырласны иара иҵкыс еиҳабацәаз аҟыҭа ҷкәынцәа дрыцны дцалон ҭәархра, ԥсызкра…

С. Есенин дшыхәыҷыз агәыбылра икит иахьеи-уахеи дызлагылаз аԥсабара, дхыхны дрыман аурыс жәлар рҿаԥыцтә ҳәамҭаҟәа. Ихәыҷра ихигон зны иаб иани иаби рыҩны, нас иан лыҩны. Хәышыҟәса анихыҵуаз иҵеит ашәҟәыԥхьара.

1904–1912 шыҟәсҟәа рзы аҵара иҵон Константиновотәи аҟыҭатә ҵареиурҭеи (училишьче) Спас-Клепиковтәи ашколи рыҟны. С. Есенин излеиҳәоз ала уи ажәеинраалаҟәа рыҩра далагеит заа, жәшыҟәса анихыҵуаз, аха арҿиаратә усураҵәҟьа напы аиркит ҳәа иԥхьазон 16–17 шыҟәса анихыҵуаз инаркны. Аҵара аниҵоз аамҭазы иҩит 30 ажәеинраала инареиҳаны, еиҟәиршәеит анапылаҩыратә еизга "Больные думы» ("Ичмазаҩу ахәыцраҟәа", 1912) зыхьзиҵаз. С. Есенин ари аизга икьыԥхьыр иҭахын Риазан. Риазантәи аҟыҭа, уи абзазашьа, аԥсабара, ажәлар рҿаԥыцтә рҿиамҭа, нас убарҭҟәа зегьы реиҳагьы акрызҵазкуаз, ихадаз – аурыс классикатә литература анырра ҕәҕәа ҟарҵеит апоет-ҿа идоуҳатә шьаҟәгылараҿы, урҭ имҩаҟәырҵон аԥсабара иинаҭаз абаҩхатәра. С. Есенин ихаҭа еиуеиԥшымыз аамҭаҟәа раан иазгәеиҭахьан ирҿиамҭаз ихырҳагаз хыҵхыр-

ҭақәаны ишыҟалаз ажәлар рашәақәа, ачастушкақәа (ахьзыртәрақәа), алакәқәа, адоухатә жәеинраалақәа (анцәахаҵаратә жәеинраалақәа), "Игор ир ирыхҳәаау ажәа", "Лермонтов, Кольцов, Никитин, Надсон рпоезиа. Анаԥсан, уи анырра ирҭеит иара убас Блок, Клиуев, Белыи, Гоголь, Пушкин рырҿиамҭақәа. С. Есенин гәахәарыла иҭиҵаауан "Аԥсабара иазку аславианцәа рпоезиатә гәҭахәыцрақәа" («Поэтические воззрения славян на природу») зыхьзу А. Афанасиев иусумҭа.

1912 шықәсазы Есенин дцоит Москваҟа, уи уаҟа иаб дивагылаяы аус иуеит акәацҭирҭа адәқьан аҟны, еиуеиԥшым аамҭақәа раан аус иуан ашәҟәҭыжьырҭаҿы, атипографиаҿы, шықәсыки бжаки аҵара иҵон А. Л. Шаниавски ихьз зху ажәлартә университет аҭоурыхфилософиатә ҟәшаҿы, убри ашьҭахь Суриков илитература-музыкатә хеидкыла далалоит. Уи ареволиуциатә ҵысра иеалаирхәуеит азы, аполициа ишьклаԥшуеит. 1913 шықәсқәа рзы ԥҳәысс дигоит А. Р. Изриаднова.

1911—1913 шықәсқәа раан иԥсыз асалам шәҟәқәа ирныԥшуеит арҿиаратә усура напы азыркыз апоет қәыԥш ихҭысуа имариам, иуадаҩу адоухатә еизҳа-зыҕьара, адоухатә шьақәгылара.

Абарҭқәа зегьы апоет 1910-1913 шықәсқәа раан иԥсыз ажәеинраалақәеи апоемақәеи ирныԥшит. Араҟа ҟаиматла иаарԥшуп уи ибзиабара шрызку зыԥсы ҭаны иҟоу зегьы, уи ибзиабара шрызку аԥсҭазаара, аԥсадгьыл. Апоет иааикәыршаны иҟоу аԥсабара ихырҳагоу анырра шинаҭо рныԥшуеит убасҟан апоет иаԥиҵаз ажәеинраалақәа: «Выткался на озере алый свет зари» ("Азиа аеалақәнаҵеит ашәаԥшь алашара"), «Дымом половодье…» ("Алҩатә зхыҵра…"), «Берёза» ("Аҵааҵла"), «Весенний вечер» ("Ааԥынразтәи ахәылԥа"), «Ночь» ("Аҵх"), «Восход» ("Амра агылара"), «Поёт зима – аукает…» ("Ишәаҳәоит азын – абжьныҩра ааҩуеит…"), «Звёзды» ("Аеҵәақәа"), «Темна ноченька, не спится…» ("Илашьцоуп аҵх, сзыцәом…") уҳәа убас еҕьырҭҕьы.

Раԥхьазатәи иажәеинраалақәа инадыркны С. Есенин ипоезиаҿы аҭыԥ хатәра ааныркылоит аԥсадгьыли ареволиуциеи ртемақәа.

С. Есенин раԥхьатәи иажәеинраалақәа кьыԥхьын 1914 шықәсазы ахәыҷтәы журнал "Мирок" ("Адунеи-хәыҷ") адаҟьақәа рыҟны. "Аҵааҵла", "Шьыжьбзиа", "Ақыҭа" зыхьзу уи иажәеинраалақәа анкьыԥхьха иаразнак алитературатә уаажәларра агьагьара ҭбаақәа рылаԥш иҵашәеит. Аԥхьаҩцәа хнахуан апоет қәыԥш иажәеинраалақәа ирныԥшуаз аԥсабаратәра, аԥсабара асахьақәа ирныԥшуаз апоезиа, алиризм. Иазгәаҭатәуп апоет раԥхьазатәи иажәеинраалақәак ишырныԥшуаз арелигиатә мотивқәа, урҭ ҵаҵҕәыс ирыман Есенин данхәыҷыз инаркны дхызххьаз анцәахаҵаратә ашәақәеи алегендақәеи.

С. Есенин ирҿиаратә усура алагамҭаз дхызхыз атемақәа иреиуан иԥсадгьыл афырхаҵаратә ҭоурых. "Евпати Коловрат изы ашәа" зыхьзу уи иԥсымҭаҿы арехәаԥхьыз рхьигзоит иԥсадгьыл Риазан аҵеи хьзырҳәага Евпати, уи ицеибашьуаз ицнагаҩцәа, амонгол мпыҵахалаҩцәа ирҿагыланы ақәԥараҿы фырхаҵарыла зхы аазырԥшыз апатриотцәа. Иара убраҵәҟьа апатриоттә цәанырракәа зныԥшуа ҩымҭоуп Есенин ипоема "Марфа – Посадница" ("Марфа – Анапхгаҩы"). Араҟа исахьаркны аԥсы рхаҵоуп Новгород афырхаҵаратә ҭоурых адаҟьа лыԥшаахқәа. Новгородтәи "Авече" аныҟаз аамҭа, апоет бзиабарала дзызхәыцуаз, дзызхьуаз периодын, уи идеализациа азиуан Новгород ахақәиҭразы иқәԥоз Марфа лыфраԥҳәысра.

С. Есенин заатәи иажәеинраалақәа рыҟны асоциалтә тематикагьы дазҿлымҳан. 1914 шықәсазы абольшевиктә газеҭ "Правда" ианылаз иажәеинраала "Ажьиҩы" аҟны иаарԥшуп ахақәиҭра иазгәышьуа аусуҩы иромантикатә хаҿсахьа. 1914 шықәса ԥхынҷкәын мзазы Есенин ашәҟәҭыжьырҭа атипографиаҿтәи иусура даҟәыцын инеиԥынкыланы арҿиара напы алаикит. Уи иҩуан ажәеинраала ҿыцқәа, иреиуан уаанза иԥсхьаз ажәеинраалақәагьы.

1915 шықәса хәажәкыра мза аԥхьатәи амшқәа раан Есенин днеит Петроград. Дышнеизҵәҟьа диниеит Блок. (Иазгәаҭатәуп Петроградҟа амҩа дықәлаанза Есенин Блок ашәҟәынҵа шизишьҭхьаз, уаҟа еицырдырызаз апоет диацәажәарц шиҭахыз азбахә шиҩхьаз, дышпоетыз, ақыҭаҟынтә дшааз наҵшьны ишазгәеиҭахьаз). Есенин иажәеинраалақәа дизаԥхьеит А. Блок. Блок уи иажәеинраалақәа игәаԥхеит. Имшынҵаҿы ианиҵеит Риазантәи агуберниа аҟнытә иааз 19 шықәса зхыҵуа анхаҩы иажәеинраалақәа шыцқьоу, абжьы-хаа шырхоу. Иаарласны Блок Петроградтәи апоетцәа дыдирдырит С. Есенин. Ԥыҭрак ашьҭахь Есенин Петроградтәи алитературатә салонқәа рыҟны дцәырҵуа далагеит. Иажәеинраалақәа рыбжеиҳарак ркьыԥхьрагьы рҭаххеит. 60 жәеинраала рыҟнытә убасҟантәи Петроградтәи ажурналқәеи агазеҭқәеи ирнылеит 51.

Петроградтәи адекадентцәа: Мережковски, Гипиус, Философов уҳәа убас амодернистцәа азәырҩы гәахәарыла иԥылеит Есенин. Урҭ еиҳаразак иргәаԥхаз арелигиатә цәа зхаз Есенин инхаҩытә демократизм акәын. Ахьз-аԥша змаз асимволистцәа, акмеистцәа уҳәа убас хыԥхьазара рацәала адекадентцәа реазыршәон аԥышәа змамыз апоет дара рнырра анапаҿы дҟаларц. Урҭ иргәаԥхоз Есенин ипатриархал-религиатә мотивқәа ахьракәыз аҟнытә, иҵарҳәон иажәеинраалақәа рыҟны иҵегь ирҕәҕәаларц "ақыҭатә мистицизм", иҿыцу асимволисттә форма ашәа азиҳәаларц ижәытәу, заамҭа цахьоу анхаҩытә бзазара. Есенингьы гәахәарыла анхаҩытә еилаҳәашьа угәалазыршәоз маҭәала иееилаҳәа-иееилаца Петроградтәи ахан ԥшзақәа дырҭаауан.

С. Есенин ирласны даиааит ари ирччагаз абутафориатә ҭагылазаашьа. Адекадентцәа рыгәҭакы рзынамыгзеит, апоет-ҩа ипоезиа религиатә хырхарҭала имцеит, избанзар Есенин ицәтәымын адунеи амазақәа религиа-мистикатә дунеихәаԥшышьала рышьҭкаара. Иара изы аԥсабара, ауаѻытәыѻса ибзазара лабҩабан, иҵабыргын, иреалтәын.

С. Есенин аханатәгьы дреалистын. Заатәи уи илириказы ихадаз аԥсабара акәын, даҩыгәҳәаауа бзиа ибон иԥсадгьыл Урыстәыла.

1915 шықәсазы Есенин далалеит Н. Клиуев, С. Клычков, А. Шириаевец, С. Городецки, А. Ремизов уҳәа убас егьырҭгьы злаз "Краса" ("Аԥшзахә") зыхьзыз "ақыҭатә" поетцәа ргәыԥ.

Есенин дҟалеит еицырдыруа поетны, хыхь ишаҳҳәаз еиԥш, уи днарыԥхьо иалагеит Петроградтәи алитературатә салонқәа рахь, апоезиа ахәылԥақәа рахь. Абар уи азбахә ала М. Горки Ромен Ролан ишҟа ииѻуа: "Город встретил его с тем восхищением, как обжора встречает землянику в январе. Его стихи начали хвалить, чрезмерно и неискренне, как умеют хвалить лицемеры и завистники".[40]

1916 шықәсазы С. Есенин арра иԥхьеит, Царское село агоспиталь аҟны санитарс дыҟоуп. Иара убри ашықәсан иҭыҵит уи иажәеинраалақәа аԥхьазатәи реизга "Радуница". Уи ахьзгьы аҵакгьы злаҟоу ала, автор аԥхьаѻцәа рҭахрақәа дырзымхәыцыр ԥсыхәа шимамыз рныԥшуеит. Ашәҟәы иагәылалеит еиҳаразак 1910–1915 шықәсқәа раан иѻыз ажәеинраалақәа. Ар рыҟны Есенин аибашьра иазку апатриоттә жәеинраалақәа иѻыр рҭахын, аха иара иԥсадгьыл Урыстәыла алахьынҵа акәын гәҭыхас имаз. Уи игәанала атәыла "аҟәраан еиқәаҵәақәа ахаҟыруан", аибашьра иԥсадгьыл иаҭахымызт, уи ақыҭауаа аґәыцәҳәы ҟьантаз иқәнартәеит, иарґарит. Убриазы акәын уи аамҭазтәи апоет иажәеинраалақәа алахьеиқәра зырныԥшуаз.

1914–1917 шықәсқәа раантәи Есенин ирҩиамҭа ианыԥшуеит ауадаѻрақәа, аиҩагыларақәа. Ари ахшыѻҵак дырҵабыргуеит "Микола", "Егории", "Русь" ("Исус-асаби"), "Голубень", ("Аиаҵәара") уҳәа убас егьырҭ ажәеинраалақәа. Абарҭ ажәеинраалақәа рыҟны ицәыргоуп адунеии ауаѻи рзы уи имоу апоезиатә концепциа. Есенин идунеихәаԥшышьа ҭаҵґәыс иамоуп аурыс қыҭа ѻны иамоу атрибутқәа зегьы надкыланы. Машәыршақә иҟамлазеит «Ключи Марии» (1918 – "Мариа лцаԥхақәа") зыхьзыз ишәҟәаҩы Есенин абас ахьиѻуаз: "Изба простолюдина – это символ понятий и отношений к миру, выработанных ещё до него его отцами и предками, которые неосязаемый и далёкий мир подчинили себе уподоблениями вещам их кротких очагов (5 т. стр. 174)".

Ареволиуциа ҟалаанзатәи С. Есенин ипоезиа адунеи аҟны Урыстәыла ахаҩырацәа амоуп: "ахәыцра иҭанагалан иҟоуп, насгьы иԥшқарахуп", иҭеслымуп, иагьшыѻкуп, иґаруп, иагьылахҩыхуп, аиаайратә ныҳәақәа азгәанаҭоит". Ажәеинраала «Не в моего ты бога верила…» (1916), ("Сара сынцәа иакәмызт бара ихабҵоз…") аҟны Урыстәыла "анаҟә зықәчу ахықә аҟны иҟоу" ицәалашьшьу аҳәынҭқар ҭыԥҳа ҳәа дашьҭоуп, "илахҩыху уи агәрагара" ауп иара ихаҭа уажәы дзыдгыло.

Аусураан ауаа реизыҟазаашьа атәы мачны ауп ишиѻуа апоет. Есенин адгьыл аҩгьы ажәѻан аҩгьы еиҩаиргыло ақьиацәеи ацәгьаршыѻцәеи, ацқьақәеи "ицқьақәами" роуп. Апоет 1914-1918 шықәсқәа раан иаԥиҵаз аѻымҭақәа рыҟны Анцәеи, уи иҵыхәакцәеи инарываргыланы ажәѻан аҩгьы адгьыл аҩгьы ицәырҵуеит еиуеиԥшым аԥсымцқьақәа: урҭ ма абна, ма азы, ма аѻны иадҳәалоуп. Урҭ аѻымҭақәа рыҟны иара Анцәагьы илшом "зыԥсы цқьам амчра", адунеитә цәгьаршра аҵкыс аиааира. Ус анакәха, уи амч бааԥсы аиааира ауаа рымч зақәхом, ҳәарада, ари адунеи аҟны. Есенин игәанала, алахьынҵа бааԥсы азыґьашкит иара иԥсадгьылгьы, уи анымԥшыр амуит иара ахаҩсахьа:

> «Не в моего ты бога верила,
> (Россия, родина моя!)
> Ты, как колдунья, дали мерила,
> И был, как пасынок твой, я».
> («Не в моего ты бога верила…»)

Амала, иазгәаҭатәуп убри ареволиуциа аламҭалазтәи ашықәсқәа раангьы апоет ижәлар реиԥш иаргьы агәра шигоз ари аҭагылазаашьа бааԥсы аҵыхәа аԥҵәара, агәра шигоз ауаа зегьы еишьцәахартә аамҭа аҟалара.

Адунеи аҟны азеиԥш гармониа аҟалара азгәышьра, адгьыл иқәу ауаатәыѻса ракра азхьра – Есенин исахьаркыратә хәыцра иапринцип хадан. Абри аҟынтәи иаауан уи идунеихәаԥшышьа азакәан хадақәа руак – иаку, азеиԥш метаморфизм. Есенин идунеишьҭкаашьа ала ауаа, арахә, аҵиаақәа, астихиақәа, амаҭәарқәа – иаку, иҳану аԥсабара иахшеит. Ареволиуциа ҟалаанзатәи Есенин ирҩиамҭаҩы аҭыԥ ґәґәа ааныркылоит адунеии ауаѻытәыѻсеи реилкаараҩы ихатә концепциа ашьақәыргылараз аԥшаарақәа, убри аконцепциа инагзаны ашьақәыргылараҩы уи ицхрааит ареволиуциа. Есенин ипоезиаҩы уаѻы ибарҭоуп аԥсы зхаҵоу (ауаѻытәыѻсатә ҟазшьа змоу) аԥсабара, иара убас "аԥсабаратә ҟазшьа" змоу ауаѻы. Убри ауаѻытәыѻса итәы ҳҳәозар, уи иныԥшуеит "иҵиаатәу", "иԥстәтәу", "икосмостәу" аҟазшьақәа, аҷыдарақәа.

[40] Горький М. Собр. соч. : В 30 т. – М., 1955 – т. 29 – ад. 459

Оқтиабртәи Асоциалисттә революциа Ду актәи амшқәа инадыркны Есенин бџьаршьҭыхла иқәгылаз ажәлар дрыдгылеит. Уи еиҳаразак гәҭыхас иман аҧсадгьыли ажәлари, еиҳаразак милиионрацәала зхыҧхьазара ыҟаз анхацәа рлахьынҵа. 1925 шықәсазы С. Есенин иҩуан: "Ареволиуциа ашықәсқәа раан сшынеибакәыз Оқтиабр аганахь сыҟан, аха зегьы сара стәала, нхаҩы ҟазшьала исыдыскылон".

Оқтиабртәи ареволиуциа ашьҭахь иаҧҵаз иҩымҭақәа: "Инониа", "Апантократор", «Иорданская голубица» ("Иордантәи аҳәыҳә") уҳәа убас еҕьырҭҕы ирныҧшит миллионрацәала зхыҧхьазара ыҟаз Урыстәылатәи анхацәа ргәалаҟаракәа, рҭахракәа.

Абџьар шьҭызхыз ажәлар гәык-ҧсыкала дышрыдгыло лабҿаба ицәырнагоит С. Есенин 1918 шықәсазы ииҩыз апоема «Небесный барабанщик» ("Ижәҩантәу адауласҩы"). Ари аҩымҭа ҧхьазоуп 1918–1920 шықәсқәа раан иаҧҵахаз аурыс поезиа ашедеврқәа ируакны. Уаҟа сахьаркыра ҳаракыла иаарҧшуп аҧеиҧш лашазы аурыс жәлар рықәҧара, Урыстәыла ҕашақә иашьҭоу аинтервентцәа ирҿагыланы аибашьраҿы урҭ иаадырҧшуа агәымшәареи афырхаҵареи. Апоема ҟаимаҭла ианыҧшуеит апатриоттә, иара убас аинтернационалтә пафос. Есенин аҧсҭазаара ҿыц дақәныҳәоит, гәык-ҧсыкала ихьчоит ареволиуциа, дрықәзбоит атәыла аҩнуҵҟатәи аконтрреволиуционерцәеи аҳәаанырцәтәи аинтервентцәеи.

1917–1920 шықәсқәа раантәи Есенин ипоезиа аоптимизм аныҧшуеит, илирика, абжьы-хаа ахоуп, ибзианы еихышәшәоит, амажортә ҟазшьа аныҧшуеит. Апоет агәра игоит аамҭа бзиа ҟалараны ишыҟоу, аҳра руаны ишыҟоу абзиабара, анасыҧ, ауаа реизыҟазаашьаҿы ақьиара, аиҩызара. "Уаҵәы шьыжьза сырҿыха", "Ах, агәра згоит, изга, анасыҧ шыҟоу", "Ах, амуза, сара сҩыза" зыхьзу Есенин иажәеинраалақәа XX ашәышықәсазтәи аурыс поезиа иашедеврқәоуп уҳәартә иҟоуп ҵакылагьы сахьаркыралагьы.

Ауаҩытәыҩсатә еибашьра ашықәсқәа раан иқәыҧшыз Асовет Социалист Республика акапиталисттә ҳәынҭқарракәа аинтервенциа аназеиҿыркаа, аблокада аназыҟарҵа, амлакра аныҟала, арратә коммунизм апринцип мҽыҕқәа анцәыргаха – С. Есенин иҟалаз аилкаара ицәуадаҩхеит. Ирҿиамҭаҿы ицәырҵит аиндивидуалисттәии анархисттәии тенденциақәа. Ганкахьы мацарала еиликааит арратә коммунизм, даара илахь еиқәнаҵеит апатриархалтә бзазашьа бго иахьалагаз. "Сорокоуст" ("Ҩынҩеижәа ҿы змоу") зыхьзу апоемаҿы апоет дақәшаҳаҭуп асоциалтә шьақәгылашьа аиааира ахьагаз, аха иара убри аамҭазы игәнигоит апатриархалтә аурыс қыҭа социалисттә ҵасла аиҭакра. Есенин игәаҧхом апаровоз (афақьныҟәа) зыҧсы ҭоу аҽы иахьахьзаз, насгьы иахьаҧысыз, ҳаҧхьаҟа ақыҭа техникала аибыҭара аҧеиҧш лаша ахьамоу. "Аџыртә ҽы зыҧсы ҭоу аҽы аҵкыс

иаиааит, аха убри аҽҵыс сара сзы акырза иаҧсаз ҧстәын" ҳәа иҩуан Есенин дгәынқьуа. Абас еиҧш иҟоу ахшыҩҵакқәа аацрҧшуеит уи "Ача азы ашәа", "Ахулиган иуасиаҭ", "Сара аҵыхәтәантәи қыҭа поетуп" уҳәа убас даҽа ажәеинраалақәак рыҟны. Аха апоет апатриархалтә қыҭа аидеализациа инаваргыланы иааирҧшуеит итәыла-ҧсадгьыл абзиабара ҵаулагьы.

1921 шықәсазы С. Есенин апоема «Пугачов» аҧиҵеит. Ажанртә ҷыдарақәеи ахаҭашьақәеи рыла уи лирикатә драматә поемоуп, избанзар уаҟа иҟам Пугачов бџьаршьҭыхрала еиҿикааз ақәгылара, аепикатә сахьақәа. Апоема аинтерес аҭоуп ажәлартәра аганахь алагьы. Уаҟа иаарҧшуп аҳратәра ауҕә иаҵагылаз аџьажәлар аҳәынҭқар ихатәымчра иаҿагыланы абџьаршьҭыхрала рықәгылара. Абри апоема аҩрала С. Есенин наунагза аимажинистцәа иҽырҟәиҭхеит. Уи уаанзагьы формалла акәын урҭ дышрыдҳәалаз, рестетикатә концепциа иара изыҳәан еснагьгьы итәымын.

Апоема "Пугачов" С. Есенин акыраамҭа қәҿиарала аус адиулон. Гәцаракрыла иҭиҵааит абџьаршьҭыхрала Пугачов иқәгылара иазкыз аҭоурыхтә материалқәа, хаҭала дцаны иибеит ақәгылара амассатә ҟазшьа ахьамаз Оренбургтәи агуберниа. Ҵабыргуп, апоемаҿы аҭоурыхтә фақтқәа шиашаҵәҟьоу ишьақәырханы иаарҧшым, аха уи уеизгьы ареалисттә ҟазшьа амоуп, жанртә хаҭашьала заа ишазгәаҳҭаз еиҧш, лирика-драматә поемоуп.

Аҩеижәатәи ашықәсқәа рылагамҭаз апоет еиликаауа далагеит ареволиуциа адунеи акра ҿыц шаҧнаҵо, ауаатәыҩса рсоциалтә еиҟарара шеиҿнакаауа, уи алзыршо аҵаҵҕә ҿыц шыҟанаҵо, аҧсабара ҿыц аҟаҵара апроцесс шарццакуа, уи аҧсабара ауаҩытәыҩса ицәа ахазҵо аџьа, зегь рыла игхадоу, ауаҩытәыҩса ихаҭагьы убри аџьа абзоурала аҧсабара ҧшза дыҧшзаза дшалагыло, дахәҭакны дшыҟало.

1917 шықәсазтәи ареволиуциа (февральтәи, еиҳарак Оқтиабртәи) инагзазаны ицәырнагеит Есенин ибаҩхатәра, шьаҭанкыла иаҧсахит уи исахьаркыратә дунеи. Абар уи азбахә иара апоет ихаҭа ишиҳәо: "Ареволиуциа ҟамлазҭгьы, иҟаларын, сара, убри азәгьы ииҭахымыз арелигиатә символика сналаҩа сцаргьы..." (5, 276).

1922 шықәса маи мзазы С. Есенин аҳәааанырцәҟа дцеит. Ҩышықәса рыҩнуҵҟала уи днарылс-аарылсны ибеит Германтәыла, Францызтәыла, Белгиа, Италиа, нас Еиду Америкатәи Аштатқәа. "Аҳәааанырцә ауп сара еилырганы иахьеилыскааз Урыстәылатәи ареволиуциа закәытә ҵак дууз иамаз", иҩуан апоет, "уи адунеи ахьчеит ишәарҭаз амешьчанра аҟнытә". Аҳәааанырцәынтә иааишьҭыз ашәҟәынҵақәа рыҟны С. Есенин иҩуан "ҧарала еиҵакәаҳа иҭәу ааҵәа" иамоу аҳра азбахә, насгьы уи европатәи аҧсҭазаара асферақәа зегьы рыҟны, еиҳаразак аҟазараҿы иҟанаҵо анырра бааҧсы азбахә.

С. Есенин иҩымҭа ҟасақәа ируакуп «Поэма о 36» ("36-ҩык ирызку апоема"). Уи 1905 шықәсазтәи ареволиуциа анаҵаха ашьҭахь Шлисельбургтәи абахҭа иҭакыз аполитикатә баандцәа 36-ҩык ареволиуциа афырхацәа ирыхьзынииҩылеит. Абахҭеи, ахырҵәарақәеи, ахгарақәеи ирзымшьаҽит урҭ. Урҭ зегьы азәазәала ихадароу ақәԥара азы аҽазыҟаҵара иаҿуп, бналарыла рхы ацәыргарц рҭахуп изҭаку абахҭа-баагәара.

1923–1925 шықәсқәа раантәи С. Есенин ирҿиамҭа аидеиасахьаркыратә еизҳазыӷьара аныԥшуеит. Абарҭ ашықәсқәа раан ауп уи ианаԥиҵаз аурыс поезиа ашедеврқәа «Русь уходящая» ("Ииазаауа Урыстәыла"), «Русь Советская» ("Асовет Урыстәыла"), "Ленин", "Ан лахь асалам шәҟәы", "Сара сымҩа"; апоемақәа: "Анна Снегина", "Ауаҩы еиқәаҵәа", "Аиаҳәшьа лахь асалам шәҟәы", "Аԥҳәыс лахь асалам шәҟәы", «Русь бесприютная» ("Иҩныда-гәарадоу Урыстәыла") уҳәа убас егьырҭгьы. "Аҟазара цқьа", "аҟазара аҟазаразы" ҳәа алозунгқәа зҿыҵакыз апоетцәа Есенин ирҿаиргылеит аграждантә, ауаҩытәыҩсатә идеиақәа згәылыжжуаз ажәеинраала лыԥшаахқәа.

1924–1925 шықәсқәа раантәи Есенин илирика, аурыс поезиа акаҵәарақәа иреиуоуп, иаҵоу ареволиуциатә пафос ала, ахшыҩҵак аҵауларала, ажәеинраалақәа реихыԥхьашьала, абырҵкал икылхуп ззуҳәаша аформала, абызшәа алеқсикатәи асахьаркыра-рҿиаратә цхыраагазақәеи рбеиарала… 20-тәи ашықәсқәа раԥхьатәи азыбжазтәи аурыс поезиаҿы Есенин дгылеит Блоки Маиаковскии реиԥш иҟоу апоетцәа дуқәа рыбараҿы.

1924 шықәсазы Бақуа иҩит, насгьы ҩеижәи фҩык акомиссарцәа рбаҟа аҿаԥхьа аусуцәа дырзаԥхьеит С. Есенин «Баллада о двадцати шести» ("Ҩеижәи-фҩык рзы абаллада") зыхьзу ипоезиатә рҿиамҭа. Уи уаҟа исахьаркны аԥсы рхаиҵоит ҩеижәи-фҩык абольшевик комиссарцәа рхаҿсахьақәа.

Иазгәаҭатәуп, иара убас, 1924 шықәсазы С. Есенин иаԥиҵаз "Кавказ" зыхьзу ажәеинраала автограф аҩбатәи адаҟьаҿы, амилаҭқәа зегьы рпоетцәа иаку хеидкылак аҟны реидкылара аидеиа шаарԥшуа. Ари автограф аҟны уи иҩуеит: "Аусуцәеи анхацәеи реидгылақәа ҟарҵоит: азин ҳашәҭ амилаҭқәа зегьы рпоетцәа реидгыла ҟаҳҵарц азы. Абриазы ҳара дырҩегьых изныкымкәа ҳцәажәараны ҳаҟоуп. Ааи, убри аҟнытә, ҳаԥхьаҟа иааираны иҟоу алитература асезон агәыӷра ҳнаҭоит уи абжьы шыӷәӷәахо ала".

С. Есенин динтернационалистын. Уи иажәеинраалақәа ирныԥшуеит ажәларқәа реиҩызара иашаҵәҟьа. Европа, нас Америкатәи иныҟәарақәа раан абуржуазиатә шьақәгылашьа скьептикк иаҳасабала дахәаԥшуан, аха убарҭ атәылақәа рыҟнытәи аџьа иаҵагылоу ауаа рзы џьарамзар-џьаргьы ажәа бааԥсык иҿыцымҟьеит.

20-тәи ашықәсқәа раантәи иажәеинраалақәа рыҟны шьҭа апоет игәнигомызт аурыс қыҭа "аҵыр иалху аҽқәа" ахьаҭаазгьы, апатриархалтә Урыстәыла аҭоурых иахьагазгьы. Уимоу гәахәарыла ашәа азиҳәо далагеит аиндустриа, атехника.

С. Есенин длирикуп. Уи иажәеинраалақәа зегьы гәы-цаҳәцаҳәла, гәы-ԥшқарахла ирԥхоуп. Убас еиԥш иҟоу аепистольиартә ҟазшьа змоу жәеинраалақәоуп: "Абду иахь асалам шәҟәы", "Аиаҳәшьа лахь асалам шәҟәы", "Ан лахь асалам шәҟәы", "Ан лысалам шәҟәы" уҳәа убас егьырҭгьы.

1924 шықәсазы С. Есенин Кавказ даныҟаз аџьам мотивқәа рыла ажәеинраалақәа рыҩра далагеит. Исалам шәыҟәқәак рыҟны излаиҳәо ала Џьамтәылаҟа ацарагьы игәы иҭан, аха дзымцеит. Машәыршақә иҟамлазеит «Персидские мотивы» ("Аџьамтә мотивқәа") зыхьзу иажәеинраалақәа рцикл аҟны зхыԥхьазара рацәам Џьамтәылатәи ҭыԥқәаки поетцәақәаки рыхьызқәа рҳәара иҽахьалаигзогьы. Ари ажәеинраалақәа рцикл еиҿкааулп аџьамтә мотивқәа реиҳа аԥыжәара змоу аурыс мотивқәа рыла.

"Аџьамтә мотивқәа" рыҟнытә аԥхьаҩцәа даара ирылаҵәаны иҟоу ажәеинраалақәоуп «Шагане, ты, моя, Шагане» ("Шагане, бара са с-Шагане"). ари ажәеинраала 1924 шықәсазы Есенин Баҭым даныҟаз иҩит, иагьылзикит уаҟатәи бжьаратә школк аҟны алитература дзырҵоз аԥҳәыс Шагане Талиан. Шықәсқәак раԥхьанза ари аԥҳәыс лызбахә алитератураҭҵааҩцәа азәгьы иҿыҵашәомызт, избанзар ирыздырамызт ус еиԥш ауаҩы дшыҟаз. Шықәсқәак раԥхьа, Шагане Талиан лхаҭа лхы зырылгеит. Уи «Литературная газета» адаҟьақәа ирнылҵеит данқәыԥшыз Сергеи Есенини лареи абзиабара шрыбжьаз азбахә зҳәоз астатиа, уаҟа илҳәеит "Шагане, бара са с-Шагане" апоет лара шлакәу иззикыз.

С. Есенин икалам иҵыҵыз апоемақәа иреиӷьуп "Анна Снегина" (1924). Апоема асиужет ҵаҵӷәыс иамоуп аҩымҭа алирикатә фырхаҵа иқәыԥшратә шықәсқәа раан бзиа иибоз Анна Снегина илызку агәалашәарақәа. Жанртә хаҭашьала ари апоема лиро-епикатәуп, аха иуадаҩуп аҩымҭаҿы алирикатә ма аепикатә ҭыԥқәа хаз-хазы ралкаара. Аепикатә жәабжьҳәара иацу алирикатә хьаҵра мацарақәа ракәзам, уаҟа аԥхьаҩ иԥылоит автор иҩнуҵҟатәи иуалуашарақәа анырԥшны иҭыху иԥсабара гәакьа асахьа блахкыгақәагьы, бзиабарала ирԥхоу, изааигәоу ауаа рсахьаркыратә хаҿсахьақәагьы.

"Анна Снегина" новатортә поемоуп. Уи 20-тәи ашықәсқәа раантәи асовет поезиаҿы иаԥҵаз раԥхьазатәи аҩымҭа лыԥшаахқәа ируакуп, уаҟа аԥхьаҩ иԥылоит иконкреттәу, иара убри аамҭазы азеиԥштәра знырԥшу, итиптәу, реалисттә ҵасла зсахьа ҭыху афырхацәа. Ахҭысқәа мҩаԥысуеит Есенин иқыҭа гәакьа Константиново азааигәа-

ратәи ақытақәа – Криуш, нас Радово рыҟны. Ахҭысқәа аныҟало аамҭагьы арбоуп ииашаны. Зегьы аконкреттә ҟазшьа рымоуп, ахҭыс ахьымҩаҧысуа агеографиатә пункт реалтәуп, ииашоуп, аха иара убри аамҭазы егьтиптәуп, апоемаҿы ицәыргоу ацәырҭҵрақәа зҟазшьарбагоу Риазантәи агуберниаҿтәи ҩба-хҧа қыҭа затҵәык ракәзам, урҭ рҟазшьарбагоуп 1916–1918 шықәсқәа раантәи аурыс қыҭақәа зегьы рзынгьы.

Апоемаҿы сахьаркыратә ҟазара дула иҟаҵоу ауаа рҟазшьа ҕәҕәақәа ҳҧылоит, убарҭ ирылукаартә иҟоуп Прон Оглоблин иепикатә хаҿсахьа. Прон иреволиуционеру хаҿсахьоуп, аҳәынҭқар иеиҳабыра дырҿагыланы ақәҧаразы Сибраҟа дахганы дыҟан. Оқтиабртәи ареволиуциа уи гәахәарыла даҧылеит, насгьы иқыҭа гәакьаҿы акоммуна ашьақәыргылара иеанишәоит.

Алирикатә ҧхара аҵаҵаны иҭыхуп Анна Снегина лхаҿсахьагьы. Уи Прон иҿагыло ауаа реилазаара дахаҭарнакуп, ареволиуциа аныҟала ашьҭахь дыхҵәаны Англызтәылаҟа дцеит. Аха Лондонынтәи Урыстәылаҟа иаалышьҭыз асалам шәҟәы изланыҧшуала, лтәылаҧсадгьыл бзиа илбоит гәык-ҧсыкала, насгьы уи ахьылцәызыз, дахьаҟәгоу ҕәҕәала игәнылгоит.

С. Есенин ирҿиамҭаҿы "Анна Снегина" зегь реиҳа аоптимисттә пафос зҵоу ҩымҭоуп, уаҟа даара иҕәҕәаны иаарҧшуп апоет ибзиабара ауаҩытәыҩса ишҟа, аҭынчреи аҧсҭазаареи рышҟа. Шаҟа иҧшзозеи адунеи, нас уи иқәынхо ауаҩытәыҩсеи, аха иабаҟоу даара ирацәаҩупеи аибашьра ихраҟәа-ҿраҟәан, инасыҧдатәны иннарҵәаз. Шаҟаҩ ыҟада ажрақәа рыҟны иҭаржыз, шаҟаҩгьы ҭаржраны иҟоузеи макьана… Арҭқәа зегьы апоет ицәа дҭанарзызоит, игәы, иҧсы ҿыркааует.

Апоемаҿы инеиҵыхны, аепикатә масштаб ҭбаақәа рыҭаны иҭыхуп ареволиуциеи ауаҩытәыҩсатә еибашьреи рсахьақәа. Есенин дрықәызбоит ҕәҕәала абуржуазиатә еиҳабыра, аҳәынҭқар дызлагаз аимпериалисттә еибашьра ахьаанимкылаз, аҵыхәа ахьҧимҵәаз азыҳәан. Апоет аҭынчра дадгылаҩуп азы аҭынч ҧсҭазаарахь дрыҧ хьоит, аҭынч ҧсҭазара рзеиҕьаишьоит ауаатәыҩса.

1924 шықәса цәыббра мза 14 рзы С. Есенин ипоема «Песнь о великом походе» ("Аибашьра ду азы ашәа") ркьыҧхьит Қарҭ, агазеҭ «Заря Востока» ("Амрагылара ашәаҧшь") адаҟьақәа рыҟны.

С. Есенин ипоезиа, А. Блоки В. Маиаковскии рырҿиамҭақәа реиҧш аҩеижәатәи ашәышықәсазтәи аурыс лирикатә поезиа иаҳаракыра дуззоуп. Аха уи длирик мацарам, аепикатә жанр аҟынгьы дҟаза дууп. Уи ипоемақәа "Анна Снегина", нас "Пугачов" рыҟны епикатә масштаб ҭбаала исахьаркны иаарҧшуп Е. Пугачов ихаҿсахьеи, иара убас амлакра зыбҕақәа ареицьыз анхацәа абџьаршьҭыхрала рықәгылареи.

Ирацәоуп Сергеи Есенин иҧсҭазааратә мҩаҿы, ирҿиамҭаҿы алахьеиқәра, алахьеиқәаратә мотивқәа, аха уи Аҧсны даныҟаз агәалаҟара бзиа иман, арҿиаратә усура игәы аҵҧыҳәо дыҟан.

Ари аҵыхәтәантәи агәаанагара шҵабыргу ҳәаақәнаҵоит 1962 шықәса, ҧхынгәымза 20 рзы аҧсуа ҭҵарауаҩ Вианор Панцьа-иҧа Ҧачлиа агазеҭ "Советская Абхазия" №142 (11457) ианиҵаз "Сергеи Есенин Аҟәа" ("Сергей Есенин в Сухуми") зыхьзу астатиа. В. Ҧачлиа истатиа ҭҵаҵгәыс иамоуп, 1925 шықәса жәабранмза аҽеиҩшамҭазы Сергеи Есенин Аҟәа даныҟаз ицыз аҭыҧантәи ауаагьы иаргьы ирыниаз, ирацәажәаз ажәытә полиграфист Маиор Давид-иҧа Хахмигери игәалашәарақәа.

М. Д. Хахмигери асанаториа "Гәылрыҧшь" аҟнытә дилижансла Аҟәа амрагыларахьала уахьналагыло, "Синоп" ҳәа иахьашьҭоу аҭыҧ аҟны, амҩа аандаҿы игыланы еибарччо еицәажәоз гәыҧҩык ауаа даарыдгылт. Урҭ рахьтә азәы затҵәык ида зегьы Маиор иидыруаз уаан. Руазәк, еицырдыруаз аҧсуа шәҟәыҩҩ, ауаажәларра-ҳәынҭқарратә усзуҩы Самсон Ҷанба иакәын. Маиор Давид-иҧеи Самсон Ҷанбеи ибзианы еибадыруан, ҳаҭыр рықәибаҵон аҟнытә, Маиор адилижанс даақәҵын Ҷанба иахь иҿынеихеит. Нас урҭ еиманы, еицәажәоз ауаа инарыдгылт. Зегьы аҧсшәақәа ааибырҳәеит. Араҟа С. Ҷанба иаам_ҷыдахас еидгылаз реилазаараҿы иҟан агазеҭ "Трудовая Абхазия" аредақтор А. Герваси, Аҧсны АССР адгьылқәаарыхра ажәларком В. Агрба, Аҧсны арратә комиссар К. Инал-иҧа убас даҽа ҷкәынцәақәак. Еилагылаз агәыҧ рахьтә Маиор Давид-иҧа изымдыруаз аҷкәын шәагаала омак дауцәамызт, ихахәы хьыҧшшәала ишьҭахьҟа иҧшзаны иқәҳәаны иҟан, ибла гәыҭбаақәа разы, иҕран, ихы-иҿы убла аахнакыртә иҧшзан, игәыкын. Деилаҳәан мыцхәы еиҿкааз модала. К. Инал-иҧеи идырмыз аҷкәыни еибырҳәоз алаф ажәа-ҵаркәа уажәыуажәы еилагылаз зегьы дырччон. Ус, Маиор Давид-иҧа иааизымбатәбарахан даагачамкит Кәасҭа Инал-иҧа абас аниҳәа:

"– Товарищ Есенин, мы, кажется, начинаем пошаливать.

На это Есенин ответил:

– Да, мы шалим, а шалить – значит жить весело."

Уаҩы ибартә иҟан Есенин игәалаҟара шыбзиаз. Уи зны-зынла илаҧш кыдырхало амшын ашҟа дыҧшуан, ма ақалақь далаҧшуан, харантәи иҕьазҕьазуаз ашьхақәа бла-хаала дырҿагәыбзыҕуан.

Иблахгыгаз аҧсабара даргәырҕьон, иеизеиқәымкыртә еиҧш даралуашон.

"– Други мои!.. Это великолепно, очаровательно, это сказка на яву. Абхазия подобна Эдему, но жить должны здесь не праведники, а только

поэты! Да, да, поэты!... Воспеть бы Абхазию вдохновенно, как умеет воспеть Есенин!" – ҿааиҭит иара ибжьы неиҵыхны, дгәырҕьаҵәа.

Еилагылаз зегьы ргәы иаахәаны имадырҿхәеит Сергеи Есенин игәазыҳәара.

Зызбахә ҳамоу астатиаҿы вианор Ҧачлиа излаиҳәо ала Сергеи Есенин игәазыҳәара шгәазыҳәара мацараз инымхазеит. Уи Аҧсны дааны даныҟаз, Гаграгьы дныдгылеит, иҟоуп Аҟәа иазкны ажәеинраала шиҩыз зырҵабыргуа адырраҭаракәагьы. Ҳәарас иаҭахузеи, уи Аҟәа иазкны ииҩыз ажәеинраала азбахәгьы, Аҧснытәи егьырҭ иныҟәаракәагьы ҳаҧхьаҟа цқьа ҟасарыла иҭҵаатәуп.

1965 шықәса, жьҭаарамза 5 рзы еицырдыруа аҧсуа поет, апрозаҩҩы, Платон Бебиа агазеҭ "Аҧсны ҟаҧшь" №197 (9.7999) ианиҵеит "Сергеи Есенин" зыхьзу зызбахә ҳамоу апоет диижьҭеи 70 шықәса аҵра иазкыз астатиа. Ари астатиаҿы иазааҭгылоуп С. Есенин Аҟәа иаара аепизод иазку М. Д. Хахмигери игәалашәарагьы. Абар уи астатиа аҟынтәи абзацк иаҳәо: "Абар уажәы ари ауаҩ (С. Есенин иоуп дызҿу – Б. Г.) ҳаҧхьа дахьгылоу. Узхара узихәаҧшрым. Хрыжь-хрыжь аҵәажәара даҿуп. Урҭ алацәажәон раҧхьазатәи Аҧснытәи атипографиа В. И. Ленин ихьз ахҵара азбахә. Иахцәажәон ҿыц аинылара иалагаз аҧсуа литература аҧеиҧш, алахьынҵа. Реицәажәаракәа рыла уаҩы ибон Самсон Ҷанбеи иареи изныкымкәа ишеиқәшәахьаз, ибзиазаны ишеибадырыуаз. Аха араҟа, аҧсуаа ишырҳәало еиҧш, алаф еиҿазырцеиуаз Сергеи Есенини Кәасҭа Инал-иҧеи ракәын.

Пыҭрак ашьҭахь, ҳнапқәа ааимаҳхын ҳаиҧырҵит. Урҭ цон Орџьоникизе ихьз зху аҩны ашҟа. Уаҟа иаараны иҟаз апартиа Москватәи аусзуҩцәа ирҧыларазы".

Есенини Аҧсни ртемала ҳанцәажәо рызбахә ҳәатәуп еицырдыруа аҧсуа поет гәлымҵәах қәрахьымза Иуа Коҕониеи, аҧсуа шәҟәыҩҩ, ажурналист, аиҭагаҩ, ауаажәларратә усзуҩ Мушьни Аҳашбеи, аҧсуа полиграфиа ашьаҭаркыҩцәа ируазәку Михаил Гадлибеи. Арҭ ахҩыкгьы Москва Ажурналистикатә Институт аҟны аҵара аныpҵоз еибадырхьан Сергеи Есенини дареи, гәахәарыла ирылатәалон уи Москва имҩаҧигоз илитературатә хәылҧақәа. Рыцҳарас иҟалаз арҭ ахәылҧақәа рызбахә рҳәалон Мушьни Аҳашбеи Михаил Гадлибеи, аха ргәалашәаракәа ҩны иаанырмыжьит.

Сергеи Есенин Аҧсны ауаажәларра бзиа ибаны изыҧхьо, ирылаҵәаны иҟоу аурыс поетуп. Уи иҩымҭақәеи иҧсҭазаареи ҭырҵаауеит хҵарауаа, ирҿиамҭақәа ирхысуеит Аҧснытәи абжьаратә школқәа рҵаҩцәа, Аҧсуа университет афилологиатә факультет аҧсуа, иара убас аурыс секторқәа рыстудентцәа.

Сергеи Есенин ирҿиамҭақәа ирлас-ырласны еиҭаргон, иахьагьы еиҭаргоит аҧсуа поетцәа.

Аҧсуа ҧхьаҩцәа рхатәы бызшәала ирыҧхьоит С. Есенин иажәеинраалақәа: "Аҧҳәыс лахь ашәҟәы", "Ан лыҟнытә ашәҟәы". Арҭ ажәеинраалақәа роригиналқәа ирхаз апоезиатә бжьы-хаақәа рыцәмырзкәа, ахьхьаҳәа аҧсышәала ирцәажәеит еицырдыруа аҧсуа поет, апрозаҩҩы, аиҭагаҩ Никәала Кәыҵниа.

Хыхь зызбахә ҳҳәаз апоет Платон Бебиа С. Есенин ирҿиамҭа ашҟа имоу абзиабара аайрҧшит аурыс поет илирикатә ҧҵамҭа хьыршәыгәқәа: "Шагане, бара са с-Шагане", "Аеҭым", "Аҵааа-ҵла" аҧсышәала рырцәажәаралагьы.

Имаҷҩым иахьа Сергеи Есенин ипоезиа аҧсышәала изырцәажәо аҧсуа поетцәа. Убарҭ иреиуоуп: Гьаргь Гәыблиа, Мушьни Лашәриа, Шамил Ҧлиа, Рушьбеи Смыр уҳәа убас азәырҩы.

Платон Бебиа Сергеи Есенин изкны ҩ-жәеинраалак аҧиҵахьеит. Актәи ажәеинраала иахьзуп "Сергеи Есенин", уи иҩит данқәыҧшыз, истудентратә аамҭа аан, 1958 шықәсазы. Аҩбатәи "Сергеи Есенин Баҭым" аҧиҵеит 1985 шықәсазы. Актәи ажәеинраалаҿы аҧсуа поет аурыс поет ду дахьиз дахьаазаз аурыс ҧсабара, уи иахыҩуа Сергеи Есенин ибжьы ашәа рзиҳәоит, иааирҧшуеит аурыс поет гәлымҵәах иахь иара имоу агәыбылра, абзиабара ҵаула.

"Сергеи Есенин Баҭым" аҟны А. А. Лаппа-Старженецкаиа лгәалашәара ихы иархәаны П. Бебиа ганкахьала поезиатә ажәала иааирҧшуеит аурыс поет иҩымҭа лыҧшаахқәа иреиҕьу алиро-епикатә поема "Анна Снегина" аҩра Баҭым данаҿыз арҿиаратә усура марымажа дыҭҟәаны дшамаз, даҿа ганкахьала ари ажәеинраала ҟаимаҭла ишьақәнарҕәҕәоит аҟазара аҧҵамҭа иашаҵәҟьа (ари амомент аан Шопен имузыка ауп зызбахә ҳамоу) арҿиаҩы арҿиаратә гәалаҟазаара бзиа шинаҭо, имузахаҭаны ишизааиуа, ирҿиаратә потенциалтә лшаракәа шарҿыхо. Еицырдыруа фақтуп Есенин Баҭым, иара убас Қарҭ даныҟаз аамҭақәа раан арҿиаратә гәалаҟара бзиа шимаз. Уи моу, Баҭым Шагане Талиан лыбзиабарагьы ихҭысит. Арҭқәа данрымҿхакыз аамҭазы Шопен ибаллада абжьы хаақәагьы анихҭыс, ирҿиаратә емоциақәа ахыц еиҧш рҿырхханы "Анна Снегина" аиҧш иҟоу алиро-епикатә шедевр аира иамыцхраар, ҧсыс иахамлар, ибаҩхатәра амҵәыжәҩа ҕәҕәа анамҭар ауамызт. Аҧсуа поетгьы иажәеинраала шьахә аира иаҿыцгахеит иҧсҭазааратәыз, иуникалтәыз ари арҿиаратә акт лыҧшаах. Ҳәарас иаҭахузеи, "Сергеи Есенин Баҭым" П. Бебиа аурыс поет иахь имоу аҵәанырра цқьеи, иара ипоезиатә блаҵари, ибаҩхатәреи ирылҵшәоуп зегь раҧхьаза.

Ирацәоуп дырҩегьых Сергеи Есенин ажәеинраалақәа изызкхьоу аҧсуа поетцәа. Убарҭ иреиуоуп: Леуарса Кәыҵниа, Кьыршьал Чачхалиа, Рушьбеи Смыр, С. Агындиа, Валери Дауҭиа уҳәа убас азәырҩы.

"Апоет Кавказтәи имузақәа" ахьзуп аԥсуа поет, апрозаҩы, аҵарауаҩ Денис Чачхалиа Сергеи Есенин диижьҭеи 80 шықәса аҵра иазкны 1975 шықәса, жьҭаарамза 3 рзы агазеҭ "Советская Абхазия" №197 (14823) ианиҵаз астатиа.

Ирацәоуп иҵегь Аԥсныҭәи агазеҭқәеи ажурналқәеи рдаҟьақәа рҿы Сергеи Есенин изку аматериалқәа.

АХМАТОВА (ГОРЕНКО)
Анна Андреи-иԥҳа
(1889 – 1966)

Еицырдыруа аурыс поет, аиҭагаҩ Анна Андреи-иԥҳа Ахматова диит 1889 шықәса рашәарамза 23(11) рзы Одесса азааигәара Большой Фонтан ҳәа иахьашьҭоу аҭыԥ аҟны, лыԥсҭазаара далҵит 1966 шықәса хәажәкыра мза 5 рзы, Москва, джуп Комарово Санкт-Петербург азааигәара. Уи диит иԥҳатәахьаз афлоттә нџьныр-механик иҭаацәараҿы. Лан лышьҭрахь ала ажәытә аамысҭатә ҭаацәара даҵанакуан. Ари афақт дырҵабыргуеит 1903 шықәсазы лабду Е. И. Стогов ажурнал «Русская старина» ("Аурыс жәытәра") аҟны иикьыԥхьыз анҵамҭақәа. Шықәсык акәын Анна илхыҵуаз аҩада Царское Село ашҟа анхарҭаҭыԥ анылзалырхуаз. 1905 шықәсазы Анна дзыхшаз лани лаби рҭаацәара анхыбгала ашьҭахь, лан лхәыҷқәа лыманы Евпаториаҟа диасит, уантәи Киевҟа дцар акәхеит. Уаҟа Анна Фундуклеевтәи агимназиа далгеит, нас 1907 шықәсазы Киевтәи Иреиҳазоу аҳәсатә курсқәа рыҟны аиуристтә факультет дҭалеит. 1910 шықәсазы Анна Ахматова хаҵа дцеит, диццеит аурыс поет Николаи Степан-иԥа Гумилиов (1886 – 1921). Уи дицны 1910, нас 1911 шықәсқәа рзы Анна дыҟан Париж, 1912 шықәсазы – Италиа.

Царское Село данынхоз Анна Ахматова ҳамҭакы аҵара лҵон Раев напхгара зиҭоз Иреиҳазоу аҭоурых-литературатә курсқәа рыҟны. 1912 шықәсазы диит Анна Ахматоваи Николаи Гумилиови рԥазаҵә – Лев Николаи-иԥа Гумилиов, еицырдыруа аҭоурыхҩы, аетнолог, апрофессор, амрагыларадырҩы, агеограф, афилософ-ахәыцҩы.

1990 шықәсазы Москва, ашәҟәҭыжьырҭа "Современник" иҭнажьыз Николаи Гумилиов иажәеинраалақәеи ипоемақәеи раԥхьажәаҿы Николаи Скатов иҩуан:

"Ведь Анна Ахматова для нас – не только сама по себе, но и – навсегда даже разводившаяся с ним – жена Николая Гумилева. Николай Гумилев – не только сам по себе, но и – навечно – даже разведшийся с ней – муж Анны Ахматовой. Лев Гумилев – не только сам по себе, но и – обреченно – сын тех.»[41]

Анна Ахматова раԥхьазатәи лажәеинраалақәа лҩит 11 шықәса анылхыҵуаз, аха урҭ еиқәымхеит, аԥхьаҩцәа рышҟа изымнаӡеит. Иахьа уажәрааны идыру рахьтә, раԥхьатәиқәа ҩуп 1904 шықәсазы. Урҭ ажәеинраалақәа аинтерес рыҵоуп XIX ашәышықәса анҵәамҭазтәи адилетанттә поезиа аҷыдарақәеи адекадент поезиа аштампқәеи реиларҵәара аҽеазкрақәа ахьырныԥшуа аҟнытә. А. Ахматова агимназиаҿтәи лҩыза ԥҳәызба В. Беер 1906-1907 шықәсқәа раантәи

[41] Николай Гумилев. Стихотворения и поэмы. Москва, «Современник», 1990, ад. 5.

лгәалашәарақәа изларныҧшуала, апоетесса усҟан даара дазҿлымҳан аурыс символисттә поезиа, еиҳаразак уи дазеинтересын В. И. Бриусов ипоезиа.

А. Ахматова раҧхьаза акәны лажәеинраала кьыҧхьын 1907 шықәсазы Н. С. Гумилов Париж иҭижьуаз ажурнал "Сириус" адаҟьақәа рыҟны, амала убри ашьҭахь апоетесса 1911 шықәсанза акгьы лымкьыҧхьзеит.

А. Ахматова лпоезиатә дебиут иашаҵәҟьа ҟалеит 1910 шықәсазы, Парижынтәи Урыстәылаҟа данаа ашьҭахь. Уи Павловск Н. Гумилиов иҩызцәа рыҩнуҵҟа лажәеинраалақәа дрыҧхьон, лажәеинраалақәа дрыҧхьон иара убас "Башня" ("Аҟәарч") зыхьзыз В. И. Иванов илитературатә хеидкылаҿгьы. 1911 шықәса инаркны А. Ахматова лҩымҭақәа лассы-ласс илкьыҧхьуа далагеит Петербургтәии Москватәии ашәҟәҭыжьырҭақәа рыҟны. 1911 шықәса анҵәамҭа инаркны еиҿкаахеит "Апоетцәа рцех" зыхьзыз алитературатә хеидкыла, Н. Гумилиов уи аиҿкааҩцәа дыруазәкын, А. Ахматова ари "Ацех" дамазаныҟәгаҩын. Абри алитературатә хырхарҭа "Акмеизм" аҽанеиҿнакаа А. Ахматова уи дадгылеит.

1912 шықәса хәажәкыра мзазы иҭыҵуеит А. Ахматова лажәеинраалақәа реизга ашәҟәы. Уи "Вечер" ("Ахәылҧа") ҳәа хыс иаман, аҧхьажәа иҩит М. А. Кузмин. Ари ашәҟәы иагәылаз жәеинраалақәак иара М. А. Кузмин ипоезиеи, "Мир искусства" ("Аҟазара адунеи") аҿыханҵеи рнырра рныҧшуан, аха уаҟа аҧхьаҩцәа ирбарҭахеит А. Ахматова лпоезиатә репутациа ҳаразкыз, аоригиналра зныҧшуаз ажәеинраала ҟаиматҟәагьы. Иреиӷьыз лпоезиатә ҧҵамҭақәа ирныҧшуан: аемоциа ӷәӷәа зҵаз абзиабаратә цәанырра, апоетесса дызхааныз аамҭа адәахьтәи ачыдаракәеи, лара ллирикатә фырҧҳәыс лцәанырракәеи реилаҵәара. А. Ахматова иреиӷьыз лажәеинраалақәа ринтонациа, рритмика лаамҭазтәи ажәлар рыпракҭикатә ҿцәажәара иазааигәалтәуан.

Иазгәаҭатәуп иара убас, "Вечер" ("Ахәылҧа") зыхьзыз лышәҟәы иагәылаз ажәеинраалақәа ишырныҧшуаз XX ашәышықәса алагамҭазтәи еиуеиҧшымыз апоезиатә системақәа рышьҭкаарахь аориентациа шлымаз. А. Ахматова заатәи лажәеинраалақәа рыҟны еилыкка уаҩы ибарҭоуп В. Бриусови, А. Белыии, М. А. Кузмини, А. А. Блоки рпоезиа дхыхны дшамаз. Уи лзы даара акры аҵанакуан И. Ф. Анненски иеизга "Кипарисовый ларец" ("Акипаристтә чықьмаҵьа") аҧхьара. А. Ахматова лышәҟәы "Ахәылҧа" иагәылан "И. Ф. Анненски иҿыҧшра" ҳәа зҵаҩыз ажәеинраалақәа. Амала иазгәаҭатәуп Анненски ипоезиа анырра шаныҧшыз апоетесса қәыҧш лпоезиатә метод ахаҭагьы, уи еиҳаразак аҽцәырнагон ажәеинраалаҿ иаарҧшуиҿыцыми, иоригиналтәуи ситуациақәа реиҿыбаараҿы, ажәеинраала алирикатә фраҧҳәыс илыхҭысуа еиуеиҧшым аҧсихологиатә ҭагылазаашьақәа блаҵарыла икылкаан рыхәаҧшраҿы, ассоциативтә дунеишьҭкаашьақәа рыла ажәеинраала агәылырҭәаараҿы.

А. Ахматова лышәҟәы "Ахәылҧа" ("Вечер") ақәҿиара бзиаҵәҟьа аиуит, ҵабыргуп уи атираж маҷын (300 екземплиар ракәын иҟаз), аха ирласзаны иаархәеит аҧхьаҩцәа. А. Ахматова лажәеинраалақәа абри реизга иагәылаз аҩымҭақәа ҟалеит алитературатә хырхарҭа "акмеизм" атеориа аҟаҵаразы иҵаҵӷәы бзиақәаны. Ари ас шакәу арҵабыргуеит С. М. Городецки истатиа "Ҳаамҭазтәи аурыс поезиаҿтәи ҟәыҵәақәак" ("Некоторые течения в современной русской поэзии"). Амала апоетесса ахьз-аҧша иашаҵәҟьа лызҭаз ажәеинраалақәа реизга "Четки" ("Аҭесҧыҳә") ауп. Уи кьыҧхьын 1914 шықәсазы. Ари ашәҟәы анҭыҵ инашьҭархны Актәи адунеитә империалисттә еибашьра ҵысит, аҭагылазаашьа бааҧсқәа ҟалеит Урыстәылан, иара убас адунеи аҟны, аха 1923 шықәсанза А. Ахматова лышәҟәы "Аҭесҧыҳә" аантәы иркьыҧхьит.

Зызбахә ҳамоу аамҭазтәи А. Ахматова лажәеинраалақәа ажәлар ирылаҵәаны ишыҟаз узырбо фақҭуп апоезиаҿы уи илҿыҧшуаз ауаа ахьырацәаахаз. Урҭ рхыҧхьазараҿы ирацәаҩын аҳәса, убри аҟнытә дара ралкааразы избан атермин чыда, атермин ҿыц – "подахматовки".

А. Ахматова лажәеинраалақәарҿы рыхә ҳаракны иршьон урҭ ирныҧшуаз "амшынцатә ҟазшьа" ("дневниковость"), лаамҭазтәи аҧҳәыс лыгәҭыха, лдоуҳа ахьцәыргаз, меигзарахда ажәеинраалақәа ирныҧшуаз абзазаратә детальқәа, аҳҭысқәа. Аха ас еиҧш ала ганкы мацарала А. Ахматова заатәи лпоезиа азнеира иашамызт, уи иазаарҧшуамызт лпоезиа аспеқҭқәа зегьы. Избанзар, "Аҭесҧыҳә" зыхьзыз уи лышәҟәы ианыз ажәеинраалақәарҿы "амшынцатә ҟазшьа" афилософиатә гәҭахәыцрақәа рахь ииасуан; адәахьала уахьынагәыдыҧшылоз даара иҭшәоушәа иҟаз атематика иҟасоу ҧсихологиатә анализны иааҟалон, алитература-артисттә еилазаарақәа рыхцәажәараҿы ицәырҵуан зынзак "абогьематә" ҭагылазаашьа аҿаҧера, аҿагылара. А. Ахматова лпоезиа ианыҧшуаз абарҭ ачыдарақәа раҧхьаза акәны акьыҧхь аҟны дрыхцәажәеит, изыригеит лара илзааигәаз лҩыза Н. В. Недоброво. Абар уи ииҩуа: "... само голосоведение Ахматовой, твердое и уж скорее самоуверенное, самое спокойствие в признании и болей, и слабостей, самое наконец, изобилие поэтически претворенных мук – все свидетельствует не о плаксивости по поводу жизненных пустяков, но открывает душу скорее жосткую, чем слишком мягкую, скорее жестокую, чем слезливую, и уж явно господствующую, а не угнетенную".[42]

Н. В. Недоброво арҭ ажәақәа ахьиҳәаз астатиа А. Ахматова ахә ҳаракны илшьеит, уи лара лпоезиа аҵакы еиҳа ииашаны иаазырҧшыз акы акәны илыҧхьазеит. "Поэма без героя" ("Фырхаҵа дызлам

[42] Русская мысль. – 1915 – №7 – ад. 63.

апоема") зыхьзылҵаз лпоемаҿы уи астатиа: "аԥсра иаиааиз, насгьы сыԥсҭазаара аҵакы еилызкааз ажәа" ҳәа азылҳәеит.

А. Ахматова заатәи лпоезиаҿы уаҩы ибарҭоуп асимволизм иҵәырнагаз рҿиаратә методқәак, хаҭашьақәак шлыдлымкылаз, лыешырҟәылҭхаз, аха иубарҭоуп иара убас, аҩеижәатәи ашәышықәсаз алитературатә ҟәыҵәа уаҩ илаԥш иҵашәартә иҟазҵаз поезиатә традициақәак шлыдылкылаз, ишрызлырҳаз, ишлырҿиазгьы. Ажәеинраала аиҿкаараҿы А. Ахматова асимволизм апринципқәа мап рцәылкуеит: инаҵшьны амузыкатәра, аритмика зныԥшуа ажәеинраала аҵынхәрас, аҵәажәара иаҳа иазааигәоу ажәеинраала аԥылҵоит; асимволистцәа ражәеинраалақәа рыҟны иасаашартәи аԥсҭазааратә цәырҵрақәеи, иҳараkзоуи еимаздоз абстракциа ҳаракқәа А. Ахматова лпоезиа иалалымҵо далагеит, урҭ лыԥсахуеит абаша цәажәаратә формақәа рыла, насгьы уи диасуеит иҵәажәо дшыԥҳәысу узырдыруа, иузырбо "аԥҳәыстә" цәажәара ашҟа. А. Ахматова аԥсҭазааратә ҵабырг дахьахцәажәо лажәеинраалақәа ирыцәтәымуп аекзотикатә сахьақәа, аромантикатә "мҩахакыҭбаара", урҭ рхаҭыԥан дара ирныԥшуеит иахьеи-уахеи иуԥыло иконкреттәу аԥсҭазааратә хҭысқәа узырбо асахьақәа; иҕәҕәоу ажәеинраалатә формақәа (асонетқәа, атерцинқәа...) реиҳа зхы иақәиҭу ажәеинраала еиҿартәышьатә формақәа еиҳа дрызҿлымҳауп, лхы иалырхәоит. Лажәеинраалақәа рыҟны ишьҭылхуа апроблематикала А. Ахматова асимволистцәа дызларзааигәоу еиҳа ирацәоуп дырҿазыргыло афакторқәа рааста.

Ахматова ллирикатә фрыԥҳәызба лцәаныррақәа, лцәалашәарақәа рмасштабқәа "реиҵыхра", рырҭбаара", урҭ баша хазы игоу ауаҩы ихаҭаратә гәазыҳәара мацарақәа ирҭамгзакәа, ауаҩытәыҩсатә ԥсихологиа иазеиԥш хаҭашьаны, иазеиԥш ҟазшьаны аҟаҵара, адәахьала уахьынаргәыдыԥшыло улаԥш иҵашәо аԥсҭазааратә ҭагылазаашьақәа рыцабыргра инаԥынҵаны, аамҭа иазымражәуа азеиԥш цәаныррақәеи, ахымҩаԥгашьақәеи раарԥшрала уаҩы ибоит А. Ахматова лпоезиа А. Блок иеиԥш иҟоу аурыс символизм ахаҭарнакцәа дуқәа рпоезиатә принципқәа ишрымадоу. Ари ахшыҩҵак аиашара арҵабыргуеит гәаларшәагатә ҳамҭас А. Блок илҭаз, "Аҭесҧыҳә" зыхьзыз лажәеинраалақәа реизга ашәҟәы ианылҵаз абарҭ ажәақәа: "От тебя приходила ко мне тревога» И уменье писать стихи» ("Уара уҟнытә сара исоуан ашәазызареи/ ажәеинраалақәа рыҩра алшареи").

Анна Ахматова лырҿиамҭа ҵкар раҵәала асимволистцәа рпоезиа иамадан, ари афакт лара лаамҭазтәи алитературатә ситуациаҿтәи лҭагылазаашьа ҳәаақәнамҵар ауамызт. Лара апоетцәа-акмеистцәа дыруазәкын, лажәеинраалақәа рыҟны акмеизм апринципқәа жәпакы рырҿиара, реизҳазыҕьара аллыршон, дацхраауан, иара убри аамҭазы, уи дзанышәомызт урҭ рыҕьагьарақәа рыҩнуҵҟа аҳра зуаз,

С. М. Городецки ҕәҕәала дзыцклаԥшуаз адисциплина (алеишәа). Осип Мандельштам изку лгәалашәарақәа рыҟны акмеизм лазыҟазаашьазы аинтерес зҵоу абас еиԥш иҟоу ахҭыс азбахә лҳәоит А. Ахматова: "1913 – 14...(шықәсқәа) азынразы... ҳара Осипи сареи иҩны, ... Городецкии Гумилиови арзаҳал раҳҭеит Ацех адыркырц азы. Сергеи Городецки уи абас еиԥш арезолиуциа ақәиҵеит: "Зегьы кнаҳазааит, Ахматова дҭакызааит".[43] Ари апоетцәа "Рцех" аркра Анна Ахматоваи Осип Мандельштами иҟарҵаз аԥшьгара иадиҳәалоит В. М. Жирмунски. Амала иазгәаҭатәуп А. Ахматова лпоезиа аҩнуҵҟатәи апринципқәа акмеизм иаҟазшьарбагаз, ажәа иалоу апонтенциалтә лшарақәа зегьы, иҳәаадоу аҭоурых-культуратә, алитературатә ассоциациақәа рбеиара арҭбаара ашҟа ахы шхаз.

Амала Ахматова лпоезиа иҵәырнагоз убарҭ ассоциациақәа рбеиара иаразнак ирызгәамҭеит акритикцәагьы, аԥхьаҩцәагьы. Зегь раԥхьаза аԥхьаҩцәа рылаԥш иҵашәоз Ан. Ахматова лтематикатә репертуар аҭбаара акәын. Ари афакт ибзианы ианыԥшит Ахматова лажәеинраалақәа ахԥатәи рышәҟәы "Белая стая" (1917 ш. цәыббрамза). Ари ашәҟәы аҟны лхатә гәҭыхақәа инарываргыланы уаҩ илаԥш иҵашәашаз аҭыԥ ааныркыло иалагеит. актәи адунеитә еибашьра ахҭысқәа ирыдҳәалоу аҵәалашәарақәа, иааигәахоз ареволиуциа иазкыз агәҭахәыцрақәа. Ари уаҩы ибарҭоуп ашәҟәы злалаго ажәеинраала «Думали: нищие мы, нету у нас ничего»... (1915) аҟны. Ари атематика цәыргоуп зызбахә ҳамоу ашәҟәы аҟны акырцьара. Арҭ атемақәа иаҳа иаартны иҵәыргоуп "Ԥхынгәы 1914" зыхьзу ацикли, даҽа ажәеинраалақәаки рыҟны. Уаҟа аибашьра ҭәагашоура иацу аԥышәара хамшҭыхәқәа цәыргоуп, рызбахә ҳәоуп Урыстәыла ахықәк дуқәагьы.

«Белая стая» зыхьзу аизга иагәылоу ажәеинраалақәа рыҟны уаҩы ибарҭоуп А. Ахматова лпоезиатә формақәа рыешырыԥсахыз, ажәлар зыԥсы ҭоу рцәажәара иазааигәаз аинтонациақәа рцынхәрас аодатә интонациақәа, анцәақәа, аԥаимбарцәа рцәажәара иаҭәоу афразиологиатә ажәеицааирақәа иҵәырылгаз. Арҭ аҵәырҵрақәа иҳәаақәырҵеит Ахматова лажәеинраала еиҿартәышьатә практикаҿы иҟалаз аеыԥсахрақәа. Зызбахә ҳамоу ашәҟәаҿы «Белая стая») уаҩы ибарҭоуп апоетесса аклассикатә жәеинраала еиҿартәышьатә шәага-загақәа иаҳа лхы иалырхәо, дрызҿлымҳахо дшалагаз.

Иазгәаҭатәуп иара убас «Белая стая» анҭыҵыз аамҭазтәи А. Ахматова лпоезиаҿы ишырацәахаз Пушкин ихаантәи аурыс лирика аҟнытә иаагоу аҵитатақәа, аха урҭ аҵитатақәа изолиациа рызум ХХ ашәышықәсазтәи алирика аҟнытә иаагоу аҵитатақәеи дареи, изолиациа рызум егьырҭ аклассикатә поезиа атеқстқәа рыҟнытә иаагоу аҵитатақәеи дареи. Ари ХХ ашәышықәсазтәи апоетика атенденциақәа ирҭыҵуаз цәырҵран.

---

[43] «Вопросы литературы». ("Алитература азҵаарақәа"). – 1989 – №2, ад.192.

Хаз ҷыдала иазааҭгыланы иахцәажәатәуп Ахматова ллирикаҿы аҭыԥ ҕәҕәа змоу Пушкин ипоезиа ашьҭкаашьа аформа ҿыц. Ахматова лзы Пушкин ипоезиатә традициа ҟалоит лара лпоезиатә дунеи ашьақәгылара иапринцип ҷыданы, уаҟа апоетесса лхатәы поетика шьақәлыргылоит Пушкин ипоетика иадҳәаланы, Пушкин ибиографиа лара лхатә биографиа иашьалыршәалоит, абри аҩыза арҿиаратә еимадараҿы ицәырҵуеит Ахматова лпоезиатә рҿиаратә дунеи ахаҭа.

Пушкин ипоезиатә традициақәа рызҿлымҳара Ахматова лырҿиамҭа ианмырыр ауамызт. Уи лажәеинраалақәа рыҟны иҕәҕәахеит лаамҭазтәи аҳҭысқәа рызбахә аҳәара, аполитикатә ҳҭысқәа шыгәҵаралкуа узырбо аԥҵамҭақәа. Араҟа ҷыдала иалкаатәуп Оқтиабыртәи ареволиуциа аныррала иаԥҵахаз ажәеинраалақәа. ("Аҿешьра агәнығара аамҭазы"...)

«Когда в тоске самоубийства...» (1917) зыхьӡу ажәеинраала ианыԥшуеит Ахматова ареволиуциа шлызлыдымкылаз, аха ари ажәеинраала ианыԥшуеит иара убас, Лыԥсадгьыл аԥышәара хамшҭыхә ианҭагылоу аамҭазы уи аныжьра, лызқәа аиархара дшақәшаҳаҭымгьы. Ҧыҭрак ашьҭахь Анна Ахматова ареволиуциа лазыҟазаашьа еиҳа аҿеилнаргеит, уи илнаҭаз агәынамзарақәеи, лара лхаҭа лԥагьареи лажәеинраалақәа ишырныԥшуазгьы, апоетесса еснагь дыҟан лыжәлар рыҟны, ирыцеиҩылшон урҭ рлахьынҵа.

1918–1923 шықәсқәа раан Ахматова лпоезиа ақәҿиара дуқәа аман, лажәеинраалақәа еишьҭарххны акырынтә иҭрыжьуан, еиҭаҭрыжьуан ишьҭрақәланы. Аха XX ашәышықәса аҩеижәатәи ашықәсқәа рҿеиҩшамҭа инаркны 30-тәи ашықәсқәа рҿеиҩшамҭанза Ахматова ҿылҭуамызт. 1936–1946 шықәсқәа раан Ахматова лырҿиамҭа уаҩы илаԥш иҵашәартә еизҳазыԥьон, лажәеинраалақәа лассы-ласс иркьыԥхьуан еиуеиԥшым аҭыжьымҭақәа рыҟны, "Мужество» ("Ахаҵара") зыхьӡыз, 1942 шықәсазы икьыԥхьыз лаԥҵамҭа анын агазеҭ "Правда" ("Аиаша"). 1946 шықәсазы Ахматова илхаразамкәа акритика ҕәҕәа лзыҟаҵан, убри иахҟьаны акыр шықәса Ахматова алитература даҟәҟьаны дыҟан. 50-тәи ашықәсқәа рҿеиҩшамҭа нахыс ауп уи лажәеинраалақәа аԥхьаҩцәа ианырзырхынҳәыз. Убасҟан ауп асовет епоха аан иаԥылҵаз, акры зҵазкуа арҿиамҭақәа – «Поэма без героя» ("Фырхаҵада дызмам апоема"), «Путем вся земли» ("Адунеи зегьы амҩала"), ацикл «Северные элегии» ("Ҩадатәи аелегиақәа") анкьыԥхьхаз.

Ҳазҭагылоу аамҭазы А. Ахматова лырҿиамҭа иақәнагоу ахәшьара аҭоуп аурыс критикаҿы. Акритикцәеи алитературатҵааҩцәеи реиҳараҩык ргәаанагарала А. Ахматова лпоезиа ԥхьазоуп XX ашәышықәсазтәи аурыс поезиаҿы иреиҕьзоу аҵәырҵрақәа ируакны.

ПРИШВИН
Михаил Михаил-иԥа
(1873 – 1954)

Еицырдыруа аурыс шәҟәыҩҩы Михаил Михаил-иԥа Пришвин диит ажьырныҳәамза 23 (4. II) 1873 шықәсазы Хрушьчова зыхьӡу абҭынхатә нхарҭаҿы, Елецктәи ауезд, Орловтәи агуберниаҿы. Иԥсҭазаара далҵит Москва, 1954 шықәса ажьырныҳәамза 16 рзы. М. М. Пришвин дыпрозаикын. Ашәҟәыҩҩы иаб акупец ҭаацәара дахылҵит, анхарҭаҭыԥ дгьылқәа рацәаны измаз уаҩын, аха амацасраҿы иқәҵаны дыхәмарын ицәцеит, иԥхәыси, ихылҵыз хәҩык ахшареи хныҟәгага малк рымазамкәа иаанижьит. Ашьҭахь, Пришвин иан џьамыҕәа цәгьала убарҭ анхарҭа дгьылқәа ырхынҳәны, лхәыҷқәа аҵара-дырра рыҭаны илаазеит. 1883 шықәсазы Пришвин Елецктәи агимназиа дҭалеит, усҟан уаҟа аҵара иҵон, ашьҭахь ишәҟәыҩҩ духаз, Нобель ихьӡ зху апремиа зауз, Оқтиабртәи ареволиуциа аныҟала нахыс аҳәаанырцәҟа ицаз И. А. Бунин. Ихәыҷратә ԥсҭазаара аан Пришвин наҟ-наҟтәи илахьынҵа ҕәҕәала ианырыз ҩ-хҭыск дрықәшәеит. Урҭ "еилкаамыз" тәылакахь ибналареи, агеографиа арҵаҩы В. В. Розанов тәамбашақә дахьиҿаԥаз азы агимназиа аԥшьбатәи акласс аҟнытә дахьҭырцази ракәын. Амала иазгәаҭатәуп абри ахҭыс ашьҭахь В. В. Розанов еицырдыруа философны дшыҟалаз. Уи иурокқәа рыҟны ҵара-дырра ҵаулала аҭоурыхи, афилософиеи, (адини) арелигиеи рызҵаарақәа дрылацәажәон, ашьҭахь шәҟәыҩҩык иаҳасабалагьы, Пришвин идоуҳатә шьақәгылара анырра ҕәҕәа аиҭеит. Ҧыҭрак ашьҭахь Михаил Пришвини Розанови ирлас-ырласны еинио иалагеит. Арелигиа-философиатә уаажәларра аилатәаракәа рыҟны, еизааигәоу аиҩызаратә еизыҟазаашьақәа еиҭашьақәыргылан, доусы ирҩыз рышәҟәқәа гәаларшәага ҳамҭақәак раҳасабала еимырдеит. 1922 шықәсазы Пришвин излаиҩуаз ала, Розанов уи "илаиҵеит" "ауаатәыҩса рхылҵшьҭра амаза ԥшьақәа рыхзызаара".[44]

М. М. Пришвин агимназиа данҭырца ашьҭахь иуа бзиа, Сибратәи ааглыхҩы ду И. Игнатов ицхыраарала Тиументәи ареалтә ҵареиурҭаҿы иҵара иациҵартә алшара иоуит. 1893 шықәсазы уи Ригатәи аполитехникатә институт дҭалеит, анаҩсан 1895 шықәсазы амарксисттә хеидкылақәа рыҟны аусура далагеит, еиҭеигеит А. Бебель ишәҟәы «Женщина в прошлом, настоящем и будущем» ("Аԥҳәыс иҳаҩсхьоу, ҳазҭагылоу, нас иҟалаша аамҭақәа раан"). Ари ашәҟәы аидеиақәа, заԥхьаҟа ишәҟәыҩҩхараны иҟаз М. Пришвин анырра ҕәҕәа ирҭеит. Уи аамҭазы Пришвин имҩаԥигоз ареволиуциатә усуразы Митавтәи абаҳҭа (ақалақь Елгава) дҭаркит, шықәсык азә ида дзыҩ-

[44] Пришвин М. М. Собр. соч. В 8 т. – М., 1982 – 1986. Т. 2. ад. 651.

намыз акәымра данҭатәа ашьҭахь, Елец ақалақь ашҟа дахыргеит. 1900 шықәсазы Лаипцигтәи ауниверситет афилософиатә факультет агрономтә ҟәша дҭалеит. Уи убасҟан Вагнер ифилософиеи имузыкеи дырхаргалан дыҟан.

1902 шықәсазы, ауниверситет даналга ашьҭахь, Пришвин Париж ақалақь аҟны дидырит В. П. Измалкова. Уи иара бзиа дибеит, аха лара бзиабарала аҭак ахьыҟалымҵаз даара анырра бааҧс анаҭеит анаҩсантәи иҧсҭазаара. 1905 шықәсанза Пришвин агрономс аус иуан Луга ақалақь аҟны, иара убас Москва, Петровтәи ақыҭанхамҩатә академиаҿы, иҩуан изанааҭ ала астатиақәеи ашәҟәқәеи. 1905 шықәса инаркны 1917 шықәсазтәи Оқтиабртәи ареволиуциа ҟалаанза агазеҭқәа «Русские ведомости» ("Аурыс дырраҭаракәа"), "Аҿцәажәа" («Речь»), "Урыстәыла ашьыжь" («Утро России»), "Амш" («День») уҳәа убас егьырҭгьы рыҟны аус иуан корресспондентс. 1905 шықәсазы раҧхьазатәи уи иажәабжь "Сашок" кьыҧхьын ажурнал "Азыхь" («Родник») аҟны. 1906 шықәсазы Пришвини аетнограф Н. Е. Ончукови анеибадыр ашьҭахь, Аурыс географиатә уаажәларра адҵала алакәқәа реизгаразы Урыстәыла аҩадатәи атәылаҿацәқәа рахь аныҟәара аҧшьигеит. Иҭаиҩит 38 лакә. Урҭ агәылалеит Н. Е. Ончуков "Аҩадахьтәи алакәқәа" («Северные сказки») ҳәа хыс иаҭаны иҭижьыз аизга.

М. Пришвин иныҟәарақәа раан иҟаиҵоз анҵамҭақәа ҵаҵҕәыс иазыҟалеит "Идмыршәац аҧсаатәқәа ртәылаҿацә аҟны" (В краю непуганных птиц») ҳәа хыс изиҭаз раҧхьазатәи ишәҟәы (1907). Ари ашәҟәы ала аурыс литератураҿы иҕьацаза иҵәырҵит "ауаҩытәыҩсеи аҧсабареи" ртема. Араҟа аҽаанарҧшит Пришвин ирҿиамҭа аҷыдара – аҵара-дырреи аҟазареи реиларҵәара. Аҭоурыхҩҩы, агеограф, аетнограф иблақәа рыла аҧсҭазаара аҵабырг ҧсабаратәны аарҧшра, амаҭәаркәа (адетальқәа) риашара, адунеи апантеисттә шьҭкаара апринцип иашьаршәалан иҟаҵоуп.

"Алирика-символикатә хаҿсахьақәеи, аилкаанҵатә аҭҵаара-сахьаркыратә проза аҵабыргреи"[45] абарҭ роуп аурыс литератураҿы Пришвин дызлааиз иҳәоит алитератураҭҵааҩ В. Келдыш.

Усҟантәи акритика иазгәанаҭеит М. Пришвин раҧхьатәи ишәҟәы алитературатә хаҭашьа бзиақәа. Ари ас шакәу дырҵабыргуеит В. В. Иванов-Разумник иажәақәа: "Азәырҩы рхаҿы иааирушь... ҳҿаҧхьа игылоу дышобиеқтивтә етнографым, уи азҿлымҳара злоу, насгьы абырҵкал икылху сахьаҭыхҩуп, иҟалап уи аетнографиаҿы ҳаамҭаз зегь реиҳа асубиеқтивра злоу сахьаҭыхыҩзар, дсахьаҭыхыҩзар иара иҧсевдопублицистикаҿы".[46]

[45] Келдыш В. Русский реализм начала XX в. – М., 1975 – ад. 207.

[46] Иванов – Разумник В. В. (Речь – 1911 – №23, 24. – ад. 2.

Ари ашәҟәазы М. Пришвин П. П. Семенов-Тиан-Шански хадара ззиуаз Агеографиатә уаажәларра далахәыла иашаҵәҟьаны дҟарҵеит, ҳамҭасгьы аразынтә медал ианаршьеит.

1907 шықәсазы М. Пришвин аныҟәара ҿыц аҧшьигеит Урыстәыла аҩадатәи акәакьҭақәа рахь, Соловкии Поморьеи рышҟа. Ари аныҟәара иалҵшәахеит "За волшебным колобком" ("Илаҧшхырҧагоу аколобок азы") зыхьӡу ашәҟәы. Уи алакә-цәа ахаҵәҟьоуп аиашазы. Уаҟа иаарҧшуп "хьзы змам, территориа змам, ҳаныхәҷқәоу ҳара ҳаҩны ҳахьцо атәыла".[47]

Ашәҟәы аетнографиагьы аныҧшуеит, аха аныҟәара цәыргоуп уаҩ илаҧш иҵамшәо алакә тәыла аҧшааразы аимдарала, уаҟа иҕәҕәаны уаҩы ибарҭоуп алакә амотив. Ашәҟәыҩҩы аҧхьаҩ диаҧгыланы диман дцоит "ижәытәзоу Русь (Урыстәыла) ахьеиқәхаз, андуцәа-лакәҳәаҩцәа, ҧсра зқәым Кашьчеиаа, нас Мариараа Морипҳацәа ахьанымзааз"[48] атәыла ашҟа.

Зызбахә ҳҳәаз ашәҟәы Пришвин алитератураҿы ахьз-аҧша инаҭеит. Убасҟан ауп ашәҟәыҩҩы М. Горкии, А. Толстоии, А. Блоки данырзааигәахаз. Амала убасҟан уи еиҳаразак анырра изҭоз А. Ремизов иакәын. Ари ахшыҩҵак аиашара аадырҧшуеит ашәҟәыҩҩы иажәақәа: "Сара даара сизааигәан Ремизов, насгьы уажәы маҧ аҵәыскран сыҟазам уи дышсырҵаҩу... Ремизов асахьаҭыхҩцәа реиҧшҵәҟьа ихатәы студиа иман, уи ашкола иман, уи ишҟа инеиуан, рхатәы жәабжьқәа ирыҧхьон... сара сатәнатәуан Ремизов аҟазара ашҟа, усурак аҳасабала иҷыдоу азыҟазаашьа ахьааирҧшуаз".[49]

Ремизов иоуп М. Пришвин Д. С. Мережковски напхгара зиҭоз асимволистцәа рыгьагьареи, Адин-философиатә уаажәларреи дрылазгалаз.

1908 шықәсазы ашәҟәыҩҩы иаҧшьигоит ахҧатәи иныҟәара, уажәы уи дырҭааит Заволжиеи Китежи, шықәсык ашьҭахь икалам иҵыҵны аҧхьаҩцәа ироуит "Уаҩ ибла иамбо ақалақь аҭзамцқәа рыҟны" («У стен града невидимого»). Ари ашәҟәаҿы иааҧшит уи ишиныркьз, усҟан Урыстәылатәи ауаажәларра рыгьагьарақәак ирылаҵәаны иҟаз "анцәаҧшаара" («богоискательство») ҳәа изышьҭаз аҵәырҵра иарҿиаз аҵәалашәарақәа, иааирҧшит иара убас иара "раскол" ("аҽеиҟәыҭхара) («раскольники») дшазеинтересу, дшазҿлымҳау. Пришвин дрыхцәажәоит араскольникцәа, реилазаара ааирҧшуеит иара иаамҭазтәи аурыс ҧсҭазаара иахәҭакны. Ажәлар ргәызианратә динхаҵареи, аинтеллигенциа иалкаау рынцәаҧшаааратә (ртеологиатә) дунеихәаҧшрақәа рҽеиҟәыҭхареи, реиҟәкьареи, Приш-

[47] Пришвин М. М. Собр. соч.: в 6 т. – т. 2. – ад. 165

[48] Иара уаҟа – Ад. 169.

[49] Горький М. Сборник статей и воспоминаний. – М., 1928. – ад. 193.

вин игәы излаанагоз ала дызҭагылаз аамҭазтәи апроблема ҟасақәа, апроблема хадақәа ируакын. Ашәҟәыҩҩы асеқтантра иазыҟазаашьа аетнографи афольклористи ринтересқәа ирҭазомызт. Уи асеқтанттә дунеи ҭиҵаауан еиуеиԥшым аҽцәыргашьақәа рыла. "Сара уаҟа избон, абду-Анцәа ишҟа ажәлар ирымаз игәызианыз анцәахаҵара (агәрагара) шыԥсаххоз "Сара" зыхьзыз рхатә хаҭара анцәатәрала ишыԥсаххоз, насгьы иара убри "Сара" зынзак ҳара ҳдекадентцәа реиԥш, иҳаракзоу "Сара" "Ҳара" аҟынза изымҩазакәан, иара аизҳара амҩаҿы џьара ишкыдхалоз, насгьы убри "ахдырра" змаз ауаҩы дҟалон дынцәа хәычны, иҳәынҭқарра хәыҷы даҳәынҭ- қарны"...[50]

Идеиала "Уаҩ ибла иамбо ақалакь аҭзамцқәа рыҟны" зыхьзу ашәҟәы иадҳәалоуп ажәабжьқәа "Атәы еиқәаҵәа" («Черный раб») (1910), нас "Адами Евеи" (1910). Формала арҭ аҩымҭақәа аныҟәаратә еилкаанҵақәа иреиԥшуп. Арҭ аҩымҭақәа ганкахьала аилкаанҵаетнографиатә ҟазшьа рымоуп, ирныԥшуеит иара убас асоциалфилософиатә ҟазшьагьы. Арҭ ажәабжьоуқәа ирзеиԥшу темоуп – азхьреи аҵабырги. "Адами Евеи" зыхьзу ажәабжьоу аҟны Пришвин иҭиҵааует ауаа ҭыԥк аҟнытә даҽа ҭыԥк ахь иахганы рнырхара социал-уаҩышәатә проблемак аҳасабала, уи гәҭыхас имоуп ажәлар насыԥ змоу адгьыл лабҿабаҵәҟьа ирыԥшаарц иахьашьҭоу. "Атәы еиқәаҵәа" зыхьзу аҩымҭа шьагәыҭс иазыҟалеит Азиатәи иныҟәара аан изҵысыз аҵәалашәарақәа. Ари атәыла ашәҟәыҩҩы игәы излаанагаз ала, агармониеи, аепикатә ԥшзареи иртәылаҿаҵәуп, ирыкҿыҩроуп. Аха иара абраҟагьы зны-зынла иааҵәырҟьалоит асоциалтә еиҿыхарақәа. Ашәҟәыҩҩы џьаргьы ииԥылом иџьанаҭ дгьылуп ззуҳәаша тәылак.

М. Пришвин акырынтә акритика изырухьан идеиала адекадентцәа урзааигәоуп ҳәа. Ас еиԥш иҟаз аҽыԥныҳәақәа уи ирҭеит "Ажәытә жәабжьқәа" ("Старые рассказы", 1910–1912) зыхьзу ацикл азы. Уи ианыԥшуан, аиашазы, амистицизми зеилкаара амуа аҵәырҵрақәа поетизациа рзуреи. Пришвин дреиуан XX ашәышықәса алагамҭазы аурыс литератураҿы иҟаз аамҭакала амодернисттәи ареалисттәи лагерқәа зыҽрыдызхалоз ашәҟәыҩҩцәа. Ари шҵабыргыз азбахә иҳәон ашәҟәыҩ ихаҭагьы. Абар уи иажәақәа: "Иара ианаамҭаз сара скыдызмыжьлазеи адекадентцәа рҟазара ашҟа? Горки иизааигәаз акы (скыднамыжьлеит). Нас сзымгазеи Горки иахь? Сара исылаз, адекадентцәа ирзааигәаз акы (сазымгеит уахь)."[51]

1913 шықәсазы, М. Горки напхгара зиҭоз аҭыжьырҭа "Знание" ("Адырра") аҟны иҭыҵит М. Пришвин иҩымҭақәа аԥхьазатәи реизга х-томкны. Иара убри ашықәсан иҭыҵит "Заворошка" зыхьзыз аизга.

[50] Заветы – 1914 – №4. – ад. 80-81.

[51] Незабудки – Вологда, 1960 – ад. 78 – 79.

Уи иагәылалеит 1905–1913 шықәсқәа рзы агазеҭ "Русские ведомости» ("Аурыс дырраҭарақәа"), ажурнал "Заветы" ("Ауасиаҭқәа") уҳәа убас даҽа ҭыжьымҭақәак рыҟны иикьыԥхьхьаз аилкаанҵақәа, анҵамҭақәа, акорреспонденциақәа. Араҟа автор баҩхатәра ҳаракыла изырыгеит ақыҭа апроблемақәа, Сибратәи адәкаршәрақәарҿы иныҟәаран дызҿыз иахыргаз ауаа изцәырыргаз аҵәалашәарақәа. 1915 шықәса рынахыс уи арратә корреспондент иусқәа наигзон.

Оқтиабыртәи ареволиуциа ҟалаанзатәи Пришвин ирҿиамҭақәа ирныԥшит улаԥш иааҵашәартә иҟоу ауаҩышәа-философиатә ҟазшьа. Уи ишәҟәқәа рыҟны амилаҭтә етнографиа аҭыԥ ӷәӷәа аннакылон, аха ирҿиамҭақәа рхаҭақәа азеиԥшуаҩытәыҩсатә ҵакы аарԥшра хыкәкыс ирыман. "Илаԥшхырԥагоу аколобок азы" («За волшебным колобком») зыхьзу ишәҟәаҿы ашәҟәыҩҩы иҩуан: "Сара сызҿу аетнографиа ауп, ауаа рыԥсҭазаара аҵара ауп. Избан уи зеилкаамхара иааизакны ауаҩытәыҩсатә доуҳа (аԥсы) аҭцаарак аҳасабала? Алакәқәеи абылинақәеи (аҟалаақәеи) цәажәоит ауаҩ илаԥш иҵамшәо ауаатәыҩсазегьтәи адоуҳазы".[52]

1917 шықәсазы Пришвин дпублициступ, насгьы редақторс дамоуп Петроградтәи агазеҭ «Власть народа» ("Ажәлар рымчра") алитературатә цҭа. Ашәҟәыҩҩы араҟа икьыԥхьуеит ақыҭа ԥсҭазаара аазырԥшуа анҵамҭақәа, аилкаанҵақәа. Убарҭ иреиуоуп иҩымҭақәа «Земля и власть» ("Адгьыли амчреи"), "Зеленые яблоки» ("Аҵәа ҟамлақәа").

1918 шықәсазы Пришвин дцоит иԥсадгьыл ахь, Хрушьчовоҟа, нас диасуеит Смоленшьчинаҟа, хәышықәса рышьҭахь, акыр мыҟәмабара анихигалак "Сгәы излаанаго ала, сара шьҭа сымҩашьозар ҟалап" иҳәоит "Ҳара ҳча" зыхьзу иҩымҭаҿы.

1925-1926 шықәсқәа рзы икьыԥхьхоит Пришвин ишәҟәы «Родники Берендея» ("Берендеи изыхьқәа", ашьҭахь ари аҩымҭа агәылалеит «Календарь природы» ("Аԥсабара амзар") зыхьзу ашәҟәы. Ари иетаптәыз ҩымҭан ашәҟәыҩҩы ирҿиаратә еизҳазыҕьара амҩаҿы. Пришвин иҟны дааԥшит асахьаҭыхҩы-афилософ, иԥсабаратәуи иуаҩытәыҩсатәуи еиҿызбааиуа, аурыс бна, азиасқәа, аԥшақәа ауаа рҭоурых иадызҳәало, аҟазара адунеитә цәырҵрақәа ирыдызҳәало, иԥшааует урҭ ирыҵаҵәаху азеиԥшрақәа, иара убарҭқәа рыла ашәҟәыҩҩы изырыгоит ауаҩытәыҩса ихҭысуа агәырҕьара ду.

30-тәи ашықәсқәа рылагамҭаз Пришвин дцоит Дальныи Востокҟа (Амрагылара Хараҟа). Ари аныҟәара иалҵшәахеит новеллаҵас еиҿкаау аилкаанҵа "Дорогие звери" ("Акыр иаԥсоу агыгшәыгқәа", 1932), араҟа ашәҟәыҩҩы еиҭеиҳәеит аҽацәқәа раазара азбахә, изыригеит ауаҩытәыҩса аԥсабара адунеи дшагәылало атәы зҳәо афақҭқәа, иааирԥшит ауааҗәлараратә ԥсҭазаараҿ иҟалаз аиҭакрақәеи аԥсабареи

[52] Пришвин М. М. Собр. соч.: В 6 т. – Т. 2 – ад. 185.

реимадара, реиҿцаара апроблема ицәырнаго апроцессқәа. Абри анаҩсан, 1933 шықәсазы Пришвин иаԥиҵеит прозала иҩу апоема «Женьшень».

30–40-тәи ашықәсқәа раантәи ирҿиамҭаҿгьы ашәҟәыҩҩы итема хаданы ишьҭихуеит ауаҩи аԥсабареи реизыҟазаашьа апроблема. Ари апроблема ҟаиматла избуп "Неодетая весна" ("Еилаҳәам ааԥын"), "Фацелия», «Лесная капель» ("Абнатә цәыкәбар") зыхьзу аҩымҭақәа рыҟны.

Аџьынџьтәылатә еибашьра ду ашәҟәыҩҩы изы иҟалеит, иара иажәақәа рыла иаххәозар "илитературатә усураҿы иперрод ҿыцны".[53]

1943-1944 шықәсқәа раан ашәҟәыҩҩы иаԥиҵаз ашәҟәы "Ҳаамҭа ажәабжьоу" («Повест нашего времени») иарбеиеит асовет литература-ҿы аибашьра аарԥшра атема. "Ҳаамҭа ажәабжьоу" ҳаргәылана-галоит ауаҩытәыҩса ихымҩаԥгашьа аиашареи, аԥсҭазааратә философиеи рзы аимак-еиҿак, уи рыхәоит ауаа иԥсҭазааратәу аиашахаҭа рнапаҿы аагараҿы. Ажәабжьоу ҳәоуп "аурыс уаҩ бырг" ихаҿрала. Уи апровинциаҿтәи иашаԥшааҩ лыԥшаахуп, аибашьра ҟалаанза ашәҟәы-ԥхьара бзиа избоз аҷкәынцәеи иареи еиҿадоуаан аурыс шәҟәыҩҩцәа рышәҟәқәа ицәырыргоз ауаҩышәатә зҵаарақәа ирхырҟьаны, Пришвин араҟа дадгылоит ахәымгара иаҿагыланы ақәԥара амҩа, уи игәанала ари иаҳа иуаҩроуп, ҩнуҵҟала аҽрыцқьарала, адин иҳаҭа-наҳәо згьы иҟарҵалак ранажьара апринцип иқәныҟәаны ахымҩаԥгара аасҭа. Дақәзбоит ашәҟәыҩҩы "Игәааку, ма ачҳара змам ауаа џьара акала шәҽырҿашәмыжьын" зҳәо апринцип.

1945 шықәсазы гитлертә фашизм ашьаҽра Пришвин даргәырҕьеит, арҿиаратә лшара мчы ҕәҕәа инаҭеит. Мызкы иалагзаны иагьаԥиҵеит алакә-ҟалаа «Кладовая солнца» ("Амра ахазынарҭа"). Ари аҩымҭа аԥхьаҩцәа даара агәахәара ду рнаҭеит. "Амра ахазынарҭа" – ари метафороуп. "Ахазынарҭа" – ари ауаҩытәыҩса игәаҿы иҟоу инымҵәазо мратә маденкәоуп.

1950 шықәсазы иаԥиҵаз ажәабжь «Василий Алексеевич» ("Уасил Алексеи-иԥа") аҟны аџьа иаҵагылоу ауаа аарԥшуп ауаҩра апринцип иахьчаҩцәа иашаҵәҟьақәаны.

1946–1950 шықәсқәа раан ашәҟәыҩҩы иҩуеит афилософиатә роман-лакә «Государева дорога» ("Аҳәынҭқар имҩа"). Ароман аҿтәи ахҭысқәа рҽеидыркылоит Беломор-Балтикатәи азыбжьында иатәу Навоицктәи агидроузел (агидроеикәҳәаала) акәша-мыкәша. Азыбжьында цоит "Аҳәынҭқар имҩала" – Петр актәи ифлот XVIII ашәышықәса алагамҭаз, аурыс нхацәа Амшын Шкәакәа аҟнытә Балтикатәи амшын ашҟа Аҩадатәи аибашьра аан излааргаз амҩала. Азыбжьында дыргылоит, иара убри инаваргыланы идыргылоит ауаа рдоуҳа, рыгәқәа, ишьақәгылоит иҿыцу ауаҩытәыҩсатә дунеишьҭкаара.

[53] Пришвин М. Повести нашего времени. Ярославль, 1957. Ад. 287.

«Цельный, натуральный человек», когда-то разбившийся «на отдельных людей», в ходе истории «с большим трудом приходит в себя, в свое единство и берет на себя власть над природой» – иҳәоит ашәҟәыҩҩы. Сгәанала, арҭ ажәақәа ирҭахымзароуп акоментарикәа (азгәаҭақәа).

Михаил Пришвин иԥсҭазаара хзыркәшоз аҩымҭақәа асоциалтә бжьы ҟаимаҭ рхылҵуеит. Ари ашәҟәыҩҩы иҟаиҵо философиатә уасиаҭуп. Аҟәыҕара иенциклопедиа иашақәаны иҟалеит ашәҟәыҩҩы ишәҟәқәа «Глаза земли» ("Адгьыл аблақәа"), «Незабудки» – еиуеиԥшым ашықәсқәа раан иҟаиҵоз амшынҵақәа рдаҟьақәа. Урҭ Пришвин дрылубааует зынаԥшы-ааԥшра алаԥшҳәаа ҭбаау поет лирикны, апрозатә миниатиура акаҵәарақәа знапаҿы иаазгаз сахьаҭыхыҩ дуны. Уи иажәа сахьарк ала иргәырҕьеит ауаатәыҩса, бжьыҭгала дцәажәеит иаамҭазгьы, ихазгьы аԥсабара иазку иаԥцамҭақәа рыҟны, дыхьзырҳәаган дынхеит ишәҟәҩыратә рҿиамҭаҿы, иуаҩытәыҩсатә хымҩаԥгашьаҿы.

Амҿхакы ҭбаан М. М. Пришвин ибаҩхатәра: асовет литератураҿы афилософиатә роман даԥҵаҩын, дпоетын апрозаҿы, идуззаз новеллистын. Пришвин еилкаанҵаҩын, аҿар ргәы иҭымҵәоз хәыҷтәы шәҟәыҩҩын, аурыс бызшәа, афольклор рбеиара лыԥшаахқәа рхы ахьеилакыз хазынарҭак даҩызан.

ЗАМИАТИН
Евгени Иван-иԥа
(1884–1937)

Еицырдыруа аурыс прозаик, адраматург Евгени Иван-иԥа Замиатин диит ажьырныҳәамза 20 (жәытә стильла жәабранмза акы) 1884 шықәсазы, Лебедиан зыхьзу аиланхарҭаҿы, Тамбовтәи агуберниа аҟны. Иԥсҭазаара далҵит 1937 шықәса хәажәкырамза 10 рзы Париж. Диит иара ибеиамыз аамысҭа ҭаацәараҿы. Замиатин ихәыҷра мҩаԥысит Урыстәыла аладахьтәи апровинциатә қалақь хәыҷы аҟны, уаҟатәи апатриархалтә ԥсҭазара аколориттә ҷыдарақәа ашьҭахь ишәҟәыҩҩхаз Евгени Замиатин ирҿиамҭақәа жәпакы рзы иҟалеит имаҭәахә бзианы.

1902 шықәсазы Замиатин ахьтәы медал иманы далгеит Воронеж ақалақь аҿтәи агимназиа, ашьҭахь уи дҭалеит Петербургтәи аполитехникатә институт аҕбаргыларатә факультет. Истудентратә шықәсқәа Е. И. Замиатин аҟтивла ихы злаирхәуаз аполитикатә хҭысқәа рыла иҭәын. Уи праҟтикантк иаҳасабала аҕба «Россия» ("Урысшәала") дҭатәаны аҳәааныруцәҟа аныҟәара ихы алаирхәхьан. Убасҟан даниеит аҕба "Потиомкин" аҟнытәи амшынуаа бџьаршьҭыхрала рықәгылара. Ари ахҭыс Замиатин изцәырнагаз ацәалашәарақәа ҵаҵҕәыс иазыҟалеит «Три дня» ("Хымш",1913) зыхьзу, ашьҭахь уи иаԥиҵаз ажәабжь. 1905–1907 шықәсқәа раантәи аурыс буржуазиа-демократиатә револиуциаҿы Е. И. Замиатин абольшевикцәа рпартиа иеадикылеит, ареволиуциатә усуразы усҟантәи аҳәынҭқарратә мчрақәа дҭаркит, иара иқалақь гәакьа ашҟа ахгара иқәырҵеит, аха иеуцәырымгакәа, мазала 1906 шықәса инаркны 1911 шықәсанза дынхон Петербурги, уи иазааигәазоу қалақьқәаки рыҟны. 1913 шықәсазы Урыстәылан иҟалаз амнистиа ашьҭахь, уи аҳҭнықалақь аҟны анхара азин иоуит. Абри апериод аантәи ашәҟәыҩҩы иԥсҭазаара дахцәажәоит ареволиуциа дазгәыкуа бзиа ианибоз аамҭаны. Иазгәаҭатәуп иара убас уи убасҟан нџьныр-ҕбаргылаҩык иаҳасабала изанааҭгы бзиазаны инапаҿы ишааиго, иҟазара ишазирҳауа.

1908 шықәсазы Замиатин дызҭаз аполитехникатә институт аҟны иҵара нагзаны далгеит, дагьыҟалеит аҕбаҟаҵаратә архитеҟтуразы дырҵаҩны. Иара убри ашықәсан ажурнал «Образование» ("Аҵарадырра") адаҟьақәа рыҟны икьыԥхьын ашәҟәыҩҩы иқәымҿиаз раԥхьазатәи илитературатә ԥцамҭа. Аха, 1913 шықәсазы, ажурнал «Заветы» ("Ауасиаҭқәа") ахәбатәи аномер аҟны иикьыԥхьыз ажәабжьоу «Уездное» ("Ауездтә") Замиатин арҿиаратә хьзы-ԥшеи, аԥхьаҩцәа рыгьагьара ҭбаақәа рыҩнуҵҟа азхаҵареи инаҭеит. Акритикцәа еицҿакны абаҩхатәра ҿыц ацәырҵра иақәныҳәон. Ажурнал "Ауасиаҭқәа" аредаҟциаҿы Замиатин дрыниеит М. Пришвини, А. Ремизови. Заа ишаҳҳәахьоу еиԥш, А. Ремизов Замиатин ирҿиаратә мҩа алагамҭаз анырра ҕәҕәа иитахьан, ирҿиаратә ҷыдарақәа рышьақәгылараан рҵаҩыс диԥхьазон.

"Ауездтә" инашьҭарххны икьыԥхьын Замиатин иажәабжьоуқәа "Алатырь" (1914), «На куличках» (1914), хыԥхьазара рацәала ажәабжьқәа, урҭ ибзиазан ирныԥшит абаҩхатәра змаз ашәҟәыҩҩ-ҿа ипроза аҷыдарақәа. Ҵабыргуп, уи ипроза аоригиналра аман, аха ианыԥшуан уеизгьы Гоголь, Лесков, Салтыков-Шьчедрин рытрадициақәа рхьыԥшра, иара убас ашәҟәыҩҩы иаамҭазтәи аурыс прозаикцәа А. Белыи, Ф. Сологуб рырҿиаратә ныррагьы. Уи ихьз ԥсабаратәны, ирышьашәаланы иаарыцлеит аҩеижәатәи ашәышықәса 10-тәи ашықәсқәа раан абаҩхатәра ҟаимаҭқәа рыманы зеаазырԥшыз А. Чапыгин, В. Шишков, М. Пришвин реиԥш иҟоу ашәҟәыҩҩцәа рыхьзқәа. Урҭ ганкахьала ареализм атрадициақәа ирықәныҟәоз шәҟәыҩҩцәан, аха аформа аганкахьала рсахьаркыратә рҿиамҭақәа рыҟны амодернизм аихьзарақәа рхархәарагьы реаныршәон. Усҟантәи аамҭазтәи акритика дара зегьы "анеореалистцәа" ҳәа ирышьҭан. Ареволиуциа ашьҭахь Замиатин ииҩыз астатиақәа жәпакы рыҟны иаԥиҵеит анеореализм аестетикатә теориа. Уи игәанала анеореализм асинтетикатә ҟазшьа змоу ҟазароуп, иара иагәыланагзоит "аԥсҭазаара иазгәышьуа иҟоу абзиабарагьы, аԥсҭазаара артҟәацрагьы", "абзазара иаҿу афантастика", иара убас ареализм адгыларагьы, асимволизм антитезагьы".[54]

Гротеск-сатиратә формала, ирҵарны ауп Замиатин иқәырԥшразтәи ирҿиамҭақәа рыҟны апровинциатә, уездтә Урыстәыла абзазара, уи иацу агәҿыҕьра, адоуҳадара, акрыфара-чара акульт шааирԥшуа. Абри апериод аантәи ашәҟәыҩҩы ирҿиамҭақәа зегьы ахреиԥш ирылыҳәҳәоит "Ауездтә" зыхьзу ажәабжьоу. Ари аҩымҭа ахәшьара ҳаракы аиҭеит М. Горки. Уи асахьаркыратә зеиԥштәратә лшарақәа рыла иара ихаҭа иҩымҭа "Окуров ақалақь хәыҷы" иадикылеит, иагьазиҳәеит абас: "ари аурысшәала, лахьеиқәрала, арҵәааҳәа иҳәҳәо иҩу ҩымҭоуп (маҭәаруп)".[55]

Ари аҩымҭаҿы ицәыргоуп зегьы ззеиԥшу, иҟагәаза иҟоу, аполитикатә реаҟциа хыхьчарҭас иамоу, игәыҭҟьагоу, аамҭас иҟоу зегьы ирыцрымзааура амешьчанра. "Ауездтә" зыхьзу ажәабжьоу аҟны Замиатин ихы ааирԥшит исахьарку ажәа дазҟаза иашаҵәҟьаны. Ашәҟәыҩҩ, Лескови Ремизови рышкол аҟны иоуз ажәабжьҳәааратә манера (форма), иааирԥшуаз аԥсҭазааратә материал ианаҭон атрагикомедиатә

[54] Замятин Е. О. синтетизме // Аженков Ю. Портреты. – М., 1922. – Ад. 28.
[55] Архив М. Горького. – М., 1969. – Т. XII.– Ад. 218.

ҟазшьа, уи еснагь Замиатин илнаршон аирониатә дистанциа аанкылара.

Илахьеиқәҵагоуп иара убас егьи апровинциатә қалақь – Алатырь ахьз зху ажәабжьоу аҟны Замиатин иааирҧшуа ақалақьуаа рыҧсҭазаара. Аха егьа убас иҟазаргьы алатыраа рыбзазара ианыҧшуа ишарамшоу, иҵакыдоу абзазара иалубаауеит ишәаҧырҳаҧуа иҟоу, аха дара ирымам даҽа ҧсҭазаарак иадҳәалоу агәазыҳәарагьы.

"Алатырь" – аурыс провинциа иацрымзаауа иашьҭоу "аманиловшьчина" аазырҧшуа ажәабжьоуп. Замиатин исатиратә баҩхатәра еиҳагьы иҕәҕәаны иааҧшит "На Куличках" зыхьзу иажәабжьоу аҟны. Ари аҩымҭа знылаз ажурнал "Заветы" ("Ауасиаҭқәа") аномер конфискациа азыруит аҳәынҭқарра аофициалтә мчрақәа, ажурнал аредакциеи, ажәабжьоу автори ракәзар, рус азбырҭа иаҭан. Амрагыларахара аҟнытәи арратә ҟарулырҭа аҟны иҟоу агыгшәыгтә шьцыларақәа рсахьа ҭыхуа, Замиатин иаахтны иҿапиҽит аурыс фицарцәа рдоуҳатә еилаҳара, рдоуҳатә ҕарра ахаҭашьақәа. Ари ажәабжьоу иацҵаз акритикатә пафос аҕәҕәарала Куприн иҩымҭа "Поединок" ("Адиуал"), нас Сергеев-Ценски иаҧҵамҭа "Бабаев" ирыдыркылон акьыҧхь анабаз аамҭазтәи аурыс прогрессивтә литературатә критика ахаҭарнакцәа.

Е. И. Замиатин ганкахьала ачынуаа р-Урыстәыла изидкыломызт, аха еснагь иман ажәлар р-Урыстәыла агәрагара, изҩыдаз уи амилаҭтә ҧашәқәа рыгәрагара.

Замиатин иусуратә уалҧшьа иднаҵон Урыстәыла ду акәакьҭақәа жәпакы рышҟа аныҟәарақәа. Уи даара ацәалашәара ҕәҕәақәа инаҭеит Аурыс Мрагылара ашҟа иныҟәара. Ашәҟәыҩҩы дреигәырҕьаҵәа рсахьа ҭихуеит кьыс змам абна тоурақәа, ирыланхо, абахәаҧшь иаҩызоу адоумыжьхақәа, ауаа қьиақәа, амрагыларааҿтәи аурыс қыҭа аҧсҭазаара зырызго ажәабжь «Кряжи» ("Ақыдқәа", 1915) аҟны. Аурыс нхаҩцәа рыҧсҭазаараҿы Замиатин илаҧш иҵашәон уаҩы игәы ҭызшьааша алашьцакрақәагьы. Ари атемагьы даҩымсит ашәҟәыҩҩ, "Чрево" ("Амгәаҭа", 1913), «Письменно» ("Иҩны", 1916) зыхьзу иажәабжьқәа рыҟны. Аха ажәлар рыгьагьара ҭбаақәа рыҩнуҵҟа акәын уеизгьы уи ицқьоу, изҩыдоу, еизадоу, еилаҭәах иҟоу ахаҿсахьақәа, ахибарҭаз, ари ас шакәу арҵабыргуеит "Африка" (1916) зыхьзу ашәҟәыҩҩы иаҧҵамҭа.

Е. Замиатин асахьаркыратә ҩымҭа ҟаимаҭқәа аҧиҵон, алитературатә гьагьарақәа дрылан, аха изанааҭ хадагьы каижьуамызт. 1916 шықәсазы уи Англызтәылаҟа дцоит аҵааҧеыга аҕбақәа рыргылараз еқспертк иаҳасабала, аус иуеит Лондони даҽа ааглыхратә қалақьқәаки рыҟнытәи анаплаккәа жәпакы рыҟны. Замиатин иҵәаҕәасҭақәа (ичертиожққәа) рыла аибашьра иаҿыз Урыстәылазы иргылан аҵааҧеыга аҕба ҕәҕәақәа, урҭ ареволиуциа ашьҭахьгьы

ашәҟәыҩҩы иҧсадгьыл аҿаҧхьа руал-ҧшьа нарыгзон, атәыла иахәон. Аҵәаҕәасҭақәа ҟаҵаны даналагалак Замиатин аус рыдиулон иажәабжьоу «Островитяне» ("Адгьылбжьахауаа", 1917), нас ажәабжь "Ловец человеков" ("Ауаа рымҵарсыҩ", 1918). Арҭ аҩымҭақәа ирныҧшуеит ашәҟәыҩҩы Лондон даныҟазтәи ицәалашәарақәа. Шаҭара зламыз ччаҧшьла, хшыҩҵарыла дахыччон ашәҟәыҩҩы лондонтәи ауаажәларра агьагьарақәак рыҧсҭазаара иадибалоз аҧшшәыдара. Уи излааирҧшуала, урҭ зҿаҧхьа ихырхәо, инцәартәуа атехнократиатә цивилизациа дара рхаҭақәа амашьынақәа реиҧш иҟанаҵеит, ауаҩытәыҩсатә цәаныррақәа рыцәнарзит. Е. Замиатин англыз мешьчан ихаҿсахьа асатиратә рҿиаратә цхыраагзақәа рхархәарала ианааирҧшуа, игәалаиршәоит Г. Уеллси, А. Франси рырҿиаратә ҧышәагьы. Усҟан, уи истиль асахьаҩыра, асахьаркыра иацәхьаҵуеит, еиҳа иҩабҵьахоит, иҟасахоит, иажәа ҧҟахоит, ахшыҩҵак ырмариан, еилацалан изырнагоит.

1917 шықәсазы Урыстәыла ареволиуциа анҵысы Е. Замиатин Англызтәылан ихы изықәымкит, дагьыхынҳәит иҧсадгьыл ашҟа. Урыстәылан данааи Замиатин М. Горки дизааигәахеит, аҟтивла уи икультуратә аҧшьгамҭақәа зегьы ихы рылаирхәуан, аус иуан ашәҟәҭыжьырҭа "Всемирная литература" ("Адунеитә литература"), "Аҭоурыхтә пиесақәа ркомитет" аҟны, ҕәҕәала иҽааирҧшит Аҵарауаа рыҩны аҟны, Аҟазара аҩны аҟны. иара убри аамҭазы уи Герцен ихьз зху Апедагогтә институт аҟны, иҿыцзоу аурыс литература иазкны алекциақәа ркурс даҧхьоит, Урыстәыла зегьы аҟнытәи ашәҟәыҩҩцәа рхеилак анапхгара далоуп, аус иуеит петроградтәи ашәҟәҭыжьырҭақәеи ажурналқәеи жәпакы рыҟны. Е. Замиатин ирҿиаратә нырра ҕәҕәаны ирныҧшуан «Серапионовы братья» ("Серапион иашьцәа") зыхьзу агәыҧ иалаз ашәҟәыҩҩцәа ҿарацәа. Урҭ, уи иҿырҵаауан аҩымҭа асиужет аиҿкаашьа, мыцхәы ацклаҧшра, аҳәоуқәа ииашаны рышьақәыргылара, абызшәа асахьаркыратә лшарақәа нҭкааны, инарҵауланы рзыргара. Е. Замиатин ирҿиамҭазы иҧсабаратәыз ажәабжьҳәаратә манера (форма) аизҳаизыҕьара аиуит аҩеижәатәи ашықәсқәа раантәи аурыс прозаҿы.

Е. Замиатин исахьаркыратә рҿиамҭа 1917–1918 шықәсқәа рышьҭахь, ауаҩытәыҩсатә еибашьра ахҭысқәеи арратә коммунизм аепохеи издырҵысыз агәыҩбарақәеи акәанызанрақәеи анымҧшыр амуит. 20-тәи ашықәсқәа раан иаҧҵаз ажәабжьқәа "Пещера" ("Аҳаҧы"), «Мамай», «Церковь божья» ("Анцәа иныҳәарҭа"), «Рассказ о самом главном» ("Зегьы ирыцку азы ажәабжь"), «Послание Замутия, епископа обезьянского» ("Амаамынқәа репископ Замути ишәҟәынҵа"), адрама "Ацқьа Доминик имцақәа" рыҟны Замиатин еиҳа дазҿлымҳауп ахырҟьарақәа, ареволиуциатә процесс иахҟьаз еиуеиҧшым,

еиҿагыло, ихырҳагам аҧсҭазаратә цәырҵрақәа раарҧшра. Ашәҟәыҩ-ҩы мыцхәы игәы иҵхоз азҵаарақәа иреиуоуп ауаҩытәыҩса имч амырхара, ихьҳәара азҵаара. Акласстә қәҧара иацу ихымҧадатәу агәымбылџьбарара, амҽыӷра, Замиатин иадибалоит риашашьа змам агәымбылџьбарара, ауаҩытәыҩсатә еибашьра дақәызбоит, аиашьеи аиашьеи нибарҵәартә иҟазҵо еибашьрак аҳасабала. Ари азҵаара цәырызго ҩымҭоуп "Зегьы ирыцку азы ажәабжь" (1923). Ареволиуциазы Е. Замиатин игәаанагарақәа ааирҧшит «О литературе, революции, энтропиеи и прочем» (Алитературеи, ареволиуциеи, аентропиеи, убас егьырҭи рзы" (1923) зыхьзу истатиаҿы. Араҟа Замиатин асоциалтә революциа хазцәырҵрак аҳасабала дахәаҧшуеит, уи иаҿаиргылоит акосмостә, ауниверсалтә революциа; ари аҵыхәтәантәи уи дахәаҧшуеит адогматизм, ашьақәынхалара, адоуҳатә енергиа ҧзырго, зегьы ирҿагыло, ипрогрессивтәу цәырҵрак аҳасабала. Замиатин игәаанагарала акосмос аҿҭәи ареволиуциақәа рыҟалара рыбзоуроуп аамҭақәеи ажәларқәеи зегьы реретикцәа (анцәа иҿагылаҩцәа). Ари астатиа ала Замиатин "Пролеткульт" атеоретикцәа дырҿагылан, асовет литература зегьы аидеологиатәии, аестетикатәии регламентациа азырурц ахьырҭахыз дақәызбон.

20-тәи ашықәсқәа раан Замиатин идырны дзықәныҟәоз "аеротикатә" позициа бзианы ианыҧшит антиутопиа ажанрала иҩу "Ҳара" (1920) ҳәа хыс измоу ироман. Ароман иара ианаамҭаз асоветтә шәҟәҭыжьырҭақәа рыҟны икьыҧхьымызт, аха аҧхьаҩцәа ирылаҵәаны иҟан, урҭ уи рыдыркылеит ҳаҧхьаҟа иҟаларaны иҟоу акоммунисттә уаажәларразы пародиак аҳасабала. Ароман аҟны иаашаҵәҟьаны уаҩы ииҵылон, ианҩыз аамҭазы апролетартә культура аидеологцәақәак асоциализм аргылaразы, иаадырҧшуаз акультуратә вульгаризатортә теориақәа ҿаҧызҽуаз асатиратә цәаҳәақәа.

Обиеқтивла ароман аҵакы иаанарҧшуаз асоциализм аргылaраан ихырҳагам авульгартә социологизм ҟалар ҳәа ашәара акәын. Ишдыру аиҧш, асовет уаажәларраҿы асоциализм аидеиа прақтикала анагзараҿы, асовет литература аизҳазыҕьара амҩаҿы иҟан ауаҩытәыҩса ихаҭара рылаҧш ианыҵшәоз, агәхьаа аныркымыз, иара алитературеи аҟазареи рызҵаарақәагьы аҳәынҭқарратә механизм абру хәычык аҟынза иаарныладырҟәуаз. Ус анакәха, XX ашәышықәса аҭоурых ианыҧшыз аиҿагыларақәа ишьақәдырӷәӷәеит Замиатин иааирҧшуаз агәҽанҵарақәа, ашәарақәа риашара. Убри ауп, амраҭашәарахьтәи алитератураҿы, Замиатин ироман "Ҳара" ала, антиутопиа ажанр дашьаҭаркыҩны дзыҟалаз. Уи итрадициақәа ирхарҳаит. Ирыздырҳаит О. Хаксли, Д. Оруелла, Р. Бредбери рырҿиамҭақәа рыҟны.

20-тәи ашықәсқәа раан Е. Замиатин ирҿиамҭаҿы даҽа хырхарҭакгьы аизҳазыҕьара аиуит. Ажәабжьқәа "Ела", "Север" ("Аҩада"), "Русь" ("Урыстәыла") ирныҧшит аурыс жәлартә лагамҭақәа зегьы – еиуеиҧшым аколоритқәа, астихиатә гәамчхарақәа, абаҩхатәрақәа рахь Замиатин изцәырҵуа абзиабара ҵаула. Арҭ амотивқәа цәырҵит Е. Замиатин Н. С. Лесков илакә "Левша" ("Арыма") шьагәыҭс иаҭаны ииҩыз апиеса "Блоха" ("Аз") аҟны. Апиеса 1925-1926 шықәсқәа рзы иқәдыргылеит МХАТ–2, нас Ленинградтәи адраматә театр ду рыҟны, егьроуит ақәҿиара дуззаҵәҟьа. Иара убри аамҭазы ашәҟәыҩҩы иажәабжьоу "Островитяне" ("Адгьылбжьахауаа") аинсценировка азиуит, уи ықәыргылан "Общество Почетных Звонарей» ("Ҳаҭыр зқәу аҵәҵәасыҩцәа руаажәларра") ҳәа хыс иаҭаны. Амала иазгәаҭатәуп даҽа фақтыгьы. 1928 шықәсазы ашәҟәыҩҩы иаҧиҵеит "Аттилла" зыхьзу ажәеинраалала иҩу апиеса. Ари аҩымҭа М. Горки ахә ҳаракны ишьеит, аха атеатр аҟны ақәыргылара алахьынҵамхеит.

1924 шықәсазы Замиатин изымҵаазакәа ироман "Ҳара" аҳәаанырцә иҭрыжьит англыз бызшәала. Ари ароман еиҭаган аҳәаанырцәтәи даҽа бызшәақәак рылагьы. Абри афақт ҽыҵгас иныҟаҵаны раппаа Замиатин акритика ӷәӷәа изеиҿыркааит, аполитикатә дискредитациа изыруа иалагеит. Абри иахҟьаны иара Урыстәылазегьтәи ашәҟәыҩҩцәа реидгыла далҵыр акәхеит, дышнеи-шнеиуаз иҩымҭақәа зынза изымкьыҧхьуа аҭагылазаашьа изыҟалеит.

1931 шықәсазы Замиатин арзаҳал иҩит И. В. Сталин ихьз ала аҳәаанырцәҟа ацара азин ииҭаразы. Ари аҩыза ашьаҿа аихгара ицәуадаҩын Е. Замиатин, аха усҟан уаҳа ҧсыхәа имоуит. Замиатин иарзаҳал аниҩ ашьҭахь, М. Горкигьы дихашшааит уи игәҭакы нагзахарц азы. Ашәҟыҩҩ азин иҭан аҳәаанырцәҟа дцарц азы. 1931 шықәсазы асовет уаҩытәыҩсара азин шимаз Замиатин иҧсадгьыл ааныжьны дцеит аҳәаанырцәҟа.

Е. И. Замиатин ҧсадгьылда аҧсҭазаара зцәуадаҩыз ашәҟәыҩҩцәа ркатегориа иаҵанакуаз уаҩын. Убри ауп уи аҳәаанырцә акры зҵазкуаз ҩымҭа ҟасак зизаҧымҵаз. Иҧсҭазаара аҵыхәтәантәи ашықәсқәа раан Замиатин иаҧиҵаз аҩымҭақәа рыҟнытә иалкаатәуп М. Горки иҧсҭазаара даналҵ ашьҭахь, 1936 шықәсазы ииҩыз агәалашәара. Уи ианыҧшуеит апролетартә шәҟәыҩҩ ду ихаҭара ашҟа иара имаз иҵаулоу аҳаҭырқәҵара.

Евгени Иван-иҧа Замиатин иҧсҭазаара далҵит 1937 шықәсазы Париж, дагьыржит ақалақь анҭыҵ иҟоу, иҕарыз аурыс емигрантцәа ахьыржуаз анышәынҭраҿы.

Е. И. Замиатин ирҿиамҭа асовет аамҭа аан еснагь еиҧшны аобиеқтивтә хәшьара амамызт. Зны уи ирҿиамҭақәа ирыхәҭазамкәа акритика рзыруан, зных аҳәаанырцәҟа дахьцаз, уаҟа иҧсҭазаара дахьалҵыз азы ирҿиамҭақәа зынза игәыгәҭажьны иҟан. Иахьа уи ихәҭоу аҭыҧ хатәра ааникылоит аурыс литература аҭоурых аҟны.

МАНДЕЛЬШТАМ
Осип Емиль-иԥа
(1891–1938)

Амҿхакы ҭбаа, аҵкар рацәа змаз аурыс символизми, егьырҭ аӡеижәатәи ашәышықәса алагамҭазтәи аурыс модернисттә хырхарҭақәа рнырра рҿиаратәла, индивидуалтә хаҭашьала ирбеианы, зхатәы рҿиаратә, доуҳатә дунеишьҭкаашьала еихаҳа-еиҵаҳаны издызкылоз поетуп, прозаикуп, критикуп, еиҭагаӡоуп Осип Емиль-иԥа Мандельштам. Уи диит ажьырныҳәамза 3 рзы ҿатә стильла (ажьырныҳәамза 15 рзы жәытә стильла) 1891 шықәсазы Варшава ақалақь аҟны, иԥсҭазаара далҵит ԥхынҷкәынмза 27 (даҽа хыҵхырҭақәак рыла абҵарамза аҽеиӡошамҭазы) 1938 шықәсазы Урыстәылан, ақалақь Владивосток азааигәара. Осип иаб актәи агильдиа иаҵанакуаз купецын (хәаахәҭӡоын). Уи ихәыҷра шықәсқәа мӡасит Петербург ақалақь аҟны. Раԥхьазатәи иҵара шықәсқәа хиркәшеит Тенишевтәи аҵараиурҭаҿы (1907). Аҵара иҵон Сорбонатәи ауниверситет аҟны (1907–1908), Геидельбергтәи (1909–1910), нас Петербургтәи (1911 шықәса инаркны, аха далымгазеит) ауниверситетқәа рыҟны. Истудентратә шықәсқәа раан еиҳаразак дзызҿлымҳаз аромантикатә филологиа акәын. Иқәыԥшра ашықәсқәа раан ареволиуциатә идеиақәа дырхаргалан дыҟан, еиҳаразак аесертә хырхарҭақәа змаз адунеихәаԥшышьақәа зҵазкуаз аидеиақәа ракәын дзызҿлымҳаз, игәцаракны имаз. Уи зны дааразa агәазыҳәара иман убри аесертә еибашьратә организациа апартиа далаларц азы, аха уи алаларазы макьана дқәыԥшцәоуп рҳәан дрыдрымкылеит.

Осип Емиль-иԥа Мандельштам агимназиаҿы аҵара аниҵоз ашықәсқәа раан аурыс литература изырҵоз арҵаӡы Вл. Гипиус иҟнытә анырра ӷәӷәа иоуит. Вл. В. Гипиус итәы ҳҳәозар, уи заатәи аурыс декадентра иузаҟәымҭхо иадҳәалаз апоетцәа дыруазәкын. Мандельштам икалам иҵыҵыз заатәы иажәеинраалақәа ртәы ҳҳәозар, иазгәаҭатәуп урҭ шӡу асимволисттә поезиа анырра ӷәӷәа ала. Осип Емиль-иԥа Мандельштам Парижынтәи Гипиус изиӡыз асалам шәҟәы аҟны уи абас иӡуан: "… Вам будет понятно моё увлечение музыкой жизни, которую я нашёл у некоторых французских поэтов, и Брюсовым из русских. В последнем меня пленила гениальная смелость отрицания… Кроме Верлена, я написал о Роденбахе и Сологубе и собираюсь писать о Гамсуне" (Стихотворения, – с. 254).

"Апоезиатә академиа" аилатәараан 1909 шықәсазы ("Асахьаркыратә ажәа ахзызааӡоцәа, азҿлымҳаӡоцәа руаажәлорраҿы") О. Мандельштами Виачеслав Иван-иԥа Иванови еибадырит. Убри ашьҭахь 1909–1911 шш. рзы иааиԥмырҟьазакәа уи ихәылԥақәа ихы рылаирхәуан, асалам шәыҟәқәа изиӡуан, изишьҭуан данқәыԥшзаз ииӡыз иажәеинраалақәа. 1910 шықәса анҵәамҭазы З. Н. Гиппиус Мандельштам иажәеинраалақәа рхыԥхьак (реилԥшаак) В. И. Бриусов идылгалоит, урҭ икьыԥхьырц азы, аха В. Бриусов урҭ ркьыԥхьра маԥ аҵәикит. Убри ашьҭахь, Мандельштам иажәеинраалақәа раԥхьаза акәны икьыԥхьын ажурнал "Аполлон" №9 аҟны, 1910 шықәсазы. Ари ажурнал усҟантәи аамҭазы асимволистцәа рнапаҿы иҟаз, рӡымҭақәа ахьыркьыԥхьуаз периодикатә ҭыжьымҭан.

О. Е. Мандельштам убри апериод аан (1908–1912 шш.) ииӡыз, ҳара ҳаамҭа аҟынза иаазаз иажәеинраалақәа рыҟны, даара уаӡы дазҿлымҳахартә, илаԥш иҵашәартә иҵәыргоуп аурыс символизм апринципқәа, атеориатә концепциақәа ирзааигәоу ахшыӡзцаракәа, аилкаарақәа, аха урҭ адунеихәаԥшышьақәа Виачеслав Иванов идунеихәаԥшышьақәа, мамзаргьы асимволистцәа "еиҵбацәа" ррелигиатә, рынцәахаҵаратә еилкаарақәа иреиԥшым, егьырзааигәам, ҳәарас иаҭахузеи, урҭ доуҳала зегь реиҳа рықәҿырҭуеит, ирышьашәалоуп Ф. К. Сологуб иидеиақәа жәпакы. Ҿырԥштәыс иаагозар, убас еиԥш иҟоуп убри зызбахә ҳамоу аамҭа аантәи Осип Мандельштам ирҿиамҭа, уи адунеи аԥсабара "зеилкаара уадаӡу (ԥсҭҳәала иҭалаҳау) дунеитә хьааны", "ирыцҳа дгьылны", ма даҽакала ауп ишцәыргоу. Егьа убас иҟазаргьы, абарҭ ажәеинраалақәа рыҟны даҽа рҿиаӡцәак рӡымҭақәа рыҟнытә иаагоу аидеиақәа уаӡы иԥылозаргьы, уаӡы ибарҭоуп апоет ҿа ибаӡхатәра, иҟазара, апоезиатә ажәа иманшәаланы ахархәара шилшо, аурыс жәеинраала амузыкатә лшарақәа рцәыргара, аус дырура дшаманшәалоу. Абри ҳазлацәажәо аамҭа аан Осип Мандельштам гәцаракрала дҭиҵаауан, дизҿлымҳан аурыс символизм ахаҭарнакцәа хатәрақәа ируазәкыз апоет И. Ф. Анненски. О. Мандельштам игәаанагарала уи дпоет дуззан.

Аурыс литература иаклассикцәаны иԥхьазоу апоетцәа рыҟнытә Осип Мандельштам поет-символистк иаҳасаб ала Ф. И. Тиутчев рҵаӡыс диԥхьазон, уи ари апоет рҵаӡык иаҳасабала дихәаԥшуан ажәеинраала еиҿартәра аганахь алагьы. Ари ахшыӡзцара шиашоу, ишыҵабыргу рныԥшуеит О. Мандельштам иажәеинраалақәа жәпакы. Уи еиҳаразак уаӡы ибарҭоуп ԥшь-цәаҳәак рыла ишьақәгылоу иажәеинраалақәа рыҟны, ԥшь-шьықәырск змоу (четырех стопный) аиамб ихыркәшоу арифмақәа рыҟны; Тиутчев иажәеинраалақәа рцәаҳәақәа еиҭарсны рҳәарақәа рыҟны уҳәа убас иҟоу аҿырԥштәқәа жәпакы рыла.

О. Мандельштам ибиографиаҿы акрызҵазкуа фактуп Париж 1911 шықәсазы Н. С. Гумилиови иареи реибадырра, иара убри ашықәс, хәажәкыра мзазы Анна Ахматоваи иареи реибабара, реилибакаара. 1911 шықәса анҵәамҭазы О. Мандельштам "апоетцәа рцех"

зыхьзыз арҿиаӡцәа рыгьагьара далалеит, 1912 шықәса инаркны уи акмеизм ихы адикылеит, дагьыҟалеит ари алитературатә хырхарҭа алахәылацәа афӡык дыруазәкны. Абри аамҭа инаркны Мандельштам иҽанишәоит заатәи иажәеинраалақәа рыҟны ианыԥшыз адунеи аилкаара, ҿыц ихаҿы аагара. Убри аҟнытә уи иажәеинраалақәа жәпакы алитературатә манифестқәа рҟазшьа шьҭырхуа иалагеит, урҭ ҟалеит аурыс символистцәа акмеизм азы ирымаз аестетикатә концепциақәа ирҿагылаз Мандельштам иинтерпретациа ҷыдақәаны, игәаанагара ҷыдақәаны. Абарҭ ажәеинраалақәа рыҟны ицәыргаз агәаанагарақәа, аидеиақәа ҭацҳәыс ироуит «Утро акмеизма» ("Акмеизм ашьыжь") зыхьзу О. Мандельштам истатиа аҟны изыргоу атеориатә дунеихәаԥшышьақәа. Ари астатиа аҟны ицәыргоу агәаанагарақәа Мандельштам иҭахын акмеисттә манифестк аҳасабала ркьыԥхьра, аха уи рыдрымкылеит ари алитературатә хырхарҭа егьырҭ анапхгаӡцәа, убри аҟнытә иара астатиа ахаҭа 1919 шықәсазы ауп ианыркьыԥхьыз. Амала, алитератураҭҵаараҿы излазгәаҭоу ала уи ӡын 1912, ма 1913 шықәсқәа рзы.

О. Мандельштам иажәеинраалатә манифестқәеи истатиа "Акмеизм ашьыжьи" рыҟны изыргоу агәаанагара хадақәа рпафос уаӡы ибоит урҭ рыҟны иаарԥшу хшыӡцарақәак рылагьы. Ҳрыхәаԥшып урҭ: О. Мандельштам игәаанагарала "Акмеистцәа рзы, Логос, еилкаау ажәа аҵакы, асимволистцәа рзы амузыка шыҟоу еиԥшҭәҟьа иԥшзоу формоуп"; («Слово и культура», "ажәеи акультуреи" ад. 169); "Ҳара ажәақәа реизыҟазаашьа иалаагоит аготика" (иара уаҟа). Ари аусумҭа аҿтәи ҭыԥқәак рыҟны иаҳԥылоит абас еиԥш иҟоу ахшыӡцарақәа (урҭ аагоит аурысшәала, иаадырԥшуа ахшыӡҭаққәа џьара вагыларақәак рымоуп ҳәа агәаанагара ҟамларц азы – Б. Г.): "Для того, чтобы успешно строить, первое условие – истинный пиетет к трём измерениям пространства – смотреть на них не как обузу и на несчастную случайность, а как богом данный дворец» (иара уа, ад. 170) «Любите существование вещи больше самой вещи и своё бытие больше самих себя» (иара уа, ад. 172.) «Доказывать, и доказывать без конца; принимать в искусстве, что-нибудь на веру недостойно художника, легко и скучно" (Иара уа).

Амала иазгәаҭатәуп даҽа ҭагылазаашьакгьы. О. Мандельштам аурыс модернист поетцәа азәырӡы реиԥш, ибжьы неиҵыхны аԥхьаӡцәа ирылаиҳәоз арҭ атеориатә тезисқәа, ипоезиатә рҿиаратә практикаҿы инагзаны ихы иаирхәомызт. 1912–1915 шықәсқәа рзы иаԥиҵаз иажәеинраалақәа рыҟны уи ишьақәиргылоит апоезиатә хшыӡҭак азы ихатәы еилкаара зныԥшуа асистема, убри асистемаҿы ароль ҷыда аанызкыло адунеи аҿтәи ашәага-загақәа рыхшәагак ракәым, араҟа аус злоу абарҭ ахшәага-загак аԥшьабатәи ашәагазага – аамҭа ишазыҟоу ауп. Аҭоурыхи акультура аҭоурыхи Мандельштам инапаҿы иҟалоит иажәеинраалақәа рыбжеиҳарак ирконтеқст хаданы, ари аҵакы абас еиԥш иҟоу ахшыӡцара аанахәоит акультура еснагь иацрымшәо иацу ахаҿсахьақәа раԥҵараҿгьы. Осип Мандельштам егьырҭ асахьаҭыхыӡцәа иаԥырцахьоу асахьақәа пассивла еиҭаԥызҵо рҿиаӡымызт. Н. А. Богомолов ииашан ишазгәеиҭаз еиԥш, уи ипоезиаҿы Диккенс ироманқәа, Оссиан иашәақәа, Парижтәи Анцәа иани, Константинополь игылоу иԥшьоу Софиеи рныхабаақәеи, Бах имузыкеи, Захарови Воронихини раԥҵамҭа аханқәеи, уимоу акинемотографиатә мелодрама алентеи цәырҵуеит аԥсҭазааратә гәамчхара ду змоу ирбеиоу символқәаны.[56]

Апоет ари ирҿиаратә ҟазшьа, ирҿиаратә знеишьа уаӡы илаԥш иҵашәартә аҽаанарԥшит "Петербургские строфы" ("Петербургтәи астрофақәа") ҳәа хыс измоу ажәеинраалаҿы, уаҟа апоет иаамҭаан ес-аашар иԥылоз аԥсазааратә ҵабырг иашьаршәалан ицәыргоуп Пушкин иаамҭеи уи ипоема "Абӡатә ҽуаӡ" афырхаҵа хада Евгении аамҭаныказы еицыҟоушәа, иара убас "Бессонница. Гомер. Тугие паруса…" ("Азымцәара. Гомер. Аԥра рххақәа") ҳәа зыхьзиҵаз ажәеинраалаҿы еилыхшьа, еицәыхаратәышьа рымамкәа ицәыргоуп Гомер ипоемақәа рхаҿсахьақәеи, апоет иаамҭазтәи аԥсҭазааратә ҵабырги.

Ишаабо еиԥш, Осип Мандельштам ирҿиамҭаҿы ишьақәгылоит еиуеиԥшым, еицәыхароу аамҭақәа ирыдҳәалоу афырхацәеи ахҭысқәеи аазырԥшуа адунеи ҷыда, уи апоет иаԥиҵаз сахьаркыратә дунеиуп, уи адунеи аҷыдарақәеи, ахаҭашьақәеи реилкаара, рымаза аҵдыраара иаҭахуп аԥхьаӡ иҟнытә ауаатәыӡса рҭоурых мӡа еиуеиԥшым апериодқәа рдырра. Убри аҟнытә ауп ҳаамҭазтәи алитератураҭҵааӡцәа Мандельштам ипоезиа изахәаԥшуа, потенциалла адырра ҵаулақәа згәылазыгзо, дызлацәажәо аамҭазтәи ауаатәыӡса реизҳазыгьара абеиарақәа цәырызго культуратә баҟақәак раҳасабала. Аԥхьаӡ избахә ҳалацәажәозар, апоет иажәеинраалақәа ртеқстқәа реилкаараан акырза аҵанакуеит аԥхьаӡ ихаҭа иерудициа, апоет дызлацәажәо аепохақәеи ахаҿсахьақәеи интеллеқтла дахьынзарзааигәоу, иахьатәи аамҭа урҭ злашьақәгылоу, излазааигәоу асимволқәа, аԥсҭазаратә фақтқәа ргәаҭара, реиҿырԥшра ахьынзазалшо. Ари иаанаго, аӡымҭаҿы ицәыргоу асахьаркыратә хаҿсахьақәа, амаҭәаркәа, асахьаркыратә детальқәа аԥхьаӡ иаамҭа ашәыгақәа, аԥсҭазааратә ҵабырг ацәаӡақәа шаҟа ирзааигәеитәуа аҟара, аӡымҭа ахаҭа иагәылагзоу аидеиатә ҵакы ҭбаахоит, ибеиахоит, амҽхакы марымажаны аҽцәырнагоит ҳәа ауп.

О. Мандельштам ипоезиа нарҵауланы иҭызҵаауа имбарц зал-

[56] Русские писатели. Библиографический словарь в двух частях, часть вторая, Москва, «Просвещение», 1990, ад. 14.

шом, уи апоет ипрозатә рҿиамҭақәа – алитература иазку истатиақәа ("Франсуа Виллон", "Заметки о Шенье" ("Шение изку анҵамҭақәа"), арецензиақәа, нас аҭоурых-культуратә ессеқәа "О собеседнике" ("Аҿцәажәаҩ изкны"), "Пиотр Чаадаев" ишрымадоу, арҭ апоет ирҿиамҭақәа еилыкка ишырнырҧшуа арҿиаҩы иҭахрақәа, ихықәкқәа, араҟа автор гәҭакыс имаз, ицәыхараз аамҭа иаҵанакуаз аҵәырҵрақәа рыҭҵаара мацара акәмызт, уи иҭахын убарҭ аҵәырҵра харақәа иара иаамҭа излахәашаз азхәыцра, апоет идоуҳатә дунеи аҟны иҟарҵоз анырраҟәа рцәыргара, рҳәаақәҵара. Апоезиеи апрозеи рҽеиҧшьны еиҳа рҽаадырҧшуан, урҭ аҩбагьы автор ирҿиаратә хықәкы еиҳа изырыргон, иаҳа-иаҳа иҿыцыз ассоциациақәа цәырыргон.

Мандельштам акмеизм даналалоз иҭахын аҧсҭазааратә ҵабырг иара аҵәеижь, акапан ухаҿы иааугаша амҽхакы аманы игәникыларц, иара убри аамҭазы, уи иҧсабаратәу, имаҭәартәу дунеик аҳасабала ихаҿы изаагомызт, асимволистцәа рдунеихәаҧшышьа, рпоезиатә ажәа аструқтура аҵакала ихаҭәаамыз, ишиашамызгьы гәынхәҵысҭала иныруан. Убри аҟынтә аурыс литератураҿы акмеизм алахьынҵазы О. Мандельштам аҵыхәтәантәи игәҭахәыцрақәа рҿы еиҳаразак ихшыҩ ззишьҭуаз уи аидеал хырҳагақәа анализ рзыҟаҵара акәзамызт, уи акмеизм литературатә хырхарҭак аҳасабала ауаа рхаҿы излааргаша аҟазшьарба аиҭон, иара игәанала, уи ицәырнагеит аидеиақәа реиҳа акырза иаҧсоу агьаматә шьҭкаашьақәа (агьаматә ныррақәа), еиҳаразак уи "ицәырнагеит еизадоу, иаку ажәатә, ахаҿсахьатә дунеишьҭкаашьа, иҿыцу иҧсабаратәу еилкаарак аҳасабала" (Ажәеи акультуреи, ад. 261).

О. Мандельштам 1915-1916 шықәсқәа рзы апоезиа дахәаҧшуеит зегь раҧхьаза иҿыцу ажәа згәылазыгӡо акы аҳасабала, уи ахы аанарҧшуеит ахырхарҭа рацәа змоу абызшәа атенденциақәак раҳасабала, уи иадгалоу амчхарақәа рыҽзырыргоит абызшәатә, акультуратә, аҭоурыхтә, асоциалтә фақторқәа рыҽрымаданы. Ари ахшыҩзцара аус адулахеит ашьҭахь "Тристиа" (1922) зыхьзу апоет аҩбатәи ишәҟәы иагәылалаз ажәеинраалақәа рыҟны. Ари ашәҟәы еиҳаразак иагәылалеит 1915–1921 шықәсқәа раан апоет иаҧиҵаз ажәеинраалақәа. Ажәеинраалақәа ирнырҧшыз атемақәа атеориатә зхәыцрақәа роуит аҩеижәатәи ашықәсқәа рылагамҭазтәи апоет истатиақәа рыҟны. Ари ахшыҩҵак аиашара шьақәдырӷәӷәоит "Ажәеи акультуреи", "Ажәа аҧсабаразы" зыхьзу аусумҭақәа. Абас еиҧш иҟаз ахшыҩзцарақәа роуп изыхҟьаз Мандельштам заатәи иажәеинраалақәа ирнырҧшуаз амаҭәарқәа, аҧсабаратә ҵабыргхаҭа ашьҭкаара аҟнытә, апоезиатә ҿцәажәаратә метафора ашҟа, зхы иақәиҭу ассоциативтә дунеишьҭкаареи ажәеинраала иахылҵуа абжьи рганахь еиҳа аҟцент аҟаҵарахь аиасра. Ас еиҧш иҟоу ажәеинраалақәа рзы иҟазшьарбагоуп "На развальнях, уложенных соломой…" ("Аҭәа зқәыҧсоу аҩнеилабга-

қәа рыҟны…"1916 ш.). Иара убри аамҭазы апоет иаҧиҵаз егьи ажәеинраала «Успенье нежное – Флоренция в Москве» аҟны Мандельштам иазгәеиҭоит: "аиталиатә, нас аурыс ҧсы зызҭоу" аныхабаақәа ҟалеит абжьаратәи ашәышықәсақәа раантәи Урыстәыла ианырҧшуа, еиҿагыло ахаҿсахьақәеи иаку акакәны иҟоу, иахьатәи Москва апеизажқәа иблахкыгоу аҧҳәыс лыҧшзара иазыргаҩцәаны. Абарҭ ашықәсқәа раан апоет иаҧиҵаз ажәеинралақәа рыҟны апоезиатә ажәа азы имаз агәаанагара аҵыхәтәан абасала дахцәажәеит:

«Не требуйте от поэзии сугубой вещности, конкретности, материальности… Разве вещь хозяин слова? Слово – Психея. Живое слово не обозначает предмета, а свободно выбирает, как бы для жилья, ту или иную предметную значимость, вещность, милое тело» (Слово и культура. – Ад. 42). Абри ашьҭахь ауп апоет акмеизм аконцепциа азы имаз агәаанагара деиҭанахәаҧш, формалла "Апоетцәа рцехи" алитературатә хырхарҭа акмеизми Мандельштами анеивнага, Мандельштам урҭ рконцепциа мап анацәик.

"Ахаҳә" («Камень») зыхьзыз апоет ишәҟәы иагәылалаз ажәеинраалақәа ирнырҧшит уи хазы игоу ауаҩы интересқәа зшьаҽуа Урыстәылатәи аимпериа аҳәынҭқарратә мчра дшадгылаҩым, дшаҿагыло. Актәи адунеитә империалисттә еибашьра анҵысы аҧхьатәи амзақәа раан, аура-патриоттә лозунгқәа ирыхҟьаны Мандельштам аибашьратә хҭысқәа ирызкыз ажәеинраалақәакгьы аҧиҵеит, аха 1916 шықәсазы уи иаҧиҵеит «Зверинец» ("Агыгшәыгырҭа") зыхьзу ажәеинраала. Уи алагоит аҭынчра аӡбахә аҳәарала. Ажәеинраала ишьақәнарӷәӷәоит ажәларқәа зегьы реинышәара, ракзаара аидеиа. Аурыс интеллигентцәа рыбжеиҳараҩык зегьы реиҧш, О. Мандельштам Февральтәи ареволиуциа гәахәарыла идикылеит, аха Оқтиабртәи ареволиуциа азныказ изидымкылт, уи ари игәалаҟара рнырҧшит убасҟан, 1917 шықәсазы иаҧиҵаз иажәеинраалақәак. Аха 1918 шықәсазы иаҧиҵеит ари ареволиуциа дшадгылаз атәы зҳәо ажәеинраала «Прославим, братья, сумерки свободы…» ("Ҳақәныҳәап, аишьцәа, ахақәиҭра аҵәылашамҭа"). Ари ажәеинраала аҧхьатәи авариант аҟны "Агимн" ҳәа хыс иаман.

Аҩеижәатәии ҩеижәиижәабатәии ашықәсқәа раан иаҧиҵаз ажәеинраалақәа рыҟны О. Мандельштам дызхаану аамҭа дацәажәоит, уаҟа ахшыҩзцара ӷәӷәа риҭоит асоциалтә зҵаарақәа, иаартны изыригоит автор ибжьы, автортә социалтә позициа ӷәӷәа. 1938 шықәсазы ажәлар раӷацәа харада-барада дҭадырхеит О. Мандельштам; уи аҵыхәтәан ддыриашеит. Иахьа О. Мандельштам ирҿиамҭақәа гәахәарыла ирыҧхьоит, иҭырҵаауеит аҧхьаҩцәа.

Осип Емиль-иҧа Мандельштам Аҧсны даахьан, бзиа ибон ҳаҧсадгьыл. Иҟоуп уи Аҧсни аҧсуа жәлари гәык-ҧсыкала дшырзыҟаз атәы зҳәо аматериалқәа.

АЛИТЕРАТУРА УРЫСШӘАЛА

К. Маркс, Ф. Энгельс. Об искусстве: В 2 т. 4-е изд. М.: Искусство, 1983. т. 1,2.

Ленин В. И. От какого наследства мы отказываемся? // Полн. собр. соч. т. 2, с. 505–550.

Ленин В. И. Партийная организация и партийная литература // Полн. собр. соч. Т. 12, с. 99–105.

Ленин В. И. Из прошлого рабочей печати в России // Полн. собр. соч. т. 25, с. 93–101.

Ленин В. И. О национальной гордости великороссов // Полн. собр. соч. т. 26, с. 106–110.

Ленин В. И. О литературе и искусстве. 5-е изд. М.: Худож. лит., 1976, 827 с.

Жуковский В. А. Собр. соч. В 4 т. – М.- Л., 1959–1960.

Лит.: Зейдлиц К. К. Жизнь и поэзия В. А. Жуковского. – Спб. 1883; Веселовский А. Н, В. А. Жуковский. Поэзия чувства и «сердечного вообраджения». – Спб. 1904; Семенко И. М. Жизнь и творчество Жуковского. – М., 1976; Иезуитова Р. В. Жуковский в Петербурге. – Л., 1976; Афанасьев В. Жуковский. – М., 1985 (Жизнь замечательных людей); Зайцев Б. Жуковский // Рус. лит., 1988. – №2–4.

Рылеев К. Ф. Полн. собр. соч. / Ред., вступ. ст. и коммент. А. Г. Цейтлина. – М.: Л., 1934; Полн. собр. стихотв. /Ред., предисл. и примеч. Ю. Г. Оксмана; Вступ. ст. В. А. Гофмана. – Л., 1934; Полн. собр. стихотв. /Вступ. ст. В. Г. Базанова и А. В. Архиповой. – Л., 1971; Думы /Изд. подгот. Л. Г. Фризман. – М., 1975 (Литературные памятники); Соч./Сост., вступ. ст. и коммент. С. А. Фомичева. – Л., 1987.

Лит.: Маслов В. И. Литературная деятельность К. Ф. Рылеева. – Киев, 1912; Пигаров К. В. Жизнь Рылеева. – М., 1947; Удодов Б. Т. К. Ф. Рылеев в Воронежском крае. – Воронеж, 1971; Афанасьев В. В. Рылеев. Жизнеописание. – М., 1982; Дальцев М. З. Так затихает Везувий; Повесть о Кондратий Рылееве. – М., 1982; Муравьёв В. Б. Звезда надежды; Повесть. – М., 1983.

Крылов И. А. Басни. – Спб., 1809; Басни: В 3 ч. – Спб., 1815; Новые басни. – Спб. 1816. ч. IV, V; Басни; В 2 ч. – Спб., 1834; Басни.: В 9 кн. – Спб., 1843; Полн. собр. соч. И. А. Крылова. С биографией его, написанной П. А. Плетневым: В 3 т. – Спб., 1847; Полн. собр. соч.: В 4 т. / Ред., вступ. ст. и примеч. В. В. Каллаша. – Спб. 1904–1905; Полн. собр. стихов.: В 2 т. / ст. Г. Гуковского, Б. Коплана, В. Гофмана. – Л., 1935–1937; Полн. собр. соч.: В 3 т./ Под ред. Д. Бедного. – М., 1944–1946; Соч. В. 2 т. /вступ. ст. Н. Л. Степанова. – М., 1955; Басни / Изд. подгот. А. П. Могилянский. – М.: Л., 1956; Соч.: В 2 т. – М., 1984.

Лит.: Белинский В. Г. Басни И. А. Крылова: В 9 кн. – Спб., 1843. И. А. Крылов // Полн. собр. соч. – М., 1955 – т VIII; Лобанов М. Е. Жизнь и сочинения И. А. Крылова. – Спб., 1947; Кеневич В. Библиографические и исторические примечания к басням Крылова. – Спб., 1878; И. А. Крылов. Исследования и материалы. – М., 1947; Степанов Н. Л., И. А. Крылов. Жизнь и творчество. – М., 1958; Он же. Мастерство Крылова-баснописца. – М., 1956; Выготский Л. С. Психология искусства. – М., 1968; Степанов Н. Л. Крылов. – М., 1969; Иван Андреевич Крылов. Проблемы творчества. – Л., 1975; И. А. Крылов в воспоминаниях современников. – М., 1982; Гордин М., Гордин Я. Театр Ивана Крылова. – Л., 1983; Гордин М. А. Жизнь Ивана Крылова. – М., 1985.

Грибоедов А. С. Соч.: Полн. собр. соч.: В 3 т. /Под. ред. и с примеч. Н. К. Пиксанова и И. А. Шляпкина. – Спб., 1911–1917; Горе от ума. Пьеса. Статьи. Комментарии / Под ред. Н. К. Пиксанова и Вл. Филиппова. – М., 1946; Соч./ Подготовка текста, предисловие и комментарии Вл. Орлова. – М.: Л., 1959; Сочинения в стихах / Вступительная статья и примечания И. Н. Медведевой. – Л., 1967; Соч.: В 2 т. / Под ред. и с предисловием М. П. Еремина. – М., 1971; Избранное /Подготовка текста, вступительная статья и коммент. С. А. Фомичева. – М., 1978; Соч. / Составление, вступ. статья и комментарии А. Л. Гришунина. – М., 1986; Сочинения в стихах / Вступ. статья В. П. Мещерякова; Составление, подготовка текста, примечания Д. М. Климовой. – Л., 1987.

Литература.: Орлов В. Н. Грибоедов. Краткий очерк жизни и творчества. – 2-е изд. – М., 1954; А. С. Грибоедов в русской критике. Сборник статей. / Составление, вступ. ст. и примеч. А. М. Гордина. – М., 1958; Пиксанов Н. К. Творческая история «Горе от ума» / Подгот. Текста и коммент. А. Л. Гришунина. – М., 1971; Медведева И. Н. «Горе от ума» А. С. Грибоедова. – 2-е изд. – М., 1974; А. С. Грибоедов. Творчество. Биография. Традиции. Сборник статей / Под ред. С. А. Фомичева. – Л., 1977; Нечкина М. В. Грибоедов и декабристы. – 3-е изд. М., 1977. «Горе от ума» на сцене Московского художественного театра. Опыт четырёх редакции / сост., вступ. ст. и коммент. Л. М. Фрейдкиной. – М., 1979; А. С. Грибоедов в воспоминаниях современников / Под ред. В. Э. Вацуро, Н. К. Гея, А. С. Макашина и др. – М., 1980; Фомичев С. А. Грибоедов в Петербурге. – Л., 1982; Лебедев А. А. Куда влечет тебя свободный ум. – М, 1982; Фомичев С. А. Комедия Грибоедова «Горе от ума». Комментарий / Книга для учителей. – М., 1983; А. В. Луначарский. А. С. Грибоедов (А. В. Луначарский. «Классики русской литературы», 1937); В. С. Шаду-

ри. Грибоедов и грузинская культура, 1946; И. К. Еникополов. Грибоедов в Грузии, 1954.

Пушкин А. С. Соч.: Пол. собр. соч.: В 16 т. – М.: Л., 1937–1949. – Т. 17. Справочный. – М., 1959; Полн. собр. соч.: В 10 т. / Под ред. Б. В. Томашевского. – 4-е изд. – Л., 1977–1979; Собр. соч.: В 10 т. – М., 1974–1978.

Литература: Белинский В. Г. Сочинения Александра Пушкина // Полн. собр. соч. – М., 1955. – Т. 7; Анненков П. В. Материалы для биографии А. С. Пушкина. – М., 1984; Бродский Н. Л. А. С. Пушкин: Биография. – М., 1937; Гроссман Л. П. Пушкин. – 3-е изд. – М., 1960; Мейлах Б. С. Жизнь Александра Пушкина. – Л., 1974; Благой Д. Д. Творческий путь Пушкина (1813–1826). – М., Л., 1950; Он же. Творческий путь Пушкина (1826–1830). – М., 1967; Томашевский Б. В. Пушкин. – М.: Л., 1956; – Кн. 1 (1813–1824); Он же. Пушкин. – Кн. 2 // Материалы к монографии (1824–1837). – М.: Л., 1961; Цявловский М. А. Летопись жизни и творчества А. С. Пушкина. – М., 1951. – Т. 1; Пушкин в русской критике. Сб. ст. – 2-е изд. – М., 1953; Здесь жил Пушкин. Пушкинские места Советского Союза. Очерки. – Л., 1963; Словарь языка Пушкина: В 4 т. – М., 1956–1961; Смирнов-Сокольнский Н. П. Рассказы о прижизненных изданиях Пушкина. – М., 1962; Макагоненко Г. П. Творчество Пушкина в 1830-е годы (1830–1833). – Л., 1974; Он же. Творчество Пушкина в 1830-е годы (1834–1936). – Л., 1982; Лотман Ю. М. Александр Сергеевич Пушкин. – Л. 1983; А. С. Пушкин в воспоминаниях современников: В 2 т. – М., 1985; Маймин Е. А. Пушкин: Жизнь и творчество. – М., 1981; Кулешов В. И. Жизнь и творчество А. С. Пушкина. – М., 1987; Скатов Н. Н. Русский гений. – М., 1987; Черейский Л. А. Пушкин и его окружение. – 2-е изд. – Л., 1988; Пушкинские места. Путеводитель. – ч. 1, 2; Добровольский Л. М., Лавров В. М. Библиография пушкинской библиографии. 1846–1950 гг. М. – Л., 1951; Зайцева В. В. Пушкиниана 1961–1985 гг. // Временник Пушкинской комиссии. – Л, 1963–1989. – Выпуск. 1–23; Чернышевский Н. Г. Александр Сергеевич Пушкин, его жизнь и сочинения // Полн. собр. соч. Т. 3. с. 310–339; Писарев Д. И. Пушкин и Белинский // Соч.: В 4 т. т. 3. М.: Гослитиздат, 1956, с. 306–417; Гуковский Г. А. Пушкин и проблемы реалистического стиля. М.: Гос. изд-во худож. лит., 1957, 414 с., Жирмунский, В. М. Байрон и Пушкин. Л.: Наука, 1978, 422 с. Слонимский А. Л. Мастерство Пушкина. М.: Гослитиздать, 1963, 526 с., Тыняков Ю. Н. Пушкин и его современники. М.: Наука, 1968, 424 с.

Тургенев И. С. **Сочинения.:** Собр. соч.: В 12 т. / Редкол.: М. А. Алексеев, Г. А. Бялый и др. – М., 1975–1979; Полн. Собр. соч. и писем; В 28 т. / Под ред. М. П. Алексеева и др. – М.: Л., 1960–1968; Полн. собр. соч.: В 30 т. 2-е изд. – М., 1978–1986. – Т. 1–12.

Литература: Белинский В. Г. Взгляд на русскую литературу, 1847 г. // Полн. собр. соч.: В 13 т. – М., 1956. – т. 10; Чернышевский Н. Г. Русский человек на рендец-воус (rendez-vous). Размышления по прочтению повести Тургенева «Ася» // Полн. собр. соч. – М., 1950. – Т.5; Григорьев А. А. И. С. Тургенев и его деятельность.. По поводу романа «Дворянское гнездо» // Григорьев Аполлон. Литературная критика. – М., 1967; Анненков П. В. «Дворянское гнездо». Роман И. С. Тургенева // Анненков П. В. Воспоминания и критические очерки. – Спб., 1879. – т. 2; Добролюбов Н. А. Когда же придёт настоящий день? // Собр. соч.: В 9 т. – М., 1963. – Т. 6; Герцен А. И. Новая фаза в русской литературе // Собр. соч.: В 30 т. – М., 1959. – Т. 18; Писарев Д. И. Базаров // Соч.: В 4 т. – М., 1955. – Т. 2; Страхов Н. Н. «Отцы и дети» // Страхов Н. Н. Литературная критика. – М., 1984; Салтыков-Щедрин М. Е. И. С. Тургенев // Полн. собр. соч.: В 20 т. – М., 1940. – Т. 15; Михайловский Н. К. О Тургеневе // Михайловский Н. К. Литературно-критические статьи. – М.; 1957; Лавров П. Л. И. С. Тургенев и развитие русского общества // Литературное наследство. – М., 1967. – Т. 76; Воровский В. В. И. С. Тургенев как общественный деятель // Соч.: В 3 т. – М., 1931. – Т. 2; Луначарский А. В. Лекции о Тургеневе. – М., 1918; Овсянико-Куликовский Д. Н. И. С. Тургенев // Собр. соч.: В 9 т. – 5-е изд. – М.: Птр., 1923. – Т. 2.; Клеман М. К. Летопись жизни и творчества И. С. Тургенева. – Л., 1934; Он же. И. С. Тургенев. Очерк жизни и творчества. – Л., 1936; Бялый Г. А. Тургенев и русский реализм. – М., Л., 1962; Богословский Н. В. Тургенев. – 3-е изд. – М., 1964; Библиография литературы об И. С. Тургеневе. – 1918–1967. – Л., 1970; Батюто А. Тургенев-романист. – Л., 1972; Курляндская Г. Б. Художественный метод Тургенева – романиста. Тула., 1972; И. С. Тургенев в русской критике / Сост. К. И. Бонецкий. – М., 1953; Маркович В. М. Человек в романах И. С. Тургенева. – Л., 1975; Петров С. М. И. С. Тургенев. Творческий путь. – 2-е изд. – М., 1979; Шаталов С. Е. Художественный мир И. С. Тургенева. – М., 1979; Пустовойт П. Г. И. С. Тургенев – художник слова. – М., 1980; Лебедев Ю. В. Роман И. С. Тургенева «Отцы и дети». – М., 1982; И. С. Тургенев в воспоминаниях современников; В 2 т. – 2-е изд. – М., 1983; Муратов А. Б. Тургенев – новеллист (1870–1880-е годы). – Л., 1985; Роман И. С. Тургенева «Отцы и дети» в русской критике; Сб. / Сост. И. Н. Сухум. – Л., 1986; Ладария М. Г. «И. С. Тургенев и французские писатели», Сухум, Изд. «Алашара», 1970; «Живые ключи дружбы» (К истории личных и творческих связей Тургенева и Ж. Санд), Сухум, 1976; И. С. Тургенев и французские писатели XIX века», Сухум, 1987; Бродский Н. Л. И. С. Тургенев, 1950 г.

Островский А. Н. **Соч.:** Полн. собр. соч.: В 12 т. – М., 1973-1980; О театре. Записки, речи, письма. – Л.: М., 1947; О литературе и театре / Сост., вступ. ст. и коммент. М. П. Лобанова.

Литература: Критическая литература о произведениях А. Н. Островского / Сост. Н. Денисюк. – М., 1906–1907. – Вып. 1–4; А. Н. Островский в русской критике. – М., 1953; А. Н. Островский в воспоминаниях современников. – М., 1966; А. Н. Островский. Сб. ст. / Под ред. Б. В. Варнеке. – Одесса, 1923; Памяти А. Н. Островский. Сб. ст. Об Островском и неизданные труды его. – Пг., 1923; Творчество А. Н. Островского. Юбилейный сб. / Под ред. С. К. Шамбиного. – М.: Пг.; 1923; А. Н. Островский – драматург. – М., 1946; Ревякин А. И. А. Н. Островский. Жизнь и творчество. – М., 1949; Лотман Л. М. Островский и драматургия его времени. – М.: Л., 1961; Холодов Е. Г. Мастерство Островского. – М., 1967; Штейн А. Л. Мастер русской драмы – М., 1973; А. Н. Островский. Новые материалы и исследования // Литературное наследство. – М., 1974; – Т. 88. – Кн. 1, 2; Наследие А. Н. Островского и советская культура. – М., 1974; А. Н. Островский и литературно-театральное движение XIX–XX веков. – Л., 1974; Лакшин В. Александр Николаевич Островский. – М., 1976; Журавлёв А. И. А. Н. Островский – комедиограф. – М., 1981; Лакшин В. Я. Театр Островского. – М., 1986; Журавлёва А. И., Некрасов В. Н. Театр А. Н. Островского. – М., 1986; Лотман Л. М. Драматургия А. Н. Островского // История русской драматургии. Вторая половина XIX – начало XX в. До 1917 г. – Л., 1987. – С. 38-156; Добролюбов Н. А. Темное царство // Собр. соч. т. 5. с. 7–139; Луч света в темном царстве // Г. В. Плеханов. Литература и эстетика: В 2 т. М.: Гослитиздат, 1958. Т. 1, с. 529–553.

Салтыков-Щедрин М. Е. Сочинения. Собр. соч.: В 6т – М., Л., 1926–1928; Полн. собр. соч.: В 20 т. – М.: Л.:, 1933–1941; Собр. соч.: В 20 т. (в 24 книгах). – М., 1965–1977.

Литература.: Пыпин А. Н. М. Е. Салтыков.– Спб., 1899; Критическая литература о произведениях М. Е. Салтыкова-Щедрина (Сост. Н. Денисюк). – М., 1905. – Выпуск 1–5; Арсеньев К. К. Салтыков-Щедрин. Литературно-общественная характеристика. – Спб., 1906; Кривенко С. Н. М. Е. Салтыков-Щедрин. Его жизнь и литературная деятельность. Биографический очерк. – Пг., 1914; Ольминский М. С. Статьи о Щедрине. – М.: Л., 1930; Лит. Наследство. – Т. 11–12; Щедрин. – Ч. 1. – М., 1933; Лит. наследство. – Т. 13-14: Щедрин. – Ч.2. – М., 1934; Лаврецкий А. Щедрин литературный критик. – М., 1935; Ольминский М. С. Щедринский словарь. – М., 1937; Добровольский Л. М., Лавров В. М. Салтыков-Щедрин в печати. – Л., 1949; Макашин С. Салтыков-Щедрин. Биография. 2-е изд. доп. – М., 1951; Кирпотин В. Михаил Евграфович Салтыков-Щедрин: Жизнь и творчество. – М., 1955; Покусаев Е. И. Салтыков-Щедрин в шестидесятые годы. – Саратов, 1958; М. Е. Салтыков-Щедрин в воспоминаниях современников / Предисловие, подгот. текста и коммент. С. А. Макашина. – М., 1957; Жук А. Сатирический роман М. Е. Салтыкова-Щедрина «Современная идиллия» – Саратов. 1958; Яковлев Н. В. «Пошехонская старина» М. Е. Салтыкова-Щедрина: Из наблюдений над работой писателя. – М., 1958; Бушмин А. С. Сатира Салтыкова-Щедрина. – М.: Л, 1959; Ольминский М. Статьи о Салтыкове-Щедрине. – М., 1959; М. Е. Салтыков-Щедрин в русской критике. – М., 1959; Добровольский Л. М. Библиография литературы о М. Е. Салтыкове-Щедрине. 1848–1917. – М.: Л., 1961; Покусаев Е. И. Революционная сатира Салтыкова-Щедрина. – М, 1963; Он же Господа Головлёвы М. Е. Салтыкова-Щедрина. – М., 1963; Базанова В. «Сказки» М. Е. Салтыкова-Щедрина. – М.; Л., 1966; Мысляков В. А. Искусство сатирического повествования: Проблемы рассказчика у Салтыкова-Щедрина. – Саратов, 1966; Библиография литературы о М. Е. Салтыкове-Щедрине. 1918–1965 / Составитель В. Н. Басков. – М.- Л: 1966; М. Е. Салтыков-Щедрин в портретах, иллюстрациях, документах / Составитель В. Н. Баскаков. – Л., 1968; Макашин С. А. Салтыков-Щедрин на рубеже 1850–1860 годов. Биография. – М:, 1972; Баскаков В. Н. Библиография литературы о М. Е. Салтыкове-Щедрине. 1965–1974 // Салтыков-Щедрин. 1926–1976: Статьи. Материалы. Библиография. – Л., 1976; М. Е. Салтыков-Щедрин в воспоминаниях современников: В 2 т. – 2-е изд. – М., 1975; Николаев Д. П. Сатира Щедрина и реалистический гротеск. – М., 1977; Прозоров В. В. Произведения М. Е. Салтыкова-Щедрина в школьном изучении. Пособие для учителя. – Л., 1979; Турков А. М. Салтыков-Щедрин. – 3-е изд., доп. – М., 1981; Макашин С. Салтыков-Щедрин. Середина пути. 1860-е – 1870-е годы. Биография. – М., 1984; Мысляков В. А. Салтыков-Щедрин и народническая демократия. – Л., 1984; Николоев Д. П. М. Е. Салтыков-Щедрин. Жизнь и творчество. Очерк. – М., 1985; Бушмин А. С. Художественный мир Салтыкова-Щедрина. – Л., 1987; Прозоров В. В. Салтыков-Щедрин. – М., 1988; Николаев Д. Смех Щедрина. Очерки сатирической поэтики. – М., 1988; Турков А. М. Ваш суровый друг. Повесть о Салтыкове-Щедрине. – М., 1988. Салтыков-Щедрин в Русской критике. М.: Гослитиздат, 1959, 639 с. Бушмин А. С. Эволюция сатиры Салтыков-Щедрина. Л., 1984

Достоевский Ф. М. Сочинения: Полн. собр. соч.: В 30 т. – Л., 1972…

Литература: Достоевский в изображении его дочери Л. Ф. Достоевской. – Пг. 1922; Достоевский А. М. Воспоминания. – Л., 1930; Волоцкой М. В. Хроника рода Достоевского 1506–1933. – М., 1933; Гроссман Л. П. Достоевский. – М., 1965. Бурсов Б. И. Личность Достоевского. Роман-исследование. – Л., 1974; Селезнёв Ю. И. Достоевский. – М., 1981; Волгин И. Л. Последний год Достоевского. – М., 1986; Достоевская А. Г. Воспоминания. – М., 1987; Критический комментарий к сочинениям Ф.

М. Достоевского: Сборник критических статей: В 4 т. / Собрал В. Зелинский. – 3-е изд. – М., 1911; Ф. М. Достоевский: Статьи и материалы / Под ред. А. С. Долинина. – Пг. 1922. – Сб. 1.: Ф. М. Достоевский. Статьи и материалы / Под ред. А. С. Долинина. – Л., 1925. – Сб. 2; Ф. М. Достоевский. Материалы и исследования. / Под ред. А. С. Долинина. – Л., 1935. – Сб. 3; Творчество Ф. М. Достоевского. Сборник статей. – М., 1959; Достоевский и его время: Сборник статей. – Л., 1971; Достоевский и русские писатели: Сб. ст. – М., 1971; Достоевский – художник и мыслитель: Сб. ст. – М., 1972; Достоевский – материалы и исследования. – Л., 1974.–1987. – Вып. 1–7; Леонтьев К. Н. Наши новые христиане Ф. М. Достоевский и граф Лев Толстой. – М., 1882; Соловьев Вл. С. Три речи в память Достоевского. – 1884; Волынский А. Л. Достоевский. – Спб. 1906; Шестов Л. Достоевский и Ницше (Философия трагедии): Спб., 1903; Мережковский Д. С. Пророк русской революции // Полн. собр. соч. – Спб.: М., 1911. Т.11; Он же. Лев Толстой и Достоевский. Жизнь и творчество // Там же. М., 1914. – Т. 9–10; Кудрявцев Ю. Г. Три круга Достоевского. – М., 1979; Переверзев Ф. В. Творчество Достоевского. – М., 1984; Белопольский В. Н. Достоевский и философская мысль его эпохи. – Ростов-на-Дону, 1987; Иванов Вяч. Достоевский и роман-трилогия // Иванов Вяч. Борозды и межи. – М., 1916; Анциферов Н. П. Петербург Достоевского. – Пг., 1923; Шкловский В. Б. За и против. Заметки о Достоевском. – М., 1957; Фридлендер Г. М. Реализм Достоевского. – М.: Л., 1964; Саруханян Е. П. Достоевский в Петербурге. – Л., 1972; Альтман М. С. Достоевский. По вехам имён. – Саратов, 1975; Кашина Н. В. Эстетика Ф. М. Достоевского. – М., 1989; Анненский И. Ф. Книги отражений. – М., 1979; Розенблюм Л. М. Творческие дневники Достоевского. – М., 1981; Назиров Р. Г. Творческие принципы Достоевского. – Саратов, 1982; Захаров В. Н. Система жанров Достоевского . – Л., 1985; Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1979; Чиж В. Достоевский как психолог. М., 1985; Нечаева В. С. Ранний Достоевский (1821–1849). – М., 1979; Бельчиков Н. Ф. Достоевский в процессе петрашевцев. – М., 1971; Бочаров С. Г.Переход от Гоголя к Достоевскому // Бочаров С. Г. О художественных мирах. – М., 1985; Туниманов В. А. Творчество Достоевского. 1854–1862. – Л., 1980; Нечаев В. С. Журнал М. М. и Ф. М. Достоевских «Время». – М., 1972; Нечаев В. С. Журнал М. М. и Ф. М. Достоевских «Эпоха». – М., 1975; Карякин Ю. Ф. Самообман Раскольникова. – М., 1976; Кирпотин В. Я. Разочарование и крушение Родиона Раскольникова. – М., 1986; Белов С. В. Роман Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание». Комментарий. М., 1985; Долинин А. С. Последние романы Достоевского. – М.; Л., 1963; Розанов В. В. «Легенда о Великом инквизиторе» Ф. М. Достоевского. – Спб. 1906; Ветловская В. Е. Поэтика романа +Братья Карамазовы+. – Л., 1977; Достоевская А. Г. Библиографический

указатель… (1846–1903). – Спб., 1906; Ф. М. Достоевский. Библиография произведений Ф. М. Достоевского и литературы о нем. 1917–1965. – М., 1968; Белов С. В. Библиография произведений Достоевского и литературы о нём. 1966–1969 // Достоевский и его время. – Л., 1971; Он же. Произведения Достоевского и литература о нем. 1970–1971 // Достоевский. Материалы и исследования. – Л., 1974. – Т. 1. Достоевский и русские писатели. М.: Советский писатель, 1971, 447 с.; Белинский В. Г. Взгляд на русскую литературу 1846 г. // Полн. собр. соч. Т. 10. С. 279–359; Горький М. «О Карамазовщине» // Собр. соч.: В 30 т. Т. 23, М., 1953; Добролюбов Н. А. Забитые люди // Собр. соч. Т. 7. С. 225–275; Долинин А. С. Достоевский и другие: Статьи и исследования. Л., 1989; Твардовская В. А. Достоевский в общественной жизни России (1861–1881). М., 1990; Фридлендер Г. М. Достоевский и мировая литература. Л., 1985.

Успенский Г. И. Сочинения. Соч.: В 3 т. – Спб. 1889–1891; Полн. собр. соч.: В 14 т. – М.: Л., 1940–1954; Собр. соч.: В 9 т. – М., 1955-1957.

Литература: Плеханов Г. В. Наши беллетристы-народники. Статья I Г. И. Успенский // Плеханов Г. В. Литература и эстетика. – М., 1958. – Т. 2; Луначарский А. В. Ленин и литературоведение // Собр. соч. – М., 1967. – Т. 8; Чешихин-Ветринский В. Г. И. Успенский. – М., 1929; Смирнов В. Б. Г. Успенский и Салтыков-Щедрин. – Саратов, 1964; Соколов Н. И. Г. И. Успенский. Жизнь и творчество. – Л., 1968; Глеб Успенский в жизни (по воспоминаниям, переписке и документам). – М.: Л., 1935; Пруцков Н. И. Глеб Успенский. – Л., 1971; Соколов Н. И. Мастерство Г. Успенского. Л.: Советский писатель, 1958.

В. В. Вересаев (Смидович)

Соч.: Полн. собр. соч.: В 4 т. – Спб., 1913; Полн. собр. соч.: В 12 т. – М., 1928–1931; Гоголь в жизни. – М., Л., 1933; Спутники Пушкина. – М.,: 1937; В тупике – 5-е изд. – М., 1927; Соч.: В 4 т. / Вступ. ст. Ю. У. Бабушкина. – М., 1961; Собр. соч.: В 4 т. / Вступ. ст. Ю. Фохта – Бабушкина. – М., 1985; Пушкин в жизни / Вступ. ст. Д. М. Урнова. В. А. Сайтанова. – М., 1987.

Литература: Боцяновский В. В. В. В. Вересаев: Критико-биографический этюд. – Спб., 1904; Вржосек С. Жизнь и творчество В. В. Вересаева. Л., 1930; Силенко А. В. В. Вересаев: Критико-биографический очерк. – Тула, 1956; Гейзер И. В. В. Вересаев. Писатель-врач. – М., 1957; Бровман Г. В. В. Вересаев. Жизнь и творчество. – М., 1959; Бабушкин Ю. В. В. Вересаев. – М., 1966; Нольде В. М. Вересаев: Жизнь и творчество. – Тула, 1986; Милонов К. А. В. В. Вересаев и Тула. – Тула, 1987.

Куприн А. И. Сочинения. Собр. соч.: В 9 т. / Вступ. ст. К. Чуковского. – М., 1964–1974; Собр. соч.: В 5 т., М., 1982.

Литература: Берков П. Александр Иванович Куприн. – М., 1956; Корецкая И Чехов и Куприн // Литературное наследство. – М., 1960. – Т. 68; Чуковский К. Куприн // Чуковский К. Современники. – М., 1963; Куприна-Иорданская М. К. Годы молодости. – 2-е изд. – М., 1972; Лилин В. Александр Иванович Куприн. – Л., 1975; Куприна Ксения. Куприн – мой отец. – 2-е изд. – М., 1979; Волков А. Творчество А. И. Куприна. – 2-е изд. – М., 1981; Михайлов О. Куприн. – М., 1981; Кулешов Ф. Творческий путь А. И. Куприна. 1883–1907. – 2-е изд. – М., 1983.

Серафимович А. С. Сочинения: Собр. соч.: В 10 т. (Ред. и коммент. Г. Нерададова, – М., 1940–1948; Собр. соч.: В 7 т. – М., 1987.

Литература: Блок А. О. реалистах // Собр. соч.; В 8 т. – М.: Л. – 1962. – Т. 5., А. С Серафимович. Исследования. Воспоминания. Материалы. Письма. – М.: Л., 1950, Гладковская Л., Наумов Е. А. Серафимович Д. Фурманов. Семинарий – Л., 1957; А. С. Серафимович в воспоминаниях современников. – М., 1961; Волков А. А. Творческий путь А. С. Серафимовича. – М., 1963; Воспоминания современников об. А. С. Серафимовиче. – М., 1977. Хигерович Р. Путь писателя. – М., 1981; Ершов Г. А. Серафимович. Страницы жизни, борьбы и творчества, – М., 1982; Чалмаев В. А. Серафимович. Неверов. – М., 1982.

Горький Максим. **Сочинения**. Собр. соч.: В 25 т. – 2-е изд. – М.: Л., 1932–1934; Собр. соч.: В 30 т. – М., 1949–1955; Полн. собр. соч.: Художественные произведения: В 25 т. – М., 1968–1976; Несвоевременные мысли. Заметки о революции и культуре // Литературное обозрение. – 1988, №9–12.

Литература: Балухатый С. Д. Литературная работа М. Горького: Список первопечатных текстов и авторизованных изданий. 1892–1934. – М.; Л., 1936; Летопись жизни и творчества А. М. Горького: В 4 т. – М., 1958–1960; Бялик Б. А. М. Горький-драматург. – М., 1977; Бялик Б. М. Горький – литературный критик. – М., 1960; Десницкий В. А. М. Горький: Очерк жизни и творчества. – М., 1959; Груздев И. А. Горький и его время. 1868–1896. – 3-е изд. – М., 1962; Михайловский Б. В. Творчество М. Горького и мировая литература. 1892–1916. – М., 1965; Михайловский Б. В., Тагер Е. Б. Творчество М. Горького. – М., 1969; Муратова К. Д. Максим Горький и Леонид Андреев // Литературное наследство. – М., 1965. – Т. 72; Касторский С. В. Повесть М. Горького «Мать». М., 1954, 213 с., Нинов А. М. Горький и И. Бунин. Л., 1983, 358 с. Пачулиа В. П. Максим Горький. В кн.: Пачулиа В. П. Русские писатели в Абхазии. – Сухуми: Алашара, 1980, с. 27–33; Пачулиа В. Максим Горький в Абхазии / 110 лет со дня рождения А. М. Горького. / Советская Абхазия, 1978, 28 марта; Пачулиа В. Кавказские этапы жизни Горького. – Советская Абхазия, 1982, 1 октября; Пачулиа В. А. М. Горький: Вслушаться в легенду: Страницы истории. – Советская Абхазия, 1982, 6 августа; Олонецкий А. Горький в Абхазии. – Советская Абхазия, 1956, 17 июня; Бгажба Х. С. Горький в Абхазии. – В кн.: Горький и литература народов Советского Союза. Ереван, изд. Ереванского университета, 1970, с. 469–478; Бгажба Х. С. Горький и Абхазия. – В. Кн.: Бгажба Х. С. Этюды и исследования, Сухуми, Алашара, 1974, с. 3–18; Бгажба Х. С. Горький в Абхазии. – В кн.: Страницы из летописи дружбы, изд. «Мецниереба», Т., 1983, с.10-26.

Пастернак Б. Л. Сочинения: Стихотворения и поэмы /Вступ. ст. А. Д. Синявского. – Ю., Л., 1965.

2. Пастернак Б. Л. Проза разных лет /Вступ. ст. Д. С. Лихачева. – М., 1982.

3. Пастернак Б. Ш. Избранное в 2т. /вступ. ст. Д. С. Лихачева. – М., 1985.

Литература: Смирнов И. П. Борис пастернак. «Метель» // Поэтический строй русской лирики. – Л., 1973.

Есенин С. А. Сочинения. Соч.: «Радуница». – М., 1916; Собр. Стихотворений: В 4 т. – М.: А.., 1926–1927; Собр. соч.: В 6 т. – М., 1977–1980.

Литература: Наумов Е. И. Сергей Есенин: Личность. Творчество. Эпоха. – Л., 1973; Юшин П. Ф. Сергей Есенин: Идейно-творческая эволюция. – М., 1969; Белоусов В. Г. Сергей Есенин. Литературная хроника: В 2 ч. – М., 1969–1970; Марченко Алла. Поэтический мир Есенина. – М., 1972; Прокушев Ю. Л. Есенин. Образ, стихи, эпоха. – М., 1979; Воспоминания о Сергее Есенине. 2-е изд. – М., 1975; Базанов В. Г. С. Есенин и крестьянская Россия. – Л., 1982; Кошечкин С. П. Сергей Есенин: Раздумья о поэте. – М., 1974; Пачулиа В. Сергей Есенин в Сухуми // Советская Абхазия., 1962, 20 июля.

Ахматова А. А. Сочинения: Соч.: 2 т. / Сост. Подгот. Текста и коммент. В. А. Черных, Э. Г. Герштейн, Л. А. Мандрикиной, Н. Н. Глен. – М., 1986; Я – голос ваш… М., 1989.

Литература: Эйхенбаум Б. М. Анна Ахматова. Опыт анализа // О поэзии. – Л., 1969. с. 75–147; Виноградов В. В. О поэзии Анны Ахматовой (Стилистические наброски) // Виноградов В. В. Поэтика русской литературы. – М., 1976. – с. 369–459; Жирмунский В. М. Преодолевшие символизм // Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилис-

тика. – Л., 1977. – с. 106–133; Жирмунский В. М. Творчество Анны Ахматовой. – Л., 1973; Тименчик Р. Д. Ранние стихотворные опыты Анны Ахматовой // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник. 1979. – Л., 1980, с. 140–144; Виленкин В. В сто первом зеркале. – М., 1987.

Пришвин М. М. Сочинения: Собр. соч.: В 8 т. – М, 1982–1986.

Литература: Хайлов А. Н. Михаил Пришвин. Творческий путь. – М.: Л., 1960; Пришвина В. Путь к слову. – М., 1984; Выходцев П. С. Народнопоэтические основы философской прозы М. Пришвина // Русская литература. – 1980, №1; Курбатов В. Михаил Пришвин. – М., 1980.

Замятин Е. И. Сочинения: Собр. соч.: В 4 т., – М., 1929; Повести, рассказы / Вступ. ст. О. Михайловка. – Воронеж. 1986; Мы // Знамя. – 1988. – №4-5; Соч. / Послесловие М. Чудаковой. – М., 1988.

Литература: Григорьев Раф. Новый талант // Ежемесячный журнал для всех. – 1914. – №12. – с. 82–85; Полонский Вяч. Заметки о молодых: Чапыгин, Никандров, Замятин // Летопись. – 1916. – №3; Балика Д. Е. Замятин («Уездное» // Балика Д. Е. В лаборатории поэта (Ф. Сологуб, А. Белый, Е. Замятин). – Белебей. 1917. – Выпуск 1; Воронский А. Евгений Замятин // Воронский А. Искусство видеть мир. Портреты. Статьи. – М., 1987; Андреев Ю. Революция и литература. – М., 1987. – с. 44–50; Василевский А. Открывая Замятина // Октябрь. 1987 – №3; Примочкина Н. Н. М. Горький и Е. Замятин… // Русская литература. – 1987. – №4; Шайтанов И. Мастер // Вопросы литературы. – 1988. – №12.

Мандельштам О. Э. Сочинения: Соч.: Стихотворения / Вступ. ст. А. Л. Дымшица. – Л., 1974; О. Мандельштам: Стихотворения. Проза. Статьи. М., 1998; Слово и культура / Вступ. ст. М. Я. Полякова. – М., 1987; О. Мандельштам: Стихотворения. Переводы. Очерки. Статьи. Тб., 1990.

Литература: Гинзбург Л. О лирике. – 2-е изд. – Л., 1974; Русская литература конца XIX – начало XX в. 1908–1917. – М., 1972; Лакоба С. Абхазия тридцатых – глазами поэта: [О. Мандельштам]. – // Советская Абхазия. 1981, 9 января; О. Мандельштам, о нем. +В начале я приехал в Сухуми… +Шесть записей из дневника Осипа Мандельштама. // Абхазия, – 1991. – 26 февраля. – с. 7. Русский писатель и поэт в Абхазии.

* * *

Маркс К., Энгельс Ф. Об искусстве: В 2-х т., М., 1983, т. 1. 605 с., т. 2, 704 с.

Ленин В. И. Партийная организация и партийная литература. – Полн. собр. соч., т. 12, с. 99–105.

Ленин В. И. Письма к М. Горькому. – Полн. собр. соч., т. 47, 48, 49.

В. И. Ленин и А. М. Горький. Письма, воспоминания, документы. М., 1969.

* * *

История русской литературы XIX века. Т.1-2, под. ред. Ф. М. Головенченко и С. М. Петрова. 1960, 1963.

Ревякин А. И. История русской литературы XIX века // Первая половина / М., Просвещение, 1981, с. 542.

История русской литературы XIX века / Вторая половина. Под ред. профессора Н. Н. Скатова., М., Просвещение, 1987, с. 607.

История русской советской литературы. Под ред. П. С. Выходцкова., Изд. 4-е испр. И дополн., М., Высшая школа, 1986, с. 572.

Ершов Л. Ф. История русской советской литературы. М., Высшая школа, 1982, с. 343.

Поспелов Г. Н. История русской литературы XIX в. (1840–1860-е гг.). М., 1981.

Кулешов В. И. История русской литературы XIX в. (70–90-е гг.). М., 1983.

Соколов А. Н. История русской литературы XIX в. (1-я пол.). М., 1976.

История русской литературы: В 4-х т. Т. 4. Литература конца XIX – начала XX века. Л., 1984, с. 233–755.

Михайловский Б. В. Русская литература XX в. М., 1939, 420 с.

История русской литературы: В 4 т. Л., 1980. Т. 1,2,3,4.

История русской советской литературы: 2-е изд. доп. М., 1983. Т. 1,2.

История русской литературы: В 4 т., М., Л., 1980–1983. Т. 2-4.

История русской литературы XIX в. / Вторая половина / М., 1991.

Соколов А. Г. История русской литературы конца XIX – начала XX века. М., 1988.

Кулешов В. И. История русской литературы XIX в. К вопросу о перестройке концепции // литературное обозрение, 1992, №12.

АЛИТЕРАТУРА АҦСЫШӘАЛА

Пушкин А. С. Акапитан иҧҳа. Еиҭ. Ӡ. Дарсалиа. Аҟәа, Аҧҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа. 1939 – 152 д.

Пушкин А. С. Акапитан иҧҳа. Еиҭ. Ӡ. Дарсалиа: – Аҩбатәи ирҽеины аҭыжьра. – Аҟәа, Аҧҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа. 1962 – 149 д.

Пушкин А. С. Аҧсызкҩи аҧсызи рлакә. Еиҭ. Шь. Ҵәыџьба.Аҟәа, Ашәҟәҭыжьырҭа "Алашара", 1954.

Пушкин А. С. Иҧсыз аҳәынҭқар ҭыҧҳаи быжьҩык адауцәеи, – Аҟәа, 1954, – 30 д.

Пушкин. А. С. Евгени Онегин. Иажәеинраалоу ароман. Еиҭ. Мушьни Лашәриа. Аҟәа, "Алашара", 1969, 251 д.

Пушкин А. С. Абҩатә ҽуаҩ: Петербургтәи ажәабжьоу. Еиҭ. Платон Бебиа. – Аҟәа, "Алашара", 1982, 22 б.

Пушкин А. С. Аныҳәаҿа. Абаҟа. Азын хәылбыҽха. Кавказ. Чаадаев иахь. Хәылҧазтәи зефир. Апрозаики апоети. Ибымҳәан сара сҿы, аҧшза. Аҿҟьа. Ахьи афрангьи. Ссир лаҧшҵашәарак сгәалашәоит, сара. Аҧеҳамбар. Азын мҩа, Сибра амаденқәа ргәаҿы. Апоет. Анчар. Еиҭ. Д. Гәлиа. Ианул ашәҟәы: // Дырмит Гәлиа. Иҩымҭақәа реизга, ахәбатәи атом, "Алашара", Аҟәа, 1985, адаҟьақәа 11–21.

Пушкин А. С. "Сҭаххарақәа схызгеит, изит…", "Амза хыхь ишкыдыз, алахь еиқәышьшьы…", "Бзиа бызбон: уажәыгь уи сцәалашәара…", "Снықәоз гәарабжьарак сыбжьалан…", "Кавказ". Еиҭ. Баграт Шьынқәба. Ианул ашәҟәы: Баграт Шьынқәба. Иҩымҭақәа реизга 1-тәи атом, "Алашара", Аҟәа, 1977, ад. 5-7–511.

Пушкин А. С. Абҩатә ҽуаҩ. Петербугтәи аповест. Еиҭ. Пл. Бебиа. Ианул ашәҟәы: Платон Бебиа. Иҩымҭақәа. 3-тәи атом. "Алашара", Аҟәа, 1999, ад. 551–564.

Пушкин А. С. Ашьал еиқәа./ М. Лашәриа. Абиҧарақәа рашәа. Аиҭагақәа. Ашәҟәҭыжьырҭа "Алашара", Аҟәа – 1984, ад. 3–4.

Пушкин А. С. Ажәылара. ["Акапитан иҧҳа" ацыҧҵәаха]. Еиҭ. М. Аҳашба. "Аҧсны ҟаҧшь", 1937, ажьырныҳәамза 4.

Пушкин А. С. Абаандаҩы. [Ажәеин. Еиҭ. Ҷ. Џьонуа]. "Аҧсны ҟаҧшь", 1987, жәабранмза 11.

Пушкин А. С. Азын шьыжьымҭан [Ажәеинраала] – "Алашара", 1970, №11. Еиҭ. Ҷ. Џьонуа, ад. 48.

Пушкин А. С. Азын хәылбыҽха. Ажәеинр. Еиҭ. Ҷ. Џьонуа. "Аҧсны ҟаҧшь", 1974, рашәарамза 6.

Пушкин А. С. Аныҳәаҿа. Азын шьыжьымҭан. Ишәеиқәароу акасы. Азын хәылбыҽха. Қырҭтәыла ахәкәаҧрақәа. Асонет. Сара бзиа бызбон. Ашәҭыш. Уахынла зефир: [Аиҭагақәа]. Еиҭ. В. Аҵнариа. "Алашара", 1981, №9, ад. 52–56.

Пушкин А. С. Аҭак. [Ажәеинраала] Еиҭ. К. Ломиа. "Аҧсны ҟаҧшь", 1974, рашәарамза 6.

Пушкин А. С. Кавказ. [Ажәеинраала. Еиҭ. Б. Шьынқәба] "Аҧсны ҟаҧшь, 1987, жәабранмза 10.

Пушкин А. С. Кавказ. [Ажәеинраала] "Аҧсны ҟаҧшь", 1983, рашәарамза 24. Еиҭазгаз дарбам.

Пушкин А. С. Моцорти Салиерии [Атрагедиа хәыҷқәа]. Еиҭ. Н. Кәыҵниа. "Алашара", 1987, №2, ад. 44–51.

Пушкин А. С. Елегиа: [Ажәеинраала] Еиҭ. Н. Кәыҵниа: "Аҧсны ҟаҧшь", 1981, жәабранмза 11.

Пушкин А. С. Сибраҟа. Ажәеинр. Еиҭ. Д. Гәлиа, "Аҧсны ҟаҧшь", 1974, рашәарамза 6.

Пушкин А. С. Сибраҟа амаденқәа ргәаҿы. [Ажәеинраала]. Еиҭ. Д. Гәлиа. "Аҧсны ҟаҧшь", 1987, жәабранмза 10.

Пушкин А. С. Хара иҟоу быҧсадгьыл абаразы: [Ажәеинраала. Еиҭ. Қь. Агәмаа] – "Аҧсны ҟаҧшь", 1987, жәабранмза 11.

Шьынқәба Б. В. Уи еснагь дҳацуп. "Аҧсны ҟаҧшь", 1987, жәабранмза 10.

Гәыргәлиа Б. А. Пушкин А. С. аҧсуаа рдоуҳатә ҧсҭазаараҿы // Аҧсны. 1999, №25, рашәарамза 5.

Тургенев И. С. Раҧхьатәи абзиабара. Аповестқәа. Еиҭ. Н. Кәыҵниа. Ашәҟәҭыжьырҭа "Алашара". Аҟәа, 1982, 275 д.

Островски А. Н. Акры злыҵуа аҭыҧ. Еиҭ. Азиз Агрба. Аҟәа, Аҧҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 1933, 58 д.

Салтыков-Шьчедрин М. Е. Иалкаау алакәқәа. Еиҭ. Ш. Инаҧшьба. Аҟәа, Аҧҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 1961, 93 д.

Салтыков-Шьчедрин М. Е. Қалақьк аҭоурых. Еиҭ. Бӷажәба М. "Алашара", Аҟәа, 1980, 238 д.

Салтыков-Шьчедрин М. Е. Ақалақь аначальник иҭыҧ амҵарсраз иҟалаз аибадықра иаххәааау ажәабжь. Еиҭ. М. Ҭ. Бӷажәба. "Аҧсны ҟаҧшь", 1978, жьҭаарамза 27, 28, 31.

Серафимович А. С. Аихатәы рҩаш. Еиҭ. Ш. Аимхаа. Аҟәа. Аҧҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 1948.

Горки М. Аҵан. Еиҭ. М. Гочуа, Вл. Маан, Аҟәа. Аҧҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 1936, 119 д.

Горки М. Ахәыҷра. Еиҭ. М. Папасқьыр. Аҟәа. Аҧҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 1956, 221 д.

Горки М. В. И. Ленин. Еиҭ. А. Гогәуа. Аҟәа. "Алашара", 1968, 67 д.

Горки Мақсим. Ан. Еиҭ. Ш. Ҧлиа, Ашәҟәҭыжьырҭа, "Алашара", Аҟәа, 1988, 332 д.

Горки Мақсим. Ашәа ашьауадын азы. Еиҭ. Б. Шьынқәба. Ианул

Пушкин А. С. Аҭак. [Ажәеинраала] Еиҭ. К. Ломиа. "Аҧсны ҟаҧшь", 1974, рашәарамза 6.
Пушкин А. С. Кавказ. [Ажәеинраала. Еиҭ. Б. Шьынқәба] "Аҧсны ҟаҧшь, 1987, жәабранмза 10.
Пушкин А. С. Кавказ. [Ажәеинраала] "Аҧсны ҟаҧшь", 1983, рашәарамза 24. Еиҭазгаз дарбам.
Пушкин А. С. Моцорти Салиерии [Атрагедиа хәыҷқәа]. Еиҭ. Н. Кәыҵниа. "Алашара", 1987, №2, ад. 44–51.
Пушкин А. С. Елегиа: [Ажәеинраала] Еиҭ. Н. Кәыҵниа: "Аҧсны ҟаҧшь", 1981, жәабранмза 11.
Пушкин А. С. Сибраҟа. Ажәеинр. Еиҭ. Д. Гәлиа, "Аҧсны ҟаҧшь", 1974, рашәарамза 6.
Пушкин А. С. Сибраҟа амаденқәа ргәаҿы. [Ажәеинраала]. Еиҭ. Д. Гәлиа. "Аҧсны ҟаҧшь", 1987, жәабранмза 10.
Пушкин А. С. Хара иҟоу быҧсадгьыл абаразы: [Ажәеинраала. Еиҭ. Қь. Агәмаа] – "Аҧсны ҟаҧшь", 1987, жәабранмза 11.
Шьынқәба Б. В. Уи еснагь дҳацуп. "Аҧсны ҟаҧшь", 1987, жәабранмза 10.
Гәыргәлиа Б. А. Пушкин А. С. аҧсуаа рдоуҳатә ҧсҭазаараҿы // Аҧсны. 1999, №25, рашәарамза 5.
Тургенев И. С. Раҧхьатәи абзиабара. Аповестқәа. Еиҭ. Н. Кәыҵниа. Ашәҟәҭыжьырҭа "Алашара". Аҟәа, 1982, 275 д.
Островски А. Н. Акры злыҵуа аҭыҧ. Еиҭ. Азиз Агрба. Аҟәа, Аҧҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 1933, 58 д.
Салтыков-Шьчедрин М. Е. Иалкаау алакәқәа. Еиҭ. Ш. Инаҧшьба. Аҟәа, Аҧҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 1961, 93 д.
Салтыков-Шьчедрин М. Е. Қалақьк аҭоурых. Еиҭ. Бҕажәба М. "Алашара", Аҟәа, 1980, 238 д.
Салтыков-Шьчедрин М. Е. Ақалақь аначальник иҭыҧ амҵарсраз иҟалаз аибадыкра иаххәаау ажәабжь. Еиҭ. М. Ҭ. Бҕажәба. "Аҧсны ҟаҧшь", 1978, жьҭаарамза 27, 28, 31.
Серафимович А. С. Аихатәы рҩаш. Еиҭ. Ш. Аимхаа. Аҟәа. Аҧҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 1948.
Горки М. Аҵан. Еиҭ. М. Гочуа, Вл. Маан, Аҟәа. Аҧҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 1936, 119 д.
Горки М. Ахәыҷра. Еиҭ. М. Папасқьыр. Аҟәа. Аҧҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 1956, 221 д.
Горки М. В. И. Ленин. Еиҭ. А. Гогәуа. Аҟәа. "Алашара", 1968, 67 д.
Горки Мақсим. Ан. Еиҭ. Ш. Ҧлиа, Ашәҟәҭыжьырҭа, "Алашара", Аҟәа, 1988, 332 д.
Горки Мақсим. Ашәа ашьауадын азы. Еиҭ. Б. Шьынқәба. Иануп ашәҟәы: Б. Шьынқәба, иҩымҭақәа реизга 1-тәи атом. "Алашара", 1977, ад. 520–523.
Горки М. Ан. (ароман ацыҧҵәаха). Еиҭ. Ш. Ҧлиа. "Аҧсны ҟаҧшь", 1985, жәабранмза 26, 28.
Горки М. Ан (ароман ацыҧҵәаха). Еиҭ. Ш. Ҧлиа. "Алашара", 1985, №6, ад. 75–97.
Горки М. Ашәа ашьауардын азы. Еиҭ. Б. Шьынқәба. "Алашара", 1963, №3, ад. 14–15.
Горки М. Италиа иаххәаау алакәқәа. Еиҭ. Ш. Ҧлиа. "Алашара", 1984, №3, ад. 60–80.
Есенин С. А. Аҧҳәыс лахь ашәҟәы. Ан лыҟнытә ашәҟәы. // Никәала Кәыҵниа. Ацҳақәа (аиҭагақәа), Ашәҟәҭыжьырҭа "Алашара", Аҟәа, 1984, ад. 23–26.
Есенен С. А. Аҵаа-ҵла. "Шагане, бара са с-Шагане…" Аеҭым. Еиҭ.// Платон Бебиа. Иагәылоуп иҩымҭақәа. 3-тәи атом. Ашәҟәҭыжьырҭа "Алашара", Аҟәа, 1999, ад. 565–570.
Есенин С. А. Аккара цәажәеит бҕьы рацәа бызшәала. Сгәырҩазом, сахьҵәуом, сгәы еиқәҳәалап. Ҳқыҭаҿ дыҟамызт илеиҧшыз, уи зегь рыла деилфаҷан. Бҕьыда иқәхаз сынҷа, ҵааи си идырчалаз. Сҩыза гәакьа, бзиала, унсыжьуеит: – Еиҭ. Денис Чачхалиа, "Алашара", 1985, №9, ад. 57–58.
Есенин С. А. Ахәылҧ иарҧсааит аҵьымшь самсалқәа: (Ажәеинр.), "Аҧсны ҟаҧшь", 1985, цәыббрамза 5.
Есенин С. А. Ашәа. Аманшәалара, ҳцьабаа: [Ажәеинраала. Еиҭ. Занҭариа Д.] "Аҧсны ҟаҧшь", 1980, цәыббрамза 19.
Бебиа Платон. Сергеи Есенин, "Аҧсны ҟаҧшь, 1965, жьҭаарамза 5.

АХҚӘА

Апхьажәа ... 3
Жуковски Васили Андреи-иҧа ... 5
Рылеев Кондрат Фиодор-иҧа ... 10
Крылов Иван Андреи-иҧа ... 15
Грибоедов Алеқсандр Сергеи-иҧа ... 26
[illegible]
[illegible] ... 26
[illegible] ... 30
[illegible] ... 32
[illegible] ... 36
Пушкин Алеқсандр Сергеи-иҧа ... 40
[illegible] ... 41
[illegible]
[illegible] ... 45
[illegible] ... 48
[illegible] ... 54
[illegible] ... 56
1826–1829 [illegible] ... 56
[illegible]
[illegible] ... 59
[illegible] ... 62
[illegible] ... 67
[illegible]
[illegible] ... 69
[illegible] ... 73
[illegible] ... 75
Тургенев Иван Сергеи-иҧа ... 81
[illegible] ... 84
[illegible] ... 87
[illegible] ... 90
[illegible] ... 92
1870–1890 - [illegible]
[illegible]
[illegible] ... 96
[illegible] ... 98
Островски Алеқсандр Николаи-иҧа ... 101
[illegible] ... 101
[illegible] ... 103
60- [illegible] ... 105
70-80 - [illegible] ... 112
[illegible] ... 113
[illegible] ... 116
[illegible] ... 117
Салтыков-шьчедрин Михаил Евграф-иҧа ... 120
[illegible] ... 120
[illegible] ... 122
1856 – 1868- [illegible] ... 124
[illegible] ... 125
[illegible]
1872–1880 [illegible] ... 128
[illegible] ... 132
Достоевски Фиодор Михаил-иҧа ... 136
[illegible] ... 136
[illegible] ... 136
[illegible]
[illegible] ... 142
[illegible]
[illegible] ... 144
[illegible] (1868) [illegible] ... 150
[illegible] ... 152
Успенски Глеб Иван-иҧа ... 157
1870-1890 - [illegible]
[illegible]
[illegible] ... 157
[illegible] ... 160
[illegible] ... 160
[illegible] ... 165
[illegible] ... 165
[illegible] ... 167
[illegible] ... 167
[illegible] ... 169
Вересаев (Смидович) Викенти Викенти-иҧа ... 170
Куприн Алеқсандр Иван-иҧа ... 174
Серафимович Алеқьсандр Серафим-иҧа ... 179
[illegible] ... 179
[illegible]
[illegible] ... 182
1907–1917 [illegible] ... 186
[illegible] ... 191
[illegible] ... 191
[illegible] ... 193

ċ . Č . Č ħ Ī ī 9 ģ Ĺ Ĵ. 8. ģ. к. ģ. . ċ Ģ. Ĭ . Ĩ . ģ. . . . 200
Горки Алеқсеи Мақсим-иҧа 203
ċ Ķ ĩ 5 ĩ ĕ 7 7 ĕ ģ Ġ ĩ ĕ ĵ Ī ħ ģ . ģ İ. ī. Ī. ħ. ģ. . . 203
90- ĭ ĩ ģ ī Ķ ĕ ĥ ĩ Ĭ ĥ ĩ ī Ī ī ī Ĩ ĭ ĩ ģ . ď Ĵ. Ī. ĝ. ģ. 206 . ģ. Ī . İ . ģ. ī . Ĺ . Ĳ. ī . ĥ . ĩ ī
ċ Ī Ĵ Ĺ ī Ĩ ĭ ģ ĝ ī - ĳ ħ į ħ Ĩ Í ī. Ī. ĭ. ĩ. . Ī . İ . ģ. ī . Ĺ . Ĳ 207 . ĥ . ĩ . ī
ċ Ī ħ ī ĳ ģ Ĭ ĭ ĭ ĩ 7 ĕ Ĺ Ĳ ī ĥ ĩ ī 210
ę . ď Ĵ 1900 - ģ ĭ ĩ ģ ī Ķ ĕ ĥ ĩ Ĭ ĥ ĩ ī Ī ī ī Ĩ ĭ ĩ 212 . ģ Ī. İ. ģ ī. Ĺ Ĳ ī
1900 - ĭ ĩ ģ ī Ķ ĕ ĥ ĩ Ĭ ĥ ĩ ī Ī ī ī Ĩ ĭ ĩ. ģ. . ď. Ĵ. Ī. 213 . ģ. . ģ . Ī . Ĵ Ĺ . ī . Ĩ ĥ . ĩ ī
1900 - ĭ ĩ ģ ī Ķ ĕ ĥ ĩ Ĭ ĥ ĩ ī Ī ī ī. Ĩ. ĭ. ĩ. ģ. . ī . ğ. ģ. 217 . Ĭ . ī . ĥ. ĩ . ī
ċ Ī Ĵ Ĺ ī Ĩ . + ċ Ĩ. + ... 223
ă 4 ī Ħ Ī Ĵ Ħ ī 9 ĕ Ī Ġ ī Ĭ ĩ ī Ī Ġ ī İ Ĭ ī Ġ ķ . ī 227 . ī ī Ī Ĵ Ĺ ī Ĩ + ċ Ĩ + ī 5 Ĩ ĕ
ċ 8 ĭ Ĵ Ĝ ģ Ĵ į Ī ī 9 ģ ī . ĭ . ĩ . ĭ Ī ģ ĳ Ĵ į. ģ ī. . . . 230
Ě ĥ ĭ ģ ī Ĝ Ī ĭ ĩ ģ ī Ī ħ 8 Ĵ ĳ ģ Ħ Ĭ ģ ī . ī. Ķ ķ Ĳ 233 . ķ. ĭ. ĩ. ģ. . ď. Ĵ. Ī . ĝ. ģ. . . .
ģ Ħ ī ī 3 ĩ ĳ ī Ī Ī ī - ğ Ħ Ĝ ĳ ģ Ĭ ģ Ĭ ĭ ģ ĝ ī ĭ ĩ . 233 . Ĭ Ħ Ī. ī. . . . .
ċ Ĭ ī Ġ ķ ī Ī ĝ ĕ Ī ī ĭ ĩ . Ī. İ. ģ. ī. Ĺ. Ĳ. ī. ĥ. ĩ. ī. . . . 235
+ ċ Ī ĭ ī Ĺ Ĵ Ĩ Ĵ 8 ī ī . Ī. Ħ Ĭ. + ... 236
+ ý ĳ ģ Ĺ Č ī Ĺ į ģ Ĩ ģ Ģ Ĭ Ĳ ī Ğ ī ī Ī ī + . . . 244
ę . ď Ĵ Ī ĝ ģ ģ . ċ. Ģ Ĭ. Ĩ. ģ. 252
Пастернак Борис Леонид-иҧа 263
Есенин Сергеи Алеқсандр-иҧа 269
Č ħ Ī į ħ ģ ć Ĭ ħ Ĩ ģ Ĩ ģ . ċ. Ģ. Ĭ. Ĩ. ģ. 279
Ахматова (Горенко) Анна Андреи-иҧҳа 283
Пришвин Михаил Михаил-иҧа 289
Замиатин Евгени Иван-иҧа 296
Мандельштам Осип Емиль-иҧа 302
Алитература урысшәала 308
Алитература аҧсышәала 320

Гәыргәлиа Борис Алмасхан-иҧа

АУРЫС ЛИТЕРАТУРА АЕҴӘАҚӘА

Арҵага цхыраагӡа
Аҧсынтәи аҳәынҭқарратә университет
афилологиатә факультет
аҧсуа сеқтор азы

Гургулиа Борис Алмасханович

ЗВЕЗДЫ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Учебное пособие для абхазского сектора филологического
факультета Абхазского госуниверситета
(на абхазском языке)

Аредақтор ă Ħ ī Ĩ ī ċ Ĭ ī Ĥ Ĝ ī
Атехникатә редаҡтор ē ģ ī ĳ ģ ī Ę ī Ĺ ī į ĩ Ħ ī - Ģ 6 ī
Акорреқтор ę ī Ī ģ Ĩ ī č ĩ ī Ĩ - Ģ 6 ī

Акьыҧхьразы анапы аҵаҩуп 28.05.04. Аформат 60х90 1/16. Аофсеттә қьаад. Агарнитура Ариал аҧсуа. Аофсеттә кьыҧхь. Аҧхьазага кьыҧхь бҕь. 20,5. Атираж 500 екз. Аҿаҵаҧќа № 399. Еиқуршәоу адиапозитивқәа рыќнытә икьыҧхьуп.

Аҧсны Аҳәынҭқарра Акьыҧхь аҩны, Аќәа, Ешба имҩа, 168.